ІВАН ЦЮПА

ІВАН ЦЮПА

ВИБРАНІ ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

Том другий

ДЗВОНИ ЯНТАРНОГО ЛІТА

Роман

РОКІТ СИНЬОГО МОРЯ

Повість пам'яті

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук7
Ц98

У гостропроблемному романі «Дзвони янтарного літа» письменник змальовує життя сучасного українського села. Герої твору щиро вболівають за розумне господарювання, культурне відродження, борються за збереження природи. На долю головного героя повісті «Рокіт синього моря» — командира есмінця Назара Гайдаренка — випали нелегкі випробування. Пройшовши через трагічні тридцяті й сорокові роки, він повертається в рідний край і там знаходить душевну втіху.

В остропроблемном романе «Колокола янтарного лета» писатель описывает жизнь современного украинского села. Герои произведения искренне болеют за разумное хозяйствование, культурное возрождение, борются за сохранение природы.

Судьба уготовила главному герою повести «Рокот синего моря» командиру эсминца Назару Гайдаренко нелегкие испытания. Пройдя через трагические тридцатые и сороковые годы, он возвращается в родной край и там находит душевный покой.

Редактор *М. А. Макарова*

Ц $\frac{4702640201 — 103}{M205\ (04) — 91}$ 103.91

ISBN 5-308-00982-I (т. 2)
ISBN 5-308-00983-X

© Текст з доповненнями.
І. А. Цюпа, 1991.

ДЗВОНИ ЯНТАРНОГО ЛІТА

Роман

ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ

Бачу літо у високім цвіті,
Янтареві доли і поля,
Є в людини молодість на світі,
Як полтавське небо і земля.

Є в людини стежка чи дорога
Із юнацьких із далеких гін —
Сто разів вертає до порога
І приводить серце на поклін.

Андрій МАЛИШКО

1

Широке вікно — ніби величезна рама, в якій красується жива картина, створена природою. На тлі чистого, блакитного неба, здається, киплять зелені тополі й осокори, вкриті білим пухом. У правому кутку видніється високий дах сусіднього будинку з телевізійною антеною, на якій всілися голуби. Вони раз по раз злітають угору, кружляють у чистій блакиті і знову, опустившись на дах, воркують, обнімаючись сизими крильми.

Теплий вітер гойдає пружне віття, підхоплює тополине білоцвіття, здіймає в повітрі клубчасту віхолу.

Василь Береговець стоїть біля вікна, задивився на розгойдані дерева, на голубів, що пурхали в голубому потоці, і на тихе небо, яке буває лише раннього літа з недосяжними сріблястими хмаринами, що схожі на лебедині зграї.

Скільки разів він стояв отак перед цим вікном, яке єднає його з білим світом,— зимою, влітку і восени. І завжди перед очима в нього була та самісінька і ніби й не та картина. Кожна пора року накладала на цей краєвид свої неповторні барви. В години втоми і зневіри, коли не йшла робота, він, розпашілий, підходив до вікна, мов до прозорої ополонки, з якої хотів напитися цілющої води.

Простора майстерня, освітлена сонцем, нагадувала

велику музейну кімнату, в якій хаотично висіли різні картини, етюди й портрети, все багатство, яке створив він за багато років. Його власний світ, витвір його фантазії і невтомних рук... Але, дивлячись на все це, художник хмурнів, невдоволений собою. Намальовані ним портрети, здавалось, оживали й розмовляли з ним лише очима. Ті, що були незакінчені, скидалися на людей, яких можна бачити хіба що в операційній — зі страдницькими обличчями, часом забинтованими, а іноді й закривавленими. Біла і червона фарби надавали їм такого спотвореного вигляду. Хоч були тут і досить гарненькі жіночі й дитячі голівки, які посміхалися до нього, нагадуючи про щасливі хвилини натхненної праці.

Береговець часто розглядав знайомі малюнки і пригадував, коли й за яких обставин з'явилися вони в майстерні. Он той портрет він намалював з токаря «Ленінської кузні»... Якось познайомився з ним у лісі, коли збирали гриби. До чого ж виразне обличчя — широкі, кошлаті, ще чорні брови, сиві вуса. Пам'ятає, як він довго впрохував Олексія Павловича, щоб той погодився приїхати до нього хоч на кілька сеансів. А ту он бабусю зустрів біля Володимирського собору,— прийшла вона пом'янути своїх синів, яких забрала війна. Лице зажурене, змережане зморшками, в очах скорбота, а в руках кілька квіточок і колосочків — символ життя. З іншої стіни до нього всміхалася Соня — юна студентка художнього інституту, з якою познайомився у Седневі, в Будинку творчості. Нині вона вже давно закінчила навчання, сама малює, а на цьому портреті, як і в його серці, залишилася юною, з полиневою віттю в руках. Він і досі пам'ятає той млосний запах зела, що п'янить душу, навіваючи далеку, гіркувату й солодку згадку про минуле...

Знайомі витвори обступали його звідусіль, і кожен малюнок хотів щось сказати. Було тут і чимало недовершених замальовок. З гірким докором люди дивилися на нього, ніби скаржилися на свою долю: «Що ж ти нас покинув?..» Усе сподівався докінчити, але з часом охолов, і те, за що колись брався так гаряче, лишилося просто чернетками. В кутку стояло кілька великих незавершених полотен у рамах, і, переглядаючи їх, він відчував якусь гризоту перед самим собою.

Невже і цій картині, над якою він починав працювати

з таким натхненням, судилася така доля? Стоятиме на підлозі в рамі і припадатиме пилюкою. А які надії покладав він на свою працю. Хотілося намалювати те, що здавна запало в серце. Село, в якому він народився і виріс. Тільки не те злиденне й убоге, яке увійшло в його душу в дитячі літа, а сучасне, оновлене. Кілька років тому був у рідній Кобзівці на Пслі, і все те, що побачив, схвилювало його, відбилося в пам'яті і тепер мало вилитися на полотно...

Він готував цю роботу на республіканську художню виставку, сподіваючись на успіх. Вчора запросив до себе маститого живописця, професора художнього інституту Торопенка, якого знав ще студентом,— творчість старого майстра, як і його думки про живопис, високо цінував. Хотілося знати, що він скаже.

Пилип Трохимович уважно розглядав картину, мружачи очі, на обличчі професора Береговець бачив не захоплення, а якусь досаду.

— Ну, що вам сказати, голубе... Багато імпозантності, нарочитості, блиску фарб, а справжньої картини немає. Замість того холодна плакатність... Ви вже пробачте, колего, за відвертість. Я не звик кривити душею. І не впадайте в розпач. Живопис — штука капризна. Тут буває всяке. Трапляються, на жаль, і невдачі.

Слова старого професора і досі вчуваються йому, як невблаганний вирок судді. А він, Береговець, ніякий не художник, а просто підсудний і не більше. Справді, картина надто криклива, а душі в ній немає. Як не прикро, відчув це особливо гостро сьогодні. Думалось: перероблю дещо, підправлю. Ой, ні! Латати недосконалу нову річ? Ану його під три чорти! І він з досадою відкинув пензель.

Робота художника не завжди приносить насолоду. Здебільшого — невдоволення. Те, що було з таким натхненням намальоване вчора, сьогодні здається сірим, немічним, аморфним і вже не радує око, не тішить душу. Хочеться все це здерти з полотна, загрунтувати наново, малювати зовсім по-іншому.

А то й просто — нічого робити не хочеться. В безсиллі опускаються руки. Від чого б то? Здається, все в нього є, тільки працюй. Колись він мріяв про власну майстерню, в якій міг би стати творцем і богом. Та мрія здавалась нездійсненною. Давно, ще коли він був сту-

дентом, доводилося малювати здебільшого на природі, на дніпровських берегах, на київських околицях. А найчастіше на Володимирській гірці.

З цим незрівнянним мальовничим закутком пов'язано стільки спогадів далекої юності. Він приходив туди, немов на свято, приходив, щоб благоговійно спостерігати дивовижну красу. Немає в світі кращого художника за природу...

І в уяві ожила Володимирська гірка в буйному шумовинні кленів, берестів і акацій. Коли дивитися з верхнього ярусу вниз, здається, то зелений водоспад грає кушпелою трепетного листу на сонці, миготить, вирує, тече, котиться крутими схилами до Дніпра.

З-поміж того виру звівся, ніби на скелі часу, князь Володимир з чавунним хрестом. Він вдивляється у синюватe Задніпров'я, бачить берег вічної ріки, у водах якої давно колись хрестилася, освячувалася Русь. Це місце здавалося йому святим і віщим. І кожного разу, коли він приходив сюди, його огортали високі роздуми, охоплював якийсь дивний настрій... Хотілося сісти десь непомітно, поміж дерев і кущів, і переносити на палітру дивовижну красу древньокиївської гори, де пройшла своєю ходою історія.

Одного разу він прийшов сюди з етюдником, примостився під крислатим кленком і став малювати. Було рано. Ще доспівували свою світанкову пісню невгамовні солов'ї, і сонце не спило роси на деревах. Довгі тіні лежали на доріжках парку. Лише пагорби вже вигрівалися під сонцем.

Захопившись роботою, він не помітив, як троє дівчат з книжками в руках наблизились до нього і, забачивши незнайомця з етюдником, зупинилися в нерішучості.

— От тобі й маєш! Наше місце зайняте...

— І де він узявся? — сказала друга дівчина.

— Ну то й що! Нехай собі малює, а ми сядемо неподалік і будемо готуватися.

Він оглянувся і відразу здогадався, що три подруги — студентки. Напевне, ці дівчата приходять сюди часто.

— Що, я ваше місце зайняв? — озвався він до них.

— Еге ж... Ми звикли до цього зеленого куточка.

— І вважаєте його своїм? Ну то хоч дозвольте мені намалювати його. Я можу подарувати вам цей етюд на згадку...

— Малюйте собі на здоров'я,— усміхнулась висока чорнява дівчина з косами.— Ви, напевне, з художнього інституту?

— А ви з педагогічного? — запитав Береговець.

— Е, ні! Не вгадали. Ми з медичного...

— Майбутні слуги Гіппократа. Вітаю вас на цих зелених горах, де все дихає озоном, здоров'ям і солов'їними піснями. Ну що ж, будемо знайомі. Мене звуть Василь, а прізвище Береговець.

— Марина,— назвалася та, що з косами, і простягла красиву руку з видовженими чутливими пальцями. Такі б тільки музикантам... Хоча для скальпеля потрібні не гірші...

Як звали двох інших подруг, не запам'ятав. Його відразу полонила Марина. Захотілося намалювати дівчину на згадку. Студентки всілись прямо на зеленій мураві, підібгавши під себе босі ноги. Черевики і босоніжки лежали осторонь.

«Марина, Марина»,— звучало йому на всі лади красиве, таке ніжне і водночас владне ім'я... Чомусь згадалося Шевченкове: «Неначе цвяшок в серце вбитий, оцю Марину я ношу». Дивився на дівчину з косами, що сиділа, спершись спиною на вузлуватий старий берест, з книжкою в руках, і відчував, як вона поволі входить в його серце, мов промінь ранкового сонця.

Він уже не малював той чудесний краєвид, який полонив його зранку. Рука швидко і звично наносила на ватман чудову дівочу голівку з косами, що спадали шовковими перевеслами на груди.

Так почалося їхнє знайомство. А потім вони не раз приходили сюди, на Володимирську гірку. Найчастіше зоряними вечорами, коли саме небо розливає над землею чари гіркого й солодкого кохання і єднає молоді серця, одні — на радість та щастя, інші — на біду та муки. Бо любов ніколи не буває лише п'янкою втіхою. Все є в ній: і радість, і біль, і тривога, і гіркий трунок.

Восени, коли Володимирська гірка палахкотіла жовто-багряним полум'ям, вони й побралися. І стала студентка четвертого курсу медичного інституту Марина Подорожник його дружиною — Мариною Береговець.

Скільки з тих пір води спливло в Дніпрі. Скільки разів у зелене клечання вбиралася Володимирська гірка і осипалась жовтим листям восени... Все йде, все ми-

нає... Тільки бронзовий Володимир стоїть непорушно на чавунному п'єдесталі з піднятим до неба хрестом.

За вікном майстерні кружляє тополина заметіль... Білий пух пливе в повітрі. І разом з тією кушпелою відлітають кудись його спогади. І знову стоїть він перед витвором своїх рук, перед людьми, яких створила його уява,— вони дивляться звідусіль, ніби зібралися на суд. Коли б могли, заговорили б до нього. Але живопис, на відміну від кіно, ніколи вголос не заговорить. Зостанеться великим і німим... Хоч кожна картина по-своєму й промовляє. Треба лише серцем збагнути ту мову.

Чому деякі картини викликають у нього невдоволення, а часом і роздратування? Чому він працює так повільно, важко, ніби й не малює, а сам добровільно впрягся в якийсь хомут і тягне за собою великого плуга...

2

Монолог-роздум художника Береговця

Чому, чому? Скільки отаких «чому?» зринає в голові закрученими знаками питання. Чому, коли він був молодий, все малювалося легко, як ото у юних поетів пишуться вірші? Накидався на все. Малював картини, етюди, портрети, ілюстрував книги письменників. Був жадібний до праці. І не думав про те, чому надати перевагу — станковому живопису, графіці чи ніжним пастелям та етюдам. Мабуть, від цієї його щедрості і вся біда. Брався за все, а по-справжньому не міг визначитися як художник. Деякі товариші, які разом з ним закінчували інститут, давно вже стали заслуженими, народними, лауреатами різних премій. А він усе ще не може знайти себе, хоч йому незабаром п'ятдесят.

Дружина не раз зауважувала, що він розпорошує себе на дрібниці, розтринькує свій талант і час на що завгодно замість того, щоб зосередитися на чомусь одному. Воно-то так,— не раз заперечував він їй, як оце й зараз,— але над великим твором треба працювати рік, а то й два. Та й чи вийде щось вагоме? А жити з чогось треба. От і брався за графіку, щоб проілюструвати книгу. Малював ще й портрети. Це була найулюбленіша робота — відтворювати на полотні художній образ, виписувати цільний людський характер. От

тільки не вистачає йому належного типажу. А з голови багато не вигадаєш, хоч би якою багатою не була власна уява. Етюди, пастелі він пише для душі. Для нього це своєрідні мініатюри, як для поета невеличкі вірші. Жіночі й дитячі голівки — захоплення. В них проступає чиста людська краса. Вона сама проситься на полотно.

Як усякий художник, він прагне до самоутвердження. І напевне, як багато митців, не позбавлений честолюбства. Власне, тут нічого поганого немає. Звісно, мова йде не про те честолюбство, коли людина переоцінює себе і гоноровито задирає носа. Художник має належно цінувати себе, якщо він хоче, щоб його цінували люди. Що то за творець, коли він позбавлений власного «я»? Коли в його душі порожньо, немов у димарі, коли він не прагне самоудосконалюватись, сказати щось своє. Часом честолюбство рухає розвиток таланту, тільки щоб воно не перейшло в самозадоволення і чванство. Надмірне честолюбство небезпечне, іноді воно діє проти особи, яка сповнена ним надміру.

Серед його знайомих і колег є й такі. А йому, бач, не вистачає впевненості, а може, й вагомості, щоб утвердити себе. Хоч, здається, ніби виходить у нього не гірше від інших, на жаль, є такі невдахи серед художників, письменників і композиторів... За своє життя він так і не досяг ніяких лаврів, на які, звісно, сподівався. Щоправда, лаврове листя зрідка потрапляло й до нього... Як приправа до борщу.

Кажуть, що навіть геніїв за життя не всіх розуміли і визнавали,— усміхнувся він. Колись належно оцінять. Невелика з того втіха. А що, коли за життя тебе власні діти не розуміють... Недавно син Віктор завітав до майстерні, оглянув усе те, що створив він за багато літ, і жодного разу не загорілися його очі. Дивився ніби на щось звичайне, буденне. Не наважився спитати, що йому сподобалось. Хоч в його очах син, мабуть, прочитав той німий запит. Сказав якось байдуже, холодно: «Жаль, тату, що ти не Рєпін, навіть не Куїнджі...» Сказав, ніби вдарив тими словами болюче по оголеному серцю. Ледь утримався, щоб не відповісти йому грубо. А як подумати: що той Віктор розуміє в мистецтві? Сучасні художники, навіть відомі, для таких не авторитет. Ну а рідний батько й поготів. Художника, як і картину, треба розглядати здалека. А батько — ось

він, на виду щодня, в буденній обстановці, без святкового німба. І звикли на нього дивитися, як на затемнений місяць.

На жаль, його власні діти байдужі не тільки до того, що він робить, а й взагалі якісь вони дивні й далекі. Син Віктор признався: «Я визнаю лише раціо і відкидаю емоціо. У наш вік технічного прогресу все має бути підпорядковане раціональності. Математика й кібернетика — ось ті два стовпи, на яких зводиться майбутнє».

— Ти що ж, синок, проти емоцій? — заперечив він йому.— Але ж так люди можуть стати холодними, байдужими, втративши всяку душевність.

— Душевність! — склав губи в саркастичну усмішку син.— Слово це походить він неіснуючої душі. Святі отці, попи різних мастей, релігій і рангів, придумали оту душу, щоб обдурювати людей. Дивно, що ми, заперечуючи релігію і поняття душі як такої, розглагольствуємо про якусь духовність.

— То оце тебе до цього довела твоя кібернетика?

— А ти думаєш, батьку, що завдяки твоїй душі ми літаємо в космос, на точно визначену орбіту? — задерикувато глянув на нього син. І він не знав, що йому відповісти. З такого, як Віктор, виросте неабиякий технократ. Живий робот, позбавлений емоцій. Аж не вірилося, що це його син.

Дочка Валя трохи лагідніша, але вона вся в своїх іноземних мовах. Навчається на четвертому курсі інституту. Вільно володіє англійською, німецькою, французькою. Справжній поліглот. Щоправда, частогусто ігнорує свою рідну мову. У вільний час вона працює гідом «Інтуриста», супроводжує екскурсії іноземців по Києву. Одного разу він непомітно підійшов до гурту, який Валя привела на Володимирську гірку. Як вона казенно говорила про Київ — місто тисячолітньої слави! Похапцем, по-школярському, а головне, без натхнення і любові, не розповідала, а ніби вичитувала з книги готові фрази, як це роблять, на жаль, багато екскурсоводів, схожих на псаломщиків. Валя здебільшого розповідала про Андріївську церкву, чудесний витвір Растреллі, прагнучи підстроїтись до смаків туристів. Звісно, говорити про це треба. Адже той шедевр архітектури — наша окраса і гордість. Та вона не тільки в церквах, в соборах. Київ — жива,

цетлінна історія народу, місто-герой, оповите немеркнучою славою. І про це треба розповідати з гордістю. Невже його дочка стане схожою на деяких магнітофонних гідів, які переповідають туристам усе те, що написано в нудноватих довідниках і буклетах. Коли він дома зауважив про це, Валя пирснула, сказала зухвало: «Ти що, тату, хочеш, щоб я читала туристам політграмоту?» «Навіщо ж так прямолінійно,— відповів він.— Хоча без політики, дочко, нічого не буває. Запам'ятай це, Валентино».

Останнім часом він помічав, що Валентина зазнала впливу заморських гостей. Ой ті іноземці! Своїми сувенірчиками та дрібничками вони псують доньку. На знак вдячності вручають Валі подарунки, от і виробилася у дочки пристрасть до всякого закордонного ганчір'я. Вся вона в ньому, ніби кокон гусені у власній слизі, що затужавіла тонкими нитками.

Як же він недогледів рідних дітей? Доки росли малими, були такі слухняні та втішні. Їздили разом з батьком по Україні, захоплювалися книгами. Валя пробувала навіть малювати. Незчувся, коли й дорослими стали. За своїми картинами прогавив власних дітей. І виросли вони не такими, як хотілося. Чужі якісь, мов відчахнуті гілляки...

Марина не раз дорікала йому, що він поганий сім'янин. Може, й так. Але ж він художник і не хотів жертвувати своїм покликанням. На жаль, не було в нього часу відвідувати батьківські збори, перевіряти учнівські зошити й щоденники, ходити з дітьми на вистави театру юного глядача чи лялькового.

І ось тепер маєш. Чужий серед своїх.

Марина теж не така, як була колись. Де й поділися її лагідність, сердечність, жіноча теплота і ласка. Часом нагадувала вона йому осіннє дерево, з якого облетіло пожовкле листя, і стоїть воно охололе, сковане ожеледицею... Чи ж діждеться знову весни, тепла і зеленого буяння!

А від чого все те? Мабуть, тут не відбудешся банальною фразою: «Мистецтво вимагає жертв». Та й чи варто було заради оцих картин приносити в жертву молоді роки, сімейний затишок, добрі взаємини з дружиною?

Стривай, стривай! Річ тут не лише в мистецтві. Ти не завжди служив йому з належною віддачею. Не

завжди! І немає чого кривити душею. Ти не цінував посправжньому часу, коли був молодим. Думав: у запасі ціла вічність. Скільки вечорів було змарновано в тому ж Будинку творчості за преферансом, за чаркою вина, за пустими дискусіями й розмовами? Немає чого гріха таїти — полюбляв-таки замолоду упадати за гарненькими дівчатами й молодицями. Хай навіть платонічно, шукаючи в тих захопленнях своєрідного допінгу для активнішої праці. «Любов дає натхнення для творчості!» Аякже! Посилався на Рембрандта, на Бальзака. Але ж вони створили шедеври! А ти? До того ж ті, нехай безвинні твої залицяння не були таємницею для дружини. Спершу Марина намагалась не помічати того, прощала йому «грішки». Та не все може стерпіти жона... І почалися сімейні незгоди, прикрі докори та всілякі суперечки.

Мало не дійшло до розлучення. Хтось нашептав Марині, нібито в нього є дитя, прижите гріховинно. І треба ж йому отаку халепу! Спробуй довести, що ти безвинний, коли Марина більше вірить усяким наговорам, аніж йому. А він просто допомагав своїй племінниці, що залишилась матір'ю-одиночкою. Насміявся з неї якийсь шалапут, а потім повіявся світ за очі. От і пожалів рідну небогу та її дитя. Коли-не-коли і пошле, бува, якусь сотню карбованців або пальтечко чи ботиночки сироті купить. Сталося так, що його племінниця вийшла заміж, знайшла собі пару й поїхала з чоловіком аж у Норильськ, а малу донечку Галочку віддала до школи-інтернату. Тільки й залишилось рідні, що оте бідолашне байстрятко на прізвище Береговець. І от знайшлись люди, які наговорили Марині, що те дитя від нього. Інакше чого б він так уболівав за ним. А Марина й повірила. Не раз бувало під час суперечки говорила роздратовано: «Знаємо цих ваших племінниць. Тепер така мода пішла — старі ловеласи вишукують собі молоденьких дівчат і гайда з ними на курорт. З племінницею, мовляв, приїхав. І грішать, негідники, з шелихвістками... То, може, і в тебе з'явилась отака родичка».

Ну що ти їй скажеш? Іноді злі язики для деяких жінок важать більше, ніж клятва власного чоловіка. Коли одного разу він сказав дружині, що хотів би забрати Галочку до себе на виховання, щоб дівча пізнало родинне тепло, Марину ніби оса вкусила. «Мабуть,

вона тобі таки рідна, коли ти за нею так побиваєшся!» — круто звела брови. «Авжеж, бо ми з нею одного роду. От і мучить совість»,— відказав він. Марина зиркнула скоса. «Та бачу, бачу, заговорила совість. Бо грішний. Але я не хочу брати під своє крило чуже зозуленя». Він скипів: «А ще лікар! Людина найгуманнішої професії. Що ж, нехай росте бідна сиротка серед чужих людей».

Доки все з'ясувалося з тією Галочкою, була чимала колотнеча. Нарешті Марина вгамувалася. Але після того пройнялася якоюсь недовірою до власного чоловіка. Щоправда, немає лиха без добра. Завдяки наполяганням дружини він змінився, перестав просиджувати ночі за преферансом і вже не кидав косяків на чарівних спокусниць. Подалі від гріха. Останнім часом у родині запанував мир. Дехто не без іронії називає такі взаємини «мирним співіснуванням». Якось ніби затепліла душа в Марини, здається, після холодного відчуження настав для неї березень. Але того тепла, що було колись, мабуть, уже не повернути. Можливо, це від того, що ми постаріли? Щоправда, Марина молодша від нього на сім років. Але клопітна професія лікаря, важка, втомлива праця, де поруч людське горе,— передчасно старять людину. Все більше з'являється зморщок під очима у Марини, а в пишні коси вплітається білясте павутиння. На відміну від інших жінок дружина не фарбує волосся. Сивина так сивина, своя, зароблена чесно! Вона як цвітіння пізніх гречок лагідної осені. Що те павутиння! Аби сивий мороз не посіявся в душі.

Змінилася Марина... Тільки та, яку він намалював колись давно на Володимирській гірці, залишилась навіки молодою. Миле, усміхнене, рідне до болю обличчя, великі карі очі, в яких промениться увесь світ, дві довгих тугих заплетених коси спадають на груди, виділяючись на білій вишитій кофтинці. Ось таку Марину він завжди любить — замріяну, мовчазну і вічно юну.

Ну, чому ти, Марисю, не залишилася назавжди такою, як була? — звертається він до портрета. Чому сіра буденщина, нелегкі роки спільного життя зробили нас іншими? На жаль, людина не може зупинити час, повернути назад своє минуле, навіть тоді, коли б запродала свою душу сатані...

Думки, думки — вони ніби сивий пух, що кружляє над старим осокором, який шумить за вікном. Часом Береговцю здавалось, ніби він сам схожий на оте вузлувате дерево. Давно, під час грози, налетів на нього вітер і зламав верхівку. Стояв осокір, мов зелений вершник без голови. Доки згодом не викинув новий пагін, що з часом випрямився і став верхньою кроною. Від зламаної гілляки залишився лише сухий сучок, і вже не вірилося, що колись від нього ріс головний стовбур, увінчував собою буйне розгілля...

Василь Береговець рушив від вікна, під ногами заскрипіли мостини дерев'яної підлоги. У майстерні панував хаос. І вона нагадувала водночас музей, куди увірвалися непрохані гості і вчинили безладдя, і в той же час склад провінціального маляра, який довго й нудно ремонтує людям квартири і тим заробляє собі на хліб.

В кутку стояло велике трюмо. Пригадує він — перевіз його сюди після того, коли за наполяганням Марини купили нові меблі для спальні. Жаль було розставатися з таким дзеркалом. От і поставив у майстерні. Воно йому не заважає. Він навіть використовував його, коли працював з натурщицями. Пам'ятає, намалював дівчину коло дзеркала, назвавши картину «Перед виходом на сцену». Молода співачка була у вінку і стрічках — одна з численних учасниць сільської самодіяльності. Картина експонувалася на виставці і навіть мала успіх.

А зараз він сам стояв перед дзеркалом, ніби перед своїм власним портретом у коричневій полірованій рамі. Зупинився і якось аж оторопів. Перед ним застиг уже немолодий чоловік в голубуватій сорочці-безрукавці, в темних штанях і коричневих черевиках. Ніби й не художник, а якийсь спортивний тренер. Обличчя змарніле, жовтувате, високе чоло прорізують зморшки, брови розльотисті. Волосся зачесане назад. Трохи ближче до правої скроні густе сиве пасмо,— пам'ятка про німецький осколок, який шмагонув колись по голові. Чергони він трохи глибше — давно не було б на світі лейтенанта Василя Береговця, залишилося б тільки прізвище в рідному селі на обеліску.

Він ступив ще один крок до свого зображення на склі. Ступив у нікуди, назустріч двійникові. Зробив це інстинктивно, сам не знати чого. Може, щоб пильніше

глянути собі в очі. Розглядав себе уважно й прискіпливо, пальцями пройшовши по зморшках, ніби хотів їх стерти з лиця. Ні, над цим портретом він не владний. Нічого тут не зміниш, нічого не додаси. Саме життя домалює його. І стане, мабуть, він тоді зовсім сивий, якщо доживе до старості. Нове павутиння зморщок ляже на обличчя, як тріщини на стару картину, яку здають на реставрацію.

«Тьху ти, господи! — вирвалось за давньою звичкою.— Якась чортівня лізе в голову». І, круто обернувшись, вирвався з полону старого трюмо.

Через вікно в майстерню долітали дитячі голоси. Хлопчики на пустирі грали у футбол, раз по раз гупаючи по м'ячу, ніби хтось вибивав качалкою злежані подушки.

На старому осокорові заповзято джеркотіли невгамовні горобці. І Береговцю здалося, що у птахів виникла гаряча дискусія. Точнісінько як буває на зборах художників, коли засперечаються запальні молодики з приводу творчих принципів і стилів живопису.

«Ні, в горобців немає таких дискусій,— заперечив сам собі.— Живуть вони тихо, мирно й терпляче, не покидаючи рідних місць, де народилися і навчились літати. Ось такі горобчики водилися колись і під стріхою нашої домівки».

Хата, біла батьківська хата в старому вишняку, обсаджена любистком і ружами, глянула раптом на нього далекими вікнами, немов смутними очима.

3

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона, стара й похила, неначе сторічна бабуся, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

В тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крислатого ясена. А колись він розважав його своїм зеленим шумом навесні, то навівав смуток пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Взимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі.

Заметена снігами хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів. А навесні вона оживала. Коли розтавали сніги, найпершими коло призьби пробивалися зеленими шпичаками півники. Викидала зелене пагіння ружа, з-під землі п'явся любисток. Весна ніби прагнула прикрасити убогу хатину зелом і квітом, щоб людям у ній було веселіше жити.

Набравшись тепла й сонця, розвивався ясен. Розкішна крона розпускалась над покрівлею, немов зелений парашут, і від того хата ставала зовсім іншою,— кращої, як здавалося малому Василеві, не було в селі... Побілені крейдою стіни повертали хаті молодість, зелений вінок, сплетений самою природою, прикрашав архаїчну оселю.

А коли з теплого вирію прилітали ластівки і поселялися в гніздах під стріхою, тоді хата озивалася заливчастим щебетом, бо ж відколи вона стоїть на цьому пагорбі, стільки над нею співають ластівки.

Змалку його обступали білі стіни, на яких висіли вишиті маминими руками рушники. Звичайний дерев'яний піл був за ліжко, на якому він спав, укривши рядниною, витканою з валу. В кутку вариста піч з розписаними коминами. На печі, на черені, часто сушилися жито, пшениця, просо. Він любив спати на теплому зерні, особливо після того, коли набігається взимку, катаючись на кризі... Все в тому домі здавалося таким звичним і рідним. Мисник поблизу порога, заставлений посудом, під стелею полиця, на якій стояли ринки, макітерки, глечики й пляшки. На покутті — стіл, застелений скатертиною, над ним фотографії всього роду і намальовані ним картини. Здебільшого то були копії Брюллова, Васильківського, Куїнджі...

Все в цьому родинному гнізді було своє. Стіл, лави, ослони, зроблені майстровитими руками господаря. Ковдри і рядна виткані на верстаті матусею. В тій світлиці було тепло й затишно навіть узимку, коли наставали холоди і мати заносила до хати куль житнього околоту, щоб заслати долівку. Золотиста солома пахла літом і була першим килимом, який пізнав малий Василько за своє життя.

Рідна хата, що на мить виринула ніби з туману, відпливла, немов шаланда, так само несподівано, як і з'явилась. Тільки в серці Береговця залишився болючий щем...

Живучи в просторій міській квартирі серед модерних меблів, серед килимів, кришталю і картин у позолочених рамах, він часто сумував за далекою хатою, в якій народився.

Килими, що оточують його зараз, пишні й красиві, але якісь гордовиті й чужі. Полірані меблі виблискують зухвало, ніби взялися ожеледицею. Кришталеві вази неначе вирізьблені з криги, яка не танула від тепла і сонця. Широкі вікна разів у чотири більші від вікон батьківської хати — завішані тюлевими гардинами. Окрім них, були ще штори з цупкої, важкої тканини, якими часом відгороджувалися від світу, створюючи в кімнатах напівтемряву. Чотири різних за розміром кімнати, кожна по-своєму обставлена, кухня, ванна і передпокій — усе це називалося квартирою, родинним гніздом, яке з такою старанністю і смаком обставила Марина.

Мода впливала не тільки на одяг, взуття — костюми, пальта, черевики, капелюшки, чобітки,— а диктувала свої права на те, якими мають бути стіни, розмальовані альфрейними фарбами чи обклеєні наймоднішими шпалерами. Вона повелівала, які мусять стояти в квартирі меблі. Ревниві прихильники моди викидали важкі, пузаті буфети й серванти, на їх місце ставили тендітні шаховки із дзеркалами. Добротні ліжка здавали в комісійні магазини за безцінь, привозили імпортні меблі — німецькі, чеські, румунські — з пресованої тирси. Нехай гірше, аби інше... Марина не раз переконувала його придбати нові меблі: «Живемо як старомодні обиватели. Он Полозенки які чудові ліжка придбали. А ми спимо на старих смугастих матрацах і дивимось на ці гроби, що називаються гардеробами».

Він відмахувався від домагань дружини:

— Бісяться люди, самі не знають чого. Хіба можна міняти меблі, як рукавички! Це безглуздя, міщанство!

— Сказано, селюк,— не здавалася Марина.— Хоч ти і художник, а відстаєш від часу. Мода — це вияв прогресу в особистості людини, у зміні її смаків. Не можна жити вчорашнім днем. Коли б тебе слухати, то ми б і досі ходили в свитах та в широких штанях, у великих хустках, схожих на жар-птиці.

— Нічого не бачу в тому поганого. Чудесне було вбрання, як і наші чобітки, які, між іншим, повернулися до нас через Париж. Дасть бог, повернуться так

і наші квітчасті хустки і вишивані кофтини та сукні. От тільки доберуться до них паризькі модниці і зроблять належну рекламу.

І все ж Марина обновила квартиру, доки він перебував у Седневі в Будинку творчості. Придбала німецьку спальню з пружинистими матрацами, оббитими якоюсь дивною матерією, від чого вони були схожі на цвітасту райдугу. Дві поліровані шафи під стіною, в кутку трюмо, два пуфики, схожі на пухнастих пуделів, примостилися на килимі. Не спальня, а тиха сімейна заводь. От тільки щастя в ній не було. Бо невдовзі після того, коли до рук дружини потрапили адресовані йому листи від студентки Софії, знову почалися в родині всілякі суперечки та незгоди, і довелося подружжю спати нарізно. Він знайшов пристанище в кабінеті на дивані, а Марина тепер блаженствувала на обох ліжках. Одне з них завжди було нерозіслане і, здавалося, хлипало сумом від пустоти.

Не пішла на добро німецька спальня, не принесла подружжю радості. Добре, що того ніхто не бачив. Коли хто й приходив до них у гості, обидва ліжка були старанно застелені оксамитовим покривалом і надійно зберігали таємницю подружнього життя. Дорого заплатив він за власне «гріхопадіння». Майже рік тривала сімейна «холодна війна». Нарешті-таки Марина примирилась. Хоч, правда, ліжко і зараз частенько пустує.

Коли до них приходила дружина професора Полозенка Юлія Валеріанівна, то прискіпливо і критично оглядала їхню квартиру, хвастаючись своєю спальнею, їдальнею, кабінетом і навіть ванною та кухнею, які від підлоги і до самої стелі викладені голубуватими кахлями. «Зараз вони дуже модні в поважних домах»,— хвалилася Юлія.

— Ви знаєте, ми недавно зробили класний ремонт... Екстра-люкс. Правда, обійшлося це нам не дешево. Сім тисяч. Але ж зате оновили все — від підлоги до стелі. Всюди поставили нові одвірки. Двері замінили на дубові, натуральні, з поліровкою, звичайно. І придбали меблі в старовинному стилі, які були в середині минулого сторіччя. Там така краса! Ні в кого таких немає. Заходьте подивитися. Недавно в мене була дружина одного письменника-лауреата, як глянула, мало не луснула від заздрощів. Тепер жучить свого чоловіка,

щоб він зробив усе так, як ми. Але ж це безсовісно! Плагіатство. Чи неправда, Василю Романовичу?

— Не треба було її запрошувати до себе,— усміхнувся Береговець.— От і Марини не кличте, щоб не мати ще більшої мороки.

— Ну що ви! — зніяковіла Юлія Валеріанівна.— Марина Сергіївна не така. А потім — я ж знаю ваші достатки...

Марина від тих слів спалахнула. Слова дружини професора зачепили її за живе. Горда по натурі Марина не могла цього знести. І вже була не рада, що затіяла цю розмову.

Коли Юлія Валеріанівна пішла, Береговець сказав дружині не без іронії:

— Ну що, будемо міняти меблі, робити ремонт? Чому б нам і не потягатися з Полозенками?

Марина тільки пирхнула і прикусила губу. Сама, мабуть, відчула незручність від того, що піддалася отакому настрою. І кого тільки оте міщанство не затягувало в свою липку трясовину.

— Ти знаєш, Марино,— заговорив спокійно Береговець,— колись Ленін застерігав від отакого переродження, турбуючись про високу мораль нашого суспільства. Моральність служить для того, щоб людство піднялося вище,— говорив Володимир Ілліч. І він мав рацію. Найнебезпечніше для нас упасти в міщанство. О, міщанство — то страшна хвороба, яка роз'їдає людей, неначе та іржа. Воно проникає в усі пори, збуджує нездорові інстинкти, породжує бажання збагачуватись. А це страшно. Я пам'ятаю, як в тридцятих роках під час колективізації розкуркулювали дядьків, у яких було пара волів чи двоє коней і хата під залізним дахом. Вирубували хазяїв під корінь, вивозили з родинами до Сибіру а чи на Соловки. А вони ж були злидні в порівнянні з тими, що нині мають власні автомашини на шістдесят або й на дев'яносто кінських сил. Це, можна сказати, цілий кінський табун, як у пана Кочубея. Чимало розвелося привілейованих родин, які стали новітніми багатіями. От і в нас з тобою он які статки?

— То розкуркулюй сам себе,— кинула лукаво Марина.

— Не можу. Думаєш, це легко — стати собі на горло. Та і як відмовитися від благ часу. Але ж треба мати

совість. А наш сусіда Леонід Михайлович уже чотири автомашини поміняв.

— Вміє жити чоловік.

— О, то пронира!

— І чого ти так його не любиш! Адже він не злодій. Такий же, як і ти, з бідняків вибився в люди.

— Ким би чоловік не став, мусить пам'ятати, що він насамперед людина. «Пам'ятай свій корінь»,— казав мені колись батько.

— Щось по тобі цього не видно,— усміхнулась дружина.— Та воно й зрозуміло,— мовила вона далі вже без усмішки.— Не будеш же ти носити юхтові чоботи і кобеняк. Тепер з простих людей виходять академіки, композитори, міністри.

— Звичайно. Хоч деякі висуванці іноді забувають про своє походження. Той же Полозенко, наприклад. Відколи став професором, ніби його підмінили. Скільки гонору та чванства. Запанів на всю губу. Чи, може, то на нього вплинула власна дружина. Кажуть, нібито вона з колишніх непманів.

— Ти просто не любиш Леоніда Михайловича або заздриш йому,— шпигонула словом дружина.— Причому тут куркулі, непмани. Міркуєш застарілими категоріями. В нас давно немає ні тих, ні інших. Зараз нащадків колишніх дворян приймають до партії...

— Дякую тобі за урок політграмоти. Справді, може, я й відстав. Старі класи давно зникли, але зустрічаються ще кар'єристи й обиватели.

— То записуй себе до них. Адже ти колишній селюк, належиш нині до інтелігенції вищого рангу...

— Справа тут не в забезпеченості, а в моральній чистоті.

— Так думає про себе кожен. На собі не видно отих родимих плям капіталізму, що невідомо звідки беруться як прояви атавізму.

— Ти маєш рацію. Може, я мислю дещо примітивно, як мислив мій батько, колишній голова волревкому.— І вже говорив подумки: «Зараз ми живемо в інший час, стали економічно багатою країною. Давно немає в нас отих пролетарів, яким нічого втрачати, окрім своїх кайданів. Вони господарі держави! Немає й тих селян, які день і ніч працювали на багатіїв у поті чола. Світ докорінно змінився, бо змінився суспільний лад. А значить і люди. Воістину був правий Карл Маркс,

коли говорив: «Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість». Справді, не для того ми будували соціалізм, долаючи труднощі, щоб жити в бідності, ходити в лаптях і свитах. Та ба, і досі не позбулися злиднів. Людина прагне достатку і краси. І все ж таки вона не повинна стати рабом матеріальних цінностей, а ні химерної ідеї.

Не раз він задумувався над своїм життям. Відчував якусь роздвоєність. Може, тому, що був невдоволений роботою. А може, десь у глибині ворушився черв'ячок заздрості, що не став він прославленим, знаменитим, відстав від таких, як Полозенко, а вони зустрічаються і в колі художників.

Він підвівся з потертого дивана, глянув на недовершену картину.

«Щось не йде в мене сьогодні робота. Не варто, мабуть, себе силувати. Кину і поїду за місто. Може, на природі розвіється поганий настрій...»

Голуба «Волга» чекала на нього в затінку молодих осокорів. З полегкістю вийшов з майстерні, сів за кермо і тихо рушив вузенькою вуличкою, яка вливалася до площі імені Шевченка, і далі розбудованою Куренівкою виїхав до Подолу.

Від старих околиць залишилися самі лише назви. Давно колись тут стояли солом'яні хати й курені. Жили тут київські зброярі, кували зброю, броварники варили пиво, кожум'яки чинили шкури, рибалки ловили рибу в Дніпрі. А зараз велике сучасне місто зайняло придніпровські луки й береги.

Дісталося вже й Оболоні, де колись давно випасалися коні князя Святослава...

Час летить стрімко. Встигай лише зробити щось за ті роки, які відведені для тебе життям. Загаєшся, розледащієш — не залишиш ніякого сліду на цій неспокійній і прекрасній землі.

Місто миготіло всіма барвами, осяяне сонцем літнього дня. Високо в небі пролягла біла борозна, ніби снігова курява, що її здійняв якийсь сміливець, пролетівши над Києвом на реактивному літакові, розтривоживши голубу височінь.

Наступного дня він теж прийшов до своєї майстерні, як завжди з самого ранку, взявся до праці. Думалось, за сьогодні встигне чимало зробити. Вчорашня поїздка до лісу благотворно подіяла на нього. Блукаючи поміж дубів та сосен за Броварами, відчував себе так, ніби він у бору на Пслі.

Такий же терпкий запах хвої, зелений шум і тиха зажура бродять серед чагарів дубняка й ліщини.

І невгамовні дятли відстукують комусь телеграми — тук-тук-тук, тук, ніби знають азбуку Морзе... Цілюще повітря п'янить, від того додається сили, і ти вже стаєш не тим, що був, неначе причастився з життєдайного джерела, напився цілющої живої води.

Захоплений роботою, художник не помічав плину часу. Десь по обіді через відкрите вікно до нього долинуло гурчання мотора автомашини і враз стихло. А потім внизу зачулися на східцях чиїсь кроки, хтось підіймався на другий поверх...

А за хвилину двері рвучко відчинилися, і в майстерні з'явився Олекса Шерехтій, давній приятель, з яким вони разом училися в художньому інституті.

— Привіт схимникам, служителям прекрасної музи! — заговорив він ще з порога, тримаючи в руках, як завжди, розпухлий портфель.

— Здорово! Заходь, будеш гостем.

— А ти все твориш в натхненні і муках? Надворі такий день! Аж дзвенить! Всі люди користуються законним правом на відпочинок. От і я завів свого «Москвича» і оце примчав до тебе... Чув новину? Хоча звідки тобі про теє знати! А Шерехтій знає. Незабаром буде в газетах. Точно кажу. Представили наших ветеранів Торопенка і Васюка до високого звання народних художників. Хоч на старість матимуть утіху. Давно вже не малюють, руки тремтять. А звання приходить як визнання давніх заслуг...

— Ну що ж, я радий за наших ветеранів! Це їм уже по сімдесять п'ять...

— Пилипові Трохимовичу навіть більше. Точно кажу. Сьогодні дивився в довідник. А як на мою думку, то я б для таких довгожителів спеціально встановив орден Довголіття. І давав би тим, хто дотягнув до почесної старості. І не тільки художникам, а й державним

діячам. А що! Хіба не правда? А то дають народних тим особам, які відірвалися від життя. Або ще почесне звання Героя Соціалістичної Праці. Ні, ти мені скажи на милість, який Герой з композитора Яловенка? Адже слово це насамперед свідчить про те, що людина учинила якийсь подвиг. А що героїчного в його нотах? До-ре-мі-фа-соль!..— І він розгонисто зареготав.

— Треба ж якось відзначити багаторічну працю старого,— зауважив Береговець.

— То придумали б якийсь орден за багатоліття. Можна зі стрічкою через плече або на шиї, щоб прикрашував груди. І всім би було видно ту відзнаку.

— Ну й ну! — похитав головою Береговець.

— А чому? Я правду кажу. І потім візьми ще й таке: є в нас двічі або й тричі Герої, звісно, я не про тих, які заслужили ті високі відзнаки на війні. Я про інше веду мову. Якийсь високопоставлений чиновник двічі а то й тричі Герой. Ха-ха! Це все рівно, що якийсь піп тричі піп. Люблять у нас деякі діячі ордени та всякі відзнаки.

— А тобі заздрісно?

— Їй же богу, анітрохи. Від грошової нагороди я, звісно, не відмовився б. Ну ще звання якесь. Ти уявляєш,— Олекса Шерехтій — заслужений діяч мистецтв, у крайньому разі, заслужений працівник культури. От тільки не второпаю, яка в тому різниця і хто більше важить.

Олекса Шерехтій на все мав свою думку і висловлював її з повною категоричністю. Не всім те подобалося. Та й сам Шерехтій був фігурою трохи одіозною в товаристві художників.

Власне, художник з нього не вийшов. Хоч і закінчив він з горем пополам інститут. Уже потім перекваліфікувався, захистив дисертацію, став кандидатом мистецтвознавства. Пише тепер про мистецтво, повчає інших художників, як треба працювати. Його статті досить-таки бойовиті й задерикуваті. Та головне «достоїнство» Шерехтія те, що він усе знає заздалегідь. Хто, де і що сказав, що має статися через тиждень, місяць. Кого куди висувають, а кого зсувають... Кому дадуть яку премію, хто стане заслуженим...

— Інформація в наш вік рушійна сила,— вимовив він не без іронії.— До речі, ти не чув, кого в цьому році представляють на премії?..

— А мене це не цікавить. Особливо після того, коли

двічі висували мене в той пшеничний ряд і я вп'ймав облизня.

— Знаю. Прикро. Звісно, кожному хочеться одержати премію, але не кожному таланить. Ти не переживай,— втішав Шерехтій.

— А я й не переживаю. Премії одержують найдостойніші щасливці.

— Всяке буває. Тут, як казав один мій знайомий, діють різні фактори.

— Основне, це твір. Його треба оцінювати.

— От і я так кажу. Але не всі такої думки. Премія — це, брат, визнання...

— Звичайно. Щоправда, Рєпін, Мурашко чи Васильківський не ходили ні в яких лауреатах, а картини їхні живуть і житимуть вічно. А от, скажімо, помпезні картини Гулька блиснули і згаснули. До речі, ти вихваляв їх у пресі.

— Було, було. Визнаю, грішний. Розумієш, склалася така ситуація, доводиться пристосовуватися. Але ж таких серед нашого брата чимало. Вихваляємо не твори, а імена. Серед авторів знаходяться й тузи... От недавно один видатний діяч, до речі, не член Спілки письменників, написав книгу, можна сказати, трилогію, своєрідну повість-спогад, вдарився в мемуари на старість. В тій книжці сам автор виступає і головним героєм. Обійшов той твір всі газети і журнали, надрукований окремим виданням з ілюстраціями. І почалася тут хвальба. Бо ж автор займав високе місце на державній драбині. Як тільки його не хвалили на всіх рівнях, на читацьких конференціях і в пресі. Хоч знаючі люди пошепки говорили, що написали ті твори білі негри. Ти що, Василю, не здогадуєшся, про кого іде мова? — скосив хитрувато очі Шерехтій на Береговця.

— Здогадуюсь. Захотілося Іллічу на старість стати письменником.

— Надмірна слава і чванство псують людину. А хіба в нас мало таких серед діячів різних рангів. Зокрема серед письменників. Часто критики хвалять книгу не за її художні якості, а з огляду — чиє прізвище стоїть на обкладинці,— продовжував Шерехтій.— Недавно я вичитав чудові слова в Карамзіна: «Ми не якісь там дворяни, щоб оцінювати твори за прізвищами». Ось так сказав чоловік ще в давнину. Ті часи давно минули. Зникли і дворяни. А ми, діти робітників і селян, чомусь

оцінюємо книги за прізвищами знаменитостей. Що за кастовий підхід?

— Ну, ти, я бачу, розумієшся не лише на мистецтві, а й на літературі. Чому ж не виступиш у пресі?

— Ти куди мене штовхаєш, Василю? Що я, з глузду з'їхав! Та й хто б те надрукував? Це, може, опісля розмахуватимуть руками, самокритикуватимуться, так, що аж пір'я летітиме з павичів.

— А поки що поступатимемося власною совістю, насилуватимемо свій талант? Так, по-твоєму? Писатимемо і малюватимемо не те, до чого лежить душа, а показуватимемо життя в кривому дзеркалі на догоду декому. Але ж це нечесно!

— О, чоловіче добрий! Хто тепер той, як його, не бреше, як говорив колись Возний. Кривлять душею і в слові, і в живописі, і навіть у політиці. Криводушно живу і я, Олекса Шерехтій.

— А може, це ти говориш через те, що виявився невдахою? — заперечив Береговець.

— Воно й тобі не дуже-то поталанило. Замість епічних полотен малюєш портрети жіночок,— сказав Шерехтій не без сарказму.— Кому вони потрібні? На них більший попит, коли вони живі, а не на портретах.

— Краще я малюватиму жінок, аніж стану потайним дворушником.

Шерехтій аж підскочив на канапі. Він не чекав такого від завжди покладливого Береговця. Адже ясно: він кинув камінцем у його город. Та що в город — прямо в обличчя...

— Ніколи не пізно людині знайти себе. Я зрозумів, що не стану великим художником, і взявся за перо. І зробив це не з корисною метою, а за своїм глибоким переконанням. І я не один такий. От, скажімо, Віссаріон Бєлінський починав як драматург, навіть написав п'єсу, але потім зрозумів, що його стихія — критика. І став хіба ж таким критиком! А Стасов Володимир Васильович! Це, можна сказати, мій ідеал. А візьми ти сучасників наших. Я знаю багатьох товаришів, що починали як поети, а нині стали літературознавцями, академіками і членкорами. Метаморфоза, брат!.. Чим я гірший? «Кожен строїть собі цвітущую жизнь»,— як казав Галушка. Всі ми, брат, галушки, тільки кожен по-своєму.

— Ну, годі тобі філософствувати,— обірвав його Бе-

реговець.— Якщо ти такий сміливий, написав би про все це в своїх публікаціях.

— Хіба в нас немає важливих тем?.. Ого, ще скільки! Бракує сміливості. Раніше художник творив сам на сам. А зараз! Ти, можна сказати, об'єднаний у творчий цех, де твої товариші і собраття впливають на твою творчість, шліфують твій талант.

— А ти, я бачу, хитрун: одне говориш віч-на-віч з такими, як я, а на зборах співаєш по-іншому.

— В кожному інтелігентові, тим більше в художників, живе двоє «я». Дві, так би мовити, особистості. Вони діють в залежності від обставин. Часом підігрівають одне одного. Ти що, ніколи не сумнівався, не вів суперечок з самим собою? Значить, у тебе немає критичного ставлення до себе, до життя.

— А ти Ціцерон!

— Де там. Я свої промови здебільшого виголошую за текстом, надрукованим на папері. Стримую, так би мовити, свої емоції, а вірніше, став схожий на дячка. Подалі від усякого гріха. Зараз всі так роблять...

— Ти що, дратувати мене приїхав чи, може, провокуєш?

— Тю на тебе! — розсміявся Шерехтій.— А може, мені пожартувати захотілось.

— Знайшов би собі для цього інше місце.

— Ну, не гнівайся, Василю. Все! Годі. Давай краще вип'ємо по шкалику. Тут у мене в портфелику-буфетику є коньячок. І закусь непогана. Я зараз холостякую. Дружина на курорті в Сочі, так що розділи зі мною, брат, трапезу, а то одному якось скучно.

Шерехтій проворно витяг з портфеля пузату пляшку, шмат ковбаси, булочку.

— А стопочки забув. От чорт! Ну нічого, в тебе знайдеться якась баночка. Ми потрошечку...

Береговець хотів відмовитися від того частування, але якось незручно. Та і в самого настрій був такий, що на душі коти шкреблися. Може, чарка коньяку вгамує нерви?

— Ну, за що вип'ємо? За майбутнього лауреата, художника Василя Романовича Береговця. Це ж тобі скоро п'ятдесят! О, ідея! Вип'ємо за заслуженого художника. Гарантую, матимеш таке звання. Полудень віку, як казав поет. Дата, яку треба відзначити.

Вони цокнулись, випили по чарці, потім по другій.

— Ну й досить,— сказав Береговець.

— А цю ж куди? Чи на сльози мені залишаєш?

— Візьми з собою до свого шкіряного буфета...

Шерехтій засміявся:

— Ні, краще залишу в тебе на столі. Будеш коньяком фарбу розводити. Може, щось путнє намалюєш. Куїнджі, кажуть, додавав у фарби бите скло і тому створював такі шедеври, як «Місячна ніч на Дніпрі» чи «Березовий гай», а ти — спиртик, настояний на дубових клепках... Ще, гляди, такий шедевр утнеш! І я, Шерехтій, матиму до того пряме відношення.

— Ну й базіка ж ти.

— Що поробиш, язик — друг мій.

— Гляди, щоб він не став ворогом...

— Ти що! Може, хочеш зректися мене? Так ще ж не проспівали треті півні... Ти скажи, ну чого воно так у житті виходить? Коли молоді, без усяких там звань,— ходимо, дружимо, в гостях буваємо один в одного. А як вибилися в люди, вже підбираємо собі товариство за своїм рангом. І щоб повище! У мене були раніше такі задушевні друзі. Кожного разу на Новий рік один одного листівками поздоровляли. А як стали вони народними художниками, лауреатами — ніби відрізало. Я їм за давньою традицією пишу, гаряче вітаю з Новим роком, а вони — ні гу-гу на моє поздоровлення. Запаніли, брат...

— Не варто розстроюватись.

— Е, не кажи, брат. Це схоже на те, якби ти привітався до свого товариша, а він тобі руки не подав, гордовито одвернувся. Це називалося раніше свинством, а тепер гординею. Не люблю чваньків.

— Не бійся, це мені не загрожує.

Шерехтій глянув на картину, яку готував Береговець на виставку, і, знаючи, що те полотно недавно оглядав професор Торопенко, запитав:

— Ну що сказав старий про твій шедевр? По очах бачу — розкритикував... М-да... Може, він і має рацію. Не все на ній ідеально. Розумієш, не та фактура... Але ти не падай духом. Великі художники по кілька разів переробляли свої картини — Рєпін, Суриков, Левітан...

— Буду наново малювати. А для цього, мабуть, доведеться пожити в селі, та з'їсти з людьми пуд солі, та зробити чимало етюдів, різних варіантів, замальовок.

— А чого. Це ідея. Ти впертий. А таланту тобі не позичати. Талант — це труд, як твердять мудрі.

Уже виходячи з майстерні, Шерехтій повернувся від порога, ніби щось забув.

— А може, кидай усе це до біса та гайнемо десь за місто. Поїдемо в Димерські ліси. Там з'явилися маслючки. Походимо, подихаємо, помріємо. Га? Не хочеш. Ну й дарма. А я поїду! Поговорю з природою, як закликав до цього всіх художників великий Лев Толстой. Без природи й мистецтва пізнати не можна. Це кажу я, Олекса Шерехтій! Ну, бувай...

5

Поволі затихли кроки. Потім загурчав мотор «Москвича» і за хвилину затих десь за поворотом. І знову Береговець вслухається в тишу.

Спека літнього дня огорнула зелену околицю, здавна прозвану «Кинь грусть»...

«Кинь грусть!» Дивна назва! Розповідають, що давним-давно, коли в Києві проїздом була цариця Катерина Друга, то зупинялась у цій мальовничій місцевості, за Куренівкою, де стояла дача одного царського генерала. В його покоях і жила імператриця. Палац стояв на високій горі, оточений величезним парком, внизу голубіли озера й ставки, а далі мерехтів Дніпро. На північ розкинулись Вишгород і Межигір'я... На захід — Пуща-Водиця... Мабуть, цариці тут було не скучно, коли вона дала назву цій місцевості «Кинь грусть». Знаходилися високопоставлені блазні, які веселили матінку-государыню... Скільки перед нею плазувало графів, генералів і ясновельможних панків з так званої козацької старшини. Було б чого! Малювали її портрети всякі художники, намагалися відтворити молодою, вродливою, благочестивою. Тільки Володимир Боровиковський наважився намалювати старою, в халаті, в чепчику. Розповідають, що коли Катерина побачила той портрет, гнівно замахала руками: «Я здесь похожа на какую-то кухарку». Може, й так! Катерина Друга вміла заварювати хіба ж такі страви з гострими приправами... А біс з нею, з тою німкенею,— відігнав від себе пекучі мислі Береговець. Адже я збирався працювати, а тут принесла лиха година Шерехтія...

Береговець з досадою підняв з підлоги присохлі пензлі, підійшов до картини, яку недавно розпочав. Треба

трудитись, а не чекати натхнення. І враз на думку спали слова, які він колись вичитав у Петра Ілліча Чайковського. Натхнення — така гостя, яка не завжди з'являється на перший поклик... А тим часом треба працювати завжди. І справжній, чесний художник не може сидіти склавши руки, посилаючись на те, що немає в нього натхнення. Якщо чекати ту капризну гостю, то можна впасти в лінощі і в апатію... Треба йти йому назустріч, потрібні терпіння і віра, і натхнення неминуче прийде до того, хто зуміє перемогти свою інертність, а можливо, й лінощі...

Здається, так говорив великий композитор.

Але не завжди можна себе змусити до праці, знайти те, що потрібно. Талант не лише в тому, щоб водити пензлем чи пером. Потрібне своє бачення світу, нерозривний зв'язок із життям. Чи не тому той же Петро Ілліч Чайковський їздив по білому світу. Бував і в Кам'янці над Тясмином, і в Підмосков'ї, в своєму Клині, і в селі Низи, що на Пслі... На його рідному Пслі. А чому б йому не пожити там місяць-два, півроку! Антон Павлович Чехов, побувавши одного разу в тих краях, захопився ними і мріяв жити на Пслі. Навіть збирався купити хату поблизу Сорочинець...

А великий Рєпін! Він сходив Україну з краю в край. Знаходив прототипи для своїх картин. І згадалися слова Рєпіна, написані з України: «Яка краса! Які люди! А яке вбрання! Які дукати, намиста! Головні пов'язки, квіти! А які обличчя! А яка мова! Просто чарівність, чарівність, чарівність!!!»

Але це було колись,— заперечив з глибини якийсь несміливий голос. Було і давно минуло.

Ти ж що, хочеш сказати, що зараз народ втратив усе це? Що немає колишньої краси й краси новітньої? Що немає чудових людей?.. Може, вони не ходять у намітках, керсетках, широких штанях та свитах, але люди залишаються людьми, набуваючи, звісно, нових якостей, зберігаючи найкращі традиції. І ти бачив їх. Тільки не вдивився як слід. Все бігом, усе галопом, на колесах. Промчав на машині і швидше до Києва або до свого Будинку творчості. В тихий затишок, до кухні із жирним борщем та смаженими котлетами... А що таке Будинок творчості? Гурт людей, об'єднаних одною професією, які варяться у власному соку... Перебирають один одного по кісточках — то із заздрощів, то з власної не-

приязні. Буває — до пізньої ночі пропадають у прокуреній більярдній, луплять киями пластмасові кулі, заганяючи їх до авоськи. (Так у тісному колі прозвали вони лузи). Дехто від одноманітного життя та ще, може, з жиру заводить різні знайомства. Літні, а то й сиві зальотники залицяються до молодих поетес чи художниць або просто до дівиць, які шукають зв'язків із знаменитими людьми. Не обійшов і його той гріх. І досі нудить...

Коли згадаєш усе це, стає соромно перед художниками минулого. Перед одержимими людьми Федотовим, Саврасовим, Перовим, Полєновим, Ярошенком, Суриковим, Васильківським.

А Куїнджі... Геніальний самоук з берегів Азовського моря, який хлопчиком пристав до чумаків і йшов за валкою степами України, несучи в своїй торбині фарби і перші малюнки... А в серці — велику мрію стати художником. Там, на чумацьких привалах у степу, він бачив те, що назавжди увійшло в серце. Звідти перейшли на полотно «Чумацький тракт», «Степ», «Вечір на Україні», «Березовий гай», «Місячна ніч на Дніпрі» і ще багато-багато картин, в яких Архип Іванович возвеличив рідний край, його дивовижну красу і чарівність. Ніхто так майстерно не зумів передати найскладніші ефекти денного і місячного освітлення, як геніальний Куїнджі... І все те прийшло до нього серед одвічної краси рідної природи. Своє власне бачення світу відтворив на полотні. Перед красою його картин німіли люди... Він був воістину чарівником, магом живопису.

Коли людині є що сказати, вона вилле з глибини власної душі все те, що має, на папір або полотно. Згадки про великих попередників збуджували його, надавали впевненості і сили. Береговець гарячково працював, кладучи мазок за мазком, і оживала картина, яка ще недавно здавалась йому холодною, мов крижина. І все ж це ще не те, що треба. А чому? Та тому, що ти окопався в цій майстерні, мов слимак у мушлі. Виповзаєш лише час від часу. А звідси мало видно. Бракує простору, повітря, сонця. Там десь, не так уже й далеко, за триста-чотириста кілометрів звідси, твоя, Василю, справжня майстерня, твої герої, жива натура, яку не відтворить ніяка уява, ніяка буйна фантазія...

І війнуло в душу тихим повівом вітру з батьківського краю.

Голубим, сріблястим блиском виграє Псьол. По берегах ріки білокорі тополі могутніми кронами звелися в небо. Поміж них вільшина і осичина, густі чагарі глоду. Побіля самої води, де жовтіє вигрітий сонцем пісок, росте підбіл, чимсь схожий на лопухи, тільки листя в нього спідсподу біле, волохате, вкрите ніжним пушком.

Він, малий хлопчик-пастушок, лежить на теплому піску горілиць і дивиться в небо. Бездонна голубінь розкинула над ним шовкове шатро. Іноді по небу пропливають легкі білясті хмаринки, неначе якась чарівниця-праля вистилає поміж голубими білі полотна, щойно зняті з навою.

Неподалік на луках пасуться, форкають коні. Десь у гущавині очерету озивається птаха. Голос у неї не дуже мелодійний — поскрипує, ніби виграє в гребінку, обгорнуту папером. То очеретянка. Вона живе й виводить своїх пташат у заростях очерету. І, здається, у відповідь їй озивається з білокорого дерева іволга. Фі-фу-фью... Неначе грає на сопілці. Отак, мовляв, треба співати.

Попід горою, що звелася над запсільською долиною, розкинулося село. Весною, коли Псьол розливається, він підходить водами аж до самісіньких хат, заливає городи й вулиці, і тоді кобзівці додому не ходять, а пливуть на човнах. Луки, які тепер купаються в зелені, залиті водою, справжнє море хлюпається, виблискує побіля їхнього села, і білокорі осокори та верби видаються тоді високими щоглами примарних кораблів.

У таку весняну пору мати, бувало, докінчувала ткати плахти. Саморобний верстат стояв посеред хати, а на ньому кольорові нитки, неначе струни на кобзі. Мати раз по раз перебирає ногами обніжки і все гуп та гуп лядою. А руками ловить моточки з гарусом, і народжується чарівна краса. На тканині квіти, схожі на красолю, ружі й калачики, розгаптовані біллю, синьоцвітом, пелюстками золотистого горицвіту. І як це гарно в мами виходить! Він сидить поруч, намотує на дерев'яні рогачики яскраву вовняну пряжу і радіє, що в рясноті маминих узорів є і частка його праці...

Плахти, звичайні плахти, які ткала його мати, були для нього незрівнянною красою, з них починалася його любов до малярства. А коли мати вишивала рушники, він просив дати і йому шмат полотна, голку з нитками

і, всівшись під комином, мережив хрестиками вишиванку. Незвичні до праці пальці колов до крові. Щоб вгамувати біль і кровотечу, брав скалічений пальчик у рот, і від того ставало легше. Мати дивиться на нього і похитує головою: «І охота тобі, моя дитино, ото мережити. Не хлоп'яче це діло». Та він не відступав од свого. Хоч сусідські хлопці, дізнавшись, що він вишиває, насміхалися з нього, прозвавши дівчачуром... Ну й хай собі сміються, думав він і не полишав улюбленого заняття.

А ще мати його любила розмальовувати комини. На різдво, на великдень і на клечані свята все оновляла в хаті. І вже інші золотопері півні, голубі голуби, зелені жайворонки красувалися на білих комінах. А довкола них і трохи нижче палахкотіли квітники. Точнісінько такі, як росли влітку біля хати. Взимку мама не могла жити без квіток і висівала їх на комінах. Вони були для неї мов полотно для художника, натягнуте на велику раму.

Він був у матері за помічника. Малював усе, що народжувалося в його уяві. І мати раділа з успіхів сина. «Молодець, Василько! Виростеш, може, ще художником станеш»,— хвалила вона його.

У школі він був постійним редактором стінної піонерської газети, прикрашав її малюнками, дружніми шаржами й карикатурами. Коли вже навчався в старших класах, купили йому справжні фарби, і він малював копії з картин Шевченка, Брюллова, Сєрова, Васильківського і, звісно, Куїнджі. От коли б так навчитися малювати, як Архип Іванович! І намагався сам відтворити свою ніч на Пслі, степ за Кобзівкою, берізки, що росли на левадах... Марив художнім інститутом з восьмого класу. З весни сорок першого року вже зібрав усі документи, залишилося лише отримати свідоцтво про закінчення школи. Та в ту ніч, коли в школі готувалися до випуску десятого класу, несподівано прогриміла війна. І пішов недавній школяр Василь Береговець на фронт, подався у вогненний вир.

Війна, війна! Увесь світ ніби здибився від якоїсь страшної лихоманки. Чорне небо — од ворожих літаків і диму, запечена земля — від пожарів і вибухів снарядів.

Він пройшов перший, тривожний рік війни рядовим солдатом-артилеристом, згодом став командиром гар-

мати... Після поранення на Дону довгенько провалявся в госпіталях. А потім послали його в училище. Півроку провчився в Свердловську, повернувся на фронт уже командиром батареї. Громив фашистів, пробиваючись з боями на рідну Україну.

Та навіть там, на фронті, в огненному вирі він не полишав улюбленої справи. Малював солдатів, розбомблені села й міста, заносив до свого блокнота, все, що бачив на грізних дорогах війни.

Коли ж в одному жорстокому бою його поранило ворожим осколком у руку, переживав страшенно, боявся, щоб не відрізали хірурги правиці. Ледве впросив старенького лікаря. І той зжалився над ним. Хоч від гангрени мало не помер у госпіталі молодший лейтенант Василь Береговець. Вистояв, вижив. Здолавши тяжку недугу, повернувся на фронт... А вже після війни, коли демобілізувався, став студентом Київського художнього інституту. Важко було вчитися, одне, що не мав професійної підготовки, як-не-як, а все ж таки самоук, по-друге, права поранена рука не дуже-то слухалась, осколок пошкодив сухожилля. Ходив на спеціальне фізлікування, щоб по-справжньому ожила кисть, і таки домігся свого. Хоч, по правді сказати, тільки він знає, чого це йому коштувало. Та й зараз дає часом знати покалічена рука. Нестерпно болить на зміну погоди, не хоче тримати пензля...

«А може, та рука більше розуміє, ніж моя капустяна голова,— подумав Береговець,— не хоче малювати чорт знає що...»

Він стояв перед загрунтованим полотном, ніби перед затуманеним екраном, зі щіткою в руці. А вона неначе перебите обвисле крило...

Глянув через відчинене вікно на розлогий осокір, що взявся сивим клоччям і димів, клубочився на вітрі. Рвучко підійшов до мольберта, рвонув з підставки недокінчену картину, жбурнув у куток. До чорта все це мазюкання! Хотів був зірвати зі стін вивішені портрети й етюди, але хтось ніби зупинив його.

«Чого ти казишся? На кому зганяєш злість? Подумаєш, знайшовся новий Гоголь!»

Зів'ялий, присів на стару вичовгану канапу, на якій часто відпочивав, стомлений від роботи. І раніше бували в нього отакі творчі кризи та депресії, але зараз вони

посилювалися тим, що додалися родинні незгоди. Часті суперечки з дружиною вибивали його з колії. Та сімейна війна не доведе до добра.

Треба їхати звідси. Кинути до біса цю «Грусть». Я все одно тут нічого не зроблю. З бовтків не буде курчат... Треба їхати туди, де б'ється пульс життя, де працюють і творять люди великі й малі справи. Тут, у чотирьох стінах, можна зачахнути. Якщо сам я не допоможу собі, ніхто інший мені не допоможе. І нічого мені сподіватися на високі відзнаки. Всякий художник повинен творити, не шкодувати своїх сил, шукати й знаходити, даруючи людям радість. Насамперед самому треба бути вдоволеним від своєї праці. А ти відцурався від землі, забув дорогу до людей...

«Хто забуває дорогу до отчого дому, той стає перекотиполем». Так давно колись казав його батько про тих, хто покидав рідне село і не навідувався додому.

Чи не схожий зараз він на перекотиполе? Ні, я швидше те деревце, яке вкорінилося на асфальті в місті, серед мурів, прорісши з тополиного насіння.

А може, я й не деревце, а фікус, вирощений у затишній квартирі. Його не поливають теплі дощі і не пестить сонце, не колишуть вітри. Мабуть, що так. Відірвався ти, Василю, від народу.

Через те й творча неміч напосілася на тебе, бо художник перестає бути художником, якщо він не знає життя, якщо він творить заради кар'єри.

Скільки талановитих людей, яких ти знав, загубили себе через вино і жінок! Пішли з життя передчасно. А вони могли б зробити ще багато! Написати поеми, симфонії, картини... У гонитві за славою, кар'єрою ми часом насилуємо свій талант або втрачаємо його. Часто галасуємо про народність мистецтва, а насправді вдаємося до штукарства, формалізму, наслідуємо моду, хочемо бути схожими на Кафку, Пікассо, Сіменона чи на патлатих хлопчаків, так званих хіпі... Ігноруємо, забуваємо своє. Неоціненні народні скарби... А справжнє мистецтво епігонства не любить. Наша сила в народі. А скільки нас, колишніх селюків, ставши письменниками, художниками, композиторами, оселилося десь на так званій периферії. Як Шолохов, наприклад! Усі тягнемося до столиці. А от Рєпін малював свої картини в селі Качанівці, Чайковський творив у селі Низи на Пслі або в Кам'янці чи в Клині... Чому б тобі не перекес-

ти свою майстерню туди, де ти народився і виріс, де вперше відчув себе художником. Туди, на Псьол, в рідну Кобзівку! Що, важко вертати на круги своя?..

Хто там залишився в рідному селі? З рідних нікого. А з друзів далеких дитячих літ? Скільки було хлопців і дівчат лише на їхньому кутку! Два випускних десятих класи. А хто вцілів у вогненних вихорах війни? Одиниці. Сергій Байрачний, зараз він вчителює в школі, Андрій Токаренко — той подався в бурильники, шукає нафту й газ у тихому полтавському краю. А дівчат він щось і не пам'ятає. Повиходили заміж, позмінювали прізвища... А багато таких, що не вернулися з проклятої чужанщі, куди їх закинула гірка полонянська доля. З батькових ровесників, здається, ще живий лісничий Дмитро Якович Яременко. Бачив його років п'ять тому, говорив, що не збирається на пенсію.

«Хочу вмерти серед соснового бору»,— сказав тоді жартома, а може, й на повний серйоз.

І ще пригадався Гордій Васильович Жадан, який ось уже понад чверть віку живе з німецькими осколками в грудях... Та, незважаючи на те, беззмінно головує в кобзівському колгоспі «Надія». І де тільки він бере сили? Дивовижного гарту чоловік!

Здається, ще жива баба Докія, яку в селі всі звуть знахаркою.

З її сином Олексієм разом ходили колись до школи. Де той Олекса зараз? Живий чи загинув?..

І від тих думок стало прикро. Ви ж дружили колись, здається,— хтось нашіптував йому. Відвихорило все, відлетіло, забулося. Невже всі ми отак в дитинстві, в юності дружимо, прямо-таки нерозлийвода. А коли робимось дорослими, коли життя розкидає нас у різні кінці — стаємо такі невдячні до свого минулого, до самих себе. Тільки коли-не-коли ворухнеться в пам'яті те, що було таким дорогим, випливе, немов з туману, всміхнене юнацьке лице та й згасне, як далекий вогник.

Мабуть, ніхто не може судити себе так суворо, як людина, у якої заговорить власна совість — готовність спокутувати свої провини. І тоді думки, які рояться в голові, схожі на осині жала. «Сам ти коли був у селі? Ну хоча б у своєму, в якому народився і виріс? Років три-п'ять тому, та й то проїздом автомашиною. Соромно признатися? Скільки літ не навідував дорогих могил

батька й матері. Вже, мабуть, бур'яном заросли гробики, струхлявіли дерев'яні обеліски і огорожки».

І занило, защеміло синівське серце.

6

Сторінки власного родоводу

Він пам'ятає свого батька з чотирьох років. На току, біля клуні, безугавно гупають ціпи — гуп-гуп, трах-трах, аж луна котиться левадою. Батько молотить жито із сусідом Олексієм Кобзаренком. Обидва закушпелені, на голові, в бороді і на вусах остюки та золотаві пелюсточки полови.

Батько розмотує тугий сніп, високо підкидає солом'яне перевесло, і воно летить, неначе розірваний вінок, прямо на малого Василька. Він ловить його руками на льоту і надіває собі на шию. Стебла лоскочуть тіло, злегка колються остюками, але йому приємно стояти отак коло молотників, які вигупують ціпами по снопах, ніби в тугі барабани.

Помітивши малого сина з житнім вінком на шиї, батько усміхається, киває сусідові: «Ти поглянь, Олексію, до чого додумався хлопець!» «А що, буде хлібороб із сина»,— каже дядько. І вони знову налягають на ціпи. А він сідає на купу соломи щойно вимолоченого жита, поринає в неї, як у літепло, і дивиться в небо. Сонце повільно котиться, спускаючись усе нижче й нижче на вечірньому прузі. За клунею співають молоді півники, ніби пробують свої голоси. Розморений, він незчувся, як і задрімав.

Прокинувся від того, що батько обережно взяв його на руки, притулив до грудей і легко поніс до хати. «Ой ти ж молотнику мій»,— шепотів стиха, і йому так гарно було на батьківських руках, натруджених і теплих, що пахли снопами.

Перший запис в його дитячій пам'яті, перший спогад. Уже коли підріс, не раз згадував про це, а іноді йому снилося щось подібне. Та й зараз батько приходить до нього в снах ось такий, пропахлий сонцем, землею і дозрілим житом. Хоч пам'ятає він свого татка й не таким. Та й наслухався про нього в дитинстві від матері, від бабусі й сусідів усякого і від того перейнявся ще більшою любов'ю.

Рід Береговців з діда-прадіда хліборобський, хоч сво-

го поля вони й не мали. Працювали на чужій землі дід і батько. В жнива косили з сьомого, а то й десятого снопа, у возовицю вергали снопи, вивершували багатіям стоги й ожереди, а потім, взявши до рук ціпи, ставали молотниками з сьомої або дев'ятої коробки. З того й жили. Мати й бабуся в'язали за косарями, а восени мочили в копанках коноплі, тіпали на бительницях, щоб заробити й собі повісмо прядива, а потім пряли півмітки, семірки, дев'ятку, а то й одинадцятку, тонке плоскінне полотно, щоб мати і своїм дітям на штанці та сорочечку. Так і жили до революції, тоді, коли Василька ще й на світі не було.

Його батько, Роман Береговець, повернувся з фронту в рідну Кобзівку не як-небудь, а на коні і при зброї. Про те в селі довго згадували дядьки.

Було це влітку 1918 року. Вже десь у петрівку, перед жнивами. В неділю зібралися кобзівці коло волосної управи на сільську сходку. Громадою мали вирішити питання, як поділити багатійську землю поміж безземельними селянами. Заможні дуки не здавались. Звісно, боялись, щоб і в них не відчикрижили по кілька десятин, переконували, що перерозподіл землі треба відкласти на осінь, а то й на весну. А зараз необхідно зібрати хліб та посіяти озимі. А там, мовляв, буде видно. Сподівались, що Радянська влада довго не продержиться і все поверне на старе. На вигоні здійнявся такий галас і гармидер, що ледве до бійки не дійшло. Колишні фронтовики (а було їх чимало) наполягали на перерозподілі землі. Радили голосувати своєрідним способом: хто за те, щоб ділити землю,— нехай стає ліворуч, а хто проти — праворуч. Біднота, звісно, хотіла мати землю, але після того, як гайдамаки гетьмана Скоропадського відшмагали багатьох кобзівців нагаями та обклали село контрибуцією, люди побоювались. А що, коли знову вороги подолають більшовиків, синяками візьмуться бідарські спини від нагаїв карателів.

Сходка вирувала, розмежовувалась на дві половини, часом дядьки вагались, а деякі перетягували нерішучих то на один бік, то на другий.

І от саме в цю пору з'явився на очі здивованої громади Роман Береговець. Підскакав на вороному коні, за спиною карабін, при боці шабля, в руках наган, у підсумках військове спорядження.

— О, Роман! — здивувалися люди.

— Що тут у вас? — запитав він, не злазячи з коня.

— Та от б'ємося над тим, як нам землю поділити,— пояснили фронтовики, радіючи з прибуття Береговця.— Розсуди хоч ти нас, Романе...

— А що тут довго думати. Землю в панів та глитаїв забрати треба і розділити поміж біднотою. На те й революція. І Ленін так говорить! Земля тим, хто на ній працює. Доволі знущатися кровососам з бідноти.

Роман Береговець виголосив палку промову, не злазячи з сідла. Вороний кінь покірно стояв під ним, іноді вдаряючи в землю копитом. Вражені односельці розглядали Романа, який, здавалося, спустився з неба. Перед ними був бувалий вершник, на ньому потерта шкірянка, на голові вилинялий картуз, а над козирком червона зірочка. Бравий козарлюга, хоч куди.

— Голосувати треба! Червоні війська наступають! Кінець буржуазії і всій контрреволюції, якої б не була вона масті,— закликав Береговець.

Громада осміліла, чимало кобзівців повалило ліворуч, але глитаї не здавались. «Рахувати треба!» — горланили найбільш запеклі.

Та в цей час над селом залунав тривожний дзвін. Хтось бив на сполох. А затим від Псла здійнявся чорний дим. Горіло щось на Зарудняньскому кутку. «Пожежа!» — вигукнув, застогнав сход, і всі кинулись гасити вогонь. Дехто подався до протипожежного навісу, де стояли насоси й бочонки, але куди там. За літо все попересихало. Виручали відра та мокрі рядна, гаки й вила.

Горіла клуня у Степана Галушки. Хтось підпалив її з явно провокаційною метою — щоб зірвати сход. День стояв спекотний, і клуня палахкотіла, немов сухе кострище. Степан Галушка жив по-сусідськи з Береговцем. Тож довелося Романові разом з односельцями рятувати від вогню власну хату.

Тут і зустріла його дружина нежданo-негадано. Бо ж була в розлуці з Романом довгих чотири роки. Як пішов він на імперіалістичну влітку чотирнадцятого, то оце тільки зараз повернувся...

А служив Роман Береговець на Чорноморському флоті. Коли вдарила революція, пішов за більшовиками, як і подобає чорноморцям. Та сталося так, що довелося матросам топити свої власні кораблі, виконуючи наказ товариша Леніна, щоб не віддати ескадри ворогам. І моряки стали солдатами так званої морської піхоти. Би-

лись вони під Новоросійськом й під Царицином. В одному з боїв на Дону налетіли на матроський загін біляки. Сили були нерівні, багато чорних бушлатів, порубаних шаблями, залишилось навіки серед сухих кураїв та гірких полинів. Упав пораненний і Роман Береговець, думав, що вже не встане. Та вночі опритомнів, добрався до хати якоїсь козачки, і вона пригріла матроса в себе, вилікувала, виняньчила. Недовго затримався в неї матрос. Подався шукати своїх. А по дорозі надумався заскочити і в рідні краї. Вночі надибав на біляків. Отаборилися вони на постій в хуторі. Коні поприв'язували до конов'язі. В темряві підкрався Роман Береговець до дворища, вартового прикінчив кинджалом так, що той і не пікнув. Забрав його зброю, шаблю й карабін, скочив на коня і — поминай як звали. І ось тепер прибився на вороному до рідного села.

Допомігши кобзівцям розподілити землю за законами революції, більшовик Роман Береговець одначе не став на тій землі господарювати. А організував загін з колишніх фронтовиків і подався добивати контру. Два роки носили його грізні вихори. І тільки в кінці двадцятого повернувся він додому. На цей раз без коня, але з ранами й рубцями на тілі. Невдовзі обрали його кобзівці головою ревкому.

Дружина Христя і старший синок Андрій раді були, що повернувся додому батько. І тут повсюдно лютувала ще війна проти бандитів та куркульні, довго не розставався з рушницею і наганом Роман Береговець.

Через деякий час в родині Береговця народився хлопчик, якого назвали Васильком. А згодом з'явилася на світ і дівчинка Катруся.

Відколи й пам'ятає Василько свого батька, він завжди ходив заклопотаний і мало бував дома. Комнезамівці обрали його своїм головою. В ті часи на селі комітет незаможних селян був великою силою, надійним помічником партії більшовиків. Роман Береговець виступав ініціатором створення в Кобзівці колгоспу, що виник ще в 1927 році,— його незаможники назвали «Надія». З ранку і до пізньої ночі батько все пропадав на дальніх хуторах та на кутках, то по дворах, шукаючи у багатіїв хліб, описуючи куркулів, ліквідовуючи їх як останній капіталістичний клас. Приходив додому пізно, коли діти вже спали. Хоч Василь не раз, бувало, і діждеться батька. Мати часто бідкалась: «І де ти ходиш

днями й ночами, холодний і голодний? І коли ти вгомонишся, Романе? Боюсь я, що оставиш нас сиротами. Он на тебе глитаї зуби точать, гляди, ще застрелять з-за вугла...» «Вовка боятися — в ліс не ходити,— відповідав примовкою батько.— Не журися, Христе. От проведемо суцільну колективізацію, побудуємо соціалізм, заживемо хіба ж так. Обгонимо всю буржуазію...»

Мати тільки усміхнеться лагідно, погладить теплою рукою сиву батькову чуприну.

Хоч пам'ятає Василь свого батька не тільки в радощах та громадських клопотах. Звідали Роман Береговець і його родина й горя. І від кого? Можна сказати, від своїх. У важкому тридцять третьому році, коли Кобзівка вже виконала два плани хлібозаготівель, обклали село третім зустрічним планом. А де ти того хліба візьмеш, коли всі комори й засіки давно підметені. Залишилось те зерно, що на посів. Суворий уповноважений із самого центру наказав везти насіння в рахунок хлібозаготівлі. А батько супротивився. «Не повезу я насіння. Чим землю сіятимемо, як настане весна?» — заперечував він. «А то не твоє діло,— погрожував наганом уповноважений.— Сказано, виконуй план».— «Ми вже два плани виконали. Це не план, а чорт знає що... Не дам я хліба. Немає права обкрадати землю. Хай уже люди недоїдають, якось переб'ємося до жнив. А чим землю засіємо?»

— А то не твої клопоти,— напосідав уповноважений.— Є постанова, прийнята на найвищому рівні в Москві, щоб за всяку ціну виконати план хлібозаготівлі. Маємо вказівку забрати все, що тільки може проростати. План зараз найголовніше. Відрапортуємо, а потім будемо думати про інше.

— Чим будемо сіяти? — доводив своє Роман Береговець.

— Якщо треба буде, держава дасть насіння в позичку.

— Оце так! Своє віддай задарма, а тоді хоч з довгою рукою під церкву старцювати. Якщо така держава бідна, то чи ж дасть вона насіння в позичку?

Шушкевич аж позеленів від люті.

— Припини ворожу агітацію, а то ми й тебе заберемо і кинемо на жорна.

— А ти мене не лякай. І краще провалюй звідси, доки

я не покликав людей. Чи, може, захотів, щоб тебе баби качалками та рогачами віддубасили?

— Ти ба! Він ще й погрожує, саботажник!

— Попереджаю чесно, дбаючи про твоє здоров'я.

Чортихаючись, райуповноважений відійшов. Люди зімкнули коло побіля комор — зосереджені й строгі. В душі вони дякували Береговцеві за те, що він не дав хліб «вимести», дбаючи про добробут хліборобів, за колгоспний гурт і спільну ниву.

Батько подався до Харкова шукати правди. Про це знала одна мати. А в районі вважали Береговця дезертиром трудового фронту. Райуповноважений наказав збити з комор замки і забрати хліб, та два діди Корній і Онопрій, які ще в громадянську були в партизанах, виявилися надійними сторожами. Попередили «буксирників» пострілом у повітря, що вони нізащо не підпустять їх до комор. Тоді райуповноважений звелів нагрянути на подвір'я Береговця і вимести увесь хліб із діжок і засіків, не залишивши в хаті ні пилини. Як не побивалася Береговчиха, не допомогли ні благання, ані прокльони. Ще й обізвали її всякими словами, ніби надавали ляпасів по обличчю.

Так залишилися без хліба. Син стояв на сінешньому порозі, пов'язаний червоним галстуком, витираючи сльози, втішаючи згорьовану матір і меншу сестричку Катрусю. Вечеряти родині Береговця не було чого, полягали не ївши. Наступний день не приніс нічого втішного. А пізнього вечора прийшов дід Корній і приніс горнятко картоплі в шкаралупах дітям голови колгоспу на вечерю. Цікавився, чи нічого не чути про батька. Попихкуючи цигаркою, сказав: «А ми стоїмо з Онопрієм, можна сказати, на смерть! До завтрього продержимось. А там хтозна. Чутка така, що з району вирушає на Кобзівку опергрупа на чолі з самим секретарем райпарткому. Будуть конать хлібозаготовки».

Невідомо, як би воно було далі, та через три дні на четвертий пізно вночі з'явився в селі Роман Береговець з охоронною грамотою, підписаною самим Петровським, в ній було сказано: «Хліба в Кобзівському колгоспі не чіпати». І коли в село налетіла штурмова бригада, довелося їй відступити... Сам Всеукраїнський староста став на охороні кобзівського хліба. Спіймавши облизня, буксирники відступили. Але хіба ж зможе

Григорій Іванович бути за сторожа коло колгоспних комор всієї України. І плакатиме пограбована Україна від гіркого безхліб'я в тому пам'ятному тридцять третьому році...

Хто-хто, а він, Василь, добре пам'ятає ті невеселі, сумні зимові дні, коли його самого мало не виключили з піонерів і коли дехто не без злорадства називав його синком «підкуркульника й саботажника». Було боляче і гірко. І часто, забившись десь у куточок, хлопчик мовчки витирав кулачками пекучі сльози, пригортаючи до грудей червоний галстук. Уже й не думав, що побачить колись батька. І безмірно зрадів, коли той повернувся з Харкова, відстоявши в столиці правду в самого Григорія Івановича Петровського...

Хоч не минула лиха година Кобзівку. Весною в селі розпочався голод. Не залишилося в людей ні гороху, ні квасолі — ані макухи. Поїли останню картоплю й буряки. Пусто в засіках, на горищі і в погребі. Тільки шастають зголоднілі миші.

Чимало людей ходили з пухлими ногами, схожими на колоди, падали попідтинню від страшного мору. Як могли рятували дітей. Збирали до колгоспного патронату, варили для них сяку-таку юшку, давали по шматочку хліба з остюками.

Знаючі люди переповідали, що нібито вість про той голод дійшла до Москви, до самого Сталіна. Розгнівався він, нагримав на секретаря ЦК КП(б)У Косіора. «Що це ви розводите антирадянську агітацію? Який там голод? Та це ж клевета на наш радянський лад». А коли вождь виступав на одній всесоюзній нараді, то урочисто проголосив: «Жити стало краще, жити стало веселіше, товариші». І знайшлися такі, що періщили в долоні.

Дійшли ті сталінські слова і до Кобзівки. Люди читали в газетах, слухали по радіо і сумно хитали головами. «А бодай не знати їм отакої «заможності» і «веселощів».

Голова колгоспу Береговець як тільки міг рятував людей від голодомору, сміливо виступав проти всякої сваволі. Начальство злилося на непокірного голову, дивилося на нього скоса.

Через чотири роки Береговцю пригадали ту невеселу історію і вже були вписали до списку підозрілих. Як виявилося потім, «завербував» його не хто інший, як

Шушкевич, колишній уповноважений по хлібозаготівлях у їхньому селі, викритий пізніше як запеклий троцькіст. То вже ото з тюрми він мстив Береговцю, намагаючись затягти на чорне дно.

Врятувало батька те, що в Москві відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому обговорювалося питання про деякі перекручення і порушення прав членів партії та порушення революційної законності. Навіть тих комуністів, яких було під гарячу руку виключили з партії, знову поновили, повернувши несправедливо скривдженим людям партійні квитки. В ті дні Василь уже був комсомольцем і невимовно радів, що пройшла гроза в них над головою — адже могло статися так, що після батька взялися б і за сина, і не носити б йому біля серця комсомольського квитка.

Ой, було, було всяке,— згадував Василь Береговець, гортаючи подумки сторінки батькової біографії. Всього того не записано в партійній справі члена партії з 1917 року Романа Береговця... Зате все те закарбувалося навіки в синовому серці.

Коли почалася війна, благословив Роман Береговець своїх синів Андрія і Василя на фронт, він і сам поривався, та не відпустили. Та й вік був уже не той. Залишився батько в рідному селі з солдатками, щоб збирати і сіяти хліб. Чи ж думалося тоді, що те страшне лихо докотиться й сюди, в тихий, благословенний полтавський край, і доведеться Романові Береговцю воювати в тих місцях, де воював він ще в громадянську.

Десь на початку серпня того важкого літа викликав Романа Береговця секретар райпарткому Кащенко, повідавши йому під секретом, що в районі створюється партизанський загін, в якому він, Кащенко, має стати за командира. «Начальником штабу бюро райкому затвердило тебе, ти ж воював у запсільських лісах ще в громадянську війну».

Хто б подумав, що через двадцять літ знову доведеться йому партизанити в рідних лісах. Важко було їм, неймовірно важко, кругом облягли гітлерівці, а з ними всяка наволоч, що подалася до поліції і по-холуйськи прислужувала німцям. Всю осінь мужньо билися партизани. Але сили танули в нерівній борні. Не вистачало боєприпасів. Знайшлися провокатори, які виявили партизанські бази і сховища продуктів.

Доки ще дерева стояли вкриті листом — трималися

партизани. Ліс був їхньою зеленою фортецею, і туди не сміли потикатися гітлерівці й поліцаї. Але завихорила зима. Оголився ліс. Тільки незрадливі сосни прикривали партизанів. Та й хіба всидиш за тою ненадійною стіною, коли не вистачає ні зброї, ні набоїв і з харчуванням тугувато.

Командир загону Кащенко наказав маневрувати. Вдень партизани в одному місці, за ніч робили перехід і опинялися вже в другому, несподівано нападаючи на німецьких посіпак. У тих сутичках і боях танули ряди народних месників. А після того, коли гітлерівці здійснили велику каральну операцію, від загону Кащенка залишилося два десятки бійців.

— Треба нам розосередитись, перезимувати в глухих хуторах. А навесні зберемося знову,— радив командир.— Поодинокими групами можна пробитися через лінію фронту до своїх.

На тому й порішили. А сам Кащенко разом з Береговцем і ще п'ятьма бійцями залишилися в глухому бору за Хорлицею. Тижнів два протрималися. А коли кінчилися запаси їжі і напосілися люті холоди, вирішили податися до Красилівки, звідти до Кобзівки рукою подати. Вночі непомітно залишили землянку. Перейшли замерзлу Хорлицю, засніженими луками наблизились до Псла. Ще трохи, і вони будуть у Красилівці, в надійній теплій хаті.

Ось уже й заметений снігами Псьол лежить у білих берегах. Грузнучи по пояс у заметах, вийшли на кригу, на якій вітер чисто підмів порошу. І раптом з протилежного берега вдарили німецькі автомати. «Падай на кригу!» — встиг скомандувати командир. Але дехто вже й без командира впав на холодну постіль Псла, скошений німецькими автоматами. Береговець відчув, як ворожі кулі обпекли йому ліве плече, полоснули вище коліна. Заліг поруч з Кащенком, відстрілювався від ворогів, які насідали з правого берега. «Що будемо робити, Максиме? — запитав у командира.— Кінчаються набої...— Та йому ніхто не відповів. Береговець підповз до Кащенка: — Що з тобою, Максиме?»

Кащенко лежав, припавши лицем до холодної криги. Він ще був теплий, але холод уже брав його в свої крижані обійми, страшний холод смерті. Не озивалися й інші товариші. І Береговець зрозумів, що він залишився сам з останньої групи. До нього вже бігли чорні

постаті з білої каламуті снігів, кричали: «Здавайся...»

Роман Береговець натиснув на гашетку автомата і майже впритул розрядив його у ворогів. А за мить і сам упав на кригу... І здалося йому, що вона провалилась, що Псьол збурився течією і поніс його на своїх хвилях разом з потрощеною кригою...

Німці і поліцаї торжествували, що ліквідували партизанську групу Кащенка, обшукували вбитих, стягували одежу і взуття. Якийсь горбань навалився й на Береговця. Почав скидати чоботи, а вони як на зло не злазили з ніг. Поліцай тяг щосили свою жертву. Від того Береговець опритомнів. Зціпивши зуби, терпів, щоб не застогнати. Довідається лакуза — пристрелить...

Нарешті мародер зняв чоботи, кожух і шапку і пішов геть, наздоганяючи своїх. Береговець закривавлений підвівся з крижаної труни. Підповз до Кащенка, припав вухом до грудей. Той лежав бездиханний. «Прощай, Максиме,— сказав, тамуючи ридання, і поповз по кризі.— Куди ж мені податися?» Холод проймав його до кісток. Мерзли босі ноги, голова мов чавунна. Кров, що сочилася з ран, замерзала струпами на тілі, може, це і врятувало його.

Він ішов, важко хитаючись. Під босими ногами жорстко рипіли сніги. Завірюха заносила сліди. Перед світом добрався до крайньої хати лісничихи знахарки Докії Зозулі. В неї можна знайти притулок. Задубілими пальцями постукав у вікно. Коли Докія з'явилась на порозі, вона мало не впала від несподіванки, побачивши босого, роздягненого, знесиленого чоловіка.

«Не лякайся, Докіє. Це я, Роман Береговець»,— сказав він через силу і схопився за одвірок, щоб не впасти.

«Ой боже ж ти мій! Романе, звідки ти?»

«З того світу, Докіє, з того світу...»

Вона завела його до хати, відтирала руками задубіле тіло, відігрівала на печі. Знайшлося в пляшці трохи самогону — дала випити. Перев'язала білим полотном рани. Знесилений Роман забувся на печі у важкому сні...

З тиждень відлежувався у знахарки Докії, цілющі трави повертали йому сили. А потім став проситися, щоб передала вона дружині Христі в Кобзівку, яка з ним сталася біда. «Ти й так зі мною намучилась, Докіє. А що, коли нагрянуть німці і наші посіпаки-поліцаї, розстріляють тебе разом зі мною. Це ж Голуцвай не добив мене...»

Одної темної зимової ночі перевезла Христя Береговчиха свого чоловіка на санках до власної хати. Хто ж буде йому опорою, як не власна дружина. Жона на те й жона, щоб ділити з чоловіком горе навпіл, разом зносити всі напасті,— втішала Романа Христя.

Може б, і видужав Береговець, став би на ноги в рідній хаті, та хтось довідався про його перебування під рідною стріхою і доніс в комендатуру, сподіваючись отримати від німців у нагороду три десятини землі. Не перевелися іуди на світі.

І нагрянули фашисти й поліцаї до Береговцевої хати. Вони підкралися на світанку, коли вже ніч змотувала своє чорне лахміття з білих снігів. Два німці і три поліцаї. І хоч підкрадалися тихо до хати, та Роман почув, як заскрипів сніг, подаючи тривожну вість. Схопився з постелі, гукнув до дружини: «По нас прийшли посіпаки! Чує моє серце». Христя забилась у пропасниці: «Що ж робити, може, не відчиняти?» «Була б у мене зброя,— сказав з сумом Береговець,— хоча б поганенька граната. І себе рвонув би в сінях, і їх би на шматки...»

А поліцаї вже грюкали у вікна, висаджували двері. «Відчиняй, сякий-перетакий, в бога і Христа мать-перемать!»

«Будемо тікати, Христе! Хай уб'ють, але хоч не мордуватимуть на допитах. Умремо на рідному подвір'ї... В сінях я пропущу тебе наперед, а сам спробую збити поліцая. А ти тікай... Може, врятуєшся... Надворі ледь світає...» Христя припала востаннє до чоловікового плеча. «Прощай, Романе, навіки прощай...»

Двері з гуркотом злетіли з петель, двоє поліцаїв увірвалися в сіни. Один подався до хати, другий затримався. Роман виступив із сінешнього кутка і з усієї сили вдарив головою поліцая в морду. Не встоявши на ногах, той упав на долівку. Береговчиха прожогом кинулась із сіней на подвір'я. Вона вже добігла до клуні, ще мить — і закриє її клуня від ворогів. Та навздогін ударив німецький автомат, і впала Христя на білий сніг, там, де влітку поміж капустою росли жовті гвоздики і червоні маки.

А Роман Береговець рвонувся з порога на вулицю, добіг, кульгаючи, до воріт, уже відчинив хвіртку. І тут наздогнала його куля. Смертельно поранений, він схопився руками за одвірок і завис на воротах, ніби розіп'ятий мученик, приймаючи свою смерть стоячи.

Два дні і дві ночі лежали на снігу задубілі тіла Береговця і Береговчихи, німецький комендант заборонив їх ховати. «Нехай клякнуть на острах кобзівцям... Так буде з кожним, хто посміє не коритись великій Германії». Тільки на третю ніч сільський староста звелів забрати задубілі тіла і поховати їх у старому глинищі поблизу кладовища.

...Про все це довідався Василь Береговець значно пізніше, коли з боями повернувся на Україну і навідався в своє село. Останки батька й матері відкопали і перенесли на сільський цвинтар, поставили невеличкі дерев'яні обеліски і оградку з кленових дощечок... А пізніше, коли в Кобзівці зводили пам'ятник односельцям, які загинули на війні, на гранітній дошці викарбували імена Романа Береговця і Христі Береговець, що вписалися в кам'яну солдатську граматку для вічності... Поруч стояло ім'я брата Андрія, який згорів у танку в жорстокому бою під Житомиром. Тільки від сестри Катрусі не залишилося ніякого сліду.

По смерті батька й матері зосталася вона сама з родини Береговця, переховувалась на хуторах від німецьких людоловів, щоб не потрапити до їх пазурів.

Але влітку сталася і з нею біда. Одного разу не витримало серце дівчини, навідалася на місце поховання батька й матері поблизу цвинтаря, принесла пучечок польових квітів до глинища. Там і запримітив її сільський поліцай горбатий Карпо Голуцвай. Хто б подумав, що з того куркульського вилупка вийде такий жорстокий кат. Скалічений Карпо зрадів, що натяг на себе німецький картуз з кокардою і одержав від гітлерівців автомат. На допитах жорстоко знущався із своїх односельців. Декому засував дуло автомата до рота, погрожував розрядити.

Побачивши Катрусю біля кладовища, він пішов за нею назирці, наздогнав дівчину коло Псла. Накинувся на неї, як хижий яструб на пташеня. З усіх сил відбивалася Катря від гвалтівника. Але той повалив її, оглушивши автоматом... Вчинив огидне паскудство, кинув непритомну скривджену дівчину на березі...

Ніби з важкого сну прокинулась Катря, все ще не вірячи, що з нею сталося найстрашніше. А потім гірко затужила, охопила руками голову. «Доле моя, доле нещасная. Як же мені, бідолашній сироті, на світі жити! Розтоптали, скривдили мою душу і тіло... Де ви, брати-

ки мої! Чого ж не відомстите за мене... Прощай, білий світе, мої дорогі гори і доли. Прийми мене, річко рідна, в свою глибину». І, розігнавшись, шубовснула з берега в глибоку крутоверть... Псьол важко зойкнув, розійшовся кругами і зімкнув над Катрусею свою чорноту. Він був останнім пристанищем скривдженої дівчини, яка, на жаль, не стала русалкою.

...Важко вибираючись з болючих спогадів, ніби з трясовини, Василь Береговець повертається на свій берег. Але душа його ще там, на далекому цвинтарі, на крутому березі Псла, де обірвалося життя його сестрички... Охопивши руками сивувату голову, він безмовно простогнав душею. «Ой роде мій, роде! Через які криваві броди і лихоліття пройшов ти! І як мало залишилося від тебе — дві могилки, два запалих горбики, на яких ростуть сині півники, зелений дротяний пирій і дика колюча шипшина...»

7

У червні сонце сходить рано. О четвертій годині вже голубіє над Києвом і на східному прузі, небо наливається рожевим згустком, сповіщаючи про народження нового дня.

За давньою звичкою пастушка Василь Береговець завжди вставав на світанні. Давно колись о такій порі він виганяв корову на пастівник і брів босий росянистими травами. А зараз тихо виходить на балкон, щоб не розбудити дружину й дітей, і, спершись на перила, розглядає, як народжується день. Вулиці ще спали. Зелені каштани, клени й осокори стояли непорушно, оповиті світанковою млою. З часом на їх вершечках листя, ніби загоралося, ставало золотисто-зеленим і лепетало, радісним пробудженням зустрічаючи схід сонця.

Перші перехожі поспішали кудись, і від їхньої ходи лунко відбивалися кроки в глибині вулиць, оповитих ще дрімотною сутінню. А затим з далини кварталів долітав дзенькіт трамвая, з'являлись автомашини, автобуси, і місто втрачало тишу, на цілий день до пізнього вечора впрягалося в безладний гомін, гуркіт, передзвін, ніби само зрушило, поспішаючи кудись у своїй невгамовності, і в той же час тупцювалося на одному місці, творило свої оберти, ніби велетенська машина.

Щодня те саме, знайомі ритми, позбавлені ритму, некерований хаос, і в той же час хтось спрямував цей

звичний рух, і ті машини, що прасували колесами вулиці, і вагони трамвая, тролейбуси, і наростаючий потік пішоходів, які неначе провалювалися на станціях метро.

Місто жило своїм життям. Добре, що напроти його будинку знаходився сад, звідки долинали пташині голоси. Років з десять тому весняної пори в його гущавинах захлиналися солов'ї, але бродячі коти — любителі полювання — перепатрали пташат, і тепер кущі змовкли. Хіба що озвуться горобці та ще долетить каркання ворон, туркіт горлиць, яких все більше з'являється в місті. Добре, що в старому парку прижилася сім'я білок. Вони майже ручні, беруть хліб, горішки й цукерки прямо з людських рук. Одне молоде білченя звикло вчащати на їхній балкон, і Береговець зустрічав бажану гостю, готуючи для неї ласощі.

В ящиках квітували красоля, бальзаміни, петунія, здіймали догори свої зелені шаблі гладіолуси, от-от розцвітуть. Дякуючи старанням Марини, увесь балкон схожий на квітник. Такі квіти колись росли біля причілка їхньої хати. Вони пахли особливо в надвечір'я, розливаючи млосні настої гвоздики, м'яти і любистку.

Із спальні в легкому халаті до нього вийшла Марина. Коси не заплетені, спадають на плечі, очі золотистокарі, незмінні оксамитові чорнобривці. На вустах у дружини усмішка. Він любив бачити свою Марину ось такою: лагідною, усміхненою, і тоді здавалася вона зовсім молодою, ніби обійшли її літа. В такі хвилини почував і сам себе врівноваженим, спокійним і щасливим. Бо що є краще в світі, як згода в сімействі, і мир, і тишина.

— Ти вже встав? — озвалася тихо Марина, поклавши теплу руку йому на плече.

— Та щось не спиться. Не знаю, чи почулося мені, чи й справді в парку кувала зозуля.

— Звідки їй тут узятись?

— То, може, поїдемо сьогодні за місто зозулю слухати. І дітей заберемо... Як колись бувало.

— Не знаю,— сказала вона якось непевно.— Останнім часом син і дочка не тримаються нас. Дорослими стали.

— А колись же їздили і раділи з того.

— Повирослали. У них свої інтереси, свої бажання. Їм з нами скучно.

Згадка про дітей ніби пригасила дружину. А може, від чогось іншого на її очі набігла тінь, і вони втратили свою ясність і ласкавість. Марина взяла лійку, пішла до ванної кімнати набрати води. Тихо повернулася назад, стала поливати квіти.

— Скоро гладіолуси зацвітуть. Ти глянь, які вже пуп'янки.— І притримала теплою рукою віть, що була схожа на зелений разок живого намиста, яке от-от спалахне коралами.

Сонце зійшло, запалило рожевістю схід і покотилося вгору поверх дерев. І від того на балкон упало перше проміння, заграло в розмаїтті квітів, що пелюстково усміхалися тихому ранку.

— Марисю! А що, коли ми з тобою поїдемо на Полтавщину? В мої рідні краї! Там так гарно зараз. Цвітуть трави на луках, наливаються колосом хліба... В тебе ж зараз відпустка... Гайнемо?

— Не знаю. Я в цьому році нікуди не збиралася їхати. Хочеться побути дома. Адже в нас на Дніпрі можна так чудово відпочити.

— А може, все-таки поїдемо? Хоч тижнів на два?

— А як же я квіти залишу. Зів'януть, засохнуть без мене,— усміхнулась вона, переводячи розмову на жарт.— Може, ти сам поїдеш? Я не буду тобі заважати. Творча робота любить самотність,— сказала Марина, підкреслено повторюючи його слова, які говорив він не раз, коли поривався в Будинок творчості.

— Ну от, ти завжди так... А потім ображаєшся... Ніби я тебе уникаю...

— Не будемо говорити про це... А з приводу того, щоб поїхати сьогодні на природу, я згодна. Може, й діти поїдуть. Хочеться дружно, всією сім'єю провести день відпочинку.

— Гаразд, я спробую вмовити Віктора й Валю...

— Якби ж то... Але, мабуть, вони не захочуть. Надто вже дорослі стали...

За сніданком батько запропонував:

— А що, діти, подамося сьогодні до Дніпра або на Десну?

Віктор здивовано підняв очі, повів бровами, ніби йому запропонували їхати на збирання помідорів у колгосп. Валя стенула плечима, закусила губку.

— То чого ж мовчите?

— Розумієш, батьку, в мене сьогодні заплановане мі-

роприємство. Вирушаємо з хлопцями у дводенний туристичний похід. Так що я відпадаю.

— А я збираюся поїхати до подруги на дачу,— відповіла Валя і зашарілась.

— Ясно,— затарабанив батько пальцями по столу.

— Ну от, я ж говорила,— озвалась мати, розливаючи в чашечки каву.

— Жаль, жаль.

— Чого жаль? — задерикувато запитав син у батька.

— Що повиростали ви, діти. А колись же, бувало, підскакували з радості, коли я брав вас у дорогу. Скільки разів були на Полтавщині, мандрували в Крим, об'їздили Карпати.

— Все йде, все минає, як казав мудрець Спіноза,— кинув Віктор.

— Не Спіноза, а Геракліт.

— А яка різниця? — відмахнувся син, навіть не почервонівши.

— Різниця в дві тисячі років, якщо мати на увазі час. До того ж це були різні люди. І вже коли посилатися на них, то принаймні треба знати, хто вони, коли жили, а не бравірувати крилатими фразами.

— Не треба задарма спалювати фосфор, батьку,— відповів Віктор і вийшов з кімнати.

Дочка посиділа трохи принишкло, немов синичка, а потім шурхнула до свого закапелка, який Віктор віднедавна жартома охрестив «дівочою келією».

Василь Романович подався до кабінету. Добре, що кожен мав своє купе, як любив жартувати син, коли сімейство розходилось по кімнатах.

Стіл, за яким ще недавно сиділи дружньою сім'єю, стояв осиротіло, заставлений тарілками, чашками і різними приборами. Біля нього поралась Марина Сергіївна, відчуваючи в серці гіркоту. Бо ніхто не сприймає так близько сімейного розладу, як мати. От і зараз вона переживала і за чоловіка, і за дітей, і, звісно, за себе. Щось негаразд в їхній родині. Кожен живе по-своєму. Рідко збираються, та й то ненадовго, і розходяться так, як оце зараз. Ще недавно, коли накривала стіл, радістю повнилась душа. А зараз! Взагалі стіл краще накривати, чекаючи гостей, а не прибирати з нього, коли все вже закінчилось. Та й стіл, який так старанно прикрашали, для якого готували найкращі страви, має під кінець непривабливий вигляд. Недоїдки, недопиті чарки, заляпана

скатертина. Часом він нагадував Марині людське життя. Чи не отак і в неї все склалося? Коли виходила заміж, усе було схоже на чисту скатертину... А зараз скільки на ній плям — і від вина, і від горя. Чимало випито й розлито цього трунку.

Син і дочка, кожне в своїй кімнаті, збиралися гайнути на два дні з дому. Чоловік увійшов у себе, мов равлик. А в неї душа гола. Хоч би й хотілося заховатись — немає куди. Та й куди подасися від своєї сім'ї, від своїх дітей.

— Мамо, я пішов,— озвався з порога Віктор.— Вернуся тільки завтра пізно. Так що не хвилюйся.

— З батьком говори,— нахмурила вона брови.

— А що тут говорити. Хіба я маленький?

— Радий, що вигнало мало не під стелю.

— Ти хотіла, щоб я був ліліпутом,— перевів на жарт Віктор. Але жарту не вийшло.

І все ж син, хоч і нехотя, відчинив двері кабінету, сказав незалежно:

— Я пішов. Ти не сердься, батьку. Ну, що ви справді? Дорослого збираєтесь водити за ручку.

— Іди, іди, Геракліт двадцятого віку,— похмуро кинув батько.

Незабаром зібралася й дочка.

— Ти пробач, таточку. Я ж не знала, що ми можемо поїхати гуртом за місто... Пообіцяла ще вчора подрузі, що приїду до неї сьогодні...

— Подруга твоя в штанях? — різко запитав дочку.

Валя відразу не збагнула, що він мав на увазі. Адже нині в штанях ходять хлопці й дівчата. Потім густо почервоніла і насунула бровенята так само, як це робила в гніві її мати.

— Ти міг би й тактовніше говорити з дочкою, якій уже минуло вісімнадцять...

— Мені скоро п'ятдесят, а як ви зі мною говорите? Ніби я вам і не батько.

Дочка тільки хмикнула. По правді признатися, вона трохи побоювалась батька в гніві. Недавно він застукав, як вона в своїй кімнаті палила цигарку. Мало не остовпів на порозі. «Ти що це, Валю, куриш?» Тремтячими руками вона пригасила недопалок, обпікаючи пальці. Все обличчя стало червоне від сорому. «Так от чого вас навчають в інституті? — з болем сказав батько.— Чи, може, ти проходиш спеціальні курси в якомусь іншому

місці?»— «Тату!»—скрикнула вона від болю. Та він невблаганно наступав: «Ану, давай сюди куриво, запальничку і все причандалля». І, вже не чекаючи, кинувся до курточки, витяг звідти сигарети, нікельовану запальничку, яка нагадувала щиглика, і жбурнув геть у розчинене вікно. «Запам'ятай: якщо ще раз побачу тебе з цигаркою в зубах, ти мені більше не дочка. Ясно?»

Валя сиділа одерев'яніло, немов загнана в клітку птаха.

Щось подібне відчувала вона й зараз і вже не рада була, що наважилась заперечувати батькові.

І на цей раз дочку виручила мати.

— Ну, годі тобі,— заступилася вона за Валю.— Треба було частіше думати про дітей тоді, коли вони були малі. Зараз пізно виховувати.

— Особливо тоді, коли мати стає на їхній захист.

— Ти буваєш несправедливий до них...

— Ну, звичайно... Треба їх побільше панькати. Діти — наше майбутнє. Золоті слова! От тільки яке то буде майбутнє? З радощами чи сльозами,— сказав він і, зайшовши до кабінету, опустився в крісло.

Мабуть, кожен з нас сам готує собі оте майбутнє. І немає чого винуватити власних дітей. Хіба не ми їх пестимо, виховуємо білоручками, не привчаючи змалку до праці. Часом влаштовуємо дітям такі бучні іменини, які й не снилися декому. А чи варто розбещувати їх? Про всяке вбрання, шубки, пальта, костюми немає чого й говорити. Наші діти не знають, що таке латка навіть на новому костюмі, який вони розпанахали запросто і вже не хочуть його одягати... От і ростуть оранжерейні діти. Ледь холодом подме — никнуть або стають такими перевертнями, що страшно й подумати. Бо виростає в них дух наживи, потяг до легкого життя, чарки, а то й злодійства та розпусти. Та про це не мовчати, а кричати треба. І судити заодно з батьками... «Не суди так жорстоко,— озвався другий голос.— Адже в тебе діти не такі». Я повинен думати не лише про своїх дітей, а й про тих, які живуть серед нас, поруч і часом несуть у собі зло. Бо майбутнє наше виростає з них. І воно має бути чистим, як джерела, з яких починаються ріки...

Хтось, може і сердобольний, придумав, що в нашій країні є один привілейований клас — наші діти. А хіба це вірно? Та й навіщо нам вирощувати новітніх паненят. Ми й так балуємо, розбещуємо їх дорогими подарунка-

ми, магнітофонами, мотоциклами, моторолерами. Підросте — подавай йому «Жигулі». Батьки жили надривають, тягнуться, щоб вдовольнити своє ненажерливе зозуленя. І виростає з нього покруч. Бо звідки ж беруться розбещені дівиці, алкоголіки та наркомани. А ми про це ні гу-гу. У нас таких немає. Це за кордоном «падшая молодежь». Ой, ні! Та каламуть доходить і до нас, бо вона не знає ніяких кордонів.

Небезпечна пошесть проникає в наші квартири через голубий екран та радіо. На жаль, телебачення несе нам чимало негативного, перетворюється на домашнього вихователя, якому все дозволено. От і набираються наші діточки з того голубого екрану всякої духовної отрути.

Не треба нам говорити про дітей як привілейований клас. Треба ростити їх добрими, працьовитими, душевно здоровими,— сперечався сам із собою Береговець, відчуваючи, що відповідальні за виховання дітей насамперед батьки, все суспільство. Бацили міщанства роз'їдають нас зсередини.

Та воно й мої діти ущерблені.

Валя тільки про всякі ганчірки й думає. Палити цигарки захотілося. Яку моду взяла! Та це ж бридко. А Віктор, той полюбляє чарочку. Приходить додому пізно і часом напідпитку. Думає, як став інженером-кібернетиком, то йому все можна. Як же, зарплату добру дають, куди дівати гроші! Не раз уже говорив йому про ту погану звичку. А він знай своє: «Не бійся, батьку, я алкоголіком не стану, як деякі синочки. Коли й вип'ю, то в міру». А чорт його знає, де кінчається ота межа.

Щоб якось заспокоїтись, увімкнув приймач. Полилась тиха музика.

Коли діти пішли з дому, Марина зайшла до кабінету чоловіка, присіла скраєчку на канапі.

— Ти не сердься, Василю. Але діти справді виросли і не тримаються хати. Між іншим, перехопили цю звичку від батька.

«Ну от, знову почнуться неприємні спогади та докори»,— подумав Береговець, намагаючись стримати себе, щоб розмова не вилилась у суперечку.

— Гаразд. Не захотіли — не треба. Поїдемо вдвох,— сказав він примирливо. І, вставши з крісла, підійшов до дружини.

— Куди ти надумав поїхати?

— А хоча б на Десну, в Літки. Барабаші нас запрошували скільки разів. У них дача на березі. Відпочинемо на свіжому повітрі, скупаємось...

— Зозулю почуємо,— усміхнулась вона не без лукавства.

— І зозулю.

— Ну, гаразд. Іди за машиною, а я тим часом зберуся. Не їхати ж нам у гості з пустими руками.

8

Хоч і поспішав Береговець, та не скоро повернувся до свого будинку. Доки доїхав трамваєм до гаража, доки оглянув машину, а потім добирався назад, пройшло більше години. Марина, мабуть, заждалася.

Ліфтом піднявся на четвертий поверх, відімкнув двері, переступив поріг квартири, і якась насторожена тиша війнула йому в груди. Ніби нікого не було вдома. Та ще запах валер'янки доносився з кухні. Чи не зле стало Марині?

— Марино, де ти?

У відповідь мовчання.

Він зайшов до спальні. Всівшись на пуфику перед дзеркалом, дружина розчісувала коси. І хоч сиділа до нього спиною, він у дзеркалі бачив її нахмурене лице.

— Що сталося, Марино? Тобі погано?

— Нічого...

— Але в квартирі чути запах валер'янки! Що трапилось?

— Ти знаєш, я передумала їхати з тобою. Хочеш — їдь сам.— І нервово закусила губу.

— Та ви що, справді змовилися сьогодні? Ну, давай збирайся, поїхали. На свіжому повітрі й серцю стане краще...

— Ти так думаєш? — багатозначно сказала дружина. І обпекла його очима.

Він відчував: насувається буря. Тільки не знав, яка причина. Так бувало не раз. Коли Марина чимсь знервована, краще її не чіпати. Щоб уникнути суперечки, Береговець вийшов на балкон. Запалив цигарку, пожадливо затягся димом.

Ранкове сонце вже підбилося височенько, через відчинені навстіж двері віялом бризнуло сліпуче проміння до просторої кімнати, замиготіло на розмаїтому

килимі, що звично лежав на підлозі, як символ супокою, достатку й розкоші. Але сонячні зайчики не веселили мешканців затишної оселі.

З Володимирського собору, що звів до неба свої золоті хрести, долітали до нього недільні дзвони, як поклик далеких літ. Мелодійні мідні звуки через зелене верхів'я дерев напливали хвиля за хвилею, якісь загадкові й сумовиті і, здається, кликали його в широкий і тривожний світ...

Той поклик ще більше бентежив неспокійну душу.

Береговець востаннє затягся цигаркою, зім'яв пальцями недопалок і викинув його геть, потім з рішучим виглядом зайшов до спальні, запитав дружину:

— То ми їдемо чи ні?

— Я вже сказала, що нікуди з тобою не поїду,— відповіла вона, не обертаючись, тільки в дзеркалі виднілося її суворе, нахмурене, але вродливе обличчя.

— Слухай, Марино! Поясни, нарешті, що сталося? Адже ми годину тому домовилися, що поїдемо на Десну. Я подався в гараж, пригнав машину... Ну, збирайся. Навіщо псувати день, такий хороший і сонячний.

— Сонячний! — скривилася, ніби від болю, дружина.— А мені хмарно. Чуєш, хмарно!.. Можеш їхати куди завгодно — на Десну, чи в свою майстерню до натурщиць, чи навіть у Седнів, в той Будинок творчості. Мені байдуже,— сказала ображено, нервово розчісуючи перед трюмо гребінцем коси.

Так траплялося не раз, коли до дружини доходили всякі чутки про його поведінку, хоча в них було більше пліток та пересудів. Марина досить гостро реагувала на це. Розносили ті чутки жіночки, які ревнують своїх чоловіків. Деякі з них заздрили Марині і, щоб «помучилась» вона, нашіптували по секрету всякі небилиці. А оскільки у всякій брехні є доля правди, а в правді — частка брехні, то все це легко приймалося на віру. Особливо тоді, коли мова йшла про жінок. Ну а художники, як відомо, мають справу із жінками. Який же ти художник, коли не малюєш найкращого творіння в світі? Звідси і натурщиці всякі. І в наш час знаходиться чимало дам, які хочуть замовити портрет, доки їм немає тридцяти років... Ніде правди діти — Береговець частенько-таки малював жіночі голівки, поступаючись перед настирливими замовницями, які вважали його сучасним Боровиковським.

«Чи не про них знову згадала Марина? Недавно ж, здається, порозумілися з нею, я дав слово не приймати в себе жіночої клієнтури. Чи, може, мені зовсім кинути малювати і записатись у двірники?»

— Мовчиш? Язик відібрало! — зрозуміла вона по-своєму його мовчанку.

— Ой Марино, Марино!.. Тобі, мабуть, і сняться ті натурщиці... Та зрозумій ти, нарешті, що я художник і для мене ті жінки — просто робочий матеріал. Ну, як для тебе твої хворі,— сказав він гарячково.

— Авжеж, робочий матеріал...— Губи в неї затремтіли, на переніссі між бровами залягла зморшка.— Мені набридли всі ці твої етюди, замальовки, кокетуючі голівки, оголені плечі й груди, осині талії і товсті стегна... Це просто бридко.

— Марино, що ти говориш? Хіба краса людського тіла може бути бридкою? Не сподівався, що ти здатна міркувати, ніби якась ханжа...

— А я не думала, що ти в свої роки можеш стати ловеласом... Ну нехай тоді, коли був молодим, захоплювався дівчатами й жінками... Були в тебе Оленки і Марійки, сам признавався. Як же, перша любов не забувається... Але зараз, коли тобі скоро п'ятдесят, у чубі сивий віхоть, а ти парубкувати!.. Ти поглянь на себе збоку.

— Навіщо згадувати юнацькі захоплення. Ревнувати до минулого... Навіть до мертвих. В юності і ти, напевне, кимось захоплювалась. Що ж тут такого?

Марина відчула, що зачепила чоловіка за живе... Але нехай покипить. Треба ж йому чимось допекти.

— Ти не розумієш, що я художник,— гарячкував він.— Хоч і не геній, звичайно, але моє покликання малювати... Художники всіх часів зображали на своїх картинах красу. І жіночу теж. В чому тут гріховність!

— Але Рубенс, Рембрандт, ні тим паче той Леонардо да Вінчі малювали не лише гарненькі личка красунь, а й створили шедеври... А ти! Що створив ти? Окрім портретів своїх поклонниць та ще сентиментальних етюдів?

— Це вже занадто! Я не останній серед художників на Україні...

— Не велика в тому втіха...

— Я маю картини, які експонувалися на виставках у Москві. Я ілюстрував книги відомих письменників...

— Я це вже чула не раз,— перебила вона.— Не знаю, чого в тебе менше — скромності чи таланту.

Це був удар, який можуть завдавати лише жінки, та й то в гніві. Не стримавши такої образи, він замахав руками, що завжди означало його крайнє збудження, ніздрі розійшлися, ніби йому забракло повітря.

— Ну да, я невдаха, бездара! Ображай мене, топчи, зневажай... Для тебе я ніщо...

— Я знаю, ти не любиш, коли тебе критикують. Навіть тоді, коли це робить твоя власна жінка, якщо ти ще вважаєш мене за дружину.

— Ну що ти говориш? В тобі озивається безпідставна ревність до якихось натурщиць. А між тим, я малював тих жінок не стільки з натури, як створивши в своїй уяві.

— Багата ж вона в тебе. Такій уяві можна позаздрити,— усміхнулась вона куточками губ.— А імена для тих фурій ти теж сам вигадав? Ніна, Антоніна, Галя, Валя, Любочка... Сам бог відає, скільки їх у тебе, тих поклонниць, або, вірніше, спокусниць.

— Ну от, ти знову за своє... Але ж це зайва підозрілість, бездоказове звинувачення. Чи тобі, може, хтось знову наговорив щось на мене?

— А Софію свою забув? Мало ти її малював серед полинів над Сеймом? У всіх позах... Чи не тобі вона недавно прислала твій власний портрет, намальований уже нею, як згадку про ті полиневі дні. Ще й підписала внизу: «Вертаю тобі свій борг. Твоя шанувальниця». Он ба, до чого дійшло! Власними портретами, як медальйонами, обмінюються! І навіть не криються від дружини. Безсоромні...

— Ти це повторюєш уже в десятий раз.

— Я сто разів говоритиму. Таке не забувається...

— Ми ж порозумілися. Я вибачався перед тобою. Дав зарік не мати нічого з жінками, не малювати нікого, окрім бабусь. Ну, який я ще гріх учинив, щоб мене розпинати?

— Ти хочеш доказів! Ну, гаразд. На ось, читай, свіженький.— І вона вихопила з шухляди розірваний лист, тицьнула його в руки оторопілому чоловікові.— Сьогодні отримала, доки ти їздив до гаража. Знахабніли твої полюбовниці так, що вже не на пошту, а додому пишуть.

У його очах застрибали нерівні рядки знайомого по-

черку. Писала Тая, давня знайома ще по інституту... Сповіщала, що бачила виставку його картин, коли була в Києві, наважилась навіть кілька разів дзвонити на квартиру, але, на жаль, не застала вдома. «А так хотілось зустрітися, згадати давні роки... Не знала я, що ти станеш знаменитим художником, а то б міцно трималась за тебе... Тепер шкодую... Зігріває душу лише світла згадка, як ми зустрічали з тобою голубі світанки над Дніпром. Вірю в нашу зустріч...» І під листом підпис, як на зло — «Твоя Тая...».

Надав їй чорт обізватися, та ще підписувати отак листа.

— Ну що, відібрало мову? Чого мовчиш?

— А що тут говорити?

— Ти ж казав, що давно забув свою першу любов. А виходить, з нею листуєшся?

— Яка ж моя вина? Може, завтра тобі хтось напише листа з твоїх давніх знайомих,— не знайшов він кращого виправдання.

— Я порядна жінка! І все життя була тобі вірною. А ти й раніше не був іконою, а зараз на старість зовсім здурів.

— Сама ти з глузду з'їхала через ревнощі та підозри.

— Ти думаєш, я тебе ревную? На біса ти мені здався! Мені просто за тебе соромно, що ти на схилі літ упадаєш за спідницями. Та й мавки твої напевне сміються з тебе позаочі. Потрібний ти їм зі своєю сивиною.

— Перестань мене ображати!

— Це ти мене ображаєш своєю поведінкою. Мало тобі було студентки Соні, з якою зв'язався у Седневі, так ти ще згадав свою стару любов. Думаєш, я забула ті листи від твоїх юних поклонниць і натурщиць, які ти переховував у своєму столі, мов світлу згадку про щасливі хвилини...

— Я за листи, адресовані мені, не відповідаю. Мало кому заманеться написати сентиментальні дурниці.

— Коли б ти не дав приводу, ніхто б не писав.

— Але ж я художник, чорт візьми, і мені можуть написати люди, яким сподобалися мої роботи, як пишуть читачі листи письменникам, захоплюючись їхніми книгами. Зрештою, я й не ховався з тими листами, лежали у відкритих шухлядах...

— Ти просто забув замкнути їх на ключ. Я випадково наткнулася на них... Гидко було читати. Після тої нашої

суперечки я думала, що ти покаявся, взявся за розум, аж бачу, горбатого могила виправить.

Він стояв посеред кімнати на розпластаному червоному килимі і, здавалося, горів, мов головешка. Гострий біль і гірка досада розпирали і без того хворе серце. Що він міг заперечити дружині? Ну було таке, листувався зі своїми поклонниками. Але ж не тільки з дівчатами та жінками... Та й не зрадив він своїй дружині.

— А що таке зрада? — не вгавала Марина.— Коли чоловік або жінка шукає зустрічі з іншими, вдається до залицяння, це вже зрада! Не обов'язково впадати в гріх. Хоч від залицяння до нього не так уже й далеко,— заперечила дружина.— Гірко відчувати себе обдуреною. Та й за тебе соромно. Півстолітній донжуан.

З кожною хвилиною суперечка розпалювалась. Вони вже не вибирали слів, говорили в гніві все те, що зривалося з язика, мимоволі ображаючи одне одного. Забули, що сімейне життя без довір'я вбиває любов. Правдива любов не терпить чорної підозри, вона робить людину схожою на ту, яка весь час перебуває під слідством... Саме таким вважав себе Василь Береговець і обурювався з того. Марина ж, навпаки, вважала його лицеміром. А лицеміри в коханні, як твердила дружина, гірше фальшивомонетників. Краще вже підробляти гроші, аніж святу любов.

— Мені огидні старі ловеласи, які пожадливо їдять очима молодих хтивих красунь,— говорила Марина.— Старий чоловік, який шукає кохання, схожий на той бочонок, що не може втримати в собі молодого вина. Чи не тому у декого з вашого брата злітають обручі і розсипаються клепки... Тобі що, інфаркту захотілося? — наступала вона на чоловіка.— Безсоромник! Хоч би дітей постидався! Син і дочка дорослі.

— А ти, бач, затіяла сцену ревності, як дівчисько. Хоч самій уже за сорок.

— Ти моїх років не чіпай!.. Я наївною, довірливою дівчинкою вийшла за тебе, я віддала тобі кращі роки свого життя. Я була тобі вірною дружиною, народила і виховала тобі сина й дочку. Я все робила, щоб ти міг працювати... А що маю в подяку?

— Марино, перестань!

— Ні, не перестану. Я й так довго терпіла. Досить! Нам краще розійтись.

— Ти що, знайшла собі пару? — скипів він, і обличчя

його перекосилося від гніву.— Може, для того й цю веремію затіяла.

— А коли б і знайшла. Чим я гірша від інших жінок?

— Ну, знаєш, то так і кажи! А то звинувачуєш мене в гріховних злочинах, а сама, виходить, не свята!..

— Є різні злочини на світі, є серед них і такі, за які, на жаль, не судять. Що може бути гіршого, як убити любов у близькій тобі людині? Та не в кожному з нас живе суддя честі.

— Ти говориш безпідставно! Де факти, докази?

— Совість, якщо вона в тебе збереглася. Совість, яка важить більше, ніж тисячі свідків. Якщо ж вона спить, ніхто не вбереже людину від поганих вчинків.

— Та ти прямо прокурор! Ну що ж, вимагай для мене найвищої міри покарання.

— Ти вже сам себе покарав, мій дорогий! Бо хто втрачає честь, той втрачає найголовнішу опору в житті.

— Не говори так мудро. Ми з тобою не на сцені в театрі, а в себе вдома.

— А жаль, що таких, як ми, не показують у театрі.

— Досить нам того, що ці стіни чують... Начиталася всяких книжок і говориш мало не цитатами.

— Ні, це не книжні слова. Вони в мене ось звідси йдуть! — ударила себе в груди.— Мені було б легше, коли б я розповіла про свої болі комусь. А я ношу їх у серці, немов каменюку.

Страшно дивитись на подружжя в гніві. І добре, що того ніхто не бачить. На щастя, сина й дочки не було вдома. Товсті стіни, завішані килимами, приглушували розпечені, гнівні слова, і ніхто не чув того словесного двобою. Коли сперечаються двоє, ті, що давно колись, під небом своєї юності заприсяглися вічно любити одне одного, тоді від розпуки і болю меркне довкола чиста прозорість і день стає схожим на ніч. Коли сперечаються двоє, які поруч пройшли довгу дорогу, але ще не розхлюпали своїх почуттів і бажань і могли б зрілого літа звідати ще чимало радості й щастя, та в суперечці рвуть усе, що було найдорожче, тоді гірко і безмовно тужить їхня ображена любов, забившись десь у куток...

В запалі суперечки словом можна ранити, немов ножем, і та рана озивається болісним криком, і ображений в свою чергу завдає удару тій, яку ще недавно ніжно пестив і голубив. У тій ошалілій суперечці вже немає ні винуватого, ані судді, є двоє ображених, у яких затем-

нений мозок і розпечена уява та гнів владарюють над ними, вбиваючи безжально добрі почуття.

Гірко дивитися збоку, як сперечаються двоє, які ще недавно любили одне одного, та й зараз, мабуть, ще люблять, бо там, де панують байдужість, відчуження, там уже немає ні ревнощів, ні підозріння, з яких наче з лихих іскор спалахує оте прокляте багаття.

Не всі здатні зупинити себе, вгамувати свої пристрасті, а продовжують шмагати одне одного пекучими словами, ніби батогами, хоч, може, потім будуть каятись. Мабуть, правду говорили мудрі люди, що гнів — це своєрідне короткочасне безумство. Гнів не приносив людям добра, тим більше в житті сімейному. Та, на жаль, не завжди ми прислухаємося до голосу розуму.

Сімейне життя не буває і не може бути суцільним святом. Часто воно нагадує бурхливу ріку, яка несе свої води з першоджерельного верхів'я до гирла, і на тій течії є тихі плеса й чорторії. Треба вміти триматися на річці свого життя і стійко переносити не лише радість, а й горе і біду, випливати з круговерті на тихі сонячні плеса, сушити весла на зеленому березі і знову в путь... У цьому мудрість сімейного життя. Підозри, ревність ніколи й нікому не приносили радості. Бо що таке ревність? Одні кажуть, що це егоїзм, інші твердять, що це порок обмеженого розуму, треті доводять, нібито в ревності одна частка любові і дев'яносто дев'ять самолюбства. Ревнивці схожі на одержимих людей, які завдають зла і болю собі і ближньому своєму. На жаль, у хвилини гніву люди чомусь забувають про це й втрачають самовладання.

9

Збуджений до краю, Береговець вискочив з передпокою на східці і подався вниз, мало не ламаючи собі ніг. Коло під'їзду стояла «Волга». Вона видалася йому зараз якоюсь понурою й непривітною. Не хотілось навіть сідати за кермо. Бо ж знав: не повезе вона його на Десну чи в зелене царство лісу. Чого він поїде туди сам? Невелика радість нидіти одному...

Все полетіло шкереберть через якийсь дурний лист, що його надіслала Тая... Може, вона навмисне так зробила, щоб завдати прикрощів йому, а заодно й дружині. Є такі люди, що, не пізнавши особистого щастя, за-

здрять іншим і намагаються отруїти життя навіть друзям.

Щоправда, і він хороший, нічого сказати. І треба ж було йому послати поздоровлення Таї на Восьме березня. Та ще на власній листівці, на якій він намалював ліричну мініатюру, що нагадувала далеке минуле. І ось Тая вирішила йому відповісти...

Але ж причиною сімейної суперечки була не лише Тая. А лист, знайдений Мариною в шухляді від юної художниці Софії Гавриш. В тому листі, овіяному смутком, згадувала вона, як проводили вони час у Седневі, в Будинку творчості художників. Нема чого гріха таїти, захопився він тоді Софією. Хоч до гріхопадіння й не дійшло, все ж збентежила вона йому душу, дарма що в його чуприні «сивий віхоть», як сказала дружина. Надав чорт йому зберігати той лист.

Як небагато треба, щоб між подружжям розгорілась суперечка, а то й справжня війна. Марина по натурі горда, самовпевнена жінка. Бувало, що й раніше в них виникали всякі незгоди та непорозуміння. Чого не трапляється в родинному житті? Але до такого ще не доходило, як оце зараз.

І вже ставало прикро, що він так необачно завдав болю власній дружині, з якою прожито мало не чверть віку. Треба було змовчати... А то став у позу. Може, я й справді мов та свиня, яка лізе в чужий город, шукаючи там хоч поганої поживи...

Та з глибини вже заперечив другий голос: «Топчи себе, розпинай. Було б чого?»

А як розібратися, що ти вчинив поганого! Зрадив дружині? Ну, чого гарячкувати цій Марині? Он до неї самої скільки років залицяється професор Полозенко. При зустрічі ручку цілує. Раніше, коли бував у них, безцеремонно мало не освідчувався в коханні. А раз ніби жартома за столом при всіх сказав: «Таким жінкам, як ви, Марино, треба обрати іншого, солідного чоловіка. А не художника чи поета. Вони люди чутливі, емоційні, а відтак здатні до зради». Пам'ятає він — не витримав тоді, кинув гостро Полозенкові: «А ви, вчені, святі та божі, виходить, однолюби! То чого ж прилюдно до чужих жінок залицяєтесь?»

Марина спалахнула, мов її хтось підпалив зсередини. Глянула благально на свого чоловіка. І в погляді її було: «Що ти, Василю? Схаменися». А Полозенко демон-

стративно звівся з-за столу, подався в передпокій одягатися. За ним покірно, немов овечка, поплелася розповніла Юлія, Полозенкова дружина.

З того часу поміж сусідами ніби чорна кішка пробігла. Марина не раз докоряла чоловікові, що він вчинив необачно, грубо. Може, й так. Чого не зробиш згарячу. Але ж і Полозенко не правий. Навіщо йому було ображати його, господаря дому, щоб завоювати прихильність Марини. А може, й справді поміж ними щось є? А він, дурний, і не здогадується? Чого б це Марина так заступалася за того хвалька професора? Виходить, він дорожчий їй від власного чоловіка. Цей несповна титулований академік ласий до чужих молодиць. Хто-хто, а він знає Полозенка, як облупленого. Кар'єрист, вискочка і бабій... Власну дружину задобряє подарунками, ні в чому їй не відмовляє. Квартиру перетворили на антикварний магазин, мають дачу, і не де-небудь, а від Києва рукою подати, в Козині... Був він одного разу там, коли відзначали Полозенкові день народження. Бучне затіяли свято. Щасливий від нагород і від випитого коньяку, Полозенко тоді запропонував йому, Береговцеві, намалювати з нього портрет. Увічнити, так би мовити, суб'єкт на картині. Та Береговець відмовився. «Ну що ж, знайдемо іншого... Хоч ти, мій сусіде, мав би мене намалювати навіть задарма»,— сказав Полозенко і, окинувши його холодним поглядом, подався до хмільного товариства. Пригадується, він говорив про щось з Мариною за столом. Вона усміхалась до нього привітно, часом спалахувала на виду. І ніяково зиркала в бік чоловіка. Ну, звичайно, вони вже тоді напевне мали роман. А я, дурний, не здогадувався. Думав, моя Марина свята.

— Ти куди преш? Телігенція! Рад, що допався до руля! — закричав на нього хтось. І в ту ж мить завили, застогнали гальма, і величезний МАЗ, що мало не роздавив його, зупинився за два кроки від «Волги».

З-за керма МАЗа вискочив здоровенний шофер, показав Береговцю важкий кулачище.

— Білоручка нещасний! Дать би тобі по мармизі! Щоб знав, як їздити!

— Пробачте, не помітив,— белькотів наляканий Береговець, усе ще тиснучи на гальма.

— Ну, мотай звідси швидше, доки ГАІ не приїхало... Чорт з тобою, розійдемось миром...

Береговець взявся за кермо, але руки тремтіли. Он як буває... Коли б не загальмував той шофер, всі мої земні клопоти закінчилися б...

Тільки коли поставив машину біля майстерні, трохи заспокоївся. Дерев'яними східцями піднявся на другий поверх. А могло ж цього й не бути... Лежав би з проламаним черепом у морзі.

І все через ту прокляту суперечку. Скільки людей гинуло через сімейні чвари! Через втрату контролю над собою... Тихе, спокійне сімейне життя — запорука всіх наших успіхів і благополуччя. Хоч не всі ми це розуміємо, не всі здатні скласти свою сім'ю. Ой, не всі!

Зрештою, що таке сімейне життя? Часом це війна двох індивідуумів з намаганням підкорити одне одного, війна іноді непомітна, можна сказати, мирна, педагогічна, часом навіть делікатна, по-своєму дипломатична. Це тоді, коли подружжя виявиться мудре. І, навпаки, гостра, нищівна боротьба, навіть груба, коли людям, які побралися, не вистачає природженого такту й здорового глузду і вони через часті суперечки стають непримиренними ворогами. Скільки в житті буває таких пар? Звісно, в цьому не всі зізнаються. Хоч трапляється нерідко, коли вся ця подружня війна у всіх на виду. Ні він, ні вона вже не приховують своєї зненависті навіть перед дітьми своїми, ані перед близькими.

Недавно він читав статтю одного вченого про те, як підбирають космонавтів перед тим, як послати їх у політ на космічному кораблі. Дбають про так звану сумісність, спільність характерів... Бо ж їм треба жити чимало днів і ночей в одному кораблі... Що ж, вірно роблять. А от коли складається нова сім'я, хто подбає про оту єдність характерів, про сумісність. А їм жити в парі не місяць, не два, а ціле життя. І не в небі високому, а на грішній землі. Промчати не на голубому зорельоті, а пройти через усе життя.

Добре, якщо вистачить у них глузду розлучитися. А коли весь час продовжують і далі йти в парі, ніби скуті одними кайданами... А скільки буває прикрих розлук?.. Можна зрозуміти деяких жінок, які не витримують такого сімейного «щастя», ремствуючи на поганих чоловіків. Справді-таки, скучно жити, коли життя складається тільки з буденщини, з самих дрібниць, а не осяяне якоюсь великою метою або щастям материнства.

Любов без радості для жінки образлива. Вона — мов світло місяця, що світить, та не гріє...

Не вміємо ми берегти свою любов у чистоті. Костюми, сукні чистимо, прасуємо, дбайливо бережемо в шафі, щоб не припилились, а людське почуття оголяємо до крайнощів... І не хочемо, щоб та любов була вічною. А вона ніжна, грубощів не терпить і поволі зачахне, а затим настануть холоднеча, відчуження, байдужість.

Ось так, напевне, вийшло і в нього. І він злився на ті прокляті листи... на самого себе. Та й професія в нього така, що не кожна дружина витримає. Тут треба стати покірною рабинею свого мужа. А Марина не хотіла. Та й хто погодиться на таку самопожертву?

Чи не краще нам і справді розійтися, як сказала сьогодні Марина,— хоча б місяць-два побути в розлуці, обдумати все на самоті. А тоді вже й вирішувати спокійно, як жити далі... Та й для роботи це корисно. Засидівся я у своїй майстерні. Засох, можна сказати, на пні... Мабуть, корисно наслідувати великих художників-передвижників, які жили серед народу і там створили свої найкращі картини. Треба їхати. Хоча б на літо,— вирішує Береговець. Але ж не можна отак відразу після гострої суперечки кинути сім'ю. Необхідно поговорити з Мариною про все тихо, спокійно. Може, й краще для обох, коли поживемо в розлуці. Бо, мабуть, набридли одне одному. Особливо він остобісів Марині. А коли між подружжям пролягає чорна тінь, то важко стає жити під одним дахом.

І вже спокійно почав наводити порядок у майстерні, підняв навіть ту недокінчену картину, яку недавно жбурнув у найдальший куток. Склав мольберт, думаючи вже про дорогу, приготував полотно й фарби. Подумки він був уже на березі рідного Псла і тихої притоки Хорлиці.

«Сьогодні ж поговорю з Мариною». Трохи заспокоївшись, він подався додому. Машину залишив у гаражі. По дорозі хвилювався, уявляючи свою розмову з Мариною. Треба взяти себе в руки, бути спокійним, щоб не казала дружина — стерпіти, аби уникнути суперечки. Зрештою, хтось має змовчати. Бо так у гніві можна наговорити казна-чого.

Ліфтом піднявся на свій поверх. Витяг з кишені ключі (вони завжди при ньому), відімкнув двері, переступив

поріг. Пусто, ніби в церкві після відправи. Заглянув в одну кімнату, в другу, третю — нікого... На столі лежав великий аркуш паперу, а на ньому кольоровим олівцем нерівно написані слова, звернені до нього, хоч там і не було його імені. «Я поїхала до сестри в Бородянку. Так що скоро не жди». І замість підпису велика літера — М. Червоні рядки, нервово виписані літери, наче виведені кров'ю... Від них в очах Береговця попливли вогнисті кола... Значить, Марина не хоче тебе бачити. Скористалася, що в неї зараз відпустка, майнула до сестри... Все ясно. Ти їй більше не потрібний. От і дотанцювався, Василю. А кому ти потрібний взагалі? Дітям? Про це смішно говорити. Вони давно перейшли на свій хліб... То чого ж тобі отут сидіти?

Ну що ж! Поїду я звідси. Якщо дружині не потрібний чоловік, а дітям — батько, то немає чого бути мені колодою, яку треба обминати. Дякувати богові, я ще не старий. Проживу і без них. Марині байдуже, де я буду, що станеться зі мною... Вона вважає мене невірним, старим ловеласом і ще чорт знає ким... Було б чого здіймати бучу! Ну що той лист? Та плюнути на нього й розтерти ногою... Завжди вона зводить кожну дрібницю мало не в трагедію.

«А ти не виправдовуй себе,— озвався раптом другий голос, ніби то були слова Марини.— Ти накоїв стільки дрібничок, що з них намотався цілий клубок і його важко розплутати. Мабуть, рвати треба все оте вузлувате плетиво. Не можна перетворювати сімейне життя на постійну колотнечу. Не з добра ж, мабуть, деякі люди розлучаються, розходяться хто куди, мов човни, розкидані бурею».

Він уже й сам не знав, не відав, хто в ньому говорить. Його власне «я» а чи то озивалася в душі Марина. Розумів лише одне — треба їхати. Іноді розлука приносить людині користь. Їхати, аби полікувати душу.

До вечора й зібрався. Не треба автомашини. Поїду поїздом.

Викликав таксі, заскочив до майстерні, щоб узяти фарби, мольберт, пензлі, щіточки, полотно, альбом для етюдів. Він буде працювати! Праця — то найкращі ліки для нервової системи.

Надвечір, коли над Києвом сутінки розливали розмарин, Береговець був уже на вокзалі. Чи міг зранку подумати, що все складеться отак нежданo-негадано і він

опиниться на вокзалі з речами? Ніхто не знає вранці, чим закінчиться день і що нас чекає увечері.

Ну що ж, може, й краще, що їде він від столичної суєти, від своїх друзів і недругів, від шерехтіїв і полозенків, від тихої «грусти»... Їде в край далекого дитинства, до свого рідного берега.

10

З київського вокзалу у всі кінці світу відходять гримучі поїзди. Звідси, від похмурої споруди, що нагадує велетенський прас, пролягли сталеві магістралі, неначе жилаві струни розбіглися на північ і на південь, до Білого моря і до моря Чорного. І гудуть, гримотять рейки під колесами безконечних поїздів, які не знають спокою ні вдень, ні вночі.

На вокзалі завжди гамірно і багатолюдно. Всі кудись поспішають, і в кожного своя дорога. Одні стрічаються, інші розлучаються. Багатьох пасажирів проводжають на пероні рідні й знайомі. Розчулено махають услід, коли вже поїзд рушить.

Потрапивши в цю людську круговерть, Береговець спочатку аж розгубився. Давно не їздив він поїздом. Стояв оторопіло на гамірливій площі з речами, які тільки-но допоміг йому вивантажити водій таксі. Добре, що носильник з великою бляхою на грудях підійшов, запропонував свої послуги.

За якихось сім-вісім хвилин носильник заніс речі до вагона, зручно розмістив чемодани й вузли. Береговець аж зітхнув з полегшенням. Розрахувався щедро з добродієм, стомлено присів на своє місце. Витер долонею піт з чола, розстебнув комірець сорочки. На його подив, у купе нікого не було. До відходу залишалося не більше п'яти хвилин. Невже сам їхатиме? А може, то й краще. Ніхто не проводжав його, ніхто й тут не заважатиме думати.

І враз занило під серцем. Це вперше не провели його в дорогу ні діти, ні Марина. І тільки зараз відчув гостроту розлуки з рідними, з містом, де прожив понад чверть віку. Здалося, що їде він звідси назавжди, залишивши свій дім, родину і все, що було для нього таким близьким і дорогим.

«Щасливий той, хто щасливий у себе вдома!» Де й коли вичитав він ці слова? Напружував пам'ять і не міг

пригадати. А мудро сказано! З того дому, де відчувається родинне тепло, не тікають і не шукають десь-інде примарного щастя.

І враз згадав: та це ж слова Льва Миколайовича Толстого. Чи не парадокс! Сам Толстой, який звідав стільки щастя в Ясній Поляні, незадовго до смерті втік з власного дому, щоб умерти добровільним вигнанцем на якійсь маленькій залізничній станції... «Виходить, і він до кінця не був щасливий»,— з жалем подумав про великого письменника Береговець.

От і він, звичайний художник, залишив тепло рідного дому, все звичне й близьке, кинув сім'ю, щоб шукати чогось, а може, знайти самого себе...

Поїзд брязкнув буферами, здригнувся і рушив, важко набираючи ходу. Береговець схопився з місця, глянув з вікна. Світла ніч, розмита електричними люмінісцентними ліхтарями, видалася якоюсь димчасто-синюватою. На пероні юрмилися люди. Вони комусь махають руками, всміхаються, гукають прощальні слова.

І знову відчув на душі гіркоту.

Рвучко відійшов од вікна, присів на лаву, на яку дбайливі провідники вже послали білу чисту постіль. Сидів у купе, не вмикаючи світла. Поволі відпливали київські околиці. Вогні мелькали, ніби трепетне багаття. Ось уже й дніпровський міст загуркотів під колесами. Здалеку зблиснуло янтареве намисто вогнів, що миготіли на мосту Патона, заіскрилася в електричному сяйві Русанівка. Освітлена прожекторами, гордовито зводилася до неба висока Лаврська дзвіниця, ніби древній київський маяк, встановлений на дніпровському косогорі.

«Ну що ж, прощай, Києве. Мабуть, не скоро ми зустрінемось». Досі, в цілоденній гарячковості, він глибоко не задумувався про свій раптовий від'їзд. І тільки тепер, сидячи в поїзді, відчув усе те по-іншому. Зрештою, це мало колись статися. То нехай краще раніше, аніж прийде запізно. Зболена душа нила розпукою...

Марино, Марино! Як же це сталося, що не зберегли ми свого кохання? Що з роками розгубили його нетлінний вогонь і нев'януче цвітіння. Невже сіра буденщина, одноманітна проза вбили високу поезію душі? І, мабуть, я найбільше винен у тому, що за своїми картинами й захопленнями, живописом не помічав, як втрачав тебе. Може, за роботою не мав часу, щоб підтримувати полум'я і нашого сімейного домашнього вогнища. Ма-

буть, жив не так, як треба. Хто б подумав, що через чверть віку після одруження станемо ми немов чужі!

Ти не звинувачуй мене суворо, дружино, і не суди мене жорстоко! Моєї вини досить і без того, щоб підозрювати мене в невірності. Байдужість у родинному житті часом буває гірше за зраду. Байдужість породжує відчуженість, а від того один крок до зради, до невірності. Та й що таке зрада? Любов можна зрадити, не впадаючи в гріх. І в цьому, мабуть, я таки винуватий... Грішний без гріха...

Від тих пекучих думок Береговець схопився з місця. Але куди ти подінешся з тісного купе. Стояв закам'янілo коло вікна, дивився, як у нічній темряві мелькали придорожні стовпи, мов чорні знаки оклику. Прислухався, як стугоніли під колесами рейки. Стук, стук, стук-стук... Ніби чиєсь велике зранене серце озивалося знизу, стікаючи кров'ю на просмолених шпалах.

Він був сам у купе, немов арештант у камері-одиночці, говорив сам з собою, картав себе, засуджував, то раптом гаряче виправдовувався, ніби хотів крикнути з вікна в розколихану ніч: невинний я, невинний!

А поїзд мчав, прошиваючи вогнистою стрілою оповиту темрявою далечінь.

І йому здавалось, що він один не тільки в купе, а один на весь поїзд, який несе його, мов лиховісний дракон, бозна-куди. Що ж, хай несе. Аби подалі від суперечки, від тої сімейної драми, яка кровоточила свіжою раною.

«Але від власного болю нікуди не втечеш»,— опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла, що увірвався до темного купе...

За вікном зблискували ліхтарі станцій і полустанків, високі тополі здавалися чорними, а на околицях у каламутній голубуватій пітьмі біліли невеличкі хатки, безмовні, сонні й принишклі.

Він споглядав з вагона на перегони, вгадуючи, що там далі розкинулося в цьому приспаному людському океані.

Хоч би подрімав трохи. Де там! Усі люди сплять, а йому не спиться.

Поїзд поминув Ромодан, вагон майже наполовину опустів, на іншій станції багато зійшло курортників, час збиратись і йому. Скоро Тополівка.

Чи зустріне його хто на станції?

З Києва встиг дати телеграму своєму другові Сергієві

Байрачному, але чи дійшла вона вчасно? Та й чи знайде час Сергій, щоб зустріти його. Зараз початок літа, гаряча пора екзаменів, а Сергій не тільки викладає біологію, а ще й директор школи.

Байрачний для нього ніби рідний брат. Змалку разом росли, парубчаками ходили до дівчат, таких же юних, як і самі. Безвусими солдатиками пішли на фронт. Мало хлопців уціліло з їхнього класу. Сергій, на щастя, вернувся, хоч і з шрамами на тілі. Коли вперше зустрілися після війни, обидва невимовно пораділи. І вже коли вчилися — Байрачний у Полтавському педагогічному інституті, а він — у Києві, в художньому,— весь час листувалися. Та й зараз поздоровляють один одного на Новий рік, на Жовтневі і Травневі свята. Торік завітав Сергій до нього в гості,— приїздив у Міністерство освіти на вчительську нараду. Довго вони засиділися того вечора, все згадували дитинство, юність. Сергій запрошував свого друга і його дружину Марину приїхати до них у село, відпочити на Пслі. І збирались-таки. Та ба, довелось йому одному їхати в рідні краї. Та ще за яких обставин. Звісно, Сергій буде йому радий, але ж, напевне, поцікавиться, чому без Марини. І що йому на те сказати? Ще в Києві Береговець вирішив не зупинятися в господі друга, а пожити на березі Псла. Зараз літо, теплінь. Телеграму з Києва дав Сергієві, щоб зустрів його. Чи ж одержав він її? Якщо ні, то доведеться добиратися на попутних машинах. За багато років він, правда, відвик од таких засобів пересування, бо ж їздив на машині. Ну що ж, зате краще пізнає, як живуть люди. От тільки речей у нього набралося чимало. Крім чемодана, мольберта і всякого малярського причандалля, ще складна брезентова палатка, надувний матрац, складний столик і стілець, казанок, чайник, каструля. А поїзд стоїть на станції якусь хвилину. Треба попросити провідника, щоб допоміг зняти йому вантаж, а поки що віднести все це добро в тамбур.

Він швидко зібрав спаковані ще в Києві речі, переніс ближче до виходу. А сам притулився гарячим чолом до холодного скла дверей, вдивлявся в ніч, яка поволі почала голубіти. У червні рано світає.

Поїзд мчав, вицокуючи колесами на стиках, і в такт отому перестукові билося в немолодого, вже сивуватого художника стомлене, схвильоване серце.

Промигнули темними верховіттями придорожні тополі на фоні голубуватого неба. Скоро вже й станція. Замелькали вогні, поїзд почав стишувати ходу.

Чого ж його серце забилося ще дужче! Ну вгамуйся, навісне...

Провідник рипнув дверима, вийшов у тамбур.

— А ви вже тут. Не проспали, знаться.

— Не спиться.

— Додому чи в гості?

— І те, і друге.

— Та, бачу, речей у вас багатенько.

— Допоможете мені, будь ласка...

— А чого ж, це можна.

Він зіскочив з приступки вагона, тримаючи в руках чемодан. І, отримуючи від провідника свої вузли, ледве встиг, бо за хвилину поїзд прогудів клично і, набравши ходу, подаленів у напрямку Харкова.

Стояв на пероні, вітався з давно знайомими тополями. Як же виросли вони за ці роки! На станції безлюдно. На швидкий майже не сідають тутешні пасажири, а здебільшого на робочий. Виходить, нікого немає. Жаль. Ну нічого, доберемося. Тут недалеко, якихось тридцять кілометрів.

Він уже взяв був до рук чемодан і мольберт, рушив через колію навпростець, як раптом з-за невеликого станційного будиночка вибіг Сергій, кинувся йому назустріч.

— Здоров, Василю! Стривай, друже, я допоможу...

В прозорому літньому світанні він був як вісник наближаючого дня і в той же час як посланець минулих юних літ, як побратим, дарований йому долею.

Обнялися, стоячи прямо на шпалах, припали щокою до щоки.

— Ти пробач, що трохи загаявся. Так поспішав. А тут перед самою станцією об'їзд. Ну й згаяв п'ять хвилин...

— Спасибі, що приїхав.

Вже коли вклали всі речі і всілися в машині, Сергій запитав:

— А ти ж це чого не власним ходом. Чи, може, «Волгу» продав?

— Та ні, не захотів брати. З нею не те що зайвий клопіт, а коли вона є, то більше подорожуєш, ніж пра-

цюєш. А я хочу попрацювати. Давно мав такий намір. Хочу стати на якір десь на березі Псла й пожити, як колись жили наші пращури.

— Ну, це вже ти дарма. У мене зупинишся. Ольга буде рада. Хата простора. Чого тобі гнутись у палатці. І таке надумав!

— Ні, ти вже пробач мені, що я не зможу скористатись із твого гостинного запрошення. Наодинці з природою пожити хочу.

— В тебе щось трапилось? Чом ти без Марини?

— Потім розкажу. Та й чи захотіла б вона їхати зі мною ось таким дикарем у гоголівську глушину,— перевів на жарт Василь Береговець, щоб уникнути подальшої розмови.

— А діти ж твої де?

— А що діти? Вони дорослі, в них свої інтереси. Виїхали за станцію, рушили накоченою грунтовою дорогою. Обіч шляху шуміли жита й пшениці, і раптом з того зеленого колосистого марева донеслося таке близьке і до болю знайоме підпадьомкання перепелів.

— Зупинись, Сергію,— попросив Василь Береговець. Він вийшов з машини, рушив на обочину, став перед безмежним пшеничним ланом, що губився в голубуватій імлі. До нього, тихо ступаючи, підійшов і Байрачний.

Перепели в хлібах віщували ранок. Здавалось, вони злетілися сюди з усього запсільського краю і натхненно витьохкували на всі лади. Перепели видзвонювали в хлібах у срібні калатала, накликаючи зріле літо, налите колосом, який уже скоро сам задзвонить хвалу землі й небу.

— Як хороше співають! Жива степова флейта,— сказав у задумі Береговець.— Я так давно не чув перепелиного співу... І знаєш, що він мені нагадує? Далекий відгомін наших дитячих літ, який запав мені в душу ще тоді, коли ми були пастушками.

— Чудесна птаха. Та жаль, меншає перепелів. Одне, що труїмо їх хімікатами. А то ще якийсь дурень пустив поголос, що перепелині яйця — панацея від усіх хвороб. Знайшлися ласуни. Від того й меншає перепелиних виводків.

Жита й пшениці тихо шуміли, у світанковій імлі вони здавались голубими. Десь там, на східному прузі, дніло, і синюваті барви розмивало своїм промінням сонце.

Ніжні блідо-рожеві акварелі розливалися по небу. Скоро от-от ударять із обрію вогняні протуберанці і принесуть на своїх шугаючих пелюстках новий день.

— Який чудовий сонцесхід. От би на картину таку красу. Але той, хто побачить усе це на полотні, не повірить, що так буває.

— Чув я, що нині деякі письменники й художники захоплюються модернізмом. Від чого це? — запитав Байрачний.

— Коли немає кебети малювати справжню красу, вдаються до штукарства, прикриваючись словесами: я, мовляв, так бачу світ.

— То це виходить — за художника може видати себе всякий бездарний нахаба, аби орудував квачем.

— Бувають і такі. Але та мазанина протримається недовго.

Машина прудко бігла назустріч сонцю. Воно вставало десь там, аж на східному прузі і на півсвіту розстилало рожеві полотна.

В долині вже виднілася Кобзівка, купаючись у голубо-рожевій імлі свіжої ранковості.

Коли заїхали в село, їх привітали з усіх дворів горласті півні, і серце в Береговця солодко защеміло, бо озвалися в ньому далекі дитячі ранки, коли він виганяв корову з дому на пастівник.

Швидко вискочили на міст через Псьол. Довкола тихо — ні возів, ні гарб, сонно під мостом плещеться ріка, біліє пісок незайманий на березі, де-не-де росте підбіл. З лівого берега городи і левади підходять прямо до Псла, і видніються потоптані стежки до ріки.

— Рано ще, сплять дачники. Зі сходом сонця їх тут з'явиться чимало. Наїжджають з Мурманська, Архангельська і Воркути. Давно облюбували собі хати, можна сказати, породичалися, і з року в рік їдуть сюди на тихі ласкаві води. У нас тут ліпше всякого курорту.

— А таки правда. То оце ж і я надумався.

— Вірно зробив.

Шофер уже хотів був завернути праворуч, вихопитися дорогою на греблю, а далі на Заріччя, де жив Байрачний, але Береговець попередив:

— Дуже прошу тебе, Сергію, відвези мене на Зелений острів, туди, де впадає у Псьол Хорлиця.

— Та хоч поснідаємо. Дома дружина жде...

— Іншим разом. А зараз дай мені стати на якір на бе-

резі Псла. Бо коли я заїду в село, то не скоро вирвуся.

— Гаразд, хай буде по-твоєму.

Газик залопотів накоченою по траві дорогою, навпростець через луки туди, де горнулась до Псла голубою тихою течією Хорлиця. Зелена оболонь війнула в душу запахом трав, лепехи і рогозу. Осторонь виднілася літня загорода для корів. Вдалині розкинулись переліски з кущами глоду, лозняками, дубочками. Де-не-де виднілися озерця і затоки, куди весною Псьол наливав свіжої весняної води, неначе в зелені миски. Понад берегом гордовито звелися білокорі тополі. Вони стоять тут не одну сотню літ. Ген-ген виднілася Хорлиця. Привільно і врочисто несла вона води свої, неначе дівчина відра на коромислі. Одинока стара верба схилилась при березі, яку Василь пам'ятав ще з дитинства. На ній не раз колихалися хлопчики, зачепивши віжки за гілляку... Нарешті блиснув і Псьол, вигинаючись крутою, звивистою течією, омиваючи високу Паськову кручу, що зводилась по той бік ріки, вкрита темним лісом.

На цьому ж боці миготіла на травах вранішня роса. Тільки де-не-де вже починали косити, і з прив'ялих покосів доносились духмяні випари, від яких розливався в грудях душевний щем.

В дитинстві сільські хлопчаки любили купатися в Пслі, мчали до річки наввипередки, на бігу скидали з себе полотняні сорочки і, вибігши на крутий берег, з розгону шубовстали в м'які обійми ріки. Сягали піщаного дна і вже по піску повзли кілька метрів на руках, затамувавши подих. Потім з'являлися чорняві й біляві голівки на поверхні. Хлоп'ята лежали голічерева, дивились у синє, бездонне небо. Псьол пестив їх і ніс за течією, ніби гойдаючи в голубій колисці.

Вода в Пслі була тоді така чиста, що з берега виднілося піщане дно, ніби то й не вода, а дзеркальна гладінь, чудове живе скло, крізь яке все видно — камінці й черепашки. Найкращою забавою для хлопчаків було кидати у воду мідний п'ятак. А потім плигати сторч головою у глибінь. І вже там, розплющивши очі, відшукати, знайти той п'ятак, який лежав на білому піску, неначе пелюстка безсмертника.

Вони обидва знали це місце ще з дитинства. Здавалося, воно ніби й не змінилося за цей час, хоч багато літ прошуміло над білокорими тополями і чимало сплило води в Пслі.

— Ну от ми й приїхали,— зраділо сказав Береговець і швидко вискочив з машини.

Сергій Байрачний уважно глянув на свого давнього друга, відчуваючи серцем, що твориться в його душі, але не став зайвим розпитуванням порушувати його настрій.

А Береговець стояв поміж Пслом і Хорлицею, оглядав росянисту галявину, дуби, вільхи й тополі, якось тихо, мовби сам до себе сказав:

— Здрастуй, рідний мій Зелений острів...

І ніби у відповідь набіг ранковий вітер, зашумів верхів'ям, і озвалися дуби й тополі, а десь у гущавині голосно й дзвінко закувала зозуля.

— Вважай, що тебе прийняли як свого,— напівжартома сказав Байрачний.

Береговець зрадів, мов хлопчисько, коли побачив на березі віддалік від Псла розлогий кущ калини, а під ним криницю... Він пам'ятав їх з раннього дитинства. Отак і тоді зеленим стіжком стояла калина коло старого зрубу — весною у білому цвіті, восени в червоному намисті дозрілих кетягів. Скільки разів ця калина й криниця снилися йому й на війні, коли він був солдатом, і значно пізніше, коли пелюстки калинового цвіту вже обсіяли йому голову.

Багато-багато весен і літ відвихорило. А тут ніби нічого й не змінилось. Стоїть у задумі калина поруч з дзвонковою криницею під небом незрушно. Бо мають вони вічне терпіння.

І захотілося Береговцю напитися води з рідного джерела. Традиційний журавель з дерев'яним цебром, окутим залізними обручами, стояв на замшілій цямрині. Разом з Байрачним підійшли вони до криниці, опустили цебро, розбивши небесну блакить, що відбивалася на дні.

Береговець припав губами до наповненого вщерть цебра. Він не просто пив, він блаженствував, вбираючи в себе цілющу воду.

— Яка ж смачна й солодка,— відірвався нарешті од цебра.

— Цілющим корінням і травами пахне,— смакував і собі Байрачний.

Напилися вони, немов причастилися, поволі рушили від криниці. Білокорі тополі велично зводили свої колони, неначе витесані з білого, з прожилками мармуру,

і, здавалось, підпирали блакитне склепіння небесного собору. За ними вже зблиснув на сонці Псло, миготів позолоченими сонцем хвилями, ніби накинувши на себе ризи з дорогої парчі.

— Ну, де ж ти напнеш свій курінь, Василю? — запитав друга Байрачний.

— А ось тут, під цією тополею. Поруч чагарі, так що мій курінь органічно впишеться в природу. А спереду галявина, як пісня, і голубе плесо Псла. Хіба ж не райське місце? Признаюсь тобі по правді, воно давно снилося мені, і, коли хочеш, мене привела сюди сама доля...

Він говорив схвильовано й урочисто, щиро відкриваючись перед другом, і Байрачний розумів його.

Швидко перенесли з машини речі. Насамперед почали напинати палатку. Із сушняку, якого тут було доволі, настругали кілочків, позабивали в землю, а вже до них прив'язали мотуззям кільця брезенту. Шофер — добрий парубійко — запропонував свої послуги, мотнувся до копиці скошеного сіна, що пахло лепехою і різухою, наносив у палатку, заславши всю долівку. Поверх поклали надувний матрац і ковдру, вийшла прямо-таки королівська постіль.

Розставили в оселі всі речі, і відразу повіяло затишком житла. В кутку прилаштували розкладний столик та два стільці, при вході — мольберт. Ще й місце в палатці залишилось, бо ж величенька, розрахована на чотири чоловіки.

Коли все було готове, Байрачний глянув на ту оселю зоддалік. Зелений брезент зливався з лозняками. Їй же богу, гарно. Та Береговець чомусь хмурив брови.

— Трохи не те. Тут би звичайний курінь поставити, а не це дітище цивілізації.

— Та це дуже просто,— порадив Байрачний.— Давай гіллям та сіном прикриємо брезент. І матимеш хіба ж такий курінь.

— А й справді.

Лози та всякого гілля було вдосталь, от і заплели палатку, а зверху наклали лепехи, рогози та всякого клечання. І вже не видно було брезенту, тільки зсередини та цупка тканина створювала повний затишок і комфорт. А зовні красувався на галявині під білокорою тополею звичайнісінький курінь, можна сказати, мрія всякого туриста.

— Ну, з новосіллям тебе, друже. Признатись по правді, я навіть заздрю тобі. От закінчу екзамени в школі, попрошуся в сусіди.

— Та я з радістю. Це буде здорово! — І Береговець розчулено обняв друга.— А тепер, хоч я й не питущий, давно лікарі заборонили, серце, брат, але за зустріч та за новосілля і бог велів. Міцним пригощати не буду, є в мене пляшечка «Перлини степу»...

Василь Береговець витяг з рюкзака високу пляшку, швидко відкоркував і налив чарочки — другові, собі і шоферу.

— За щасливий приїзд.

— Будьмо.

Водій пригубив для годиться.

— Спасибі вам, іншим разом надолужу, а зараз пробачте, не можу — за кермом.

— Що ж, нам час їхати. У мене сьогодні екзамен у дев'ятому класі. Так що бувай здоровий. Не скучай. У тебе, бачу, є вудки й спінінг. Та й рибалки сюди іноді навідуються, особливо дід Григор.

— То дід Крутивус ще живий? — зраділо вигукнув Береговець.

— Восьмий десяток топче ряст по рідній землі. Міцний ще козак.

— Я його обов'язково намалюю.

— Ну от, для початку є робота. А там ми тобі такий типаж доберемо, що тільки встигай малювати.

— Ото добре.

Байрачний поспішав, щоб не запізнитися до школи. Воно вже скоро й дев'ята. За кілька хвилин зібрались, і газик мигнув поміж чагарів, а далі зник за деревами, подався луками до містка на Кобзівку.

Василь Береговець залишився сам коло свого куреня, і дивна тиша огорнула його.

Щось незбагненне творилося з ним. Так бувало тільки в дитинстві, коли він припадав головою до грудей матері і вона пестила малого, перебираючи пальцями його волосся. Якесь затаєне блаженство огортало його від того дотику. І ось зараз ніби хтось голубив йому вже сиву голову.

Невже й справді існує в природі «дух місця», як твердили древні мудрі люди. Дух місця! І, напевне, кожна справжня людина від народження наділена тим почут-

тям. Той дух супроводить її на далеких дорогах життя і часто приводить до витоків, звідки з'явився її власний ручай. Той одвічний поклик «духу місця» супроводить нас повсюди і приводить до землі обітованої, куди ми прагнемо душею, щоб вклонитися їй, припасти зболеним серцем до рідного лона.

Ось таке почуття нині огорнуло і його...

12

Безлюдний берег здавався таким, як і колись у дитинстві, як часом бачив він у снах, в кучерявих верболозах, що подекуди припадали до води, купаючи в Пслі свої зелені чуби. А далі вигрівались піщані висипи, немов вибілені сонцем полотна, на них подекуди виднілися підбіл і зелена рута.

Зелений острів. Так здавна люди звали мальовниче урочище в межиріччі Псла і Хорлиці, омите з трьох боків голубою течією. Коли ж навесні вся ця оболонь заливалася повінню, тоді вона була схожа на своєрідне море, в якому купалися дерева, неначе зелені вітрила шаланд. Усі довколишні луки залиті водою, і тільки в середині травня ріки увіходили в свої береги. Та й тоді, щоб потрапити сюди, треба було переплисти на човні або перейти вбрід кілька рукавів і старих річищ. А тепер через Старицю — так звали рукав Псла — збудували місток, по якому й привіз його Байрачний у цей закуток.

Тихе чарівне місце. Трохи далі від Псла над розплесканими озерцями й затоками росли тополі, осичина, вільхи, берези й дуби. Де-не-де темною стіною здіймались зарості вільшини, а на ній плівся білястий хміль із золотими китичками і розливав довкола ніжні пахощі.

За цим зеленим царством розлягалися луки, здавалось, мати природа вислала зелені скатертини на рівнині, обдаровуючи людей густим різнотрав'ям і квітами, від яких паморочиться голова. А як хороше пахне сіно в покосах. Добре, що зараз сіножаті тільки-но починаються і він обов'язково візьме до рук косу, пройде якусь ручку, щоб відчути ні з чим не зрівнянну радість косаря, який живе у ньому в крові.

Далі за луками, ближче до Северинівки, лежали колись жовті піски. А тепер там звелися молоді сосни. За

піввіку виросли такі бори! Добра слава про запсільських лісівників іде по всій окрузі. А найбільше про лісничого Яременка, якого він пам'ятає ще з дитячих літ. Нині Дмитрові Яковичу вже під вісімдесят, а він, кажуть, кремезний і дужий. Треба обов'язково з ним зустрітись. Такого тільки на полотно.

Колись великий Ілля Рєпін об'їздив усю Україну, відшукуючи народні оригінальні типи, і радів, коли зустрічав їх на ярмарках та на весіллях, а то й просто на полі у важкій праці.

І докоряв собі Береговець, що малював іноді казнащо, вигадував неіснуюче. Або ще й гірше — крутився в щоденній суєті суєт, марнував час... І, може, від того не знав радості і щастя творчості. Шукай причину в собі! Немає чого звинувачувати своїх ближніх, дітей, дружину. Можливо, іноді вони були неуважні до нього, але ж він шукав самотності, посилаючись на працю, яка вимагає творчого натхнення. Хіба не так! Може, це завдало найбільшого болю Марині. І вона часом бувала з ним різка й грубувата. Але її треба зрозуміти. Правду казав колись один мудрий чоловік, що дружинам художників, композиторів, письменників випадає нелегка доля. Не всі здатні на самозречення і самопожертву, щоб стати доповненнями якоїсь творчої індивідуальності. Жінки хочуть жити й для себе...

Гаряча кров гупає в скроні.

Знову, мабуть, підскочив тиск, напевне, від усіх цих життєвих перетурбацій та від того, що провів безсонну ніч у поїзді. Який же це в мене тиск? Марина в таких випадках відразу брала апарат, надівала йому на праву руку манжетку, накачувала повітря, занепокоєно дивилась на шкалу... І коли ртутний стовпчик підіймався високо, давала випити йому раунатин або гемітон, ставила на потилицю гірчичники... А іноді брала шприц, робила уколи.

Ну а тепер немає кому з ним панькатись... І ліки, мабуть, в поспішності забув прихопити. Нічого, на свіжому повітрі пройде...

Він бродив високими травами, оглядаючи свої володіння. Помітив у осокорі дупло і довго стояв, спостерігаючи, чи не вилетить звідти якась птиця. Нарешті з'явився одуд — в жовтих та білих крапочках, з дивним гребінцем на голові. Зобачив людину і злякано пурхнув у гущавину.

В розгіллі шугнула якась птиця з синюватим оперенням, всівшись на гілці, озвалась мелодійним посвистом.

Та це ж іволга,— здогадався Береговець. Як давно не чув він цього дивного наспіву. Згадалось, як колись у дитинстві свистом наслідував птиці, спробував це зробити зараз. І диво! Це в нього вийшло відразу. Знать, не забулося. Іволга відповіла йому. І так перекликалися вони довго, ніби бавились.

Поміж заростів осичини, вільшини і молодих тополь блиснуло озеречко. Стояча вода була аж чорна, на ній виднілося латаття і жовті та білі лілеї. Понад берегом воду затягла ряска. «Зовсім як у Полєнова «Заросший став»,— подумалось Береговцю,— але разом з тим і відмінне». Біля самої води стояла всохла осика. Видно, рівень води був колись вищий, ніж зараз, і дерево, як кажуть, замокло, всохло від надмірної вологи. А тепер ось, коли вода відступила, воно стояло, схоже на хрест. Тільки й того, що замість перехрестя чорніло кілька товстих гілок з мертвої крони. Але дивина, на дереві буйнувала зелень. То в'юнкий хміль, що пробився із землі, пустив своє пагіння, обплутав, заквітчав мертву осику широколистям і золотаво-білястими китичками.

Ось тобі разюча картина — життя й смерть поруч. Не роздумуючи більше, кинувся він до свого куреня. Взяв мольберт, фарби і повернувся до озера. Довго вибирав місце, де б примоститися, щоб найкраще передати бачене на полотні, щоб озеро було ніби фоном, а на першому плані стояли чорна осика та зелений хміль з буйнотою своїх золотавих китиць. Треба, щоб сонце висвічувало їх, а тінь від дерев лягала на темне озеро.

Ось тут, під тополями, буде найкраще. Береговець відразу поринув у роботу. І вже не існувало для нього нічого, окрім озера, осики й хмелю. Тільки слух його вловлював пташині голоси і тихий шелест у кронах дерев.

Сонце схилялось до землі, і вже золоті промені впали на озеро, затремтіли на воді. Дивна гра ліній переплелася так, що краще й не придумаєш. Здається, оте світло падало не від сонця, а від хмелю, від його золотавої шапки, що заплела стовбур всохлої осики.

Тільки так, тільки так має він подати все оце бачене на картині. Нехай осика вмерла, але на її сухих плечах торжествує життя. Пахуче, золотисте руно хмелю роз-

квітає на окостенілому дереві, і від його китиць падають відблиски на темне озеро.

Він так запрацювався, що не помітив, як почав згасати день. Кинувся тоді, коли до нього підійшла якась дівчинка і несміло привіталася:

— Добрий вечір.

— Добривечір,— оглянувся і побачив перед собою біляве дівча років десяти з вузликом у руках.

— Пробачте, це ви Василь Романович?

— Я. А ти ж хто будеш?

— А я Таня, дочка лісника. Ми ось тут недалеко живемо. Я вчуся в третьому класі. Мене просив завітати до вас наш учитель Сергій Сергійович Байрачний, велів мені принести вам молока. То мама оце корову здоїли, і я відразу ж до вас...

— Спасибі тобі, голубко,— підійшов він до дівчинки.

Таня розв'язала хустку, подаючи повний глечик молока. І як вона донесла його, не розплескавши жодної краплі?

— А я до вашого куреня прийшла, дивлюсь — нікого немає. То я давай шукати, помітила, що ви біля озера малюєте. Ой, ловко у вас виходить,— глянула дівчинка на картину.

— Спасибі за похвалу. Ну, мабуть, на сьогодні годі. Бо воно вже вечоріє. Завтра ще попрацюємо. А зараз ходімо до моєї оселі. Я звільню тобі глечик.

— Мама сказала, що нехай у вас залишається. А завтра ми ще принесемо, тоді й заберемо посуд.

— То ви щодня збираєтесь мене поїти молоком?

— А чому ж. У нас молока вистачає. Сергій Сергійович просив... Та й що ж вам тут їсти! Може б, до нас ходили обідати. Мама мої такий смачний борщ варять.

— Дякую.

— А вам тут не скучно буде одному жити? — запитала Таня, коли вони підійшли до куреня.

— Ні, Танюшо. Мені самоти захотілося.

— А я не люблю самоти.

— То й добре. Це властиво дитинству...

Вечоріло. Густішали сутінки на галявині. Тіні від дерев зовсім закрили її, і лише на протилежному березі на піщаних висипах ще вигрівалося вечірнє сонце.

— Ну, я, мабуть, піду,— сказала, ніяковіючи, дівчинка.— На добраніч вам.

— Ходи здорова. Матимеш час — приходь, я буду радий.

— Я завтра прийду, як тільки повернуся із школи. Ми зараз працюємо там на дослідних ділянках.

Біле платтячко майнуло за деревами і зникло в сутінках. Та він усе ще бачив перед собою дівчинку в ситцевому платтячку, рожевій хустинці, з глечиком молока в руках... Дівча просилося на картину...

Тихий вечір сповнював душу Береговця легким смутком.

Неподалік від його куреня плескався Псьол. Бистроплинні хвилі неслися мимо крутих і пологих берегів. Чиста вода, що бере свій початок з далеких джерел Росії, текла, в'юнилась понад Суджею та Обоянню, пропливала через північну Україну і вже Полтавщиною линула до Дніпра...

Псьол війнув вечірнім туманом у душу вже сивуватому художникові, воскресив давні спогади...

13

Сторінки з біографії Береговця

Батарея протитанкових гармат зайняла позицію поблизу річки, яка в'юнилася серед перелісків і лугів. З крутого берега було видно широкий окіл. Високі нескошені трави й хліба, не дочекавшись коси, виблискували під сонцем, нічого не відаючи про те, що скоро пройдуться полями і луками ворожі танки і зімнуть злаки й трави, дерева й кущі, почавлять усе живе, щоб перескочити вбрід невеличку річку і мчати далі на Курськ...

Та стали насупроти гітлерівських орд наші війська. Серед мільйонної армії радянських солдатів був і гвардії лейтенант Василь Береговець зі своїми гармашами.

Коли командир артилерійського полку наказав йому ще звечора зайняти бойову позицію на березі річки, Береговець глянув на карту і сам собі не повірив. Річка, позначена на триверстці, називалася Псьол... Псьол! Річка його дитинства! Так от де нам довелося зустрітись, дорога моя голуба купіль. Біля твоїх витоків, коло твоїх чистих джерел на славній російській землі...

Це я маю тебе захищати, річко моя, зі своїми гармашами. І тисячі таких, як я, щоб не пропустити ворога.

Дай же нам снаги і сили вистояти на твоєму березі, щоб став він неприступним для ворога...

Уночі Береговець спустився до берега і, скинувши з себе одяг, нечутно забрів у воду. І якась дивна, м'яка шовковистість огорнула його, проникла свіжістю й бадьорістю у зморене тіло. Рідна вода рідної річки!.. Він скупався, ніби причастився у водах Псла, швидко зодягся і повернувся в свій бліндаж...

І довго не міг заснути... Далекі зелені береги Псла, того, що в'ється побіля їхнього села Кобзівки, ввижалися йому, і рідне село, і батьківська домівка...

А на світанку розпочався бій. Страшний і жорстокий у своїй непримиренності і люті. Він накочувався все ближче і ближче до них, до берегів Псла, мов грізний дев'ятий вал.

Уже відгуркотів ворожий артилерійський наліт, і тепер битва точилася в небі. На всіх ярусах шаленів повітряний бій. Літаки сходились в атаки, деякі, загорівшись, падали вниз, тягнучи за собою чорні шлейфи диму.

З-за обрію під прикриттям винищувачів з'явилася ціла армада ворожих штурмовиків-пікірувальників. І, зустрічаючи їх, забухкали наші зенітки, замасковані в лісах та перелісках. Густий дим повис над передовим рубежем від розриву бомб і снарядів. У бліндажі, в якому причаїлись батарейці Береговця, було темно, ніби раптом настала ніч. Гармаші витримали і цей удар. Зараз мало статися найгірше. От-от ринуть на позицію наших військ ворожі німецькі танки, щоб зім'яти їх, прорвати ще одну лінію оборони і розвинути успіх, здобутий дорогою ціною. Ворог, незважаючи ні на що, рвався в напрямку на Курськ...

Невідомо звідки взявся вітер, а може, то розгойдали літаки небо, і пекельний вогонь зчинив такий вихор, що закрутилося все довкола. Вітер гнав над землею чорнобурі димчасті вали. І крізь ту пелену Василь Береговець помітив німецькі танки. Вони повзли важко з далеких гаїв і видолинків, набираючи швидкості, розходились чорним віялом, погрозливо здійнявши довгі стволи гармат.

— Приготуватись до бою! — подав він команду своїм гармашам.

За першою хвилею залізної армади котилася друга... А третя виповзала зі своїх укрить... По передових тан-

ках уже вдарили наші гармати, перетинаючи вогнем шлях «тиграм» і «фердинандам». Загорілася фашистська броня, ніби на зеленій потолоченій рівнині спалахнули чорні копиці торішнього сіна. Але чимало танків прорвалося і вже наближалося до річки. І тоді гвардії лейтенант Береговець подав команду артилеристам:

— Вогонь! По фашистах прямою наводкою — вогонь!

Гармати заревіли, загрюкали, викидаючи із своїх жерл розпечений метал. Батарейці били напевно. Танки, що мчали з усього розгону, загальмували на ходу, закрутилися, немов їх трусила лихоманка. Чорний дим і руде полум'я закурілись над баштами. З відкритих люків вискакували гітлерівські танкісти і, охоплені вогнем, бігли до річки, кидались у воду, збивали з себе полум'я.

Василь Береговець, а вслід за ним і кілька гармашів сіконули по них з автоматів. Десятки гранат полетіли з берега і впали в гущу гітлерівців, які корчилися на мілині. Водяні стовпи здійнялися вгору, і важка луна прокотилась над річкою...

Уся рівнина палала, ніби хтось розклав на ній чорні кострища. Горіли ворожі танки і літаки в небі, догорали на землі, охоплені вогнем, гуділи осокори, диміли сивим гаром кущі глоду і верболозу.

А з глибини ворожих позицій уже насувалася нова лава хрестатих німецьких танків, несучи вогонь і смерть. «Тигри» стріляли на ходу, збільшували швидкість, деякі з них уже забродили в річку, немов сталеві бронтозаври, задерши догори чорні хоботи.

— По фашистах — вогонь! — хрипло подавав команду Береговець. І вже сам кидався до гарячих стволів. І, вкопані на крутому березі, безугавно стріляли, ревли гармати, мов кувадла в розпеченій кузні.

«Фердинанди» намагались вивести з ладу гвардійську батарею. І падали, падали від розривів ворожих снарядів гармаші. Все менше й менше залишалося сміливців. Ось уже Береговець тільки з двома бійцями веде вогонь. А німецькі танки повзуть на них з води, схожі на велетенських чорних раків.

Уже близько, зовсім близько вибираються танки один за одним на крутий піщаний берег, показуючи черева. Лейтенант Береговець жбурляє в них гранати. І падає один танк навзнаки, в річку, другий безсило заграбастує пісок перебитою гусеницею... Третій мчить прямо

на нього. Від страшного струсу лейтенант падає в якусь прірву, і хижа чорнота загортає його в свою кирею...

Чого так тихо? Чого? Здається, він знаходиться на дні темної річки, куди не долітають ніякі звуки. Треба вирватися з тої згубної глибини. Піднятися на поверхню... Ну, зроби ж ще одне зусилля, якщо не хочеш стати утопленником...

Але йому не вистачає сил — ні ворухнути рукою, ні навіть розтулити очі. Ось так і лежати йому на дні мертвої ковбані...

Хтось ніби вхопив його за чуба, намагається витягти на поверхню, але він не чує болю і ніяк не може вибратися з липкої трясовини, що не хоче відпустити свою жертву. Він через силу відкриває очі і бачить перед собою дівчинку з розпущеними білявими косами й голубими очима. Чи не русалка це тягне його в своє підводне царство? Дівчина говорить щось до нього, та він не чує її голосу, лише бачить, як ворушаться її бліді, безкровні уста, а по щоках течуть сльози...

Ні, це не русалка. Русалки не плачуть... Та й тягне вона його далі від річки в густі зарості... Переборюючи слабість і нудоту, він ледь підводить голову і озирається навкруги. Над обрієм стоїть вечір. Криваво палає захід. А на луках і галявинах догорають ще якісь менші сонця, чадять, мов головешки, на обох берегах річки... Та то ж танки, літаки, автомашини. Важкий сморід висне над землею...

І враз усе згадалось... То, виходить, він живий. Не загинув у тому пекельному бою! Але чому такий безсилий, чому не чує?.. Чому не може стати на ноги, щоб не тягла його оця дівчинка по траві, ніби сома, оглушеного веслом?..

Він так і не знаходить відповіді, бо знову втрачає свідомість. І згас останній промінь сонця, знову настала ніч...

Вона таки притягла його до своєї хати, ота дівчина-білявка, схожа на русалку, і вже зі старою матір'ю клопоталася над непритомним солдатом.

Над сосновим бором, в гущавині якого загубилася хата лісника, стояла тиха липнева ніч. Бій давно прокотився по цій змученій землі і гримів десь далеко звідси, в тій стороні, де сяяла Полярна зоря. Фашисти прорвали лінію оборони, ведуть бої кілометрів за двадцять

звідси, хоч ту віддалену канонаду чути й сюди. Тільки він, Береговець, не чує нічого, ні гулу розтривоженої землі, ні навіть шуму сосен, що стоять довкола хати, неначе печальні вдови.

Три дні і три ночі побивалися, горювали над ним мати і дочка. Напували цілющими травами, вкутували теплими ковдрами і кожухами, щоб не так жорстоко тіпала його лихоманка. А на четвертий день, прокинувшись від важкої дрімоти, він почув, як гудуть соснові бори за стінами лісникової хати.

Молодий організм переміг страшну контузію. А може, цілющі трави, що ростуть на берегах Псла, повернули його до життя. А найбільше, мабуть, ось ці добрі люди. Коли б не вони, лежати б йому в засипаному землею бліндажі...

Дівчина-рятівниця ніби ждала того часу, коли оживе її солдат, почує і сам заговорить. Вона з'явилась у хижі, змучена і бліда, немов розп'яття на дверях. Але, зачувши його голос, просіяла, кинулась до хворого, припала худеньким тілом, зовсім по-дитячому захлипала.

— Чого ж ти плачеш, дурненька? — погладив він її рукою.— Живий я... Це ти врятувала мене. Як тебе звуть, дівчинко?

— Маша, Мар'я,— відповіла вона.

— Спасибі тобі, Машенько. Я цього повік не забуду...

І він намагався підвестися.

— Ти лежи, лежи! Тобі не можна вставати. Я ось маму покличу... Вона тобі дасть попити настій на травах. Вони цілющі. Їй-богу...

За хвилину прийшла й мати. Схилилась над немічним воїном.

— Ну, слава богу! Оклигав твій солдатик. А з рукою доведеться повозитися. Рана рвана, осколком тебе зачепило, сухожилля перебиті. Ну та до весілля заживе,— усміхнулась вона і чомусь глянула на дочку.

І тільки тепер він відчув, як болить його правиця. Вся опухла — від ліктя і до зап'ястя. І враз його обдало жаром. Як же я малювати буду? Я — художник! Хочу бути художником. А тепер що ж виходить — убили вороги мою мрію. Скалічили руку, а заодно й душу.

— Заспокойся, сину,— тихо мовить до нього сива жінка.— Ціла була б кістка, а м'ясо заживе... А що художником не станеш — не біда. Лісником будеш, як наш батько. Ми все життя в лісі живемо. Тільки батька

нашого вже немає. Розстріляли німці за те, що переховував партизанів... Сироти ми з Маняшею. Так-то, солдатику...

— А де зараз наші? Невже відступили? — запитав він у тривозі.

— Бій страшний був. Земля горіла, і плавилось залізо... Німці лізли, мов ошалілі... Та недалеко прорвалися. Чуєш, як гримить земля?

Василь Береговець чув канонаду грізної битви. Бачив, як чорніло небо від літаків наших і чужих. Відчував струси землі від важкої ходи танків... Лісничиха безпомилково вгадувала по грому, що долітав з північного сходу. «Під Прохорівкою гримить. Вночі небо червоно-криваве. А скільки Псьол несе трупів на своїх хвилях... Там, коло Прохорівки, бере наша річка свій початок...»

— Це і моя ріка,— сказав Василь,— я теж народився і виріс на Пслі.

— Звідкіля ж ти, синок? — запитала лісничиха.

— З України я, з Полтавщини, з тих місць, де Псьол упадає в Дніпро.

— То, виходить, ми з тобою земляки, синок, одною живою лентою перев'язані. Наша ріка, ваша ріка — як судьба єдина...

— А таки правда. І гаї, і ліси в нас такі, і бори сосновi. І пахне так терпкою живицею, як у вас... Одна земля, одне небо...

У невеличке віконце, розчинене в зоряну ніч, врівалися пахощі лісу. Міцний запах хвої і молодого янтарю бентежив душу. Від Псла озвався раптом деркач. «І як тільки він уцілів!» — подумав Береговець.

— Тихо як стало,— заговорила лісничиха.— Як у передгроззя буває. Та чує моє серце: ще раз прокотиться війна через наші ліси і закривавиться Псьол.

І хоч повторний бій через кілька днів пройшов стороною, та справдилися слова лісничихи. Під ударами наших військ відступали фашисти, позадкували на захід, покотилися, мов клуб'я чорного диму. І зітхнула важко зранена земля.

Василь Береговець, який кілька днів знаходився у ворожому тилу, знову зустрів своїх. Їх привела Маша, яка терпляче виглядала солдатів на шляху, що рухалися колонами на захід. І хоч не хотілося дівчині розставатися з чорнявим гармашем, якому врятувала життя, до

якого потяглося юне серце, все ж розуміла: Василеві треба лікуватися. Адже він не може ходити від контузії. Та й рука опухла. Ще, не дай боже, прикинеться гангрена...

До лісникової хати під'їхала санітарна машина. На носилках винесли санітари контуженого лейтенанта з хати. Він радувався блакитному небу і сонцю, усміхався до матері й дочки, своїх рятівниць. Вони стояли біля порога, усміхалися, і плакали, і довго махали руками на прощання, доки машина не зникла за деревами.

Коли переїздили вбрід Псьол, він почув, як шумить вода під колесами автомашини, як пахне вона рідним материнством. Через силу звівся на ліву руку, глянув на береги ріки, де вдруге народився.

Довкола пахло сіном і гаром. Та вже розливалася над берегами цілюща свіжість, народжена рікою, і терпкий запах живиці доносив вітер з опечених війною соснових борів.

До болю, до сліз рідний запах терпкої живиці.

«Я повернуся сюди,— шептав знекровленими губами.— Я повернуся, щоб відбити на полотні цей розбомблений берег, де стояли на смерть мої гармаші, де вмирали ми і воскресли зі смерті. Чуєш, Машо! Я повернуся...»

Плюскотить, хлюпає, нуртує край берега Псьол. Здається, стиха гомонить ріка, розповідає казку.

Спасибі тобі, річко-чародійнице, що ти навіяла мені приспану давню бувальщину, влила в мою душу, мов цілющу воду, далекі спогади.

І тобі, Машо, спасибі, що врятувала мене, витягла із страшної ями, не дала загинути на опеченому вогнем березі Псла, який міг би стати для мене берегом смерті, та став берегом другого народження.

...Він був на тому березі вже після війни. Повернувся, як обіцяв, але не застав там ні старої лісничихи, ані її дочки. Стара, почорніла оселя стояла пусткою, вікна забиті дошками навхрест. За хатою — могилка без хреста, немов страшна загадка. Розпитував у селі в тамтешніх людей, де поділись Маша з матір'ю. Одна бабуся розповіла йому, яке горе спіткало лісникову родину. Підірвалася стара лісничиха на міні в лісі. Гірко побивалася дочка за матір'ю, поховала покійницю за хатою,

а сама нібито впросилася до військового госпіталю санітаркою. Де ти її шукатимеш?

Загубилася його рятівниця в широкому тривожному світі. Тільки через багато літ звела їх доля. І було це в Москві. У великому виставочному залі Манежу відкрилася виставка живопису українських художників. Серед багатьох робіт експонувалися і його три картини. Одна з них була для нього особливо дорога. Намалював він її з пам'яті. І називалася вона «Юна рятівниця».

На полотні ожило давнє: опечений війною, розбомблений берег ріки, розтрощені гармати, розкидані ящики і гільзи снарядів. Гармаші, нерухомі, навіки припали до землі, віддавши їй останнє тепло. Тільки один залишився живий, і його, надриваючись з усіх сил, тягла юна русявка, подалі від страшного смертного місця... В очах у дівчини розпука й одержимість, і сльози застигли на щоках, мов краплі живиці.

...Одного разу, як завжди, відвідувачі оглядали виставку. Коло картини «Юна рятівниця» скупчилося чимало людей. Якась жінка стояла заніміло, витираючи сльози. Незнайомі здивовано поглядали на неї і, напевне, думали: он ба, як розчулилась. І ніхто не знав, не здогадувався, що та жінка впізнала на картині себе...

Та плакала вона не стільки від того, що зустрілася з собою, як від щастя, бо ж той, кого вона витягла із смертної ями, виявляється, живий!.. Тільки він міг намалювати оцю картину. Тільки він! Ніхто інший не міг отак виразно, правдиво змалювати розбомблений берег, вдалині обчухраний снарядами ліс і русокосу дівчину, яка тягне по землі важко пораненого солдата. Щоб намалювати таке, треба самому те пережити, побачити на власні очі...

Це він! Він! Той молоденький лейтенант, якого вона притягла до своєї хати! Його, здається, звали Василь. І він, пригадується, бідкався, що втратив руку і не зможе більше малювати... То, виходить, він живий! І руки його цілі! Руки, які створили ось це полотно, що хвилює не тільки її, вражає людей трагічною правдою, торжеством життя над смертю.

Жінка підійшла ближче до картини, щоб узнати прізвище художника. «Василь Береговець»,— прочитала вона на позолоченій рамі. Василь, Василь! — вистукували в голові радісно жайворонки. Це він, він! А прізвище в нього, виходить, Береговець. Де ж його знайти? Це

виставка українських художників. Організатори виставки мусять знати, де він живе. Так, так. Негайно туди, про все довідатись, розпитати.

...Василь Береговець перебував у своєму номері готелю «Москва», кілька днів тому група українських художників прибула з Києва. Було вже надвечір. Над Москвою густішали сутінки. Та вже спалахували електричні вогні. Він не став запалювати світла. Сидів, спершись ліктями на стіл, замислений. Змалку любив у тихе смеркання помарити отак наодинці з самим собою.

Раптом у двері хтось постукав. Хто б це міг бути? Може, хлопці надумали забрати його на вечерю до ресторану? Хоч він ще вдень відмовився від тих запросин.

— Заходьте! — сказав він, підводячись з-за столу, увімкнув світло.

На його подив, до кімнати зайшла красива, висока жінка середніх років, у сірому легкому пальті, на голові була хустка, що трохи сповзла на плечі.

Переступивши поріг, вона зупинилась, немов закам'яніла. Береговець подумав, що, напевне, відвідувачка помилилася номером і розгубилася, не знає, як їй бути.

— Пробачте, вам кого? — запитав він.

— В-вас,— сказала вона тремтячим голосом.— Адже ви Василь, той художник, який намалював картину «Юна рятівниця»?

— Так,— мовив він, відчувши, що якась туга хвиля вдарила його в груди.

— А я Маша,— пролебеділа жінка, зриваючи з голови білий пуховий оренбурзький платок.

Русяве волосся, заплетене в коси, сказало Береговцю так багато. І очі — сині, великі очі, опромінені сльозами.

— Машо! Машенько! — скрикнув він і кинувся до неї.

Вони обнялися, як брат з сестрою, а можливо, як вірний муж із жоною, обнялися, як найрідніші в світі люди, і стояли якусь мить, припавши одне до одного. Чулися тільки схлипування та шепіт, а слів не можна було добрати.

Це була дарована життям мить, може, перша і остання в їхньому житті. Хоч могла бути й вічністю. Але ніхто не відає, кому з ким у парі пройти життєву дорогу і кому що вготувала доля. Опам'ятавшись, роз'єд-

нали руки, стояли трохи присоромлені, ніби стидаючись своєї розчуленості. Адже вони не бачилися понад двадцять років. І ніколи не освідчувалися одне одному в коханні. Хоч невидимими душевними струнами були поєднані одне з одним. Може, саме тому й народилася ота картина, як вибух нерозхлюпаної енергії, як вияв глибокого душевного почуття...

— Де ж ти була, рятівнице моя? Куди зникла? Я шукав тебе!!

— І я шукала... Але скільки на світі Василів. Скільки тих лейтенантів! Спробуй знайти того, якого витягла з вирви...

— Я приїздив на те місце. Ходив навколо вашої хати-пустки, коло могили матері. Хай буде світла її пам'ять...

— На ворожій німецькій міні підірвалася вона, бідолашна. Поховала я її, а сама пішла в люди. Санітаркою взяли мене до військового госпіталю. Скількох солдатів я доглядала. Все думала: тебе зустріну. Хотіла зустріти і боялась. Молила бога, щоб поминула тебе куля, не зачепив гарячий осколок.

— А я після того, як ти мене врятувала, був немов заворожений. Шукав тебе, але світ широкий і Марій багато на світі...

— Не діждалася я тебе. Думала: немає живого. На лікаря вчилася... Довго заміж не виходила... А тепер у мене діточок двоє. Чоловік лікар. Живемо в Москві. Ти приходь до нас у гості, я вас познайомлю...

— Дякую. Але поки що ти моя гостя.

— А як же ти живеш? Таки домігся свого? Як твоя рука? — І вона взяла його зранену правицю в свої теплі долоні. Провела ніжно, бережно, як тоді, коли перев'язувала в далекій лісовій хатині.

— Жива рука! Малюю. І цим завдячую тобі і твоїй мамі... Одружений. Моя дружина — теж лікар. Маю двох дітей. Все як у тебе.

Легка усмішка промайнула на її обличчі. Що вона подумала в ту мить? Що її діти могли бути й від нього...

— Як добре, що я тебе знайшла. Гірко думати, що той, хто схвилював твою душу, давно згас, як лучина... Спасибі тобі за картину, вона допомогла мені тебе відшукати.

— Я радий, що ти знайшлася, хоч і зустрілися ми по пізній дорозі.

— Така, виходить, судьба! Ти віриш у судьбу?

— Вірю й не вірю. Зрештою, що б не сталося в житті людини, з того складається ота судьба. Це не якесь там передбачення, а наслідок...

— Можливо...

Той осінній московський вечір — їхня несподівана зустріч в готелі — запам'ятався їм обом на все життя. І хоч рідко вони стрічаються, та відчувають якусь внутрішню потребу підтримувати зв'язок одне з одним. І хоч не часто, а приходять до Києва від Маші поздоровчі листівки на свята. Відповідав і він московській адресатці — люб'язно, стримано. Щоправда, Марина коли-не-коли та й кольне: «Що, знову озвалася твоя судьба? Жаль, що знайшла вона тебе запізно».

В словах дружини відчувалася неприхована іронія. А може, й ревність. Хто збагне отих загадкових жінок... Хто їх збагне!..

І вже Марина глянула на нього сумними очима, похитала докірливо головою.

«Як там вона? Щось погано снилася мені цієї ночі»,— згадав Береговець. Привиділось, ніби несподівано з'явилася на берегах Псла!.. Довго бродили вони з нею травами, збирали квіти. А потім пішли купатись. Забрела Марина в річку, а плавати не вміє. Підхопила її крутоверть, понесла на глибину. Скрикнула Марина від жаху, білі руки над чорноводдям звела.

І від того він прокинувся. Схопився з постелі, кругом темрява, і не збагне, де він. Нарешті прийшов до пам'яті. Та ще довго тіпала його холодна пропасниця.

Що б це значило? Що б там не казали скептики-матеріалісти, а сни щось віщують. Вчені кажуть: телепатія, біоніка, невідомі ще людям приховані таємничі сигнали. Незримий політ думки одної особи до іншої.

Може, що сталося з Мариною? А чи в його серці підсвідомо наростає тривога за дружину? В глибині єства заговорила власна совість. Чи не занадто круто він вчинив, подавшись з дому? І як це виглядає збоку? Від власної сім'ї втік...

Ні, я не тікав. Я просто зминув з дороги. Коли немає злагоди в подружжя, то краще вже пожити в розлуці. До того ж є ще одна причина. Не міг я більше працювати в своїй майстерні. Адже це стало схоже на добровільне ув'язнення.

Можливо, й так. І все ж ти не один у цьому світі. Що захотів, те й вчинив. Крім права творчості, в тебе є ще й обов'язки щодо власної сім'ї й дружини.

В ньому зчепились двоє «я», борсалися, сперечались між собою. Водночас в ньому жили суддя й підсудний, і кожен з них, можливо, по-своєму правий.

Він швидко вийшов з куреня. Над луками вже сірілo. Від Псла вставав густий туман. Здавалося, річка ткала прозорі мережива і слала їх по берегах, творила з води дивне диво, огортаючи луки в сріблясту кужіль.

14

Бородянські ліси навівали Марині душевний спокій. Зранку виходила вона з сестриної хати і блукала в зеленому царстві мало не до вечора. На галявинах уже з'явилися суниці, горіли на тендітних стебельцях, неначе краплі червоної роси, і вона збирала дозрілі ягоди в кошик. Все ж таки була якась мета, щоб не ходити знічев'я в лісі зі своїми невеселими думками.

І хоч відганяла докучливі мислі, все одно перед очима стояв Василь. Бачила його то безвольним, тихим, покірним, то замисленим, мовчазним і якимсь відчуженим, а найчастіше в гніві. Стояв він розкуйовджений, вимахував руками, щось доводив гарячково. Очі налиті шалом, нервово смикаються ніздрі, ніби не вистачає йому повітря.

Вона не любила його таким і боялась. Страшні чоловіки в гніві! Стають зовсім іншими, ніби їх підмінили... Краще б уже змовчали, стерпіли докори — пройде гроза, вгомониться жінка, і знову настане мир. А після гострої суперечки нелегко подружжю наново зав'язувати добрі стосунки, пристосовуватись, відчувати на собі вину.

От і зараз — чого він скипів? Думала про Василя. Ну, сказала я про листа від Таї, а хіба ж неправда! Інший попросив би вибачення, змирився. Але ж ні, став дибки! Довелось нагадати йому інші грішки. Ще більше образився, і понесло його, понесло... Щоправда, вона не любить поступатися. Зроби так раз-удруге, а там сядуть тобі на шию. Треба мати свою жіночу гордість. От і зчинилася сімейна сварка. А коли розгориться оте прокляте полум'я, то довго чадітиме і не скоро настане прими-

рення. Може, одумається чоловік, вгомониться, більше буде шанувати...

Сестрі Клаві не призналася, що сталося вдома. Хоч та по всьому й здогадувалася. «Приїхала трохи погостювати. Ти ж мене, сестро, не раз запрошувала. От я й зібралась. Поживу кілька днів, грибів та ягід позбираю у ваших бородянських лісах.

Три дні вона ще трималась, а на четвертий засумнівалася в справедливості свого вчинку. Може, не треба було отак різко... Кинути все й податися з дому. На п'ятий день її точила гризота. І вже не радували ліс, знайдені на галявині гриби, ані стиглі суниці. Тепер ягідки нагадували не червону росу, а краплини крові, які розбризкав зі свіжої рани біль.

На шостий день вона почала збиратися додому. Але зусиллям волі втримала себе. Ніч провела в безсонні. Як же він там? Адже не молодий. Та й хворий на серце! А що, коли сталася біда? Хто йому дасть раду? Коли та швидка допомога приїде! А вона ж у таких випадках сама робила йому уколи, ставила гірчичники, напувала ліками... «Що ж ти, Марино, вчинила зопалу? Нерозумно це!» — докоряла сама собі. І вирішила твердо: першою ранковою електричкою їхати до Києва.

Коли прощалася з сестрою, Клава сказала: «Так ти мені ні в чому й не призналася. А я ж по очах твоїх бачу — в тебе вдома не все гаразд. Знову, мабуть, посварилася з Василем... Ой Марино! Гаряча ти, не вмієш себе стримувати! А чоловікові треба й поступитись. Коли б був живий мій Петро — догоджала б йому. Страшно бути вдовою, сестро. Та, на жаль, ми, жінки, довідуємось про це, коли стаємо одинокі... Цінуй те, що маєш. Не дай боже, втратиш — ніякими молитвами не вернеш того, що було».

Клава поклала в кошик кілька баночок варення з лісових суниць, мариновані грибочки: «Передай Василеві і дітям гостинця. Та скажи: нехай приїздять у гості. Всі гуртом. Так буде краще...»

Через дві години Марина була в Києві. Здавалося, перебувала далеко від рідної сім'ї, а виходить, так близько. Дома нікого не було. Віктор і Валя, напевне, на роботі. А де ж Василь? Може, подався до майстерні? Зайшла в кабінет. На столі побачила той аркуш паперу, на якому тиждень тому спересердя написала чоловікові, що їде до сестри. А що то за приписка внизу?.. І вда-

рило в очі жорстоким холодом... «Я знаю, що тут я нікому не потрібний. Може, нам краще пожити в розлуці... Поїду в рідне село».

То, виходить, його цілий тиждень немає вдома? А я, дурна, переживала. Картала себе, що завдала йому болю. Та він навмисне затіяв ту суперечку. Надумав, мабуть, поїхати в село сам. А щоб відчепитися од мене, здійняв бучу. Скористався з того, що я сказала йому про листа. Ну, звичайно. Дурному і то ясно...

І в душі ятрилася жіноча образа — найстрашніше, що є на світі. Вона ширилась, затоплювала всю душу, затуманювала мозок, виникала своєрідна ланцюгова реакція, з якої нелегко було вирватись.

Отже, він кинув мене... Поїхав, навіть не попрощавшись. Ще й засвідчив цими холодними словами перед дітьми. Адже вони читали це послання... Як читали й моє... Що вони подумають про батька й матір! Який приклад ми їм подаємо?.. Що ж він забрав з собою?.. В шафі — всі костюми, сорочки. На гачку в передпокої висіли ключі від машини й гаража. Значить, поїхав не «Волгою»... Дивно! А може, він подався не в Кобзівку, а до Седнева? І знову там зустрічатиметься з Сонею? Чи, можливо, гайнув у Кам'янець до Таї... Адже неспроста вона писала йому. Напевне, кликала до себе?.. Стривай, стривай! А чи не в Москву він поїхав? У Москву, до Маші, своєї рятівниці, яку прославив, увіковічив на картині!.. Виходить, старе не забувається. Хоч, власне, що між ними могло бути тоді, коли на Василя чигала смерть. Але ж він — її перша любов. Та й Василь, напевне, був до неї не байдужий. Ну то й що? Хіба можна ревнувати до минулого! До чого тут минуле? Вони зустрічалися не так давно, знайшли одне одного. І ще невідомо, наскільки безневинні були ті зустрічі.

Не муч себе, Марино, всякими підозрами. Адже в тебе немає ніяких підстав! Як це — немає? — заперечила собі різко. Чоловік подався з дому, втік невідомо куди й до кого! Кинув жінку серед білого дня, мов непотріб. І я маю мовчати? Діти, мабуть, сміються з мене і заодно з нього. Не батьки, а якісь божевільні! Ні, цього залишати так не можна. Я цього йому ніколи не прощу... І вже інші думки ошпарили окропом: а що, коли про це люди дізнаються? Який сором, яка ганьба! А Юлія Валеріанівна по всьому місту роздзвонить. І Шерехтій уже, мабуть, знає про це... А від нього всі

ближні і знайомі. Будуть плескати язиками, всі заздрісники хихикатимуть. Особливо деякі жінки... Не варто говорити про це нікому. Навіщо сподіватися на якесь співчуття. Адже все то лицемірство. Насправді люди злорадствуватимуть з твого горя... Треба мовчати... Терпи, Марино, така вже твоя доля.

Зів'яла, опустилася в крісло.

З передпокою озвався телефон. Хто ж це? Вона прожогом кинулась до апарата, притулила до вуха трубку.

— О, це ви, Марино! Добрий день! Нарешті я додзвонився! Де це ви пропадали? — почувся голос Шерехтія...— Цілий тиждень дзвоню, а від вас ні гу-гу. А де ж Василь Романович?

— Він поїхав у творче відрядження,— сказала одерев'янілим язиком Марина.

— Куди?

— В своє село, на Полтавщину... А звідти, може, в інший бік заверне,— додала вона непевно.

— Розумію, розумію,— якось двозначно заговорив Шерехтій.— Я в нього був у майстерні напередодні від'їзду. Щось він мені видався дивним. Знервований, неврівноважений, якийсь навіть злий... На мене накинувся...

— Можливо. Ви люди творчі, і важко збагнути, що стає причиною вашого збудження...

— Я помічаю, що у Василя Романовича творча криза! Це небезпечно... В такому стані людина може казначого натворити. Власну картину пошматувати.

— Не лякайте мене, Олексо Яковичу.

— Я не лякаю. Я хвилююсь за Василя Романовича. Він талановита людина, хоч і з характером. Норовистий! Ну що ж, може, йому в рідних краях і корисно побути. Спогади дитинства, давні друзі,— все це, знаєте, благотворно впливає на людину. Будемо сподіватися на краще. З вашого дозволу, я вам зателефоную через кілька днів. А то, може, дозволите зайти, Марино Сергіївно!..

— Матимете час — заходьте.

— Ага, мало не забув! Ви чули новину? З Петром Омеляновичем сталося нещастя... Інфаркт міокарда... Хто б подумав? Такий був здоровань. Недавно після смерті першої дружини оженився... З півроку жив медовим місяцем з молодухою, і от маєш. Удар, і прямо в серце... Який жаль... Хто знає, чи витримає?

— В молодій жінці знайшов свою згубу,— з жалем сказала Марина.

— А це ви вірно підмітили,— погодився Шерехтій,— розхрабрився старий, перебрав через міру... Будемо надіятись, що до похорону не дійде. Ну, привіт вам і всьому сімейству.

Змовкає в трубці голос Шерехтія. Засмучена Марина сидить у просторій квартирі. За тиждень пилюга сизим шаром вкрила шафи, піаніно, буфет... Немає хазяйки дому. А Валя не звикла прибирати. В кухні в раковині повно брудного посуду. За кілька днів накидали. Все надіються, що приїде мати — перемиє... В серці ворухнулися біль і досада. А хто в тому винен? Сама ж розбалувала дітей, не привчала до роботи змалку...

Вийшла на балкон і вжахнулась. Квіти, які вона так плекала, прив'яли, деякі схилили пуп'янки й голівки, хоч їм би ще цвісти та цвісти... Мало не заплакала. Кинулась до ванни, набрала повний чайник води, поливала осиротілі квіти, щоб якось врятувати від загибелі... До чого ж безсердечні діти! Невже їм важко було полити? Без неї в цій хаті пропаде все. А чого ж ти дітей змалку жаліла, щоб виспались, щоб нагулялися, щоб повчили уроки. А про найперші уроки забула. От і маєш тепер наслідки...

В передпокої почулися кроки. Хтось прийшов, син або дочка.

— Ой мамочко! Здрастуй, дорогенька! — защебетала Валя.— Приїхала... А татка немає. В хаті сумно.— І обнімала матір, цілувала в щоки...

Враз де й поділася обида на дочку... За немитий посуд, за невитерту пилюку на меблях, за неполиті квіти. Небагато ж матерям треба — трохи ласки від дітей та доброго слова.

— Коли б я знала, що ти приїдеш, я хоча б порядок у квартирі навела. Ти вже пробач. Ми тут учинили такий розгардіяш...

— Та бачу,— усміхнулася мати.— Зараз приберемо, влаштуємо суботник.

— А й правда. А де ж татко? Ви що, хіба не разом поїхали? — спитала дочка, і не збагнеш, прикидається вона чи, може, й не читала отого паперу, що лежав у батька в кабінеті.

— Ні, я в сестри Клави в Бородянці була. Погостювала трохи. В мене все ж таки відпустка. А батько

до своєї рідної Кобзівки подався і, мабуть, надовго.

— А я вже скучила за ним. І за тобою, мамочко. Каюся, що не поїхала тоді з вами на Десну.

— А ми з батьком нікуди й не їздили.

— Як же це? — здивувалася Валя.— Напевно, все те через нас. А чи, може, посварилися? Скажи! — допитувалася донька.— От дивлюся я на вас і думаю: ну, чого ви так часто сперечаєтесь? Адже наш татко хороший, добрий! Гарячий, правда, але ж його теж треба зрозуміти.

— Ну да, а мати погана.

— Що ти, мамочко. Ти в нас найкраща в світі,— лащилась Валя.— Тільки ж буваєш часом дуже строга... Жінці це не личить. Вона має бути душею сім'ї.

— А я не така...

— Не ображайся, мамочко. Ти навіть буваєш занадто добра... А як спалахнеш, то втрачаєш почуття міри. Я знаю, тобі не солодко. Може, й ми невдячні. Повернулася додому, а в квартирі запустіння. Думаєш, мені не соромно? Все збиралася навести порядок... Неорганізована я. За твоєю спиною зовсім розледащилась. І хто таку візьме за дружину...

Чутливим серцем матері Марина збагнула, що з Валею щось діється. Може, опеклася на комусь! Може, прибив заморозок її першу любов? Хіба ж признається? Діти стали якісь скритні.

— Що з тобою, дочко?

— Нічого. Що було, те пройшло... Що буде, ніхто не знає, сам бог не відгадає,— перевела все на жарт.— А тебе тут Юлія Валеріанівна розшукувала. Хотіла отримати якусь консультацію. Не діждалася. Три дні, як поїхали вони з чоловіком на південь. Бідкалася, що лікарі заборонили їхати до моря. Хотіла ще твоєї поради. А потім махнула рукою: «Сонце, повітря і вода — найкращі лікарі...» Життєлюбна жінка.

«А дарма,— подумала про Юлію Валеріанівну Марина.— Серце в неї не таке, щоб їздити далеко, щоб купатися, смалитися на сонці. Хто-хто, а вона знає. Не раз доводилось вислуховувати глухі скарги того серця... Але кожен живе по-своєму. І у всякого свої клопоти, своє лихо...»

Надвечір повернувся з роботи Віктор.

— О, щось пахне в хаті грибами. Мабуть, мама приїхала!

— Для тебе назбирала,— усміхнулась до сина.

— Ой мамулю, ти в мене золота! Дай я тебе поцілую...

— А коли б не гриби, тоді що?

— Все одно ти в мене найкраща.— І цілував зніяковілу матір.

«Боже, і коли він виріс! Аж незручно. Ніби чужий, обпалює поцілунками щоки»,— спалахнула щасливо.

Так колись її цілував Василь. Але давно вже захололи її нецільовані уста. Війнуло в душу заморозком, хоч надворі ще й не осінь.

«Ви немов весна у розповні травня»,— пригадалося їй. Хто нашіптував їй ці скрадливі слова? І аж саму кинуло в жар. Перед очима постав Полозенко, як завжди підкреслено галантний і люб'язний до неї.

Ой, той Полозенко! Чоловік-загадка, кросворд, а не людина... Є в ньому щось таке, що подобається жінкам, навіть їй. Але багато й показного, фальшивого, відворотного... Ну й сміливості йому не позичати... «Ви немов весна у розповні травня»,— освідчувався він їй одного разу. Від тих згадок у неї ще й зараз паленіли щоки...

15
Сторінки з біографії Полозенка

Що за рік такий! Ніби ж і не високосний, а невдачі переслідували його. Неначе навмисне хто біду наслав. Навесні зазнав такого провалу, що ледве не схопив родимець. Все було підготовлене як слід, все передбачене. Вже й бенкет був замовлений у затишному ресторані для найближчих друзів, навіть гроші вніс наперед. Та не поталанило йому на тих виборах. Не обрали його, Полозенка Леоніда Михайловича, в дійсні члени Академії наук УРСР. Накидали вчені діди чорних шариків, щоб їм руки посудомило. А як він хотів стати академіком! Бо що таке членкор? Звучить як сількор. Навіть повністю член-кореспондент нагадує отих писак, які є штатні і позаштатні. Ніякої тобі солідності. А слово «академік» звучить ваговито. І те слово «академік» ставило б його, Полозенка, можна сказати, урівні з Ломоносовим, Вавиловим, Богомольцем, Келдишем, чорт забирай! Слово «академік» звучить гордо! — перефразував він слова Горького. Та ба, не до-

скочив того титулу, не вистачило шариків! «Через ті чорні кулі вискочили в нього на лобі гулі»,— сказав хтось злорадно після виборів, і він почув ті слова. Зіграли з ним академіки ніби в більярд, загнавши кулі не в ті лузи. Ну, нічого, він доб'ється свого. Не тепер, то в наступний четвер. Жаль, пропали харчі в ресторані. Правда, Юлія забрала чорну ікру і балик додому разом з коньяком. Не пропадати ж такому дефіциту.

Ой, ті діди-академіки утнули йому отаку штуку. Самі вже давно на ладан дихають, а молодих не пускають в науку. Терпи і жди свого часу! Що ж, потерпимо,— заспокоював себе Полозенко. Він змалку навчився терпіти і ждати. Та коли б на тому й закінчились неприємності. А то щось супиться на нього начальство, кущуваті чорні брови зведе, стрельне з-під тих острішків, ніби щось хоче сказати, але мовчить.

Може, щось компрометуюче дійшло до нього. Треба спішно вживати заходів. Життя — це, брат, боротьба за існування. А як же інакше...

Леонід Михайлович Полозенко був переконаний, що в житті кожної людини є свої таємниці. Своєрідні недосліджені білі, а може, й чорні плями, про які не знає й не здогадується ніхто в світі. Про все те людина згадує потай сама, і то зрідка, лежачи в постелі, вкрившись з головою товстою ватяною ковдрою. Принаймні він робив саме так... Воно якось безпечніше. Зараз такий час, вік кібернетики, телепатії, біоніки і найточніших вловлюючих апаратів. За кордоном, кажуть, додумалися розгадувати мисли. Гляди, і в нас щось придумають.

Отже, не треба ризикувати. Він людина неабияка, професор, обіймає важливий пост і не бажає, щоб хтось знав його сокровенні думки. То колись, було, дядьки, а може, і його прадіди «вільнодумствували» в шинку. Ну, то що з того? Шинок, як відомо, до добра ще нікого не доводив.

Все те, що він сам знає про себе, було і буде в найпотаємніших закапелках його мозку. Хто-хто, а він свої секрети заховає надійно, так, що навіть власна дружина не дізнається. Та й навіщо воно їй? Це якби чоловіки все розказували жінкам, то були б голі-голісінькі, як слимаки. Без ніякого захисту. Увесь ти перед жінкою, немов на рентгені. Добре, як усе в житті гаразд. Немає в родині розбрату, суперечок, у всьому злагода і божа благодать. А коли немає отієї згоди? Коли розбито

глечик або дав він чималу тріщину і з нього все вибігає, не те що молоко, а й сироватка. Спробуй у такій ситуації сказати щось супротивне дружині, то вона тобі не те що дулю скрутить, назве придурком, а візьме тебе за яблучко, за карк... «Ти сякий-перетакий, думаєш, що я не знаю твоєї біографії? Не тієї, яку ти виклав на папері у відділ кадрів, а всі твої закапелочки... Якщо будеш на мене гримати, все відкрию. Знатимуть і на службі, і там, де треба...»

Ну, що ти такий шаленій жіночці скажеш? Коли вона грізніша за слідчого! Мовчи й терпи. І тому-то професор Полозенко до кінця не відкривався своїй Юлії Валеріанівні. Досить того, що вона знає. Звідки він родом, що був замолоду комсомольцем, воював на фронті. Інтендантом, правда, але, як відомо, серед інтендантів є й генерали. Для такого діла треба на плечах голову мати, а не полив'яну макітру. Не всякого біля армійського добра поставлять. Тут метикуватий хазяїн потрібний. А в Полозенка така хватка була з самого малечку.

Познайомився він з Юлією тоді, після війни, коли вчився в Київському сільськогосподарському інституті, який містився в Голосієві. Це вже згодом об'єдналося кілька галузевих інститутів, і той солідний учбовий заклад став називатися академією. Що не кажи, а тепер авторитетно звучить. Так що, вважай, він закінчив академію.

Юлія тоді вчилася в педагогічному інституті. Мати її ще при непі торгувала бубликами, а згодом була старшою офіціанткою в ресторані, що містився на Подолі, хотіла, щоб і дочка пішла по материнській лінії, робота не важка, і завжди буде свіжа копійка, якщо зуміє проворно крутитися. А та, бач, не захотіла.

Студент Полозенко швидко зорієнтувався в обстановці. Юлія удвох з мамою мали окрему квартиру зі всіма службами, затишно і добре обставлену. Були тут і килимки, і вазочки, і всяке начиння, яке створює домашній комфорт.

То чого ж йому гнутися в студентському гуртожитку на залізному ліжкові, яке ребрами світить? Можна пристати в приймаки і розкошувати на пуховиках. Ця Юлька (як вона себе називала) закохана в нього по самі вуха. Та й матінка завжди стрічає ласкаво, називає зятьком. І він не відкладав справу в довгий ящик. Уже на

третьому курсі став приймаком. Добра теща одягла його і взула. І Льонька Полозенко помітно виділявся серед студентів не тільки відмінними успіхами в навчанні, а й зовнішністю. Хлопець був пронозистий, швидко засвоював добрі манери і став улюбленцем самого декана, а потім і проректора. Може, саме це й допомогло Полозенкові по закінченні вузу вступити в аспірантуру і взятися за дисертацію. Тему було обрано за порадою професора Шестопала «Вирощення кок-сагизу на Україні». То була якраз та пора, коли повсюдно культивували цю важливу культуру, досить трудомістку і марудну. Але країні потрібна була гума. Вчені ще не додумались здобувати її штучним способом.

Дисертація мала успіх, і невдовзі Леонід Михайлович став кандидатом наук. І ось тоді вперше за своє життя Льонька пошкодував, що його батько не дожив до такої радісної події. Хто-хто, а він порадів би за успіхи сина.

Саме батька свого Льоня згадував, заховавшись з головою під ковдру. І було чого.

...Перед очима в нього напівзабутий кінофільм, який він сотворив в одному екземплярі. Власне, той фільм створило саме життя, і запам'ятався він з дитинства до найменших дрібниць...

Зелений хутір Полози поблизу Золотоноші... Кругом їхньої хати, що гордовито височіла на дубових стояках, крита залізним дахом,— великий садок. Далі верби понад ставом, а в кінці великої садиби високі явори сягають неба... Покійний дід Корній був тоді ще живий і розповідав малому Льоні, як років з двадцять тому він заклав цей хутір в степу ще при цареві. Довкола садиби лежало понад сорок десятин власної земельки. Хоч і родина, правда, була величенька, аж дванадцять душ. Льонька в сім'ї найменший... В революцію дід і батько вели себе мирно, і їх не зачіпала несамовита буря. Льонька народився тоді, коли та гроза вже відшуміла.

Малим він разом із старшими братами й сестрами пас воли та корови, не чужі, а свої, власні. Були в них і коні, й лошата, були й овечата. Одне слово, міцне господарство. Хоч і відрізав у них комнезам половину землі. Їх обзивали куркулями. Але батько з гнівом відкидав ту ненависну «класову категорію». «Я єсть середняк, центральна фігура на селі! Я від Радянської

влади три похвальних грамоти маю як культурний зразковий господар... Я даю громаді напрокат трієр. А ви мене куркулем... Та я скаржитись буду...»

Малому Льоньці було обидно за батька, і він мало не плакав від образи. Батько ходив зажурений, часто говорив зі старшими синами й дочками, щоб виїздили геть з дому хто куди. «Бо настає рік «великого перелому», і чує моє серце, що нам не здобрувать... Мабуть, переламають нам хребта, як ото переламали декому в громадянську». І старші сини й дочки розбіглись — хто на Донбас, хто ще далі. Залишилась при батькові одна дочка та він. Дочка була калічка, незаміжня, в селі її називали «кривою качечкою». Дід Корній не дожив до такого лиха. «Царство йому небесне»,— часто згадував старого засмучений батько.

Ранньою весною, коли ще не розтанули сніги, десь на початку березня, вночі приїхали на їхній хутір уповноважені з сільради, з ними усевидющі непримиренні комсомольці і почали шастати по хаті, в повітках та коморах. Описали все добро. А їм наказали збиратися в далеку дорогу. «Ми вас ліквідовуємо як клас,— казав батькові голова комнезаму Спичка,— така зараз почалася фаза. Одягайтеся в що тільки можна, скільки на себе натягнете спідниць, свит чи кожухів. Беріть харчі в дорогу, і прощай, родная сторона».

Наляканий нічними гостями, Льонька забився в запічок і тремтів, ніби був роздягнений на лютому морозі, хоч сестра натягла на нього якісь штани, сорочки, піджаки, закутала в мамину кожушину. Батько стояв посеред хати, освітлений бликунцем, зодягнений у кожух, поверх нього сіряк, а в руках чомусь тримав батіжок, ніби збирався їхати на ярмарок.

Потім спохватився, сердито сплюнув, кинув батіг на долівку, важко опустився на лаву...

На світанку повезли їх санною дорогою на станцію. День видався сонячний, можливо, вперше оце війнула своїми крильми весна. Дзюрчали в полі снігові ручаї, де-не-де вже чорніли скибами ріллі, і ранні жайворонки співали над степом.

Він сидів на санях, загорнутий у кожух, і прощався з снігами, хуторами, жайворонками. Поруч мати хрестилася, шепотіла якусь молитву...

Тільки через два тижні прибули вони до Алтайського краю й поселилися там жити. З ними ще чимало отаких

висланців. Лісу було кругом доволі, батько за два місяці збудував нову рублену хату. А мати навесні посадила на садибі соняхи, гарбузи і невеличкий баштан. Влітку зацвіли ті соняхи, нав'язалося багато кавунців, поплелися гарбузи по городу.

Вечорами батько навчав малого сина:

— При всякій владі жити можна, якщо в тебе є голова на плечах... Головне, не гнівити бога і не гнівити властей... Робити треба все, що велять, а своє тримати на умі... Якщо в тебе запеклося під серцем якесь зло, не показуй його на людях. Умій тримати язик за зубами. Вступай, синок, до комсомолу. Тебе зараз приймуть. Гм, ми ще себе покажемо! Корінь у нас міцний!

І Льонька вступив. Вчився добре, старанно. Коли кінчав десять класів, думалося податись до інституту, стати агрономом, аж почалася війна. І став Полозенко новобранцем.

Запам'яталася йому батькова наука, хлопець виріс тямкуватий і вертлявий. До того ж мав непоганий почерк, і взяли його спочатку писарем до штабу, а далі потрапив в інтенданти.

Всю війну пройшов — жодної подряпини. Та й звідки їй узятися? Попадав, правда, кілька разів під бомбування, але бог милував.

Коли визволяли Україну, Льоньці так хотілося побувати в рідних краях, біля Дніпра, під Золотоношею на своєму хуторі. Він все ще стояв у нього перед очима. І таки побував.

Це сталося восени 1943 року, коли радянські війська вийшли до Дніпра...

Відпросившись у командира частини, Полозенко подався під Золотоношу. Але свого хутора не побачив. Усе довкола було спалено. Люди розповідали, що в колишній куркульській хаті до війни була бригадна контора, а при німцях поліцайський пункт. Але зараз від тої оселі залишилася лише пожарина.

Старшина Полозенко походив по старому дворищі ніби сторонній. Він боявся, щоб його не впізнали хуторяни. Але хіба оті старі бабусі впізнають у бравому старшині колишнє сопливе куркуленя.

Над минулим було поставлено крапку. Коли закінчилась війна, Леонід Полозенко подався на Алтай. Батько ще був живий і працював у колгоспі. Порадившись з ним, Полозенки вирішили дещо підправити Льоньчи-

ну біографію. За літру самогону, який вигнала мати, п'яничка секретар сільради написав довідку, що батько Леоніда Полозенка, мовляв, бригадир колгоспу, проживає в Климовській сільраді і що він, його син Леонід Михайлович, теж походить з цього села. Отже, в такий спосіб Полозенко став алтайцем. А оскільки на Алтаї здавна проживало чимало українців, то все було схоже на правду...

З тими документами Полозенко вступив до Київського сільськогосподарського інституту, отримав у Києві паспорт, і всі куркульські кінці в воду. Власне, яке це зараз мало значення. Ще до війни сам Сталін сказав, що син за батька не відповідає. А зараз, коли він, Леонід Полозенко, пройшов усю війну, він повноправний радянський громадянин.

Та й навіщо розповідати всім людям про те, що було колись. Про це можна зізнатися лише собі, та й то подумки, вночі, вкрившись з головою ватяною ковдрою.

Плями, як відомо, є не лише на місяці, а й на самому сонці. Хоч їх ніхто й не бачить. Правда, останнім часом добралися люди й до місяця, сфотографували всю місячну поверхню, всі кратери і закутки.

Він не місяць, щоб підставляти всім свої боки. Навіть жінка не знає, хто він, що в нього в глибокому схові... Не дай боже, довідалася б, відразу б роздзвонила. Або виказувала б йому в суперечці.

Хоч сама вона дочка подільської бублейниці й перекупки, та й не дуже-то чесна.

Вже коли в загсі розписувалися, довідався він, що ніяка вона не Юлія, а Уляна, а батька її звали не Валеріан, а Оверко... От тобі й маєш! Звісно, мати нараяла, благородніше звучить.

Від свого батечка він твердо засвоїв науку: «При всякій владі можна жити, якщо мати голову на плечах. Те, що в тебе на умі, заганяй подалі, нехай у п'ятах сидить, там, де має бути страх. Ти ж на людях говори те, що треба, прикидайся щирим. Не паси задніх, а будь хоч трохи попереду. Дуже наперед не забігай... Можуть дати по носі... Розкумекав? То-то ж».

І Леонід Михайлович Полозенко зорієнтувався. Двадцять п'ять років з гаком прожив він з дружиною і жодного разу не викликав ніякої підозри, хоч не раз хитрував, бувало, що грішив, скакав у гречку. Бо ніде

таки правди діти — Юлії своєї він не любив, одружився з певним розрахунком... На роботі в нього все було в ажурі. Від начальства мав найкращі характеристики. Єдине, що до партії не вступив. Дуже ризиковано. Можуть тоді дізнатися про його походження. Та й навіщо вступати? Он серед безпартійних є хіба ж такі знаменитості — композитори, письменники, художники. Їх навіть обирають депутатами Верховної Ради! Коли йому запропонували на роботі вступити до партії, він дякував: «Ви знаєте, скажу вам щиро, не доріс я до такої високої честі. От стану доктором наук, тоді, напевне, вступлю, щоб, так сказать, прийти до партії не з пустими руками, а з повним багажем!»

Але, ставши доктором наук, а затим і професором, Полозенко до партії не вступав.

Все мав професор Полозенко, не вистачало одного... Того, до чого прагнуть усі — справжньої любові. Щоправда, він уже немолодий. Але, як співається в опері, «любви все возрасты покорны, ее порывы благотворны». То чим же він гірший за інших!

До дівчат йому, звісно, залицятися пізно. Та навіщо вони йому? То такі свистунки, що тільки на його добро заздрісними блимаками дивляться. Обкрутять тебе, будеш платити аліменти з професорської ставки. Нема дурних. Та й до іншої давно прикипіло його серце.

І тільки собі міг признатися, що любить він Марину Сергіївну Береговець... Ту жінку, яка, мабуть, не має щастя зі своїм художником. Він усе малює та малює, їздить по світу, а така жіночка скніє вдома сама... Як не стримував себе, а іноді й проривалося оте почуття. Але хіба ж можна щось вдіяти, коли поруч недремна Юлія Валеріанівна. Вона так спроста його не відпустить. Та й Марина горда жінка, не стане приймати його залицяння. Ні, така не годиться в полюбовниці.

От коли б оті Береговці розійшлися. Тоді він мав би якийсь шанс.

Десь знову повіявся шалений художник з дому... Перед тим посварився з дружиною... Полозенко в курсі. Живе над Береговцями на один поверх вище. Воно хоч і не дуже чутно, та коли відгорнути килим і прикласти склянку до підлоги, то можна добрати, про що сперечається розгніване подружжя... М-да... От би закрутити якусь пружину, щоб Береговці розбіглися в різні боки. Тоді б легше було обвести ту гордячку Марину. Що-

правда, власна дружина, Юлія, на заваді. Та він би щось придумав, аби все було шито-крито...

А ні, то можна й позбутися Юлії. Добре, що жінка про нього не знає нічого компрометуючого. Нічим буде крити. Думки, думки, вони, немов мошва, облягли його з усіх боків. Здається, від того піднялася температура і тіло свербить, неначе від корости.

...Надворі ніч. У хаті видно від місяця. А він лежить, вкрившись з головою ковдрою. Аж дихати нічим. Полозенко рішуче скидає ковдру. І важко зітхає, сеанс закінчено.

В другій кімнаті крутиться на дорогому ліжку дружина... І їй чомусь не спиться...

Все вмовляє його податися до моря. Приготувала собі всякі наряди, халати, купальники, сукні. Молодиться, хоч і старша від нього на цілих п'ять років... І дітьми його не ощасливила. На початку одруження рідна матінка робила все, щоб її Юлька не мала дітей. Ну й догралися... Нашкодили всякими операціями, вбили материнство. Залишився Полозенко без нащадка... Досадно. Кому ж воно дістанеться, все оте нажите добро? А є ж на світі такі жінки, які б могли народити йому сина. Є! Одна з них живе поруч. Від Юлії вже нічого не діждешся. Перейшла критичний жіночий вік, так і залишилась ялівкою. Розтовстіла, розпливлася, ніби купчиха.

Від того й хвороби всякі.

Їй би лікуватися треба, а вона на теплі води, до моря...

Ну що ж, поїдемо! Воно й мені не завадить трохи розвіятись.

Море молодить чоловіків. І вже бачив себе в Гагрі, в Сочі, де не раз був замолоду, згадувалися курортні зустрічі з молодичками...

«Стривай, стривай! — сказав собі.— Треба натягти ковдру...»

У КОЖНОГО СВІЙ БЕРЕГ

1

Давно не був він на рідному березі, на якому проминуло його дитинство! Тут колись гасав з такими ж, як і сам, хлопчаками. Багатьох з них немає на світі. Десь далеко звідси, а то й у чужих краях склали солдати буйні голови, і, може, смертельно поранені, падаючи на холодну землю, думали вони про свій зелений берег.

У кожного з нас є отой найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось. А жаль... І як добре, що милостива доля привела його на стежки власного дитинства, на обітований берег.

На узбережжі Псла зеленою стіною стояли трави — весь час колихались, мінилися, хлюпались, ніби текла жива вода. Яскраві барви і тони переливались у сто кольорів, кожна квіточка й травинка ніби хотіла сказати: «Ви гляньте на мене! Не пройдіть мимо... Які в мене листочки, які пелюстки, яке стебло! А які пахощі линуть із моїх суцвіть! До мене летять по нектар бджоли й комахи. Я цілюща, в мені медові соки...»

Живий, розмаїтий, духмяний килим. Просто дивовижно, як можуть поруч буяти різні рослини, так несхожі одна на одну і формою, і барвами. Вони проростають на тій самій землі, такі відмінні і розмаїті.

Спробуй іти навпростець через густі лугові трави,— тебе перепиняють високі, волохаті, шершаві, в'юнкі і цупкі стебла. Вони переплелися, мов кушир. І гудуть над тим трав'янистим дивосвітом джмелі й бджоли, від того луки дзвонять золотою арфою літа.

Хто там стоїть на стежці, протоптаній серед буйних трав? Невеличкий хлопчик у полотняних штанцях, через ліве плече підтяжечка, на голові картузик з блискучим переламаним козирком. І вже заграла пам'ять у жмурки з уявним хлопчиком, що з'явився ніби уві сні на квітчастих луках...

Бачив, як до того хлоп'яти підійшла Таня, щось шеп-

нула йому, і вони побігли стежкою поміж високих трав, замелькали п'ятами... Подаленіло, зникло в зеленій кушпелі його дитинство, погралося трохи з ним і відійшло назавжди.

Тільки Таня виринула з буйнотрав'я. Усміхаючись, поспішає до нього, як живе уособлення вічного дитинства. Босе дівчатко брело стежкою, несучи зав'язаний у білу хустку глечик, жовта косинка маячила здаля, схожа чимось на нагідку.

Він виглядав її, милувався здалеку, намагався вловити найважливіші деталі, окремі рисочки, щоб відбити все те на картині.

Ось уже кілька днів захоплено працює над своїм першим кобзівським етюдом «Дівчинка з глечиком». Коли приходила до нього Таня, Береговець упрошував її побути біля куреня хоч з годину. Дівча погоджувалося. Ставало з глечиком на стежці і, застигши в напруженні, вистоювало якийсь час, а далі починало крутитись, бо ж не звикло позувати перед художником.

— Може, годі, Василю Романовичу? Мене вдома мама чекає...

— Ну, гаразд. На сьогодні досить.

І вже з пам'яті відтворював на картині окремі риси. Поступово вимальовувалася босонога дівчинка в крапчастому ситцевому платтячку, запнута жовтенькою хусткою,— тримала в правій руці глечик з молоком. Дитяче личко замріяне, в голубих очах світяться доброта і подив.

Малював Таню, а думав чомусь про Галочку. Може, тому, що вони були однолітки, та й схожі чимось між собою. Це ж і Галя перейшла до третього класу, як і Танюша. Треба якось вирватись та поїхати в Полтаву, навідати сирітку. Бо ж гірко жити дитині отак без родинного тепла і ласки.

Після роботи Береговець рушив до річки і на приступках крутого берега раптом побачив сивенького дідуся в солом'янім брилі. Здавалося, старий виринув з ковбані, немов водяник, і, набравши людської подоби, всівся оце з вудками над ранковим плесом.

Та це ж, здається, дід Григор,— здогадався Береговець і аж зрадів, що зустрів старого Крутивуса.

— Доброго ранку, дідусю! Ну як воно, клює чи ні?

— Та коли як! — І махнув рукою.— Хоч я про теє не журюся. Сиджу й куняю над водою. А риба що? Спій-

мав не спіймав, головне набратися спокою... А ви ж звідки і чи надовго до нас? Курінь, я бачу, нап'яли добрячий.

— Та збирався надовго. Ви що, не впізнаєте мене, діду Григоре? Я син Романа Береговця...

— Василь! Ти диви! Зроду-віку не здогадався б. Бо знав тебе ось таким голуцвайком, а зараз бачу — посивів...

— Скоро і я буду дідом...

— Таке життя. Чого ж ти відлюдьком поселився на березі? Чи ж не знайшлося б у селі хати! Чужих і то приймаємо, а ти ж свій.

— Захотілося пожити одному на природі. Художник я, а тут така чудесна натура.

— Знать, далося тобі взнаки місто, сину, коли забаглось самоти. Ну що ж, поживи, а коли надоїсть, то переходь до нас. Ми вдвох з бабою живемо. Сини, царство їм небесне, не вернулися з фронтів, і рід наш згасає без онуків. Обидно і гірко, коли вмирає рід... Ой, та проклята війна! Скількох людей на той світ забрала. В газетах пишуть — двадцять мільйонів. А того, на жаль, ніхто не пощитав, скільки обірвалося і вимерло родів на землі. А це вже горе не просто моє чи мого сусіда, а, вважай, у державному масштабі... Так то, сину...

Береговець ніколи й ні від кого не чув таких слів. У них була страшна правда про трагедію народу.

Дід Григор сидів над водою і справді чимось нагадував водяника. Сиві острішкуваті брови, сухощаве обличчя в зморшках, довгі сиві вуса — такі колись були у його батька, діда і прадіда, може, від того й прізвище пішло Крутивус, і старий Григор — останній з цього козацького роду — не хотів порушувати неписаного закону.

От би намалювати його, як оце сидить він з вудками над водою, і нехай називатиметься та картина: «Останній з роду Крутивусів».

— Дідусю, а що, коли я вас намалюю?

— Мене? А для чого? Що я, знаменитість яка? Ні, синок. Тепер малюють людей заслужених, всяких там лауреатів та героїв, космонаторів. А ми що?! Таких багато, і на всіх не вистачить полотна.

— Ой ні, дідусю. Коли б вас зустрів Рєпін, він обов'язково змалював би.

— Це той, що увіковічив запорожців? Вічна йому

пам'ять і дяка! І про нас добра слава пішла по світу...

— І ви ж козацького роду.

— Та було. Останній я в довгому ряду Крутивусів. Життя в картині не для мене. Звиняй, Романовичу, я забобонний чоловік. Колись казали старі люди: якщо зображення твоє відбито на полотні чи на папері — то на вмируще. А я ще пожити хочу, вже не за себе, а за синів своїх...

Береговець пригадав синів діда Григора — найстаршого Якима, середульшого Семена і найменшого Михайла.

— Ти ж моїх хлопців знав? — підвів острішкуваті брови дід Григор, і в очах його стояла сива туга.

— Аякже. З Михайлом однолітки.

— Які були сини! Три сини-соколи. Відлетіли до вирію, з якого немає повороту.

Мовчання повисло над берегом. Шумів над урвищем явір, корінь якого підмивала вода. Ще рік-два, і впаде він зеленою головою в чорний вир ріки...

— Запрошую тебе до себе на вечерю,— сказав дід Григор.— За день я, мабуть, щось таки спіймаю. Наварimo юшки з окунів.

— Спасибі. А зараз не буду вам заважати, піду скупаюсь трохи далі, щоб риби вам не сполохать.

— Ходи здоровий.

Вода в Пслі м'яка, шовкова, мов літепло, пестить тіло, вливає дивну свіжість і молодечо бадьорить. А як приємно після того лежати на білому піску, вбираючи в себе ласку сонця і слухаючи шепіт верболозів.

Було ще рано, сині роси зблискували на травах, і сонце заспане купалось на левадках, котилося верхів'ям верб і осокорів. Береговець, усівшись біля куреня, захопився роботою. Він не помітив, як до нього підійшов Байрачний і мовчки розглядав на полотні свою школярку.

— А знаєш, гарно виходить! Таня на картині мов жива...

— Доброго ранку, Сергію! — спохватився Береговець.

— Доброго ранку! А я за тобою. Наказала дружина без тебе й додому не вертатись. Ще й журила мене, що я залишив тебе самого біля Псла... Одне слово, збирайся. Машина тут, неподалік.

Відмовлятися було незручно. Та й з усього видно:

не відступиться Сергій. Довелося згортати мольберт.

— Зачекай, я хоч переодягнуся. Негоже так, у безрукавці й тапцях, з'являтися в гості.

За чагарями глоду стояла світло-зеленкувата «Волга». Байрачний не став їхати повз кущі, щоб не подряпати кузов. Береговцю згадалася власна автомашина, яку він полишив у Києві. І в душі пошкодував, що не приїхав сюди на своїх колесах. Погарячився, а дарма...

Проїхали луки, вихопилися на піщану дорогу, що пролягла серед соснового бору, а вже з неї під самим селом звернули на асфальт.

По дорозі в Кобзівку зустріли жовтогарячого «Запорожця»... Вже коли розминулись, Байрачний загальмував. З невеличкої машини, яка теж зупинилась, вийшов огрядний чоловік.

— Це Яременко Дмитро Якович,— встиг шепнути Береговцю Байрачний, хоч він і так упізнав старого лісничого. Яременко останнім часом постарів, та літа ще не пригнули його до землі.

— Здоров, здоров, Василю Романовичу! — привітався Яременко.— А я прочув, що ти приїхав і, по правді сказати, зрадів. Збирався заїхати на твою дачу.

— І я радий зустрічі з вами...

— Ти, бачу, їдеш до Сергія Сергійовича. То дозволь на тому тижні й мені до тебе заскочити, запросити в гості.

— З охотою. Покажете мені свої володіння.

Домовившись про побачення, роз'їхались.

— Славний старий! — сказав про Яременка Байрачний.— Заслужений лісничий України. І великої душі чоловік. Скільки він зробив добра! Які насадив і викохав ліси навколо Кобзівки! Такого б трудягу на картину. Достойних людей у нас багато, взяти хоча б Жадана.

— До речі, як здоров'я Гордія Васильовича? — поцікавився Береговець.

— Ой, погані в нього справи. Зовсім занеміг. Мабуть, згасне, сердега. А як світив усім людям, немов вогнескип.

— Я хочу обов'язково провідати його.

— Гаразд. Тільки не сьогодні. Може, йому згодом трохи краще стане, тоді й заїдемо.

Кобзівка лежала на березі Псла, що оперізував її велетенською дугою, витяглася уздовж річки і нагадувала чимось бокасту кобзу. Кажуть, ніби від цього

й назва пішла. А можливо, від того, що тут здавна виростали співучі кобзарі, передаючи з покоління в покоління свою любов до пісні і до кобзи.

— Доки Ольга готує обід, я тобі село покажу,— запропонував Байрачний.— Адже ти років п'ять не був у ньому. А за цей час чимало змін сталося.

— І, якщо можна, заїдемо на колишнє батьківське подвір'я. Я хоч гляну на свою хату.

— То, може, з цього й почнемо...

2

Байрачний завернув з дороги в кручену вуличку. Тільки ж чому зараз вона здалася йому такою вузенькою і куцою? А колись була вдвічі, втричі більша. І вигін, на якому ранньою весною хлопчики ганяли м'яча, видався затісним. По обидва боки вулиці лише де-не-де стояли старі хати. А то красувалися все нові, під шифером і черепицею.

Попереду вже показався старий ясен, що ріс коло їхньої хати. А затим випливла й вона, низенька, під солом'яною стріхою. Перед нею похилі дощані ворота, почорніла хвіртка... Тут колись завис на воротях його батько, посічений кулями з німецького автомата.

Важко ступаючи протоптаною стежкою, Береговець зайшов на рідне подвір'я. Ніхто не зустрів його, як колись бувало... Життя мамине обірвалося біля клуні, там, де нині росте лапастий подорожник і цвітуть край стежки червоні маки... Старший брат Андрій, який катав його, малого, на дерев'яному возику, згорів у танку під час бою, ліг кістьми у братській могилі в Житомирі, а найменша сестра, шістнадцятирічна Катруся, втопилась у Пслі, не знісши страшної наруги мерзенного гвалтівника... І знову підступив йому до горла гарячий клубок, і він мало не прокричав: «Ой роде, мій роде, через які криваві броди пройшов ти! Яке чорне горе звалилося на тебе».

І тільки стара верба, що стояла бозна-відколи біля колодязя, зустріла його тихим шелестом розлогих віт. Здавалось, росла вона на цьому подвір'ї вічність, увібравши в себе велику тугу, і шепотіла щось журне, розливаючи тут не пелехату тінь, а печаль. Від колодязя пролягла на леваду та самісінька стежка, якою він бігав малим ранньою весною, щоб нарвати матері щав-

лю або пшінки на борщ. В кінці двору росла стара-престара груша. Просто дивно, як усе це вціліло і терпляче ждало, доки прийде сюди той Василько, який починав життя від цього, давно почорнілого, стоптаного порога...

З-за хати вийшла немолода вже жінка, піднесла руку до чола, розглядала нежданих гостей.

— Здрастуйте, Олександро Гнатівно!

— З-здрастуйте! Ой боже мій! Та це ж Василько! Так і сказала, як називала його, коли він ще був хлопчиком, а вона вже дівувала. Після війни Василева племінниця виїздила з села, то й пустила тітку Сашку до хати, яка й залишилась у спадок Олександрі Гнатівні. Рідко навідувався Василь до рідної оселі. І ось дорога привела його до отчого порога.

— Заходьте, заходьте ж до хати, гості дорогі... Ой, коли б знаття, я хоч би курочку зарізала, борщику свіженького наварила б, пирогів би напекла. І чого ж ти не повідомив, Васильку, що завітаєш у гості?

— Та вийшло так нежданo-негадано. Ви вже пробачте...

Вона клопоталася, як рідна сестра. Власне, її можна б назвати сестрою. Бо не було у Береговця в селі рідні, як не мала й Олександра Гнатівна ні синів, ні дочок. Чоловік не прийшов з війни, загинув на якомусь Сандомирському плацдармі, а дочка-бранка не вернулася з Німеччини, куди її забрали прокляті фашистські людолови.

Разом з тіткою Олександрою зайшли до хати. Вона видалася Василеві якоюсь малою, тісною, низькою, стеля майже провисла над головою. Дубовий сволок тримав на собі залізне кільце, до якого була прикріплена його колиска. За сволоком, як і раніше, стриміли сині волошки та засохлий пучечок любистку. Нібито залишила їх на згадку його мати.

Ті самісінькі старі, зачовгані лави, за піччю дерев'яний піл, засланий ряднином, над полом знайома жердка, на якій колись висіло мамине вбрання. В кутку, на покуті, замість образів — портрет Тараса Шевченка, обрамлений вишитим рушником, ліворуч — карточки всього роду Прохоренків... А колись тут висіли фотографії Береговців. Де вони, оті прості карточки в саморобних рамцях?.. Де материнські рушники?

Щось здавило в горлі, і Василь швидше подався з хати.

На солом'яній стрісі воркували голуби, а йому здалося, що вони стогнуть, по-своєму оплакуючи далеке минуле.

Він кинувся до колодязя, опустив у глибінь зрубу цебро, набрав води і витяг на цямрини.

— Зараз я кухлик винесу,— гукнула від хати тітка Олександра.

— Не треба... Я так...— І, припавши губами до замшілого дерев'яного цебра, жадібно пив. Причастився холодною водою і рушив з подвір'я. На вулиці, біля машини, на нього чекав Байрачний.

— Ти вже звиняй, Василько, що нічим тебе не пригостила,— бідкалася Олександра Гнатівна.

— Та що ви...— І пригорнув її до грудей, мов рідну сестру.

Розчулена тітка Сашка розплакалась.

— Ти ж не цурайся рідної хати...

— Знав би, не віз би тебе сюди,— сказав Байрачний.— Бачу, розстроївся ти, Василю...

— Було б погано, коли б я не хвилювався. Байдужість — то страшна річ, та ще тоді, коли виявляється вона при зустрічі з рідним... Я вдячний тобі, Сергію, що ти привіз мене вклонитися батьківському порогу.

Вихопилися автомашиною з вузенької вулички на головну. На ній звелися високі будівлі, двоповерховий Будинок культури, трохи далі, під горою, нова школа на три поверхи у молодому саду, за нею, на колишній Козачій леваді, дитячий садок «Берізка». Вся вулиця, увінчана молодими пірамідальними тополями, шуміла, дихала святковістю.

На вигоні, на тому місці, де стояла колись церква, застиг скромний пам'ятник односельцям, кобзівським солдатам, які загинули на війні, далеко від дому, на різних фронтах.

Насипаний із землі пагорб, обкладений з усіх боків гранітними плитами, був схожий на своєрідний саркофаг. На камені сумним стовпчиком викарбувано прізвища за алфавітом... Чорний надгробок обсаджений квітами. Поблизу цвіли безсмертники... Жовті, темно-багряні, золотисті голівки, мов живий вогонь, припадали до самих плит, трохи далі палахкотіли канни, а вже за ними жовтоцвітом розливалися пахучі гвоздики й чорнобривці...

Саркофаг пам'яті, немов чорний човен, здавалося,

плив поміж квітів і залишався на місці. Невимовна туга повисла над тою братською могилою, в якій ніхто не лежав. Тут була увічнена пам'ять про тих, хто не вернувся...

З обох боків пагорба, праворуч і ліворуч, стояли кущі калини. Весною вони цвіли білим непорочним цвітом, а пізно восени і навіть зимою бралися червоними ягодами, схожими на криваві людські сльози. Позаду гойдались молоді білокорі берізки, розпустивши зелені коси. Вони символізували собою наречених і дружин, які не дочекалися з війни своїх суджених...

Береговець з душевним трепетом розглядав цю незвичайну могилу в квітах, у зеленій шуготі беріз і калини. Хто той художник, що придумав усе це так просто й мудро? В душі ворухнулися прикрий біль і досада на самого себе, що нічого не зробив для увічнення своїх земляків.

Мовчки читав прізвища тих, кого знав змалку, і оживали в пам'яті дядьки — ровесники його батька, і молоді хлопці, з якими колись бігав на вулиці, пас худобу, ходив до школи. Були тут і Береговці — батько, мати, брат Андрій, а то й просто однофамільці, були Байрачні, Жадани, Христичі, Кобзаренки, Чугуєвці, Яременки... Могло статися, що серед цих скам'янілих прізвищ викарбували б і його ім'я, коли б він загинув під Прохорівкою. Могло, могло... Он стоять у ряд три сини старого Крутивуса, два брати Зозуленки, яких так і не дочекалася з війни баба Докія. Брати Назаренки. Від прізвищ рябіє в очах, і терпка сльоза-живиця закипає на віях.

І водночас десь у глибині серця озвався голос докори. «А що зробив ти, щоб допомогти своїм землякам спорудити в рідному селі кращий пам'ятник! Адже ти художник! А не всяке село має свого художника. Ти міг би домовитися із знайомими товаришами-скульпторами, щоб вони відтворили в камені безсмертну постать солдата... Можливо, варто було встановити з обох боків цих гранітних плит барельєф, а на ньому відбити вічність солдатського подвигу... Та й сам ти міг би намалювати портрети солдатів-земляків, хай би збереглися в сільському музеї.

«Міг би, міг би, міг...» — гупала кров у скроні.

Немає, мабуть, прикрішого болю, як голос власної совісті. Від нього нікуди не сховаєшся, не покриваш душею. Часом великий сором обпалює тобі душу. І хо-

четься якось спокутувати свою провину. Жаль, що людина рідко розкаюється.

Щось подібне відчув у цю хвилину Береговець. Біль і сором перед самим собою. Може, це й добре. Перед земляками, які загинули на фронтах, не гріх і висповідатись.

Повільно, ніби не бажаючи розставатися з пам'ятником, рушили вони від святого місця. Неподалік у гущавині стояв колишній попівський будинок. А на ньому вивіска: «Кобзівська сільська Рада». Скільки й пам'ятає себе Василь, міститься вона тут. Півстоліття служить ця хата осідком Радянської влади. За цей час так багато змінилося. Змінилася й хата, вгрузнула в землю, скособочилась. Аж незручно, що на ній така солідна вивіска.

Не витримав, сказав про це Байрачному.

— Ти маєш рацію... У багатьох селах споруджено будинки культури, школи, лікарні, колгоспні контори, схожі на палаци. Та що казати, у деяких колгоспників будинки такі, що хоч конем грай, а сільради іноді туляться в старих хатах... Причина одна — немає коштів...

— Але ж це невірно! Хіба то діло, коли в дядька власна хата краща за ту, в якій міститься сільрада...

— Ні, звичайно,— погодився Байрачний.— Але є тут ще одна причина. Останнім часом роль сільської Ради применшилась. Все на себе перейняв колгосп. З головою колгоспу в районі рахуються більше, ніж з головою сільради. Бо той дає хліб, і м'ясо, і молоко. Одне слово, хазяїн у селі. А голова сільради заготовляє кролячі шкурки та яйця в індивідуального сектора. Тому-то подекуди головами сільрад працюють колишні престарілі голови колгоспів, фінагенти або заготувачі... Та й зарплата в них невелика. Що там казати...

— Чув я, нібито справа змінюється на краще. Партія і уряд нарешті прийняли постанову про підвищення ролі місцевих Рад. Невже до вас це не дійшло?..

— Та дійшло,— зітхнув Байрачний,— дійшло. І якщо по правді сказати, то прямісінько до мене.

— Цебто як?

— А ось так. Викликає мене недавно до себе на розмову в Рокитне перший секретар райкому партії товариш Бутко. Починає здалеку: як справи в школі, новенька ж вона у вас, недавно збудована... Три роки мотався я, мов муха в окропі, доки справили новосілля.

Тільки той директор, який сам будував, знає, що це таке... Я йому розповідаю, що все в нас гаразд. Що вже налагодили й парове опалення, обладнали кабінети, відкрили гуртожиток для дітей, які живуть в інших селах, а навчаються в нас, у десятирічці, в старших класах. «Ну от і добре,— каже він.— Райком партії дуже вдячний тобі за все, що ти зробив як директор школи. А зараз ми хочемо тебе рекомендувати на іншу роботу». У мене в серці тенькнуло. Чи не перекинуть, бува, в інше село. Це в нас часто буває. А може, на завідуючого райвно хочуть висунути... Щиро кажучи, не хотілося розставатися з рідним селом. Несміло сказав йому про це.

Секретар райкому усміхнувся, заспокоїв мене: «Нікуди ми тебе з рідного села не братимемо. Хочемо рекомендувати тебе, товаришу Байрачний, на відповідальний радянський пост — головою Кобзівської сільради замість Кривобока». Я тільки плечима стенув. Не знаю, що й сказати. Адже вчитель я за фахом... чверть віку вчителюю. Люблю роботу з дітьми. Як же я без школи? Він ніби розгадав мої мислі: «Знаю, в душі ти вчитель. Але хіба голова сільради не повинен бути вчителем, педагогом у кращому розумінні слова? Чому в нас так повелося, що голови сільради бувають гірші за вчителів. Хіба це вірно? Голова сільради — найперша постать у селі... А не заготувач, виконавець... От ми й підбираємо зараз на голів сільрад найкращих наших комуністів з учителів, агрономів, зоотехніків, партійних працівників з тим, щоб виконати вказівки ЦК партії про зміцнення ролі місцевих Рад. Так от, Сергію Сергійовичу, кращої кандидатури за тебе для Кобзівки й не треба...» — «Воно то так,— заперечив я секретареві райпарткому.— Але вчитель з мене вже якийсь то є. А голови сільради може й не вийти».— «Не прибідняйся,— напосідав Бутко.— Ми тебе знаємо ще з комсомольських літ. Понад двадцять років обирали тебе до сільради, ти член виконкому, голова культосвітньої комісії. Що ти, гірше Кривобока, не зумієш провести засідання виконкому? Бракує організаторського хисту? Ну то допоможемо...» І усміхається хитрувато. «Та школу кидати жаль,— признався я.— Дозвольте мені хоч подумати»,— прошу його. «Ну що ж, подумай, тільки не довго. Але вірю, що ти погодишся»,— сказав він на прощання. І оце я, друже, вже п'ятий день ду-

маю... Сам не знаю, що діяти. Хоч би й хотів відмовитися — не вийде. Хто ж тоді піде? Та й час нам узятися по-справжньому за перебудову села. Не все в нас гаразд. Тут роботи та роботи... Тільки половина хат у нас нові. А то все старі, під соломою. Здебільшого в них живуть удови. Бо немає за що побудуватись. З благоустроєм справи не блискучі. Весною і восени місимо ногами грязюку. Нам би заасфальтувати вулиці, прокласти тротуари... Електрика, радіо і телевізори є в кожній хаті... Але опалювати хати гаразд немає чим. Хоч поруч добувають газ. Його можна було підвести до села, та немає труб. А де їх дістанеш?.. Молодь з колгоспу рветься бозна-куди. Мої ж учні, яких навчав, не тримаються домівки. А в сільському господарстві руки дуже потрібні. Як тримати молодь? Чи не варто будувати хати, як роблять деякі добрі господарі, і передавати від них ключі молодому подружжю — нехай виплачують вартість будинків протягом п'яти-десяти років... Одне слово, багато справ тут по-справжньому ще не вирішено.

— Бачу, що ти вже надумався,— мовив Береговець.— І не буду тебе відраювати. Йди головою сільради. У тебе це вийде.

— Не знаю... Я ще маю час на роздуми.

Коли вони всілися в автомашину, Байрачний запропонував:

— Ну а тепер поїдемо до моєї хати?

— Гаразд... Але перед цим одвези мене до кладовища. Хочу вклонитися могилам батька й матері.

3

В кінці села за вигоном туманів старий цвинтар, обкопаний глибоким ровом, за ним росли вишні й терни. На цвинтарі чорні хрести подекуди вже впали від трухлявості. А далі потяглося нове кладовище, виблискувало на сонці білими штахетиками, гранітними пам'ятниками й обелісками.

Скільки кобзівців уже після війни переселилося сюди, на вічний спокій! Десь тут, на старому цвинтарі, поховані його батько й мати. Поміж хрестів, обелісків і оградок ступав Береговець, сповнений смутку. Усі люди, які жили колись на світі, радувалися сонцю, закохувались, родили дітей, няньчили онуків, орали ниви

і сіяли хліб, плекали сад, зводили на пожарищах хати, захищали Вітчизну від ворогів і повернулися з війни додому, всі зрештою опиняються тут, на сумному кладовищі, де обривається їхня життєва дорога...

В дитинстві йому не раз доводилось бувати на сільському кладовищі. Щороку після великодніх свят справляли проводи — день пам'яті померлих. Майже всі односельці виходили на гробки до своєї покійної рідні. Приносили різні харчі, поминали небіжчиків за давнім-прадавнім звичаєм, який, очевидно, ведеться ще від поганських часів. Тоді сільське кладовище було не таке, як зараз. Прості гробки, на них дерев'яні хрести, часом дуже тоненькі, лише у багатіїв товсті, дубові... Огорож майже не ставили. Просто могилка, затягнута зеленим дерном. Старі люди вважали, що гріх огороджувати мертвих.

А зараз усе кладовище заставлене залізними пірамідками, хрестами, кам'яними обелісками. Майже кожна могилка огороджена залізними решітками. Здавалося, люди змагаються між собою — у кого покійна рідня пишніше прикрашена. Хоча тим, хто спить тут вічним сном, все це байдуже. Дивно, але село перехопило ту моду в міста, де на кожному метрі кладовища звелися такі монументальні брили, ніби під ними лежать не прості смертні, а великі полководці, державні діячі і мудрі філософи. Хоча не всі вони за життя заслужили, щоб над ними височіло бронзове многопуддя чи золотом кричало карбоване каміння. Лев Толстой, наприклад, спочиває під звичайним зеленим горбком...

Береговець довго відшукував батькову і мамину могилки. Загубилися вони серед дерев та буйних полинів. Нарешті знайшов їх — без хрестів, вони вже зменшились, осіли. Дерев'яні оградки прогнили і ледве трималися на стовпчиках.

І знову пекучий біль озвався в серці. Могили його батьків чи не найгірші — запущені, забур'янені. Тільки півники, які вже давно відцвіли, рудими спичаками стирчать на гробках... І стало йому соромно. Що подумають люди? Син художник, живе в столиці, а могили такі, ніби обірвався рід і немає кому про них подбати. Мабуть, про це думає і Байрачний, який стоїть поруч, скинувши капелюх...

«Пробачте мені, тату і мамо, простіть невдячному синові,— сказав тихо, схилившись над горбочком.—

Винуватий я перед вами... Забув про синівський обов'язок...» І став виривати на гробках цупкий бур'ян... Байрачний заходився допомогати йому. Робили все те мовчки, ніби боялися порушити вічний спочинок померлих.

— Де можна замовити залізні огорожки? Такі, як ото в людей,— запитав Береговець у Байрачного.

— У нашій «Сільгосптехніці». Залізо, думаю, знайдеться.

— То поїдемо туди...

— Не гарячкуй. Не можна ж так відразу... Я поговорю спершу сам з начальством. А тоді й замовимо. Таблички з написом можна виготувати в райпобуткомбінаті...

Вони йшли поміж могильних горбочків повільно, ніби несли на плечах важку ношу. Байрачний попереду, за ним — Береговець.

— Зайдемо на хвилину до моєї мами,— попросив Сергій.

Він швидко відшукав могилу, огороджену сріблястим плетивом, опустився на коліна. Береговець стояв зворушений, не знаючи, як йому бути. На могилці одна велика табличка з чорного мармуру, на ній вибито два прізвища: «Байрачна Оксана Карпівна і Байрачний Сергій Миколайович». «Як же це? — подумав Береговець.— Адже батько Сергія загинув на війні, не вернувся додому».

— Я вирішив звести їх докупи,— пояснив Сергій.— Не знаю, де батькова могила. Хай він хоч символічно лежить поруч з мамою...

Вони схилились в зажурі на сільському цвинтарі. Довкола пахло чебрецем, любистком і м'ятою. Насадили їх люди, щоб розливалася повсюди солодка й терпка млість.

Сини стояли коло могил своїх батьків. Як добре, коли діти віддають належне пам'яті тих, хто дав їм життя. І як страшно, коли невдячні нащадки забувають до них дорогу. Їм випаде така сама доля. Їхні діти заплатять їм забуттям і чорною невдячністю... Страшно, коли в людському серці вмирає пам'ять.

За кладовищем ніби й повітря інше. Здалеку дихнуло степовим вітром, від школи долинули дитячі голоси. Десь у переліску кувала зозуля, рахуючи комусь роки... Кому ж то і скільки?

Обидва вони прагнули вирватися зі смутку, який огорнув їх на кладовищі, війнув холодом у душу.

— Ну а тепер, Василю, поїдемо до мене,— запросив Байрачний.— Посидимо, пообідаємо та пом'янемо батьків наших.

4

На широкому дворищі Байрачних, яке Василь пам'ятав з самого малку, нині за дощаним парканом сяяла вікнами нова хата, вкрита залізним дахом. Видно, недавно збудували її замість батьківської. Але коли машина в'їхала на подвір'я, Береговець, на свій подив, помітив, що й стара хата стоїть на тому ж місці, в глибині садиби. Щоправда, солом'яна покрівля перекрита новими парками, чисто вибілені крейдою стіни, наново пофарбовані в світло-голубий колір віконниці й наличники.

Господар помітив те здивування.

— Це наш, можна сказати, домашній, родинний музей... Я покажу його тобі трохи згодом.

На ганку нової хати вже стояла привітна господиня.

— Нарешті-таки діждалися! Заходьте, гостю дорогий! Аж неловко якось виходить. Ніби в нас жити нема де. Чого б ото тіснитися в курені біля Псла?

— Добрий день, Ольго Павлівно! Не подумайте, що я гребую вашою господою. Боронь боже! Мені просто захотілося пожити на вольній волі. Стати на якийсь час пастухом...

— Мабуть, місто вам набридло,— усміхнулась вона.— Ну що ж, поживіть. А як навтішаєтесь своїм бурлакуванням, прошу до нас... Окрема кімната для вас готова. Хочете, зараз покажу.

Гуртом зайшли до хати. Все в ній було обставлено посучасному, не згірше, ніж у місті. Хороші меблі, на підлозі килими, домоткані доріжки. Ольга Павлівна відчинила двері до світлиці, що праворуч.

— Вважайте, що це ваша...

— Дякую.

З іншої кімнати вийшли син і дочка.

— Юрко,— подав руку русявочубий високий юнак з голубими очима.

— Боже ти мій! — вигукнув Береговець.— То оце ти такий виріс, Юрчику! А я ж тебе пам'ятаю маленьким пуцьвірінком.

— Оксана,— зашарілась чорнява дівчина, схожа на матір.

— Наша найменша... А старша донька Мар'яна недавно закінчила Полтавський педінститут, вийшла заміж і разом з чоловіком одержала призначення в село Гримайлівку в сусідньому районі,— похвалилась мати.— А ваші ж діти як, вчаться чи вже працюють?

— Старший Віктор — інженер-кібернетик, а менша дочка Валя закінчує інститут іноземних мов. А заодно працює екскурсоводом в «Інтуристі».

— Знать, не пішли по батьківській лінії... Ну що ж, кожному своє. А наш Юрко зажадав бути хліборобом. Недавно з армії вернувся, механізатором працює.

— І вчиться заочно в сільськогосподарському інституті,— додав від себе батько.— Хоче бути колгоспним інженером...

Юрко ніяково усміхнувся.

— Коли те ще буде! А зараз працюю комбайнером. Скоро жнива. З нетерпінням чекаю тої пори...

— Оксанка наша десятий клас кінчає. Мріє стати вчителькою. А поки що в дитячому садку допомагає матері виховувати малюків.

— Ну от і познайомились. А зараз давайте до столу. А то я жду вас не діждуся... Час обідати,— запросила господиня.

Коли всілися за стіл, господар налив по чарці калганівки і, звертаючись до Береговця, сказав:

— За твій приїзд у рідне село, Василю Романовичу! Випили, як годиться, за гостя, хоч жінки лише пригубили.

Береговець відчував себе непевно. Невже й справді заради нього зібралася вся сім'я на урочистий обід? Може, тут є якась інша причина. Все з'ясувалося тоді, коли Сергій налив по другій чарці і підвівся.

— Сьогодні в нас сімейне свято. Нашій матері, яка є душею всієї сім'ї, сповнилося п'ятдесят років. Поети кажуть, що це полудень віку. Можливо... В полудень сонце завжди стоїть у зеніті. Для нас тим сонцем була, є і буде наша мати. За наше сонце, яке світить нам і гріє! За тебе, дорога дружино! — І він розцілував схвильовану Ольгу. А вслід за ним обласкали матір і діти.

Береговець на мить розгубився. Було незручно, що він, не відаючи того, потрапив на іменини з пустими руками. Але не тільки це стало причиною його зніякові-

лості. Десь у глибині душі ворухнувся затаєний біль... Згадалася Марина, його дружина, їхня мати. А він хоч раз вшанував отак просто й щиро в сімейному колі свою Марину в день народження?..

Схвильовано говорив Юрко, звернувшись з гарячим словом до матері. Після брата привітала її Оксана.

— Будь здорова і щаслива, наша мамо! — дзвеніло в світлиці.

А вона сиділа бентежно щаслива, якась помолоділа, незважаючи на те, що срібні пасма вибивалися з-під квітчастої хустки. Бо, мабуть, найбільше щастя для жінки-матері, коли вона відчуває любов і тепло тих людей, які найдорожчі їй і заради яких вона сама живе на світі.

Опанувавши себе, Береговець звівся з місця.

— Я сердечно вітаю вас, Ольго Павлівно, з днем вашого народження! Ви вже пробачте, що я не знав про це і прийшов без подарунка. Але я не залишуся в боргу.

— Та що ви, Василю Романовичу,— зашарілась господиня.

— Я хочу випити цю чарку за вас, а у вашій особі за тих жінок, які мають добре серце. За їхню вірність і самопожертву. За жінок, яких ми, чоловіки, не завжди розуміємо і цінуємо. Кажу про це самокритично. Говорять, нібито бог створив жінку для того, щоб на світі вічно жила любов, щоб не згасало життя на землі. За мудрість вічного бога! Бо без жінок не було б і нас на світі! За вас, Ольго Павлівно, чудову дружину і матір!

Ольга Павлівна злегка вклонилася, подякувавши гостеві за добре слово. Чутливим серцем збагнула, що в родині Береговця не все гаразд. Може, тому і вдався він до схимницького, бурлацького життя. Коли чоловіки втрачають те, що мали раніше, але не берегли, тоді на них находять каяття і покута. Хоч буває це й запізно.

— Ми приготували для мами пісню «Лебеді материнства», яку зараз виконаємо з Юрком,— вклонилася Оксана.

Юрій розтягнув міх баяна, і полилася в хаті лагідна, з легкою зажурою мелодія... Ніби з туману залопотіли рожевими крильми лебеді, заглянула в шибку вікна сивими очима казка і добра ласкава доля схилилась над дитячою колискою. І озвалася тихим голосом материнська душа:

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

І вже співали всі злагодженим хором. Пісня, мов бажана гостя, увійшла в цей дім, як входить у хату ранкове сонце.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Які ж прекрасні слова! Вічна слава тому поетові, що зміг так проникливо сказати за всіх, вилити свою любов до материнської хати, до дорогої серцю Батьківщини.

Береговець ловив себе на думці: «А в твоїй хаті хоч раз звучала отак пісня в сімейному колі? Хоч раз ти заспівав з дітьми і дружиною, не від горілки й вина, а від тихого родинного щастя, від потреби вилити в пісні свою радість?»

На жаль, ні. А в домі, де немає пісні, немає і щастя. Бо життя — то неповторна пісня, яку треба вміти проспівати, не збиваючись на фальш, уникаючи різноголосся. Чоловік і жінка — дві ноти, без яких струни людської душі не дають належного акорду. І горе тому, кому власну пісню заміняє бездушний транзистор на напівпровідниках... Вони все ж таки тільки напівпровідники. Серце, власне серце має живити ту пісню. У кожного з нас вона одна. І ніщо не замінить її, ніщо в світі! Тож не обкрадаймо себе, не шукаймо радості і втіхи там, де її немає...

5
Два монологи про хату

«Коли ми збудували нову хату, моя старенька мати була ще жива. Перебралися в нове житло, справили новосілля. Але мати не захотіла переселятися. «Не можу я розстатися зі своєю хатою, в якій прожила весь вік. Та й як я обійдуся без печі? Зимою буває холодно, а на печі відігрію старечі кості, легше стає, не мучить

хвороба, в попереку не ломить. Ти вже звиняй, сину... І дозволь мені дожити віку в старій оселі. Все тут нагадує мені минуле життя, відтоді, як побралися ми з твоїм батьком. У цій хаті народилися ви, мої діти, тут я колихала тебе в колисці, що висіла під сволоком. Батько мені часто згадується. У снах приходить він до мене. А в новий дім навряд чи знайде дорогу».

І зважили ми на її прохання. Та й жаль було ламати стару хату. Нехай, думаю, постоїть. Коли-не-коли і сам зайду сюди, ніби в дитинство своє завітаю! Діти мої, особливо найменша Оксанка, часто бігала до бабусі. Там і ночувала, вигріваючись на печі в просі. Слухала бабусині казки, і від них солодко засинала. Взимку в хаті було затишно, а в новій, ніде правди діти, холоднувато. Хіба нагрієш чотири кімнати? А в старій занесеш носилки соломи чи оберемок хмизу, протопиш і — до ранку теплий дух стоїть.

По смерті матері в хаті залишилось усе як було. Наостанку вона просила мене: «Не ламай, сину, хати, вона ж вам не заважає». Та й діти просять. Звикли до неї. Дерев'яний піл, стіл, за яким обідали, лави, мисник, рогачі й кочерги біля печі, стара материнська скриня, рушники на стіні, давні фотографії. Одне слово, солодкий дух родинного гнізда.

І вирішили ми з дружиною та дітьми: нехай усе так і залишається, як було. Хай буде в нас свій домашній музей. А чого ж. Он у Києві відкрили музей просто неба — української народної архітектури і побуту. Поперевозили прості селянські хати. Є там і з нашої Полтавської області. В хатах тих зібрано все начиння, як було. Люди приходять, розглядають з цікавістю і хвилюванням. Адже все то минувшина наша. А чому б у кожному селі не зберегти кілька старих хат, вітряків, клунь, повіточок, щоб наші діти й онуки бачили, в яких умовах ми жили. Що служило нашим батькам і дідам. Які були в них знаряддя виробництва — коси, граблі, вила, ціпи, прядки, метушки, коромисла, ступи, жорна, терниці, бительниці. Одне слово, домашні старожитності, які можна зустріти зараз хіба що в музеях.

У кожної людини з самого малечку, від дня народження є своя хата... Своє, так би мовити, гніздо, де виростали ми, немов пташата, і вилітали звідти в широкий світ».

— Пробач, заговорився я...— сказав Сергій.— А тепер ходімо, друже, до нашої батьківської хати, яка стала нині родинним музеєм.

Переступивши поріг, Береговець відчув, як війнуло на нього з сіней запахом зела. Вся глиняна долівка була вислана лепехою, любистком та м'ятою. Прив'яле зілля розливало терпкі пахощі, мов на клечані свята. Василь колись не раз бував у Байрачних, з тих пір ніби нічого й не змінилось. Хоча ні, на стінах висять різні фотографії збільшеного формату. Поблизу покуття вусатий солдат у пілотці з трьома орденами Слави на грудях. Береговець відразу впізнав дядька Байрачного, якого бачив ще до війни. Поруч з ним на фото була Сергієва мати, одягнена просто, в білу полотняну сорочку. З-під керсетки вибивалися вишиті рукава, на грудях — Золота Зірка Героя і ордени, одержані за працю.

В кутку, біля вхідних дверей, на гачку,— обпалена вогнем шинеля і пілотка, солдатський ремінь. Усе, що залишилося від батька на пам'ять. Коли визволяли Україну, пощастило гвардійцеві навідати рідних. Залишив старі речі, які проніс через пекельний вогонь Сталінграда, ніби знав солдат, що вже не вернеться додому.

На потемнілій кованій скрині — давно колись мати привезла в ній своє придане — було розвішане материнське вбрання: червона плахта, керсетка, вишита сорочка і чорна дерга, яку носили жінки в будень. На полу стояла метушка з кониками, неподалік прядка — немудре знаряддя маминої праці. Прості старожитності сільської хати навівали спогади про втрачене минуле.

Оксанка (вона, видно, не раз виступала в ролі екскурсовода) пояснювала гостеві, що й до чого, розповідала про своїх дідуся та бабусю, і голос дівчини злегка тремтів від хвилювання.

«Ото бачите на стінах рушники, їх вишивала ще наша бабуся, коли була дівкою. А є такі, які ще гаптувала прабаба... Он той гаптований на суровому полотні, змережаний маковим цвітом та стиглою калиною...

А ондечки, той, що над дідусевим портретом, бабуся вишила, як ішов він на війну. На ньому бачите слова: «Встань раненько, вмийсь гарненько, згадай мене, моє серденько...» Хоча цим рушником дідусь не втирався. Носив з собою у солдатському мішку, як талісман,

дорогий дарунок од вірної дружини... Коли дідуся вбили, ворожі осколки пошматували й рушник. То вже я позаштопувала. Однополчани дідусеві надіслали нам його речі додому. Мене тоді ще й на світі не було. Так потрапили сюди гімнастерка, пілотка, солдатський мішок з немудрим скарбом і рушником. А ще руді трикутники, листи, які писала дідусеві бабуся, фотографії дідуся, ордени і медалі.

А це бабусині нагороди. Ордени і медалі. Багато тих, що одержала вона в Москві як учасниця виставки... Це сніп, який востаннє зв'язала наша бабуся на жнивах. Щоразу, як відбувалися зажинки, її просили зв'язати перший сніп. У бабусі була легка і добра рука. Це ось калина, яку любила бабуся Оксана. Вона в нас росте на леваді біля криниці бозна-відколи... Під сволоком, бачите, стримлять васильки і волошки... Щоліта рвала їх бабуся в полі й приносила до хати. Засохнуть вони, а все одно взимку пахнуть у хаті степом. Тепер я приношу такі квіти... А то безсмертники. Квіти, які ніколи не в'януть, голівки їхні засихають, але не втрачають барв і краси... Бабуся їх дуже любила.

В цій гарматній гільзі, що стоїть під портретом дідуся, земля з чужої-чужаниці, з німецького краю. Тато наш привіз, коли бував там у відрядженні на Зеєловських висотах, де впав наш дідусь, набрав пригорщу землі... А на кладовище в Берліні, де поховані наші солдати, одвіз торбиночку нашої землі, кобзівської...»

Оксана зітхнула, зупинилась серед хати. Голос їй перехопило. Рум'яні щоки аж пашіли, очі горіли волошковим цвітом. У тугих косах миготіли кісники. «Як вона схожа на Марину!.. Ту, далеку, яку я зустрів на Володимирській гірці»,— подумав раптом Береговець і відразу зніяковів. Усі дівчата у вісімнадцять літ схожі одна на одну. Бо юність витає над ними своїми чарівними крильми.

Оглянувши родинний музей, вийшли на подвір'я. Високе синє небо мерехтіло над старою хатою, кроніста груша стояла на причілку. Під солом'яною стріхою щебетали ластівки, приносячи до гнізд поживу своїм малим пташатам...

Не хотілося нікуди йти звідси. Впасти б на зелений спориш, як бувало в дитинстві, і, не відриваючи очей, довго дивитися в небо... Але добрі ті гості, які недовго

засиджуються,— пригадав Береговець мудре народне прислів'я. І почав прощатись.

— Залишайтесь у нас та переночуєте,— впрохувала його Ольга Павлівна.

Він гаряче подякував. Хоча в душі признався собі, що кортить йому переспати саме в тій хаті, яка нині стала музеєм... Які б чудові сни навіяла вона! Які сни!

Тільки на заході сонця привіз Байрачний свого друга на берег Псла, до тихого куреня.

6

Зелений острів купався в золотому надвечір'ї. У верхів'ї розлогих осокорів і тополь перегукувалися горлиці, розливаючи над луками ніжне і трохи сумовите тур-тур-туррр...

На березі Псла сидів дід Крутивус, чаклуючи над поплавками. Забачивши Береговця, він ніби аж прояснів.

— А я вже думав, не прийдеш. Загостюєш у вчителя... Там хазяйка гостинна, вміє людей почастувати...

— А мені вашої юшки захотілося.

— Буде юшка. Наловив рибки чимало. Та й зараз ловиться.

Поплавок дідової вудки здригнувся і пірнув у воду. Дід Григор смикнув вудлище, і на волосіні затріпотів красноперий окунь, м'яко гепнувся на берег у траву.

— Он ба, який красунчик! Це, вважай, на твоє щастя. Ну, мабуть, на цьому сьогодні й заговіємо. Воно вже й вечоріє, не бачу поплавка на воді. В мене у відерці дещо є... Так що розпалюй, Романовичу, багаття, а я тим часом зберу свої вудки та почищу рибу.

Вогонь весело лоскотав сутінки своїми гарячими руками-пелюстками, і від того аж посвітліло на галявині. За півгодини вечеря була готова, пахло свіжою рибою і добрим житнім хлібом.

— Смачний хліб,— похвалив Береговець.— І юшка добряча...

— Ти, Романовичу, завітай до моєї хати. Моя баба Варка вкуснячі паляниці пече, знаєш, на капустяному листі, як здавна водилося в селі. Тепер рідко хто діжу вміє вчинити...

— Відживає діжа свій вік.

— Атож. Усе в магазині куповане,— сказав дід.

І, глянувши на добротний курінь, перевів розмову на інше: — Непогано ти влаштувався. Все продумав. От тільки не пойму, чому сам, без дружини.

— А їй нецікаво в цій глушині.

— Що, любить їздити по всяких курортах?

— Та буває.

— То негоже, коли чоловік окремо, а жінка окремо. Серед людей є всякі. Спокуси багато. А береженого, кажуть, і бог береже. Думаєш, чого ото так побільшало розлук сімейних? Бо не тримаються чоловік і жінка одне одного. Незалежні стали. А від цієї задерикуватості і до розриву недалеко. Так що дарма ти не взяв своєї жінки, Романовичу. Яка ж у нас глушина? Як по-моєму, то це рай на землі. Кругом таке робиться, стукіт-грюкіт, шум-гам-тарарам, одне слово — насідає техніка. Правда, і на нашу Хорлицю меліоратори наступають... Тісно стає жити не тільки людям, а й птахам та звірам, комахам і травам. А мати природа, вона, брат, лікує і повітрям, і зіллям, не те що всякі там хімічеські таблетки та порошки.

— У мене дружина лікар,— похвалився Береговець.

— Жінка — лікар, а ти, бач, скаржишся на серце. Ну, нічого, ми тебе вилікуємо. Я тобі посовітую звернутися до баби Докії Зозулихи. То не баба, а, можна сказати, професор.

— Це та, що знахаркою звали?

— Ага... До неї тепер з усіх усюд люди приїздять. Просять допомоги. Навіть з Києва, Москви і Ленінграда. І Докія допомагає.

— От тобі й знахарка.

— Знахарки різні трапляються. Були й серед них шептухи всякі та дурноляпи, тільки світ замакітрювали. А були й тямущі люди. Зналися на травах. То оце наша баба Докія, можна сказати, з отих народних медиків. Чув я, до неї навіть професори медицини приїжджають, щоб до секретів докопатися, щоб, значиться, зберегти народну мудрість, цілющу силу трав. І вірно роблять.

Повечерявши з міським гостем, дід почав збиратися.

— Забалакався я з тобою. А воно вже час пізній. Чумацький Віз ген куди скотився.

— А може, залишитесь ночувати в мене. Курінь просторий, є де переспати.

— Е, ні, сину. Дя[illegible] есть. Дома баба жде, хви-

люється. Я з нею вік прожив і завжди поспішав додому. Бо знав, що жде, переживає... Ні, піду я. Вона, мабуть, і так уже стоїть на вуглу хати, виглядає мене звечора. А вудки, якщо можна, і все це рибальське причандалля нехай у тебе побуде, щоб не носитися...

— А чого ж, будь ласка.

Пішов дід, злегка кахикаючи в темряві, а Береговець залишився сам. І слова дідові не виходили йому з голови: «То негоже, коли чоловік окремо, а жінка окремо... Дома баба мене жде, хвилюється, я з нею вік прожив і завжди поспішав додому...»

Слова старого гірким докором лягали на серце. «А ти, як ти прожив і чи поспішав додому? І чи ждали тебе? Чи, може, нахвилювавшись, настраждавшись по горло, звикли до всього і в німій самоті змочували слізьми подушку, яка здавалась каменюкою. А може, й раді були, що не муляєш очей своєю присутністю... Що скажеш ти?»

Ніч купала в Пслі свої зорі. Мов пустотливі маленькі жовті качата, плавали вони на воді, пірнали в глибінь, то з'являлися на поверхні знову. По той бік ріки клубочилися густі верболози, ніби бородаті чаклуни, і стиха щось шепотіли між собою.

А на цьому боці стояли, переплівшись віттям, висока береза і кронистий дуб. Білокора красуня щось лебеділа до дуба своєю мовою, а він прислухався чуйно, пригортаючи березу темною киреєю. Місяць висвітлював їх з небесної висоти, ніби хотів показати всім цю дивовижну закохану пару.

Цікаво, хто їх посадив? Чи вони самі виросли край берега? В дитинстві він щось і не помічав цих дерев. Не до того було. Дитинство безтурботне і не зупиняє своїх очей на довколишній красі. Адже воно само виблискує, вибризкує дивною красою. А зараз Береговець помічав усе. І не тільки тому, що мав пильне око художника. Світ ніби обернувся до нього іншою стороною, і навіть місяць у небі здавався не таким, неначе могутні небесні сили оповили його.

Дивно було споглядати одвічне небесне світило, на яке мільйони літ дивилися люди землі, та лише зараз змогли сягнути за сотні тисяч кілометрів, ступити на його дірчастий вивітрений сонячним вітром грунт... Десь там залишилися на місячній поверхні сліди від радянського «Лунохода», що, керований розумом і волею

людини, проклав перші борозни на далекому супутникові.

На луки спадала зерниста роса, і трава сріблилася під місячним сяйвом. Здавалося, хтось вислав запсільські луги блискітними ризами, зітканими з небесної парчі. Як перенести їх на полотно? На це, мабуть, здатен лише Куїнджі!..

Спати не хотілося. Та як заснеш серед цієї дивної прозорої тиші, коли поруч жебонить, хлюпає течією в своїй одвічності ріка, на березі якої він народився.

7
Дума про Псло

Псло, доле моя... Моя світла голуба купіль!

Від твого зеленого берега пролягла моя стежка в широкий світ. А починається вона від хати у вишняку, від куща калини і дзвонкової криниці, в якій нуртує твоя вода.

Благословенна ріка моя! Як назвати тебе — братом, чи сестрою, а чи хрещеним батьком моїм, чи рідною матір'ю? Ти для мене все. На твоїх берегах починався мій рід. Від того ж, мабуть, і прізвище моє...

Ясноводою течією прослався ти, Псло, грай-ріка на сотні кілометрів з півночі на південь. Народившись у глибинах щедрої російської землі, в краю білих беріз, ти позичив соків із дзвінкого коріння, блакитного кольору — у високого неба, а шовковистості — в ласкавих травах Білгородщини.

Ніхто не знає походження твоєї назви, бо губиться вона в туманній далечі віків. Може, й справді слово «Псьол» означає цілюща вода, чиста, м'яка і прозора, яка пробилася срібними витоками в зелених долах і залебеділа по земному лону широким руслом, вбираючи в себе десятки, сотні джерел менших рік і безліч струмків та ручаїв, що поспішають до тебе з безіменних родочків російської і української землі. На терені твого розгонистого басейну, що розкинувся в обшир майже на тридцять тисяч квадратних кілометрів, розмістилося чотири області — Білгородська, Курська, Сумська і Полтавська,— оперезані голубою живою стрічкою на єднання і вічну дружбу.

На твоїх берегах, Псьол-ріка, споконвіків народжувалися і виростали працьовиті люди, які глибоко пустили

корінь у твою родючу землю, і ніяким ворожим нападникам не викорчувати того роду, не сплюндрувати наших міст і сіл, що постали на пагорбах і долинах, серед тихих гаїв і перелісків та синіх озер, серед янтаревих віковічних борів, що оточили тебе стіною, немов військо в зелених шоломах.

Псло, Псел, Псьол — по-різному називають тебе люди, та завжди ім'я твоє звучить владно і красиво, як ім'я древньослов'янського витязя, молодшого брата Борисфена — Дніпра-Славутича, до якого несеш ти свою джерельну могуть, вливаючись у його чисті води і, вже обнявшись з ним, поспішаєш до моря.

Ти, як і Дніпро, оспіваний у піснях народних, бо й сам мов пісня, яка одвічно дзвенить, лунає, то стиха шумить, то реве, клекоче в розкутості весняного повноводдя, ніби показуючи людям свою силу й могутність, яким ти був у далеку пору своєї молодості, коли проклав звивисте русло поміж крутих і пологих берегів. Ти увійшов, мов легенда, в наші прадавні народні думи, які оспівують подвиги древньоруських полків і дружин.

У гоголівському краю, як називають у народі довколишні міста, села й хутори, що прилягають до Псла, переплелися животворними корінням і пружними кронами прадавнє минуле і сучасне. Історія залишила нам на берегах Псла, ніби на сторінках величезної книги, свої сліди — правічні вали, високі могили, де билися наші прадіди з турками, татарами, шляхтою, шведами та іншими нападниками-чужинцями,— могутні дуби стоять немов вартові сивої слави, і на їхніх верхів'ях вляглася наша історія. Священні реліквії минулого, наші стяги й гармати, наші мечі і коси дбайливо зібрані в залах народних музеїв, усе це нетлінна слава народу, що здавна поселився на берегах Псла і ще багатьох річок, які любовно називають в народі голубими сестрами людей.

«Благословенна синь озер, і Псло, і повів рути-м'яти, народу геній, що не вмер, не вмре від жодної гармати...» Ці поетичні рядки присвячені тобі великим поетом у грізну годину війни, коли на твоїх берегах палахкотіли пожежі і народні повстання проти ворога лютого, який зненависно хотів підкорити землю нашу, залити кров'ю твої береги. Але захлинувся ворог твоєю водою...

Твоя краса і велич, голубий чародію, хвилювали

серця художників пензля і слова, великих творців музики й кіно. На твоїх берегах творили Шевченко і Гоголь, Чайковський і Чехов, Мусоргський і Рєпін, Лисенко, Горький і Леся Українка, Короленко і Тичина, Головко і Довженко.

Бачу їх вічно живих і неспокійних. Ходять вони місячними ночами поміж росяних трав, великі наші предтечі, і там, де вони пройшли, народжуються музика і пісня, встає, неначе з срібного туману, дивна краса.

Скільки синів Росії й України набиралося сил і натхнення з твоїх цілющих джерел, щоб оспівати, возвеличити тебе, увіковічнити ім'я твоє в поемах, симфоніях, яскравих картинах.

Великий син України, геніальний письменник Росії Микола Гоголь народився на твоєму благословенному березі і прославив тебе в своїх безсмертних творах. У дні гіркої розлуки, будучи в далекій Італії, він марив про той час, коли побачить під зорями «мерцающий Псел», нап'ється води з його джерел. Вічний дух Гоголя і зараз витає над берегами Псла... Я бачу, бачу його білу тінь.

Бачу бунтівливого Тараса Шевченка, непокірного Кобзаря нашого, який обходив усе Запсілля, доторкнувшись чутливим серцем до глибин і кровотечних ран народного життя. Ось він стоїть з непокритою головою в селі Мар'їнському коло віковічного дуба, і гнівні рядки виливаються з його щедрого і наболілого серця.

Спливають хвилі вічної ріки, як роки. І вже сивоголовий весляр Олександр Довженко випливає на дубовім човні в білій сорочці, солом'яному брилі, сміло тримається на яреськівській бистрині, долаючи чорторії, пливе немов Дід-Час із легендарної Звенигори.

Псло! Якою таїною віє від назви твоєї. Ти увесь сповнений загадковості і чар. Хто тільки й не милувався твоєю красою, хто не віддавав тобі свого серця! Великий російський композитор Петро Ілліч Чайковський на твоїх берегах заслуховувався народними українськими піснями, вбирав їх у розтривожену душу. Тут, у мальовничому запсільському селі Низи, він творив свою чарівну оперу «Черевички» за мотивами повісті Гоголя. У хвилини творчого злету чародій російської музики зворушено говорив: «Я дуже люблю це місце! Це долина чудової річки Псьол...»

Мальовничою розлогістю берегів Псла захоплювався

Антон Павлович Чехов, мандруючи від Лебедина до Гадяча і далі на Сорочинці. І меркла в його очах розкішна краса Криму, відступала перед незрівнянною, незайманою красою Псла... «Що за місця? Я просто зачарований!» — захоплено говорив великий майстер. І мріяв купити собі хату в запсільському селі, щоб там жити і творити.

Прославлений Ілля Рєпін захоплювався цими неповторними краєвидами і пейзажами. Він зустрічав тут звабну красу в звичаях і обрядах, дивувався з народного одягу, вбирав у свої очі людські обличчя, щоб потім перенести їх на полотно, створити самобутні типи й характери.

Леся Українка — мужня поетеса, зболена совість наша, ластівка з перебитим крилом, жила поблизу Гадяча, на високому крутосхилі, зарослому гаями і дібровами. Той куточок так і називався: Зелений гай. Внизу розкинулись луки, і привільною долиною котив свої шовкові хвилі Псьол.

Здавалося, ніби то якась добра мавка-ткаля розіслала свій блакитний рушник, обласканий сонцем.

Ось вони, «найукраїніші місця на всій Україні» як називала їх Леся в листі до посестри Ольги Кобилянської, запрошуючи гірську орлицю приїхати до неї в гості на береги Псла. Тут у зачарованому Зеленому гаю народжувалися високі думи поетеси і лягали на білий папір... Тут ходила замріяна дівчина, слухала солов'їні щебети, і тихий плескіт хвилі, і таємничий шепіт ясенів, берестів і кленів.

Чародій української пісні Микола Лисенко не раз бував гостем Лесі Українки. Одного разу він завітав сюди зі своїм знаменитим хором. Після концерту Леся Українка запросила Миколу Віталійовича з хористами спуститися з високого косогору вниз, до Псла, прогулятися на човнах. Про той вечір Леся згадувала: «Чудова місячна ніч, легкий плескіт хвиль і широка, задушевна пісня хору — такі хвилини ніколи не забути...»

І ось тепер таку ніч даровано й мені. Благословенна, чарівна ніч, сповнена спогадів, роздумів і жури.

«...Я почав купатися в милій річці Пслі, де ходять великі щуки. Красива річка. Звідси, з села, при місячнім сяйві і під жалібні жаб'ячі наспіви, ялтинське буття здається мені ще більш огидним, вигаданим, непотрібним... Справжній український місяць дивиться у вікно

Думається про бога й ще про щось таємниче і хороше. Хочеться сидіти непорушно і тільки думати...»

Хто це нашіптує йому душевні, схвильовані слова? Хто? Звідки вони врізалися в пам'ять? І враз згадав. Та це ж слова Максима Горького. Так писав він своєму другові з села Мануйлівки, що розкинулось у нижній течії Псла,— там Олексій Максимович любив жити серед простого люду, ставив п'єси, співав з українськими парубками й дівчатами народних пісень. «Хороше в цій Мануйлівці, дуже хороше. Тихо, мирно, трошки сумно... Все-таки хохли славний народ, м'який, ввічливий, я їх дуже люблю... Хочеться сидіти непорушно і тільки думати»,— знову повторював він горьківські слова.

У нього, сина Псла, були свої згадки про річку власного дитинства. «Псьол — радість і біль моя». І бачив себе серед високих трав — босоногого пастушка в полотняних штанцях, забрьоханих у густій росі. То випливав до нього з місячного туману юнак, який прийшов на берег Псла з такою ж, як і сам, юнкою рахувати зорі в Пслі, що купалися в чистих водах. То вставало перед ним страшне видиво жорстокого бою, що лютував біля витоків Псла, під Прохорівкою... Там мало не загинув. Але вирвала його з хижих пазурів смерті русокоса дівчина. Жінки, жінки, ви завжди приходите до нас у скрутну годину, мов добрі ангели-рятівниці...

А ще бачив він страшну зимову ніч, закривавленого батька, який лежав на скутому кригою Пслі. От він зводиться і йде в ніч босий, і вчувається йому, як рипить сніг під задубілими обмороженими батьковими ногами... Десь тут ходив він тої далекої суворої зими. Десь тут. Ну розкажи мені, повідай, Псьол-ріка, де це було? Де впав командир партизанського загону Кащенко зі своїми мужніми побратимами... Ну розкажи, повідай мені, мовчазний насуплений Псло, де, в якому чорному вирі обірвалося життя моєї сестрички? Чого ж мовчиш? Я не гніватимусь на тебе, ні. Я посаджу кущ калини на тому місці, звідки шубовснула у воду Катруся.

Мовчить Псьол, мовчить ніч, тільки білокорі тополі, мов могутні обеліски, виблискують проти місяця, і здається, на них місяць мережить імена давно загиблих.

Тільки перед світом Береговець задрімав. Поспав годину-дві і прокинувся. Хтось бовтався край берега. Мабуть, це вже дід Григор. Береговець одягся і вийшов з куреня.

— Доброго ранку, Василю Романовичу! — сказав поштиво дід.

— Здрастуйте, Григоре Тарасовичу. От добре, що прийшли, мене розбудили. А то спав би я до обіду.

— Та ні, на тебе це не схоже. Адже ти походиш з простого роду. На, ось тобі баба передала сніданок. Карасів насмажила, яких я наловив учора. І перепічку спекла. Таку ти пробував лише у своєї матері. Знаєш, тісто з діжі і прямо на сковороду...

— Від такого сніданку не відмовлюсь... Яка смакота!

— О, бачу, тобі сподобалося. Що то рідна харч, знана змалечку. Ніякі пундики її не замінять...

Доки він снідав, старий наладнав вудки, підійшов до куреня, присів на пеньку з вузликом у руках.

— Ти вчора казав мені, сину, що хотів би мене намалювати. Я відмовився. А вночі передумав. Хочу, щоб намалював ти мене в синовому картузі. Ось він, єдина пам'ять про мого Якима.

Дід розгорнув білу хустку, і в руках його зблиснув зелений кашкет, який носять прикордонники. Ніжно провів по ньому рукою, надів на сиву голову і враз став ніби іншим. Помолодшав, чи що. А може, уявив себе Якимом?

— Незадовго до війни Яким гостював у нас і залишив свій старий картуз на пам'ять. А який же він старий! Ти поглянь, як миготить зеленавістю своєю, виблискує п'ятикутною кокардою... Бережемо ми його з бабою, як світлу пам'ять про сина. Буває, що одягаю я картуза на свято, особливо на День Перемоги. І тоді здається нам з бабою, що повертається до нас син Яким. Хоч і наплачемося ми в закутку, подалі від людей...

В очах у старого виступила тепла роса. Дід Григор труснув головою, здолав свою миттєву слабість.

— Цей картуз — єдине, що залишилося від сина. То й намалюй мене заради нього.

Береговець аж стрепенувся. Та це ж знахідка! Де ще можна знайти щось подібне. Сивий батько в картузі си-

на-прикордонника, який давно поліг у бою за рідну землю, і ніхто не знає, де його могила...

Художник кинувся до мольберта, і вже заграли пензлі в руках, і на білому полотні, ніби з сивого туману, поволі з'являлись контури діда Грицька.

Старий сидів на пеньку, за ним — білокорий вузлуватий осокір, а далі — просвіток, зелений берег, голуба течія Псла. Кращої композиції й не придумати.

— Може, вам незручно мовчки сидіти, то ви говоріть, розказуйте щось, а я малюватиму.

Монолог діда Крутивуса

«І то так. Не звик я сидіти без діла. Та й не люблю мовчати. Розкажу я тобі, синку, як ми давно колись з твоїм батьком на цих луках коней пасли. Хоч тоді і бідно жили, але в кожному селянському дворі була якась своя шкапина. Удень той кінь запряжений у віз або плуг, і вже коли прийде вечір, скинуть з нього хомута, на ніч ведемо ми своїх коней пасти на Зелений острів. І коням роздолля, і нам, сільським хлопчакам, радість. Так з кіньми й росли... Якби ти знав, до чого було важко розлучатися зі своїм конем, коли ото в тридцятому році вступали до колгоспу. За колгосп я, можна сказати, обома руками. А як подумаю, що доведеться здавати коня, відводити на спільну стайню, душа німим криком кричить. Уночі, бувало, вийду до свого коника, зайду в повітку, ласкаю його і плачу. Буланий мій неначе розумів мене, покладе, бувало, свою велику голову на моє плече і сам мало не плаче... З тиждень отак я з ним прощався. І якби не твій батько, нізащо б не здав буланого до колгоспу. Та Роман Степанович загітував. Умів чоловік душевно говорити з людьми. Пообіцяв, що поставить мене конюхом на стайню. Знайшов, так сказать, слабке місце. Збагнув мою душу. Відтоді я й став колгоспним конюхом. І скажу тобі, дивився я старанно за всіма кіньми, бо тепер усі вони були мої...

Я й на війні, брат, був з коненятами. Бо який з мене солдат?.. Уже до п'ятдесяти добиралось. Не підлягав, так сказать, мобілізації... Та я набився в добровольці. А сталося це так... Вирушив я з колгоспу до воєнкомату як підводчик, підвозив своїх земляків-новобранців до міста, а назад додому не повернувся. Пристав до однієї частини... Треба було відвезти поранених до госпіта-

лю... Одвіз. А потім заходився підвозити снаряди на передову. Так і закрутила мене війна. Коні в мене були молоді, старанні — Буян і Гривко. Згодом прикомандирували мене до одної частини. Автомобілів у нас тоді було не густо... Боже ти мій, скільки я тих снарядів перевозив і все на фашистську голову. Попервах воювати сутужно і гірко було. Ой, гірко! Відступали ми до самого Сталінграда. Важко було і людям, і коням. Та, дякувати самим собі, а не богові, вистояли! Хоч не всі, звичайно. Багато полягло нашого брата...

У кожного солдата своя судьба, або, як казав наш сержант товариш Розсоха, своя діалектика. У судьбу він не вірив, називав це «предрассудками», а діалектику визнавав. Дивне якесь слово. Я його вперше від сержанта почув. Начитаний був чоловік. До війни завідував сільбудом. У комсомолі він ще з двадцятого року. Сильний був агітатор! Перечитав, брат, Карла Маркса, ще й Фрідріха Енгельса. Політграмоту знав на зубок... І часто вживав оте слово — діалектика. Поступово і я звик до нього на війні. Бо мало не щодня бачив оту діалектику на практиці в нашому нелегкому солдатському житті. Після кожного бою недощитувалися ми своїх бійців. Того осколком скосило, той на міні підірвався, а третій нарвався на німецьку кулю а чи та проклята куля знайшла його. Діалектика, брат, як казав старшина. З часом і я в неї увірував. Якщо тобі випала діалектика жити, то житимеш. Через усі смерті пройдеш, може, будеш поштопаний і зарубцьований, але не здолає тебе смерть. А якщо тобі випала діалектика загинути, то рано чи пізно прийде тобі кінець. Так то! У кожної людини є своя діалектика життя і смерті. Судьби, може, й немає, як говорив наш старшина, а діалектика є... Ота сама, що про неї Карл Маркс писав. От і живемо ми тією діалектикою. А що, неправда? Правда! Сама настояща! От сини мої, молоді соколята, погибли на війні, а я, старий півень, живу. Діалектика, брат! Краще б навпаки було. Нехай би мене смерть скосила, зате були б Крутивусові онуки, і колосився б мій рід. А тепер випала така діалектика моєму роду, що має він згаснути. Кому що на роду написано за отою діалектикою, так воно й буде...

Да, так ото я й кажу — пройшов і я зі своїми коненятами через пекло війни. Всяке бувало. А вже коли наступали, то ледве встигав на своєму возі, щоб не відстати від солдатів. Розбагатіли ми, брат! Були вже в нас

і автомашини, і танки, і гроза фашистів — «катюші»... Це тобі, брат, не руська трилінійна гвинтівка образца 1891 года, з якою ми війну починали...

Назад випало мені йти не через Україну, а Білорусію, разом з фронтом товариша Рокоссовського. Я зі своїм Буяном та Гривком усі білоруські болота пройшов, аж до самої Померанії. І все обійшлося. А вже на німецькій землі ранило мого Буяна, розтрощило ногу снарядом. Звеліли знищити коня... А я їм і кажу: «То вбивайте мене, коли так. Я коня знищити не дам. Сам його виходжу, коли ви такі безпомічні». Командир, спасибі, заступився за мене і коней моїх. І став я лікувати Буяна народним способом. Дьогтем рану змазував, забинтовував рушниками. Беріг, ніби солдата. І виходив-таки. Діалектика, брат.

Добре, що на нашому фронті настало затишшя. А затим знову рушили наші в наступ. Важко було прориватн вражеські позиції, укріпився фашист, закопався в землю. Та наші солдати-герої виколупували його звідти. А дехто з гітлеряк навіки в землі залишився. В тому бою я хлопцям снаряди підвозив. Знайшлася і моїм коненятам робота. Та сталася біда: налетіли на нас літаки німецькі і ранило мене осколком у праву ногу, нижче коліна, геть гомілку розтрощило. Лежу я на землі, звестися не можу. А коні мої, повірте, ніби люди, все розуміють, стоять наді мною і плачуть. Плачуть, бідолашні... Прямо з передової потрапив я до госпіталю... І така мене взяла досада і жаль. Треба ж мені отаку халеписту діалектику? Мало що сам нікуди не годен, так ще й за коней душа болить... Пропадуть без мене коні... І вже прошу, благаю командира, щоб дали Гривка і Буяна в надійні руки, доки я одужаю... «Ви про себе подумайте,— відповів мені командир.— А за коней не турбуйтесь». У госпіталі мені хотіли ноги відчикрижити. Не дався я... Що хочете, те й робіть, а ноги не дам. Лікар махнув рукою. Мабуть, не вірив, що я виживу. Роздроблені кістки, мов цурпалля, склав докупи, забинтував. Будь що буде! А я вижив, трясця його матері, на зло нашим ворогам-супостатам. І до своїх коней повернувся. Як побачили вони мене, заіржали з радості, тягнуться до мене гривастими головами. Як тут не розплакатись на радощах, коли випала мені, сину, отака діалектика. І рушили ми далі з Гривком та Буяном дорогами війни, доки не настала Перемога. Я на тих коненятах і додому

після війни вернувся. Боже, що то було! Як побачили мене люди, збіглися з усього села. «Григор приїхав і на своїх конях». А в колгоспі тоді не мали жодного хвоста. Так що я на своїх коненятах ще землю нашу орав і хліб сіяв... Так то. Як згадую їх, серце від жалю крається... Вік кінський короткий.

Коней то я зберіг, а синів на війні втратив. У жорстокім бою на Бузі в перший день війни упав прикордонник лейтенант Яким Крутивус, ставши супроти ворога. Другий син Семен під Сталінградом загинув смертю хоробрих... Льотчик він був. Збили його в небі фашисти, як сокола білокрилого. І ніхто не знає, де його могила. А третій, наймолодший, Михайло, загинув у Празі в останній день війни... Та й жорстока ж, немилостива була до мене доля. Гірка моя діалектика. Всі сини мої були нежонаті, так що не залишили ні невісток, ні онуків. Удвох з бабою доживаємо віку...»

Береговець пройнявся жалем до старого, але не став утішати діда Григора. Знав, що такі люди не люблять, коли їх жаліють. Замовк дідок, опустив голову, поволі розгладив рукою сиві вуса. І по всьому було видно, що важко йому згадувати далеке минуле. Але що вдієш, коли залишилося жити тільки цим. Майбутнього в діда Григора не було, як не було нащадків роду. Викосила Крутивусів проклята війна.

«Після війни я ще довго коло коней ходив, стрибав мов підбитий селезень, тягаючи скалічену ногу. А тепер уже й до того не годен. Та й коней у нас стало мало. Сто хвостів на три села. А в деяких колгоспах скоро зовсім виведуться. А жаль. Що там не кажіть, а коня ніякий трактор не замінить. І не заважають вони одне одному. Та й те сказати — хіба то діло, коли сорокап'ятисильний трактор везе гарбу соломи на ферму? Скільки він того бензину спалить, повітря засмердить. А можна ж запросто конячиною... Не цінують у нас коней... Спохватяться колись, та гляди, щоб пізно не було. Ото хіба що в Дібрівці на розвод залишаться.

Заговорився я з тобою. Ти вже звиняй, Василю, може, що й не так сказав... Не звик до хитромудрої дипломатії. Що думаю, те й кажу. Як на мене, то всі повинні говорити правду, хоч буває вона й гірка, ота правда. А то навчилися деякі товаришочки красно говорити, язики немов на шарнірах. Як почне, як почне — не вгомонить-

ся, не зупиниться. А відвернеться, все не так робить, як щойно людей навчав... Лицедійство, брат, препоганюща штука... В театрі воно, може, й треба, а в жизні — негоже, коли процвітає дворушництво. Гірше бур'яну на родючому полі... Оце недавнечко приїздив до нас лектор, пробі аж з самого Харкова. Читав лекцію про високу мораль і доброчесність. Там такий балакун. Майстер говорити. Все розказував, яким треба бути в житті. Лекція людям сподобалась. Проводжали лектора оплесками. Оскільки було вже пізно, то влаштували того просвітителя на ночівлю до однієї молодички, чоловік якої навчався на курсах у Полтаві. А на ранок по всьому селу пройшла чутка: молодиця вибила тому лекторові два зуби за те, що приставав до неї серед ночі. До світанку втік він із села. От тобі й діалектика. На словах говорив одне, а на ділі чинив підлість. Як на мене, то я б таких жеребців валашав, а не пускав би їх на трибуну».

Береговець вибухнув сміхом. Уявив на мить нічну баталію в сільській хаті, як тікає серед ночі побитий постоялець, а за ним женеться дід Крутивус.

— Ну й насмішили ви мене, діду Григоре.

— Кому смішки, а йому, брат, треба два зуби вставляти. Та ще ж, мабуть, золоті. Чи вистачить тих грошей, що заробив на своїх лекціях? — похитав головою старий.

Поступово на полотні під рукою художника вимальовувався портрет діда Крутивуса. Сива розкошлана чуприна вибивалася з-під картуза, звисала на праве вухо. Густі брови, чорні, без жодної сивинки, нависали острішками на очі. Чоло змережане зморшками літ. Вибілені часом вуса, якими пишався старий, робили його лице ще більш виразним. Дід Григор був схожий чимсь на отого козака-характерника, про якого в давнину ходили по світу легенди. Коли б не зелений кашкет прикордонника на голові, можна було б подумати, що дід Крутивус і справді прийшов з того далека, овіяного курявою століть.

І все ж було щось у діда своє, можливо, тиха лагідність і доброта, які світилися в очах старого... А чи туга наклала на діда Григора свою печать від гіркої самоти на старість.

Береговець не вловив до кінця отої ознаки, властивої

лише дідові Крутивусу. А відтак не міг доконечно розкрити внутрішнього образу свого незвичайного героя.

«Не все зразу, не поспішай,— заспокоював сам себе.— Попереду в тебе ще чимало часу. Ще наговоришся з дідом, ще збагнеш його духовний світ, його правдиву душу...»

Синювата тінь від крислатого осокора перемістилася праворуч, упала на плесо ріки, і від того Псьол потемнів, уже не зблискував швидкоплинною течією.

Вудки, прилаштовані на дерев'яних рогачиках, напівпотонули у воді. Може, й клювала на гачок якась риба, та не до того було старому рибалці, щоб підсікати. Псьол нуртував під берегом, закипав чорториями і ніс свої хвилі далі до широкого плеса, залитого сонцем, що лащилось до піщаного берега на мілководді.

9

...Моторний човен розтинає дніпрове плесо, мчить до гирла Десни. Зустрічний вітер обдає свіжістю й бризками Юлію Валеріанівну, яка сидить на кормі в самому купальнику, підставивши засмагле тіло пекучому сонцю.

Зелені береги пропливають, мов кінокадри з якогось чарівного фільму. Верболозові кущі, копиці сіна в далині, брезентові палатки край берега і засмаглі людські тіла на прибережних пісках.

За кермом Леонід Михайлович у чорних окулярах від сонця, в капроновім брилі, оголений до пояса. Він веде моторного човна, мов по шнуру. Юлія Валеріанівна милується своїм чоловіком, рада з того, що везе він її на береги зачарованої Десни... Там у них є потаємний закуток. Між копицями сіна напнуть вони свою палатку і потраплять в обійми первісного життя. Може, то й краще, що Марина Береговець відмовилася їхати з ними на Десну. Побудуть з Льонею наодинці. Щоправда, він щось спохмурнів, коли сусідка відмовилась од запросин. І навіщо вона йому здалася? До того ж гордячка. Хотіли їй зробити добро, знаючи, що вона нудиться в самотині. Чоловік подався світ за очі. Що й казати, баламут, людина вільної професії. Від усього вільний. А може, просто ця Марина йому набридла. Вона жінка з характером і, мабуть, добре допікала тому художникові. Від добрих жінок чоловіки не тікають. От

хоча б узяти Льончика... Прожила з ним, мов у бога за пазухою, в спокої і достатку. А що дітей не було, то навіть краще, навіщо зайва морока...

Поминули гирло Десни, проїхали ще кілометрів зо три і повернули до берега. Ну от і причал.

Полозенко припинає човен до пенька старої верби. Переносить речі під копиці сіна, напинає палатку.

— Ну от, наша оселя й готова. Давай сюди...

Юлія Валеріанівна заходить до неї, немов у вівтар... Свіжоскошене сіно п'янить, і від нього паморочиться голова.

— Як добре, що ти привіз мене сюди,— горнеться вона до нього.— Тут краще, ніж на дачі. Здається, ми самі на світі.

І довгий літній день здається закоротким для Юлії...

Скільки було в неї отаких безконечно щасливих днів! Відпливли, віднуртували в безвість. А тепер лежи і скній у самоті, втупивши очі в стелю.

Від жалю Юлія Валеріанівна гірко захлипала.

Вже з тиждень лежить вона, прикута до ліжка. За які такі гріхи? Чим бога прогнівила? Щоправда, не богомільна, не говіла й не сповідалась, хоч до собору рукою подати... І зараз розколихані луни церковних дзвонів долітають до неї через відчинені балконні двері і наводять тугу. Надворі літечко, сонце бризкає через широкі шибки. Всі люди радуються теплу. Скільки їх зараз вигрівається на Дніпрі на піщаних пляжах. Скільки коло моря! А вона, недужа, лежить на полірованому ліжку під квітчастим килимом, що повис над нею, мов мармурова скеля, і давить на груди. Не сподівалася, що прийде до неї отака біда.

З вигляду Юлія Валеріанівна була чимсь схожа на дореволюційну купчиху. Повна з себе, тілиста, хоч і не дуже молода, вона навіть пишалася своєю зовнішністю. «Хіба то жінка, якщо вона схожа на тараню»,— говорила Юлія.

«Вам би схуднути треба. Зайва вага — велика шкода для здоров'я»,— радили їй лікарі. «Але ж поїсти люблю я. Не можу втриматись від спокуси. Шоколад — моя слабість. Люблю всякі торти, пироги домашні, варенички»,— признавалась Полозенчиха. «Цукор — то біла солодка отрута. У вас, напевне, діабет. Сходіть до лікарів, порадьтесь. Вам слід обстежитись грунтовно»,— радила сусідці Марина Сергіївна. «Ой, не лякайте мене!

Ви знаєте, я медиків боюсь. Тому до них і не ходжу. Не доведи боже, накличуть біду, знайдуть у мене якусь хворобу. От скоро поїду в санаторій до моря, випрошу у лікарів китайську дієту, купатимусь і відразу схудну... Хоча б кілограмів на п'ять...»

Щасливе подружжя майже щороку відлітало до звабного Криму або на Кавказ — на теплі води, на гаряче сонце. А звідти Юлія Валеріанівна поверталася ще повніша, хоч і викупана в морських хвилях, засмагла в сонячних променях, та не помолоділа.

Юлією Валеріанівною охрестила вона себе сама, відколи вийшла заміж за Полозенка. Насправді від народження звали її Уляною, а батька Оверком. Подумати тільки — Уляна Оверківна! Як це грубо звучить для дружини професора! А Юлія Валеріанівна — ласкає слух. Та й самій приємно. Так з часом забулося старе подільське ім'я. Колись, ще до одруження, закінчила вона педагогічний інститут, навіть працювала трохи в школі. Але після того, як чоловік став професором, облишила роботу. «Навіщо мені оті клопоти з чужими дітьми? Заробляти стаж для пенсії? Обійдемось. Мій муж — ото моя пенсія!»

Дуже полюбляла Юлія Валеріанівна грати в преферанс. Навчили її цієї премудрості солідні дами на курорті. Вона захопилася картами і могла висиджувати за грою ночами. Одного разу за тим преферансом професорша так перехвилювалася, що в неї стався сердечний приступ. Довелось викликати швидку допомогу. Лікарі вклали хвору в ліжко, зробили кардіограму. Картина була невтішна. З тиждень полежала Юлія Валеріанівна в постелі. А далі відійшло. Бог милував. Спочатку береглася. А тоді й забулося. Хоч Марина не раз радила їй взятися за себе. Адже вік критичний. Усе може статися. Той інфаркт знахабнів, косить не лише відповідальних мужчин, а й жіноцтво.

«Ай, не лякайте мене, Мариночко! Я знаю одне — в здоровому тілі здоровий дух».

Весною Юлія Валеріанівна разом з чоловіком відпочивала в санаторії «Конча-Заспа». Дуже їй там сподобалось. Кругом ліси та луки, Дніпро розлився так широко, що плескався поблизу санаторію. Все зеленіло й цвіло. У них з чоловіком люкс, дві кімнати — спальня і вітальня, окрема ванна. Свій телефон, телевізор... Чудові умови.

А влітку захотілось побути коло моря. Та й у горлі в неї хрипить. Гланди розбухли. Від них, кажуть, і серце страждає... Треба підлікуватись. А головне, біля моря вона відчує себе молодою. Ніби повертаються до тебе літа. Ночі південні, місячні, прозорі, хмільні. В кущах витинають цикади. Голова йде обертом. Власний чоловік стає схожий на коханця. Як відмовитися від такого щастя?

Ось тоді, перед від'їздом до Криму, побували вони з чоловіком на Десні. Той день і досі в неї перед очима. Може б, не варто було їхати до моря. Жаль, не послухала вона мудрих лікарських порад. Не поталанило їм цього року. Через тиждень сталося непередбачене. Напосівся серцевий приступ. Ледве відходили тамтешні лікарі. Три дні пролежала Юлія в ліжку, а потім тихенько-помаленьку привіз її додому чоловік. І ось тепер нездужає вона, рідна спальня стала за лікарняну палату.

Через кілька днів по приїзді в Київ стурбований Леонід Михайлович подзвонив Марині Береговець, розповів про сімейне горе. Просив зайти до них, послухати дружину, втішити, заспокоїти.

— Ми благаємо вас, Марино Сергіївно. Адже Юлія вірить тільки вам, дорогий наш лікарю. Ви вже пробачте, що звертаємось до вас. Знаєте, як ото в прислів'ї мовиться — як до горя, то й до бога... А ви для нас ніби бог.

— Це вже ви занадто, Леоніде Михайловичу.

Наступного дня Марина зайшла до Полозенків. У великій кімнаті під килимом, що простер свої розмаїті крила на всю стіну, лежала на пуховиках змарніла Юлія Валеріанівна. Друге ліжко, що стояло впритул, було заслане оксамитним покривалом. У кімнаті напівсутінки. Штори опущені, щоб не так било у вікна гаряче літнє сонце. На підлозі китайський килим, куплений ще в п'ятдесятих роках. Товстий, ніби викладений з дерну.

Забачивши Марину, Юлія Валеріанівна просльозилася.

— Ой, спасибі вам, голубко, що зайшли. На вас уся надія. Не послухала я вас, Мариночко, закортіло до моря. Але, мабуть, правду кажуть люди, що занадто — то не здорово. От і схопило серце... Пече отут і давить, ніби хто поклав каменюку на груди.

Юлія Валеріанівна намагалася звестися в ліжку.

— Лежіть, вам не треба вставати і тим більше хвилюватись...

Господар дому здогадався вийти з кімнати. Юлія Валеріанівна скинула рожевий пеньюар, опустила з пухлих плечей нічну бузкову сорочку. Сиділа на ліжку, чимсь схожа на виліплену снігову бабу, тільки й того, що була не холодна, а пашіла вся, мов перестояна з тістом діжа.

Марина Сергіївна уважно обмацала брезкле тіло, вислухала зморене серце, яке давно заплило жиром і стомлено вистукувало раз по раз, збиваючись на перебої. Сумніву не було: у хворої мікроінфаркт. Добре, якщо цим закінчиться. А коли хвороба прогресуватиме далі? До того ж у неї діабет. А це небезпечно...

— Ну, що там? — благально звела хвора очі на лікаря.

— Як вам сказати. Треба полежати. Наберіться терпіння. Я вам випишу потрібні ліки. Кардіограму робили?

— Та приїздили з поліклініки вчених... Ви вже зробіть милість, не полишайте мене. Тим лікарям я не вірю... Що ті дівчатка розуміють? А уколів я боюся — ще жовтуху занесуть.

— Дарма. Не відмовляйтеся від уколів. Нехай походять медсестри.

З сусідньої кімнати зайшов Полозенко. Запитливо глянув на Марину. Але не наважився питати при хворій. Уже коли проводжав, сказав обережно:

— Ну, що з нею?

— Скажу вам відверто — погані у вашої дружини справи. Краще б її госпіталізувати. Потрібний догляд. Вставати їй ніяк не треба. Серце може підвести.

В очах у Полозенка тривога і якась досада. Треба ж йому отаку халепу! Та й кому приємно, коли дружина хворіє. «Вдає, що побивається за Юлією, а по всьому видно, кривить душею»,— подумала Марина. Умів він задобрювати дружину. Такий уже святий та божий. А коли б та Юлія знала, скільки разів її професор толочив чужу гречку, скільки грішив з іншими жінками. Але то все шито-крито. Та й хто подумає таке про солідного мужчину. А скільки є їх, отаких гріховодників? Декого навіть власні дружини вигороджують, щоб, не доведи боже, не дійшло до начальства. Тоді й чолові-

кові будуть непереливки, і родина постраждає. І жінки терплять. Навіщо рубати сучок, на якому сидиш, нащо самій псувати благополучне життя. Є такі подружжя, чимало зустрічається посивілих життєлюбів, таких, як оцей Полозенко. Хто-хто, а вона, Марина, знає.

Леонід Михайлович провів сусідку до ліфта, галантно розпрощався, навіть припав губами до її руки. Марина відчула, як гаряче дихнув він, ніби обпалив шкіру. Поспішно висмикнула свою руку з його пухких спітнілих долонь.

Повернулася додому знервована. З голови не виходили Юлія Валеріанівна і Полозенко. Який дивний він! А як глипнув на неї, ніби голодний вовк на ягницю. Очі зблиснули, немов у кота в сутінках. І аж здригнулася від того.

Згадався Василь. Він не міг терпіти, коли Полозенко припадав до її руки. Невже помічав щось, чого не бачила вона, сприймаючи ту випещену галантність професора як належне.

— Ну, що там? — запитала у неї Валя.— Як тьотя Юля?

— Заслабла на серце. В лікарню треба класти.

— От тобі й маєш — після санаторію та в лікарню! Легко сказати,— озвався Віктор.— Перспектива не з блискучих. Жаль. Така домовита жінка. Все тягла в свою хату, обставляла свій вігвам по люксовій категорії. Не в багатстві таки щастя, як кажуть мудрі люди...

— А ти де був цілий день? — поцікавилась мати.

— У мене сьогодні відгул. Законний! Чесно кажу. Так я взяв машину і гайнув до лісу.

— Радий, що немає батька. Ганяєш машину без дозволу.

— Ну що ти, справді! Адже ми з ним домовились. Він довіряє мені. Що, я маленький?.. І потім, я ж не чужий,— уже ображено сказав Віктор.— Здається, маю якесь право...

— Всі ви про права свої знаєте і не думаєте про обов'язки.

— Мамочко, не говори так категорично...

— А ти не юродствуй. І знай, що в житті є ще один ніким не писаний закон — закон сімейного життя. Звикли, що з вами батьки панькаються змалку, і ростете, як бур'ян.

— Це я бур'ян?! — засміявся Віктор.— І який же саме?.. Лопух чи осот? Чи ще якісь там є бур'яни...

— От бачиш, ти й цього не знаєш, а маєш вищу освіту.

— А навіщо воно мені. Я не ботанік, не агроном, хоч дід мій і був хліборобом. Що поробиш — такий вік, відбився нащадок від землі... Урбаністом став.

— Знайшов чим хвалитись.

— Ти, мамо, зла чогось сьогодні. На батька маєш гнів, а на мені оскому зганяєш. Сама в тому винувата, що він не тримається хати.

— Як ти смієш?!

— Вікторе, перестань,— озвалася Валентина.— Самого, мабуть, розпекла твоя наречена.

— А ти не сунь свого носа в пшеничне борошно.

— Я не можу мовчати, коли рідну матір ображає її син,— скипіла Валя.— І батька краще не чіпай.

— Мовчу, мовчу... Забув, пробачте, що наша мати любить усіх повчати. А я вже виріс з тих штанів.

— Яких? — спалахнула мати.— Тих, що купив за батькові гроші? Свої ж розкидаєш на вітер. Знову від тебе вином несе...

— А от і не вгадала, випив з друзями чарчину коньяку...

— Посоромився б хвалитись. Звикнеш отак чаркувати, станеш алкоголіком.

— Ну от, пішла-поїхала наша мама... Може, мені молочко через соску смоктати,— спробував перевести на жарт Віктор.

— Не корч із себе блазня,— шмагонула мати словом, немов батогом.

— Ну, годі тобі, годі,— насупився Віктор.— Ти ж сама колись казала: «Немає поганих дітей, є погані батьки...» Скільки й пам'ятаю себе, стояли в нас коньяки та вина в буфеті незамкнені. От і звик причащатися.

— Від домашнього злодія не сховаєш.

— Це я злодій? — спалахнув Віктор. І, щоб не нагрубити матері, грюкнув дверима.

Не вперше докоряла йому мати за випивку — боїться, щоб не спився синок, як деякі його знайомі, діти досить-таки солідних і порядних батьків. А він лише зрідка дозволяє собі робити зигзаг. Невелика біда. Дехто хіба ж так випиває! І не коньяки, а біоміцин (біле міцне) або «сонцедар» за дев'яносто копійок. І все проходить.

Вечеряли мовчки. Розійшлись по своїх кімнатах. Стомлена за день Марина впала на ліжко. Може, вперше за всі дні відчула гірку самотність. Ну, чого в неї так невдало складається життя. Може, й справді винувата вона в тому. Всьому надає значення, до всього втручається, набридає своїми докорами, а чоловіки цього не люблять. Здавалося, жити б тільки в злагоді та радості, доки ще не старі. Так ні ж, дійшло до розбрату. А життя ж не вічне. Ну що, коли, не дай боже, Василеві стане зле. Та й сама вона не вічна. Діти дорослі, що їм до батьків. Віктор навіть радий, що немає батька,— візьме автомашину і гайда до лісу, підхопивши якусь дівчину.

Тривожні думки обсіли її, мов надокучливі оси, і всі дзижчать та жалять. Важко від них відбиватися руками, від того вони стають ще злішими.

Знову згадався сусіда Леонід Михайлович Полозенко. Одного разу, коли вони були в них, вибрав хвилину, запитав не без єхидства:

— А де ж це ваш благовірний?

— Поїхав у творче відрядження.

— Ой Марино Сергіївно, довірлива ви, мов ягнятко. Щоправда, творчі відрядження всякі бувають. Художники — народ винахідливий.

— Що ви хочете сказати?

— А те, що не любить він вас, і ви це знаєте краще від мене.

«Що за чоловік?» — подумала вона насторожено. І ось тепер він, здавалось, стояв перед нею і хитрувато мружив очі. «Відійди геть, спокуснику»,— відмахувалась вона од того привида.

За вікном клекотіла, гула автомашинами, тролейбусами вулиця, зблискували на електричних дугах іскри, і від того спалахувала кімната, неначе залітали до неї лихі блискавиці.

10

Немає в світі гіршого від самоти. Та ще коли тебе облягла хвороба. Час тягнеться повільно, немов смоляний потік, і ти один у тій чорній трясовині. Вдома більше нікого. Дружина Ганна ще зранку подалася на ферму, а він нудьгує наодинці і дивиться з веранди на широке подвір'я, знане з далеких дитячих літ. Он стоїть розлога груша, теж самітна, бо вже давно немає старої

батьківської хати, біля якої вона виросла і розгалузилась буйною кроною. Кучеряві вишні аж миготять побурілими червоними ягодами, осяяні сонцем. За садом на городі цвітуть картоплі, поміж ними пломеніють, мов факели, маки — білі, червоні, рожеві. Золотогаптовані соняшники кланяються вранішньому сонцю, повертають до нього свої голови. До чого ж гарно надворі в цю благословенну пору раннього літа.

От би встати й пройтися густим споришем, що заплів зеленим мереживом усе подвір'я, доторкнутися рукою до пелюсткових маків, прислухатись, як гудуть бджоли в золотих щільниках соняхів. Але несила. Немічне тіло остаточно зраджує його, тільки горда душа не здається, бунтує, та ще очі пожадливо вбирають у себе всю дивовижну красу білого світу, ніби прощаються з нею.

Сам він, один. Коли б були в нього сини та дочки, не залишили б батька в самотності. Навіть здалеку приїздили б до нього разом з онуками, як часто до інших людей навідуються гості з Полтави, Харкова, Москви, а то й далекого Сибіру. Де тільки й немає наших — кобзівських. Та до нього ніхто не приїде...

І при цій згадці ожив Дмитрик, ніби виринув з густих туманів часу, усміхнувся до батька, помахав рукою... «Ой сину мій, маленький сину! Забрала тебе в мене проклята війна, підірвався на німецькій міні. Вже коли повернувся з війни, довідався про це горе, взяв за сина Миколку, бідолашного скаліченого сироту, замінив йому батька. Вивчився хлопець, вийшов у люди, агрономом у колгоспі працює, а фактично й головою, бо ж який же з мене зараз голова... Схоже на те, що доходжу свою нелегку довгу ниву. Проклятий німецький осколок застряг у легенях. Приніс його з-під Берліна, мов чорний спогад про війну... Надовго занімів він, причаївся, а це, бач, заговорив. Навколо нього утворилася невигойна пухлина, хоч і не зізнаються в тому лікарі. І от сохне він, немов дерево на пні. Відчуваючи свій неминучий кінець, просився, щоб увільнили його від головування в колгоспі. А люди не згодні. «Е ні, Гордію Васильовичу. Тільки смерть розлучить нас із тобою. Твої поради й слова для нас багато важать. Може, й тебе це тримає на світі. А так втратиш останні сили, згаснеш, мов забуте полум'я. Ти вже не зобиджайся і будь з нами, скільки тобі написано на роду. А господарство

нехай веде Микола Степанович Христич, твій вихованець і названий син».

Микола й справді його надія, неначе син рідний. Частенько навідується, розповідає, як ідуть справи в господарстві. І цим додає хворому сили. Хоч би ж сьогодні навідався та повідав, чим живуть люди, як готуються до жнив. А може, взяв би і його з собою в поле, як не раз бувало. Там серед зелених нив ставало старому ніби краще, на вітрах розвіював свій сум, а з ним і хворобу...

В самоті день тягнеться повільно, ніби все зупинилось, навіть сонце в небі повисло велетенським соняшником і сіє свою пергу, губить на землю пелюстки золотого цвіту.

...Гордій Васильович здалеку почув гурчання автомашини і аж просяяв — мабуть-таки, Микола їде. Почуття не обмануло його: за хвилину газик зупинився біля воріт, а за тим на стежці, що вела до хати, з'явився Микола Христич.

— Добрий день, Гордію Васильовичу!

— Здрастуй, синок. Спасибі, що навідався. А мені сьогодні щось так гірко... Мабуть, і до жнив не дотягну. Повези мене, Миколо, в поле. Хочу попрощатися з хлібами, а може, й померти серед степу...

— Таке скажете. Заспокойтесь,— втішав його Христич.— Важко вам їхати.

— Не вмовляй мене, Миколо. Повези. Благаю тебе. Хочу, може, востаннє послухати, як шумлять жита й пшениці, співають у небі жайворонки. Чує моє серце близький кінець...

«Ну як ти йому відмовиш,— вагався Христич.— Може, й справді це його останнє прохання».

Не чекаючи відповіді, старий почав збиратись, підвівся з крісла, накинув піджак на плечі, знайшов бриля. Микола кинувся йому на допомогу. Взяв старого під руку, і Жадан, спираючись на плече Христича, рушив за ворота до автомашини. Очі в нього загорілися жадібним блиском, якось ніби ожили в передчутті зустрічі зі степом. Він сидів поруч з Миколою, який уцілілою правою рукою вів автомашину сільськими вулицями, дорогою, яка бігла в повитий імлою степ. Коли вони минули Кобзівку і колосисте поле прийняло їх у свої обійми, Гордій Васильович аж зітхнув чи хлипнув від болю, а може, й радості, що ще раз побачив урожайні ниви в сонячному мерехтінні раннього літа.

Піднялися на крутий кряж під Воскобійницькою горою, звідки відкривався простір на його Солдатське поле.

— Зупинися ось тут,— попросив стиха.

Микола загальмував, заглушив мотор, допоміг Гордієві Васильовичу вийти з машини. І він стояв серед буйного розливу пшениць, скинувши бриля. Сиву чуприну куйовдив теплий, ласкавий вітер, ніби гладив старого чутливими долонями. Жадан у глибокій задумі стиха щось шепотів безкровними губами. Мабуть, згадував, як давно колись він бився отут з лютими ворогами, як мало не загинув на цьому полі.

...Того сумного літа багато хлібів залишилося в полі нескошеними. Зчорніли потолочені жита, пшениці і вівси. Стікали сльозами гречки́ і проса́. Земля була у важкій печалі. А той урожай, що встигли сяк-так скосити, лежав у копах та стогах, і нікому було той хліб молотити. Врожайними полями Полтавщини гуляла чорна війна. Фашистські танки пройшлись по ній, немов сатанинські колісниці, вирвавшись далеко вперед, замкнувши в смертне коло радянські полки й дивізії.

Розрізнені, пошматовані, знекровлені частини оточенців з боями пробивалися на схід, прориваючи німецькі застави. Важко було, ой як важко! Нащо вже штаб Південно-Західного фронту на чолі з командармом Кирпоносом і той потрапив до ворожої пастки. В яру в Шумейковій діброві поблизу Лохвиці в бою знайшли свою смерть Кирпонос, Бурмистренко, Риков, Тупиков, а з ними ще шістсот командирів і солдатів, але не здалися ворогові...

Невеличка група оточенців одної ночі дісталася до Кобзівки, знайшовши притулок ось на цьому полі. Треба було трохи перепочити, набратися сил, роздобути якихось харчів, щоб наступної ночі пробиватися далі на Харків. Були серед тих бійців поранені й контужені. Перемагаючи біль і втому, поспішали до своїх, вириваючись із страшного ворожого кільця.

За ніч вони подолали понад двадцять кілометрів, а перед світом позаривалися в скирти й копи, затаїлись. Бо ж несила була не те що битися з ворогом, а посуватися далі. Голодні, знесилені, впали на необмолочені снопи, на солому і заснули важким сном.

Серед них виявилось чимало й земляків-полтавців, хто з Хорола, хто з Миргорода, троє й кобзівських.

Один з них — молодший лейтенант Жадан. Оскільки він добре знав місцевість, командир групи полковник Перепьолкін послав його з трьома солдатами в село, щоб роздобув якихось продуктів. На світанку вирушили вони, прокрадаючись соняшниками та кукурудзою. Сподівалися вернутися з харчами.

День минув спокійно. Вже стало й смеркати. От-от настане ніч-мати — досі вона виручала солдатів. Та вийшло так, що якийсь негідник ще завидна виявив оточенців і доніс німцям. Кажуть, ніби то був синок розкуркуленого Голуцвая — Карпо. І от після заходу сонця нагрянули несподівано фашисти, відкрили звідусіль вогонь з автоматів і кулеметів. І почався нерівний бій.

Червоноармійці відбивалися мужньо, але сили були нерівні. До того ж гітлерівці трасуючими кулями підпалили скирти й копи, і спалахнули вони, як велетенські багаття. В тому страшному вогні згорали живі, поранені й мертві, але не здавались. Лише небагатьом пощастило врятуватись.

Гордій Жадан почув стрілянину, коли повертався з товаришами з сусіднього хутора. Залягли в балці. Що тут робити? Куди податись? Як допомогти товаришам? Щоб відвернути увагу, кинулись на виручку своїм, ударили з флангу. Але що могла вдіяти жменька сміливців? Прошили і їх німці короткими чергами. Тяжко поранений Жадан відповз у хащі кукурудзи. Там його й знайшли на світанку односельці. Рідна мати за допомогою знахарки Докії виходила його, вилікувала, а з ним ще двох товаришів, які вирвалися з пекельного вогню... Через два місяці стали хлопці на ноги, подякували матері — для всіх вона вже була рідною — і подалися через лінію фронту до своїх, щоб бити фашистів, мстити за всіх полеглих.

Вже коли у вересні 1943 року наші війська визволили Україну, кобзівці зорали ту криваву толоку і посіяли жито. Так відтоді й зветься поле Солдатським.

Перед очима Жадана ожили, забурхали вогнем колишнє побоїще, розтерзана вибухами гранат і мінометів земля. Палаючі скирти соломи вогненними язиками шматували ніч, здіймали до неба криваві стовпи... Кругом стрілянина, стогони й крики.

Лиховісний вихор налетів з далекої сумної минувшини, прокотився, неначе смерч, і так само зненацька зник.

— Миколо, чуєш, Миколо,— озивається старий до Христича, який стояв трохи осторонь.

— Чую, батьку,— підійшов він ближче.

— Маю до тебе прохання... Коли я помру, щоб поховали мене ось тут, на цьому Солдатському полі, де полягли колись давно мої побратими, де мав загинути і я... Там, у братській могилі, вони мене давно ждуть.

— Не ятріть свого серця, Гордію Васильовичу. Навіщо думати про смерть? Ви ж хотіли побачити хліба, широкий степ, який додасть вам сили.

— А таки хотів... Бо це вже, мабуть, востаннє.

Він оглядав широкий простір, задивився на зелену лісосмугу, на молоді деревця, які садив разом з кобзівцями після війни. «Та й величенькі ж ви піднялися, дубки, синочки мої. Скільки вам ще стояти під цим мирним високим небом? У вашому затінку велика сіра брила нетесаного граніту чимсь схожа на потемнілу копицю, що охоплена вогнем квітучих мальв. Ось тут я і ляжу на вічний спочин».

Небо вгорі високе, мерехтить блакитними шовками, а в ньому заливаються, сміються і тужать жайворонки. Тепловій жене хвилі над житами, пшеницями та вівсами. Десь озивається перепел, ніби вдаряє дзьобом у срібну таріль. Усе це було сто і тисячі років і буде вічно.

Ромашки цвітуть край шляху, дивні зірчасті візерунки, виткані природою із земних соків та променів сонця. На узбочинах розкрили голубі очиці волошки. А далі ген-ген в долині купається в сонці Кобзівка, оперезана голубим поясом Псла. «Тут мій корінь, тут мій початок і кінець»,— подумав Жадан і поволі рушив межником. Хотів нарвати польових квітів, щоб покласти снопик до пам'ятника побратимів. Та, нахилившись, поточився і, коли б не підтримав Христич, упав би на землю. «Не тримають мене вже ноги,— сказав якось винувато.— Чортове фашистське залізо вбило мою силу. З-під самого Берліна ношу під серцем осколок, як прокляття. Веди мене, сину, до машини, вези додому... І все ж таки від побачення з полем стало мені краще. Висповідався перед ним... Вірю, що прийду сюди ще раз, і то вже буде моя остання путь».

Поверталися до села не поспішаючи. Гордій Васильович роззирався довкола. Неподалік примітив чорне поле, здивовано звів очі на Христича.

— Недавно град пройшов. Геть-чисто витовк огірoч-

ки, огудиння і то змішав з грунтом. А вони вже цвіли і дали першу зав'язь...— пояснив той.

— Жаль. Що ж, доведеться наново посіяти огірочки. На осінь якраз дозріють,— порадив Жадан.— Така вже наша хліборобська доля. Переборювати стихію...

Вдалині зблиснули голубі плеса ставків. Від них розходилися вгору, вирували над полями могутні водограї. Працювали сигми — поливали багаторічні трави. Над ними зблискувала, тріпотіла барвиста райдуга.

— Яка краса! — замилувався тими фонтанами Жадан.— Це ти добре зробив, що взявся за зрошення. Ставки мусимо будувати, подавати воду на поля. Справжній хлібороб не може чекати милості з неба. Треба вирощувати хліб за всякої, навіть найнесприятливішої погоди. В нашому ділі хліб — усьому голова. Не ордени та медалі, а високий урожай — ото наша найвища нагорода. Запам'ятай це, сину...

Коли в'їхали в село, Гордій Васильович попросив:

— Повези мене ще до Псла, Миколо. Подивлюся на його чисті води...

— Гаразд. Поїдемо до старої осики.

— От і добре. Кажуть, ніби те дерево сам Гоголь посадив. Стоїть майже двісті літ, а на ньому гніздяться лелеки.

Птахи зустріли їх галасливим клекотом— здавалося, зраділо вітали біля свого дому добрих гостей.

Лелеки приносять людям щастя і малих дітей,— згадалося Жаданові народне повір'я. А малі діти — то життя.

Життя! Ой світе ясний, світе прекрасний, як на тобі гарно жити! І як гірко, не нажившись, помирати...

11

День видався гарячий, спекотний. Примостившись у затінку осокора, біля куреня, Береговець захоплено працював над портретом діда Крутивуса, радів з того, що на полотні оживає сивовусий Григор у зеленому синовому картузі. В очах старого — глибока задума, острішкуваті брови заломились від болю чи подиву. Дід застиг край берега над Пслом, забуті вудлища полоскались у воді.

За роботою Василь Романович не почув, як до нього хтось тихо підійшов, закахикав нарочито, щоб привернути увагу. Береговець оглянувся — неподалік стояв

немолодий уже чолов'яга в чоботях і галіфе, хоч надворі й спека.

— Ти що, видать, художник? — запитав несподіваний гість.

— Художник,— усміхнувся Береговець.

— Із самого Києва, чи що? Подейкують про тебе люди....

— З Києва.

— А чого ти, знаєш-понімаєш, не з'явився в сільраду і не спитав дозволу на те, щоб отутечки поселитися?

— Та не подумав...

— А треба було думати, знаєш-понімаєш... Тут чимало їздить вашого брата-дикаря. Це як всякий почне селитися де здумає та воздвигать отакі курені, то всю природу нам спакостить.

— Це палатка, вона зверху вкрита хмизом та сіном... Ми з товаришем Байрачним спорудили її.

— Що ти мені Байрачним баки забиваєш... Поки що не він тут голова сільради, а я... Кривобік, понімаєш. А в тебе є документ, хто ти і що за птиця?..

— Береговець моє прізвище. Я родом з цього села.

— На твоєму лобі цього не написано. Ти мені документ подавай по всій формі. Може, пришелець хтозназвідки, а видаєш себе за художника та ще й земляка.

— Так мене тут усі знають...

— А я не знаю. Ти, брат, хоч і земляк, а сільради не ігноруй. Потому вона власть на місцях!.. От що я тобі скажу.

Ось так Василь Береговець познайомився з Кривобоком.

І звідки такі унікуми беруться? — міркував він. Ніби звалився десь з двадцятих-тридцятих років. У ті часи бували й такі, ніде правди діти. Але щоб зараз... Дивина, та й годі.

Давненько головує в Кобзівці Семен Омелькович Кривобік, років десять, час би й переобрати. Але коли недавно відбувалися вибори, вийшло так, що головою сільвиконкому знову став Кривобік. І ніхто з того не дивувався, звикли вже всі, що він головує. Раніше був директором райзаготконтори, але не втримався на тому посту і перевели його на низову роботу. Відтоді й поселився в Кобзівці Кривобік разом зі своєю третьою дружиною Феодосією, купивши хату на Забродівці в однієї вдови, яка виїхала до сина на Донбас. Від-

ремонтував, як належить, поставив огорожу, нові дощані ворота пофарбував у зелений колір, осів надійно в селі.

Спершу Кривобік узявся за діло ревно, натис на молоко і яйця з так званого приватного сектора, на заготівлю кролячих шкурок і м'яса, так що Кобзівська сільрада враз вискочила в передові. Що то у чоловіка досвід, як-не-як, працював у заготконторі. Виступаючи на сесіях виконкому та всяких нарадах і зборах, Кривобік завжди гаряче говорив: «Я чоловік діла, люблю робити все на совість. Коли треба, відразу беру бика за роги. І предупреждаю всіх, що не буду панькатись та церемонитися з тими громадянами, які намагатимуться увильнути від виконання господарчо-політичних завдань». А ще любив Кривобік вставляти де тільки можна «знаєш-понімаєш» та «абсолютно»... Отож прозвали його в селі Абсолютом, правда, позаочі.

Ходив Семен Омелькович навіть влітку в чоботях, у синьому галіфе й френчі з торбастими кишенями. Той костюм був весь у лапастих плямах, за багато літ набилося в нього стільки пилюки, що ніяка хімчистка не виведе оті сліди.

Останнім часом справи Кривобока досить-таки похитнулись. Може, того, що постарів, за шостий десяток перевалило, а чи відстав від вимог часу, тільки помітив Семен Омелькович, що над його головою збираються хмари. Щось косо дивиться на нього начальство. Особливо відтоді, як став у Рокитному новий секретар райпарткому товариш Бутко... «Сам він чоловік молодий, хоче, понімаєш, відповідно по собі й кадри підбирати»,— здогадувався голова. Відтоді, як на сесії районної Ради гостро покритикували його за благоустрій села, й зовсім скис товариш Кривобік. Одначе ще жевріла якась надія. А де вони знайдуть кращого працівника? Немає підходящої кандидатури.

Та ба, таки знайшли. Хто б подумав, що тим кандидатом стане директор Кобзівської середньої школи. Кривобік прочув одним вухом, що Байрачного вже викликали в райком і мали з ним розмову. Правда, поки що він згоди не дав. Але ж можуть умовити чоловіка або примусять за партійною дисципліною.

Два дні й дві ночі провів Кривобік у нелегких роздумах, тоді вирішив піти до Байрачного. Сергій Сергійович був удома, готувався до виступу на випускному ве-

чорі. Переступивши поріг, Кривобік витер об килимок брудні чоботи, скинув кашкет, пригладив рукою посивіле волосся, рішуче ступив до столу. Як-не-як, а поки що він голова в Кобзівці.

— Маю до тебе розмову. Абсолютно секретну і, можна сказати, душевну, знаєш-понімаєш... А щоб не була вона, так сказать, офіційною, то прихопив дещо.— І витяг з великої кишені галіфе пляшку горілки.— Це, знаєш-понімаєш, для того, щоб краще говорилося.

— Та що ви, Семене Омельковичу. Отак відразу серед білого дня чаркувати?

— Там, де є два бесідники, третя не лишня. Нехай вона буде вроді свідка. Ти не гордуй, знаєш-понімаєш...

— А про що ви хочете говорити?

— Як про що? Ти прикидаєшся чи, знаєш-понімаєш, в дипломатію граєш. Думаєш, я не в курсі! Адже викликали тебе в район на предмет того, щоб зробити тебе головою Кобзівської сільради?

— Викликали. То й що з того?

— А те, що за моїми плечима, знаєш-понімаєш, нема чого всякі шури-мури розводити. Чого мене в цьому ділі обходять? Не хорошо, знаєш-понімаєш, виходить...

— Це була попередня розмова, і я поки що згоди не дав.

— Вирішив подумати. Так от, знаєш-понімаєш, я тобі допоможу... прийняти рішення. Ну, скажи, навіщо тобі йти на живе місце? У тебе що, погана робота? Директор середньої школи. Та це ж фігура!

— Своєю роботою я задоволений. Але ж для всіх нас існує партійна дисципліна.

— Що ти мені баки забиваєш. Якщо не захочеш, знаєш-понімаєш, то силою тебе не заставлять... Слухай, Сергію Сергійовичу, прошу тебе, пойми мене по-человечески... Ну куди я піду? Всю жизнь проробив, віддавши себе партії до останку, а тепер що, на викинштейн! Та й рано ще. Адже я, можна сказати, чоловік середнього возрасту. Ще міг би робить та й робить. Он старші від мене, знаєш-понімаєш, не такі високі пости займають і у столицях. А в мене що, одна сільрада, абсолютно... Я ж кадровик. Скільки в районі проробив! Скільком упертим волякам роги пообламував. А тепер що ж виходить?

— Заспокойтесь, Семене Омельковичу.

— Ні, брат, знаєш-понімаєш, тут не до спокою, коли тебе коліном під одне місце. У мене жінка молода. Втрачу роботу — кине... Це я тобі абсолютно кажу. А кому потрібна ще одна сімейна трагедія? Кому?

— Ви пробачте мені, але, виходить, тільки через це вас і треба тримати головою сільради?

— А чому інших держать? Старих і підтоптаних, чому?

— Мабуть, вони незамінимі. І потім це не має ніякого відношення до того, хто головуватиме в Кобзівці.

— Да, знаєш-понімаєш...— погодився Кривобік.— Але обидно, що не однаковий підхід до всіх. Одним можна, а іншим дзуськи. Але давай по суті. Ти можеш відмовитись від головування? Скажи мені прямо, абсолютно,— наполягав Кривобік.

— Ви що, прийшли мене впрохувати й могоричити?

— Поговорити по душам, понімаєш.

— За півлітрою?

— А ти, знаєш-понімаєш, на це не зважай. Пляшки стоять і не на таких зустрічах та прийомах. Для порядку...

— Коли хочете знати правду, мені прикро за наше село. Воно могло б мати кращий вигляд. Ви погляньте на наші хати під соломою, на кривенькі вулиці, якими не проїдеш. Багато дворів не обгороджено, старі тини попадали. Водогону немає.

— Он ба, як багато захотіли. Але ж електрика є в кожній хаті, і радіо, і телевізор. Ми мечтали про це в тридцяті роки. А зараз вам цього мало, подавай городську жизнь.

— Не треба далеко ходити. Ви на свою сільраду гляньте. Від самої революції тулиться вона в попівській хаті, яка вже давно постаріла, осунулась.

— Да, знаєш-понімаєш! Це абсолютно вірно. Але ж я за свій кошт сільради не збудую. То колгосп, понімаєш, може одгрохати Будинок культури чи там контору... А я за віщо? За кролячі шкурки?

— При бажанні можна було б зробити.

— І ти зробиш? — блимнув одним оком Кривобік.

— Зроблю.

— Не кажи гоп, поки не перескочиш. Думаєш, легко головувати? Ге, ге! То тільки збоку так здається, понімаєш... Я, брат, свої обов'язки знаю,— гаряче доводив

Кривобік.— Усі заготовки виконую справно, збираю страховку і різні податі. Вінчаю молодих, справляю червоні хрестини з новонародженими.

— Ой, краще б ви не говорили про це. Та в нашому селі навіть немає урочистої кімнати для реєстрації шлюбів, до якої було б приємно зайти. Скоро люди в район їздитимуть, обминаючи сільраду. Ви не відстоюєте інтересів села. Недавно он приїхали меліоратори на чолі з Лихошерстним... Луки на Хорлиці висушують, а це ж наші сінокоси! Треба протестувати! Скоро води не стане в колодязях...

— Знаю. Але все те робиться за затвердженим проектом. І я, понімаєш, тут не власть.

— Як то не власть? Писати треба, добиватися, стукати у всякі двері.

— Подивимось, куди ти стукатимеш!

— В усякому разі, не дозволю глумитися над природою, псувати луки, колгоспні сінокоси...

— О, я бачу, ти вже майже вирішив абсолютно стати на моє місце...

— Прикидав в умі. Бо ж непокоять мене справи сільські... Он і Яременко Дмитро Якович за це вболіває, і голова колгоспу Жадан, і агроном Христич...

— А що тому Жаданові воювати! Йому, понімаєш, три чисниці до смерті. Він своє матиме — три квадратних метра землі... Абсолютно...

— Безсердечна ви людина...

— Це я безсердечний? — ударив себе в груди Кривобік.— Сам, понімаєш, іде на моє місце. Живого абсолютно в могилу загонить. Ех, товаришу Байрачний! Ми ж з тобою обидва комуністи, однодумці, понімаєш, а ти проти мене йдеш!.. Спихаєш мене живцем в яму. Ну й діла, знаєш-понімаєш...

— Які ж ми з вами однодумці? Ми різні з вами люди! Якщо говорити щиро, ви відстали на десятиріччя. Все ще товчетесь на давніх дорогах.

— Ну то й що? То були славні роки...

— Були... Але ж не можна тупцювати на місці. Життя — це рух... А той, хто за ним не встигає, той відстає. А відсталих, як відомо, б'ють...

— Он як! — вирячив очі Кривобік.

— Не я б'ю, життя вас вибиває із сідла, на якому ви вмостилися, ніби курка в гнізді...

— Да, знаєш, одним словом, я бачу, що ти захотів

стати головою сільради... Ну подивимось, понімаєш, що з того вийде, якої ви доб'єтеся перебудови!

— Щиро кажучи, не думав я про той пост. А зараз, після розмови з вами, мабуть-таки доведеться,— мовив Байрачний.

Насуплений Кривобік підвівся з-за столу, засунув у кишеню галіфе невипиту пляшку і рушив з хати. Вже на порозі зупинився:

— Значить, комюніке не буде ніякого... Просто високі договірні сторони абсолютно не дійшли згоди, хоч переговори проходили і не зовсім у дружній обстановці... Ну, знаєш, бувай здоров...

— Ходіть здорові.

Невдовзі Байрачного знову викликали до райкому партії, і він, уже не вагаючись, дав згоду працювати головою Кобзівської сільради. Треба думати не про себе, а про село, інакше такі, як оцей Кривобік, заведуть його хтозна-куди. Правда, під час розмови він сказав Буткові, що погоджується стати головою сільради, але при умові, що райком зі свого боку піде назустріч Кобзівці і допоможе здійснити хоча б три найперших бажання. Перше — поклопотатися де треба в області, а то, може, і в самій столиці, щоб виділили труби для сільського водогону. По-друге, допомогти отримати наряд у тресті газифікації хоча б на дві сотні газових балонів з плитами, які необхідно встановити в хатах кобзівців... І потретє, надати нове приміщення під сільвиконком...

Вислухавши Байрачного, Бутко хитрувато усміхнувся.

— Та ти, бачу, ставиш нам ультиматум.

— Ніякий це не ультиматум, а прохання. Якраз є нагода, бо через місяць уже запізно буде.

— Що ж, молодець! Видно, відразу хочеш взятися за найголовніше обома руками. Ти гадаєш, ми не думали про Кобзівку? Тільки райком партії, брат, не нянька. Сама сільрада має дбати про інтереси села. А Кривобік, окрім кролячих шкурок, нічого не знав і не бачив. Так от скажу тобі, що про труби ми вже послали відповідний папір у міністерство. І про газові балони та плити так само написали. Коли що — і ми підтримаємо, і обком партії. Ось так! А щодо приміщення під сільраду, то воно давно є. Колгосп збудував справжній адміністративний палац. Одне крило можна віддати під сільраду. Жадан все опирався: «Доки Кривобік головою, я

його й на поріг не пущу». Думаю, нині не перечитиме.

— Що ж, я згоден. Думаю, за вашою підтримкою буде в нас і водогін, і газ, і ще дещо. А тепер наостанку є в мене ще одне прохання. Хотілося б мені не поривати зв'язків із школою, я все ж таки педагог. То, може, залишуся вчителем біології хоч на півставки.

— А чого! Це навіть добре. Я не заперечую,— погодився Бутко.— Таке поєднання навіть корисне... Голова сільради — він же і вчитель. Матимеш справу заодно з батьками і дітьми. Краще дбатимеш про школу. Це, так би мовити, гарантія, що кобзівська школа буде своєчасно відремонтована, діти матимуть добре громадське харчування. Ти знаєш, це ідея! — усміхнувся він на прощання.— Завтра приїду на сесію сільвиконкому, рекомендуватиму тебе головою...

Так учитель Сергій Байрачний став головою сільради в своєму рідному селі.

12

Здавалось, до нього повернулися далекі літа.

Прокидався до схід сонця, а то й на світанку. Іноді його будили горласті півні, перегуки яких доносилися від обійстя лісника. Крізь сон чулися вони, і марилось йому, що спить він у батьківській хаті. Час вставати. Мати вже, напевне, подоїла корову, треба гнати пасти Лиску на Зелений острів.

І раптом пригадував: та він же на Зеленому острові, недавно поселився тут. Рвучко схопився з матраца, що лежав поверх пахучого сіна, і вийшов зі свого куреня.

Сонце ще не зійшло. Хоч на східному прузі небо налилося багряним спалахом, неначе якийсь незримий художник загрунтував його червоними барвами, щоб відбити на велетенській картині рожевий схід. На травах тремтіла зерниста роса, ніби хто за ніч понанизував кришталеве намисто. Босий, в шортах і майці, він бродив у лугових травах, неначе в зеленій повені. Свіжа росяна прохолода лоскотала ноги, вливалась дужою силою в тіло.

Як же хороше бродити босому по росі! Хотілося співати, крикнути горластим півням, подякувати золотоперим за те, що вони його розбудили.

Одного ранку завітав до нього на Зелений острів Яременко. Підкотив до самого куреня на старенькому оранжевому «Запорожці».

— Доброго ранку, Василю Романовичу!

— Здрастуйте, Дмитре Яковичу. Радий вас бачити.

— А я тобі гостинця привіз... березового кваску... Краще від усякого вина. До того ж пользительна штука.

І він витяг з машини дубове барильце з напоєм.

— Велике вам спасибі.

— Ну то що, поїдемо, я покажу тобі наші ліси. І старий сосновий бір, посаджений ще моїм батьком. Там така краса! І дихається легко. Живицею пахне!

— Я готовий...

Прудкий «Запорожець», виблискуючи на сонці, гайнув поміж деревами лісовою просікою.

— Завернемо зараз у Дігтярне,— сказав Дмитро Якович,— люблю це місце. Та й ти ж колись пастухував у цьому урочищі!

— Аякже, пам'ятаю...

Розповідають, ніби назва урочища пішла від того, що колись давно, ще за чумакування, люди гнали в цьому лісовому закутку дьоготь із старих беріз. Набирали повні бочки чорної масної рідини, яка пахла корінням і корою, мазали нею осі й колеса возів, щоб доїхати до самого Криму й щасливо вернутися назад. А щоб не сіткала в мандрах триклята хвороба, вимочували в тій рідині, схожій на маляс, свої полотняні сорочки й штани, відгонячи березовим дьогтем ненависну недугу. Від того, що кинули вони сміливий виклик чумі, і прізвисько пішло — чумаки... Тепер на місці старих пеньків виросла молода березова діброва, вже насаджена після війни.

Ще здалеку Береговець побачив те сріблясте диво. Кришталева прозорість молодого гаю зачаровувала. Все, здається, охоплене білясто-срібним вогнем, а густе верхів'я беріз неначе зелений дим, що струмує до неба.

От вона, ні з чим не зрівнянна казкова краса, яку побачив колись геніальний Куїнджі і наніс на полотно. Тільки природа могла створити отаке диво! Як тут легко дихається! Чим далі їдеш білокорим гаєм, тим більше він тебе п'янить цілющим духом, настояним на золотавих брунатних тугих бруньках і міцності березового коріння.

Трохи далі, за березовим гаєм, стояв високий бір. Він здіймався зеленою стіною, сягаючи кучерявими головами сосен у піднебесся. От до нього й привіз Яременко Береговця.

— Автомашину залишимо тут. У лісі їздити гріх, на-

віть «Запорожцем». Хоч я цю машину люблю. Невеличкий, вертлявий автомобіль, ним можна проїхати всюди, ніби на мотоциклі. Але до бору, та ще до такого, треба увіходити пішки, не порушуючи благословенної тиші. Ось прислухаймось, як шумить бір!

На якусь мить обидва зупинилися. Зелений шум, немов прибій морської хвилі, долинав до них якимсь дивним приглушеним рокотом. Здавалось, по верховіттях хтось розгонисто ударяв велетенською м'якою лапою, а потім поволі протягував, мов великою гребінкою, розчісуючи розвихрені сосни.

Вони зайшли до старого бору, немов до величного собору. Береговець пройнявся якоюсь незвичайною святістю, що оточувала його довкола. Товсті стовбури, на яких запеклася янтарем живиця, ніби бронзові колони, тримали на своїх верхів'ях голубий купол неба. Зелені голови сосен неначе димчасте клуб'я хмарин. Повітря чисте, прозоре, настояне на терпкій живиці, пахне ладаном, вощиною і зеленою хвоєю. Старий бір гуде, немов орган. Десь там, на вершечках, гуляє вітер, виграє в золоті труби сосен, і від того стелеться лісом урочиста прелюдія дивного звучання.

Лісничий Яременко пам'ятає ці дерева ще змалку. Вони, можна сказати, його ровесники. Посадив їх ще батько Яків Яременко, щоб зупинити жовті піски, які наступали на поля й городи. Щоразу, коли здіймався вітер, ніс він той пісок, мов сухий сніг, намітаючи високі кучугури. Від нього не було життя, він проникав усюди. Дехто навіть жартував крізь сльози: «Кобзівці з піском і борщ їдять». А було й таке. І тоді громада вирішила заліснити ті бархани, на яких зрідка кущилась шелюга. Урядовцям байдуже до того, що піски замітають селянські нивки. Скільки не зверталися до властей — ніякої допомоги. І ось тоді взявся за це його батько Яків Яременко. Самотужки лопатами посадили кобзівці гектарів сімдесят соснового лісу. За кілька років вчепилися саджанці цупкими корінцями в піщаний грунт, закучерявились зеленими їжачками. Трудно було, та вистояли деревця під натиском злих вітрів. Років за десять звелися зеленою стіною. Відтоді і пам'ятає їх Дмитро Якович. Не раз прибігав на лісопосадки до батька, приносив їсти в горнятку — борщу чи пшоняної каші. Він любив маленькі батьківські соснята, чимось схожі на зелених зайчат.

«Дивися, сину, і примічай. Оце, бач, які вони маленькі! — говорив батько.— А ондечки, тим уже по три рочки. А тим ще більше... Десять разів викидали вони навесні димчасто-зелені султани. Що не рік, то ніби щабель до сонця. Ти доживеш, коли ці сосни підпиратимуть небо. Жаль, я того не побачу. Але дивитимусь на цей бір, на весь цілий світ твоїми очима. Знаю, що підеш ти по моїй дорозі».

І хоч важко йому було, та віддав Дмитра в науку. Хотів, щоб став той лісником, прикрашав землю зеленими борами. Син справдив батькові надії. Уже не сто десятин, а вісімнадцять тисяч гектарів лісів, соснових борів вишумлює в їхньому районі. Десятки тисяч дерев, які садив він, Дмитро Яременко, а ще більше молодих, густих, непролазних, що стали наперекір сліпій стихії, увінчали бідну супіскувату землю зеленим вінком. А в лісах тих розвелося багато всякого звіра, птаства видимо-невидимо. А грибів скільки — білих, підберезників, маслюків. Прийде літо, рання осінь — усе довкола пахне грибами. В колишніх ярах і переярках поплелася цупка ожина, колюча лоза аж чорніє від терпких ягід, схожих на шовковицю. І любо йому бачити все це, бо то ж плоди і його рук. Мрія, втілена в зелені крони дерев...

Та найбільше любить він ось цей старий бір — могутні вузлуваті сосни нагадують йому батька,— не гнеться під вітрами, а лише стиха рипить, гойдаючи сизу чуприну. З самого малечку Дмитро називав цей сосняк Батьківським бором.

Вийшли на широку просіку. Майже незаймана піщана дорога слалася серед лісу, мов великий сувій вистеленого полотна, заквітчаного на обочині травами й квітами. Зелений коридор вів їх у казку.

13

Монолог лісничого Яременка

Ліс — це своєрідна зелена нива і водночас сонячна лабораторія, де відбувається велике таїнство в царині нашого життя. Саме тут мільйони, мільярди різних листочків своїми ротиками п'ють цілющу енергію сонця. В лісі народжується органічна речовина, яка потрібна для життя всьому сущому — людині, тваринам і пта-

хам... В той же час ліс — це й кладовище, але без сморідного розкладу, без фальшивої облуди і пихатості, як буває, на жаль, у людей. В лісі вмирають дерева, часом стоячи, або звалені буреломом на землю, вмирають не проливаючи сліз перед кончиною своєю, не отруюють повітря після своєї смерті. Живі й мертві переплітаються сухими і зеленими гілками, обнімаються корінням, змішуються одне з одним і запалюють похоронний факел без ридань і печалі в ім'я грядущого, даючи життя іншим деревам, що виростають їм на зміну. Гілка породжує шишку, жолудь чи насіння. Старий корінь, втративши стовбур, жене молоде пагіння до сонця. Яка дивовижна мудрість природи, яка гармонія... Жаль, що я не поет, а то написав би оду лісові, урочисту, хвалебну оду... Він заслуговує на це...

Ви знаєте, Василю Романовичу, сосна — це незвичайне дерево. Росте воно дуже швидко. Щовесни вигонить, немов свічки, пагіння мало не на півметра. На молодому дереві, на гілках видно оті щорічні поверхи зросту. До ста років дерева стають ось такими, а то й більшими за ті, що ростуть у нашому бору. Бачите, які жовто-коричневі красуні. А їм ще немає й по сотні літ. А сосна, як відомо, росте по двісті-триста років. На жаль, ми не повністю використовуємо всі багатства, якими обдаровує нас сосна. І щедре дерево дає людині не лише будівельний кругляк, дошки, меблю, тару, а й безліч цінних матеріалів та продуктів — штучні шовки, глюкозу, спирт, тканини найрізноманітніших розцвіток, янтар, скипидар, каніфоль. Одним словом, за допомогою чудесних перетворень із сосни, як і з багатьох інших дерев, добувають безліч усяких цінностей. Один кубометр соснової деревини дає нам після переробки півтори тисячі метрів тонкої тканини. Стільки пряжі здатні наткати понад триста тисяч шовкопрядів. Ось так-то. А тепер прикиньте, скільки кубометрів у цій сосні? Не менше десяти кубів одного лише стовбура. П'ятнадцять тисяч метрів матерії виросло на цьому дереві. Ви, бачу, здивовані? Але, зважте, це ще не все. Дерева наших лісів після відповідної переробки дають спирт і цукор. Із ста кілограмів целюлози з додачею до неї води можна отримати сто одинадцять кілограмів глюкози. Цукор з деревини нічим не відрізняється від бурякового. Дріжджі, вирощені на хвої, мають у собі п'ятдесят процентів білків, в них до тридцяти процентів жирів і стіль-

ки ж вуглеводів. Он що таке хвоя! А у нас і досі вважають її відходами. Раніше люди хоч гребли глицю на паливо. А тепер вона з року в рік опадає на землю, створюючи підстилку, схожу на повсть. Ми їдемо зараз по ній, ніби по килиму. Топчемо, можна сказати, неоціненні скарби. Одне слово, прах, та й годі. Єдина втіха, що маємо хороше угноєння для лісу. Колись люди доберуться до цього золотого дна і навчаться його по-господарському розумно використовувати. Зважте, що в нашій країні ліси займають площу в п'ять разів більшу, ніж у Сполучених Штатах Америки, і у вісімнадцять разів більшу, ніж складає вся територія Франції. Ліси, які ростуть у нас на Україні, в шість разів перевищують площу лісів Великобританії і в п'ятнадцять разів — площу всієї Бельгії... Он які ми з вами багаті. Та, щиро кажучи, боюсь я, чи не розбазаримо ми завчасно свої зелені скарбниці. Насамперед цінність лісу в тому, що він росте, прикрашає землю, формує клімат, перерозподіляє вологу, дає нам цілюще повітря. Один гектар лісу забезпечує чистим повітрям тридцять чоловік. І яким повітрям — збагаченим озоном і фітонцидами...

Ви пробачте, Василю Романовичу, що я вам ніби читаю лекцію. Що кому болить, той про те й мовить. Як на мене, то я в школі ще з першого класу на уроках розповідав би дітям про основи життя і про ліс. Щоб знали вони змалечку, кому завдячувати своїм життям. От я років три тому загорівся організувати в своєму лісництві «Музей лісу». Але самого бажання, звісно, мало. На моє щастя, завітав до нас міністр лісового господарства республіки. Ну й розповів я йому про свою затію. Вислухав він мене і схвалив мою ідею. «Роби,— каже,— добре діло. Кошти на це відпустимо, а дерева на будинок у тебе вистачить». І що ти думаєш — зробили. Ти заглянь якось подивитися. Там такий музей. І найближчими людьми, помічниками стали діти. Вони й куточки живої природи обладнали з гніздечками й кубельцями, зробили чучела птахів і звірів. Зібрали всі види дерев і рослин, виготували гербарії. Тепер до нас з усіх довколишніх сіл і районів люди на оглядини їздять. Так що по смерті залишу я не тільки ці ліси, а й добру пам'ять. А це, брат, велике діло. Залишити по собі не якусь там подряпину, а хоча б глибоченьку борозну, або вирощене тобою дерево, чи, скажімо, хорошу картину.

Вони заглибилися в зелене царство, ніби опинилися на саме дно бурштинового моря. Забачивши величезну сосну, схожу на гігантську ліру, Яременко зупинився.

— Оце бачите, яка ліра росте. Розповідав мені батько, що коли вона була ще маленька, хтось надломив вершечок на сосонці. Перехворіло деревце, а наступного року викинуло два пружних зелених шпичаки і погнало їх угору. Коли я ще був парубчаком, пам'ятаю величеньку сосну з двома стовбурами. Батько ласкаво називав їх сестрами. Ось так і ростуть вони з одного кореня мало не сто літ. І скільки ще стоятимуть гордовито серед бору. Того лиходійника, який зломив на цьому молоденькому дереві вершечок, давно немає на світі, а сосна, мов живий пам'ятник, стоїть наперекір вітрам і бурям.

Береговець, задерши голову, оглядів незвичайну сосну, яка двома бронзовими розтрубами зметнулась догори. Десь там, на висоті тридцяти метрів, сосни-сестри тримали на собі зелені смушеві шапки, зіткані з хвої. В розвилці стовбура виднілося гніздо якогось птаха чи білки, сплетене з галуззя.

Ще здаля на них війнуло якимсь дивним, медовим, трохи терпкуватим запахом, залоскотало в ніздрях, ніби хтось розлив у лісі запашні парфуми. Що б це значило? — подумав Береговець.

— О, чуєте! Живиця пахне! — заговорив Яременко.— Ходімо на нашу незвичайну пасіку.

Високі сосни оточили їх звідусіль, бронзові стовбури — ніби колони. На багатьох деревах виднілися конусні надрізи, зверху донизу по тих борозенках стікав густий сосновий сік — золотиста живиця. Важкі краплі капали в підставлені бочки, в яких зібралося вже чимало отого пахучого меду. Все довкола й справді нагадувало пасіку, бочки — неначе вулики, не видно було лише бджіл, хоч літало чимало комашок, деякі з них потрапляли в живицю і навіки залишались в її полоні.

— От з такої живиці народжується янтар,— пояснював Яременко.— Незвичайний, сонячний, рослинний мінерал. З того янтарю виготовляють браслети, сережки, намисто та інші прикраси.

Береговець схилився над бочкою, вбираючи в себе

п'янкий настій соснового соку. Від нього пахло полином, любистком, чебрецем і міцним настоєм хвої. Аж сп'янів від того трунку.

— Чудова у вас пасіка. Незвичайний мед.

— Сонячна живиця,— сказав Яременко і окинув зором гордовитих красунь, що стікали золотим молоком.— Рано ще їх доїти. Сосновий бір ще не досяг своєї повної зрілості. Треба, щоб йому було за сто років. Адже коли дерево стече живицею, воно вмирає, стоячи засихає на пні... І дзвенить, немов залізне... Та ба, зверху начальство наполягало, щоб увесь бір ми сточили живицею. Відстояв я, хоч і дорого це мені коштувало. До самого міністра дійшов і довів-таки своє. Кілька сосен узяли на пробу, а решта нехай ще поросте хоч з десяток років.— І зажурено похитав головою.— Побачив би мій батько ці сосни! На жаль, дерево росте повільніше, ніж людина. Той, хто садить сосни чи дуби, не побачить їх у повній зрілості...

Береговець занурив руку в бочку з живицею, взяв клейкої рідини, і вона відразу загусла на пальці, перетворилася на золоту сльозу. Вже зараз крапля була схожа на м'яку намистину... Точнісінько таку, як в разку янтарного намиста, яке він купив колись Марині на узбережжі Балтійського моря. Марина любила той дарунок і охоче носила намисто, доки не почався в родині розлад. А далі скинула його і більше не надівала, невідомо навіть, куди поділа. Коли одного разу зайшла мова про ту коштовну низку, Марина сказала з болем: «Янтареве намисто було для мене як сонячний вінок, як символ сімейного щастя й радості. А після того, що трапилось поміж нами, воно стало пекти мені шию, немов вогненна петля... Янтар — камінь вірності, він не любить зради...»

Золотиста крапля, мов важка сльоза, зависла у Береговця на пальці. Поволі вона тужавіла, стягувала палець, немов тугий мідний наперсток. Він витер руку об шорстку кору і, не сказавши нічого Яременкові, рушив услід за ним.

Сосновий бір пашів терпкою живицею, розливав тихі дзвони. Високо над ним котилося золоте колесо сонця, мелькаючи тисячами тоненьких спиць, сіючи на землю ласкаве проміння. Обласканий небом бір ніжився в тому благоговійному потоці.

— Хочете, я вам зараз покажу місця, де ми колись

партизанили з вашим батьком у громадянську, а потім билися з фашистами у Вітчизняну,— запропонував раптом Яременко, зметнувши догори сиві брови.

Береговець не раз колись чув від батька, як доводилося кобзівцям боротися за встановлення Радянської влади в селі. Але про те, що бувало в цих лісах під час Вітчизняної війни, старому, на жаль, не випало розповісти. І ось тепер до нього заговорив свідок тих далеких подій.

— У Вітчизняну війну довелось нам воювати в цих лісах уже вдруге... Пройдемо трохи далі, я покажу землянку товариша Кащенка.

Вони вже брели мішаним лісом, вперемеж з березами росли дуби, сосни, осики, дикі груші й черемха, все це заплелося молодим підліском зелених чагарів. Поволі наближалися до Хорлиці, бо все частіше зустрічалися вільха, верби й тополі. Подекуди на галявинах, освітлених сонцем, красувалися великі кущі глоду, мов велетенські дзвони.

— Ось там, серед непролазних хащ, і заклав свій осідок товариш Кащенко. Тепер сосни вимахали високі, років по сорок їм буде.

Лісова просіка привела їх до сосняка, що увібрався в силу. Серед дерев виднілася на високому насипаному бугрі гранітна брила з написом: «Тут знаходився штаб Рокитнянського партизанського загону під командуванням М. Г. Кащенка». Зупинилися в зажурі, скинувши капелюхи. Десь тріснула гілка, скрикнула вертлява сойка, і знову тиша.

Трохи далі в глибині бору виднілася землянка командира загону. Вхід з дубового і соснового частоколу, накат у три зруби, невелике віконце. Схвильовані зайшли до оселі. Посередині тесаний з дощок стіл, попід стінами широкі лави з обаполів, стеля з міцних окоренків. І тиша, незвичайна тиша, настояна на зеленій хвої і золотистій живиці.

«Тут жив мій батько»,— подумав Береговець.

Над землянкою і довкола неї звелися сосни.

— Та й високі вони виросли! — шепоче Дмитро Якович.— Я ж пам'ятаю їх маленькими деревцями, бо садив років за десять до війни. Довкола видно сліди окопів і траншей.— І сказав уже голосніше: — Тут і зараз знаходять поіржавілі гільзи та осколки.

В душі Береговця оживає художник. Йому хочеться

відразу присісти неподалік і нанести все це на папір: приземкувату землянку з колод і високі сосни, схожі на обеліски, які поставило коло неї на сторожі саме життя.

15

«Запорожець» шугонув у лісову просіку, неначе сполоханий лось, тікаючи далі в гущавину. Поминув молодий сосняк, вихопився на галявину. Перед очима Береговця відкрився дивної краси мальовничий закуток — лісовий розсадник, де проростала так звана шкілка — молоді сіянці, деревця, яким було два-три роки, а то й менше. Посіяне навесні насіння ледь пробилося, і тендітні паростї з двома-трьома листочками, немов пташата із зеленими крильцями, припадали до землі.

Шкілка схожа на велику плахту, в яку заплетено всякі барви — зелені, брунатні, коричневі, сріблясті і навіть голубуваті. Були тут і маленькі сосонки, і ялинки, схожі на кактуси, і хрещаті червонясті кленочки, і темно-зелені закучерявлені дубочки. Трохи далі росла сизувата тополина памолодь, пломеніла червона шелюга, стовбурчилася колюча акація, маленькі берізки, що вже встигли зодягти на себе білі сорочечки... Були тут породи всіх дерев. Тут корінилося майбутнє лісу, своєрідний дитячий садок.

Дивне почуття огортає тебе, коли ти дивишся на ці тендітні, манюсінькі деревця з кількома трепетними листочками, схожими на ротики, що п'ють молоко сонця. Які ж вони здаються немічні, немов курчата, що недавно вилупилися з яєць. Тісно згуртувавшись, туляться одне до одного, в тому єднанні їхня сила, здатність вистояти, вижити... Коли вони трохи підростуть, їх пересадять в інше місце. А вже через кілька років помандрують зі своїх дитячих грядок у широкий світ, вчепляться корінням десь на пісках чи на суглинках, чорноземах — кожному своє, і ростимуть під благословенним небом, обласкані сонцем, вмиті дощами, зацілювані вітрами. Ростимуть сотні років, зберігаючи на собі тепло людських рук, які дали цим деревам життя.

На зелених грядках працювало кілька жінок, прополювали сапками міжряддя, розпушували грунт. Трохи осторонь поралась якась дівчина в темно-синіх

джинсах, у голубій футболці, запнута білою хусткою. Пильне око Береговця не могло не помітити стрункої фігури дівчини, що була схожа на витончену статуетку.

— А то що за чаклунка? — поцікавився він.

— Чаклунка, кажете? — усміхнувся Яременко.— А це ви добре її охрестили. Вона й справді схожа на чародійницю. То моя помічниця, відає розсадником. Недавно, навесні, приїхали до нас. Родом з Волині. Там і лісовий технікум вона закінчила. Хороша дівчина, беручка, працьовита, в ліс до нестями закохана.

«Мабуть, не тільки в ліс»,— подумав Береговець.

— Гаїно! — покликав Яременко.— А йди-но сюди!

Дівчина поклала дощану табличку, витерла руки об траву і рушила до них.

— Знайомтесь! Це наш гість з Києва,— відрекомендував Яременко.

— Береговець,— подав він руку.

— А я Маслівець,— усміхнулась дівчина.— А звуть Гаїна.

— Гарне ім'я! Самі вибирали чи вас так нарекли при народженні?

— Самій можна вибирати професію, ну ще, може, нареченого,— обдала вона Береговця зеленкуватим блиском очей.

— Ну, професію ви вже вибрали. А нареченого?

— А ви що, може, станете моїм сватом? — скосила лукаво очі Гаїна.

«Бідова»,— усміхнувся художник. А вголос сказав:

— У мене є один жених на прикметі.

— Хто він?

— Мій син, якраз на порі.

— Не підходить. Місто — не моя стихія. А він заради мене не залишить Києва, не піде жити до лісу.

— Може, й так. Він у мене кібернетик.

— А ви, пробачте, хто?

— Художник.

— О, то у вас чудова професія. Жаль, що син не в батька.

— А ви, я бачу, теж художниця. Творите на землі зелену красу.

— Немає кращої краси в світі, ніж природа. Все інше — копії. Природа — оригінал.

— Ви маєте рацію,— погодився Береговець.

Спортивний одяг був Гаїні до лиця. Біла хустка в по-

єднанні з джинсами виглядала навіть оригінально. З-під хустки вибивалися чорні коси, спадали жмутом на плечі. На чолі виступили гарячі краплі, ніби дівчина вмилася свіжою росою.

— Ну що тут у тебе, дочко? — запитав Яременко.

— Прополюємо міжряддя, щоб збільшити доступ повітря до коріння. Та й бур'яни треба знищити. Я встановлюю таблички, позначаю, коли яка шкілка посіяна. Була сьогодні в школі, домовилася з учнями, що завтра вони вийдуть збирати насіння, яке вже дозріло. Ну от, здається, все. Хоча ні. Зранку зустріла на оболоні Хорлиці меліоратора нашого, товариша Лихошерстного, і полаялася з ним. Ви ще не бачили, як його «опричники» пошкодили молоді посадки вільшини. Бульдозерами й тракторами все геть перерили, зім'яли гусеницями деревця...

— От же бісові чортополохи,— аж закипів від гніву Яременко,— зараз я йому покажу! Сідайте, Василю Романовичу, поїдемо на заплаву Хорлиці. Цього неподобства прощати не можна.

Береговцю хотілося ще поговорити з Гаїною, але хіба про це скажеш. Та й що подумає про нього це гнучке звірятко в людській подобі.

— Оце, дорогий земляче, маємо таку халепу. Впала біда на нашу голову. Комусь закортіло висушити цю заплаву, перетворити болота на урожайні землі, як прийнято зараз говорити. Без нашого відома склали проект і оце недавно, з весни, надіслали чималий загін меліораторів у повному озброєнні — трактори, бульдозери, скрепери... Одним словом, широко розмахнулися. За старшого в тому загоні Лихошерстний... Це сущий диявол, а не чоловік. Нема в нього ні серця, ні жалю до природи. Такий і світ переверне, не те що наші луки. За місяць з гаком такого наробили, що страшно дивитись на сплюндровану оболонь. І що воно в світі діється! Їй-бо, не збагну. Виходить, як у тій байці про лебедя, щуку і рака. Колгосп наш за те, щоб використати води Хорлиці для зрошування луків, городів, а то й орної землі. І вже дещо зробили. Поставили сигми, збиралися побудувати зрошувальну систему, а меліоратори надумали сушити Хорлицю... Чорті-що виходить.

Лісовими просіками, а далі грузькою дорогою, що вела на луки, виїхали вони з лісу, поминули темний луг, густі зарості вільшини і вихопились на левадки — їх Бе-

реговець знав ще з дитинства. Колись тут плескалися буйними травами кобзівські, красилівські сінокоси. Невеличка притока Псла, яка текла низиною, навесні розливалася широко і привільно поблизу гирла, затоплюючи долину. Десь тільки через місяць вода спадала, але в затоках та озеречках вигрівалося ласкаве літепло, в якому водилося безліч всякої риби. Потім у заплаві Хорлиці виростали буйні трави, і в середині літа сюди сходилися косарі з Кобзівки, Северинівки, Красилівки й інших сіл косити сіно. Та косовиця була схожа на свято, на яке люди виходили цілими сім'ями — старі й малі.

А зараз що вони зробили з тими луками? Половину переорали, перерили бульдозерами і тракторами! На живому тілі порили глибокі рівчаки, насипали величезні купи землі та рудуватого торфу. Здавалося, тут і справді жирували чорти. Мабуть, саме тому Яременко й називає меліораторів чортополохами.

Старий лісничий оглядав чорне тирлище, не знаходячи слів, щоб висловити своє обурення. В очах у Яременка темінь, губи нервово тіпались, ніби він шепотів якусь молитву або прокляття.

— Що ж вони наробили, окаянні! І молоденьку вільшину знищили, зім'яли, потрощили деревця! Це ж шкідництво, свідоме шкідництво! Наруга над землею! Яке ж це в біса перетворення природи!

Від головного каналу, по якому мала тепер текти Хорлиця, з'явився газик, натужно гурчав на вибоях, наближався до розбитої греблі.

— Ага, он і товариш Лихошерстний! На ловця й звір біжить! — сказав Яременко і чомусь поплював у долоні. Ніби мав зійтися з кимсь навкулачки.

Коли газик наблизився, з-за його керма виліз високий сутулуватий чоловік, схожий на коромисло, взутий у так звані ризовики.

Він, напевне, здогадався, що лісничий приїхав не з добром, знову накинеться з докорами. Та й не сам, бач, прикотив, а з якимсь інтелігентним чоловіком. Щоб уникнути суперечки, Лихошерстний вирішив діяти дипломатично.

— Здоровенькі були, Дмитре Яковичу,— простяг плескувату руку, схожу на копистку.

— А я тобі руки не подам! — різко сказав Яременко.— Ти що накоїв, га? Я саджаю дерева, а ти нищиш,

плюндруєш усе живе на землі! Та це ж бузувірство!

— О, знову розходився! Ну, може, хлопці трохи й зачепили твій лісок. Подумаєш, яке горе! А де їм розвернутися?

— Щоб ти на тому світі перевертався, ірод проклятий.

— Ну, ну, ти полегше! За таке оскорблєніє, та ще при свідках, знаєш, що може бути! — І Лихошерстний глянув на приїжджого, щоб здогадатись, хто цей невідомий, що за птиця.

— Що ж, подавай на мене в суд. Свідок у нас авторитетний. З самого Києва прибув.

— А з якого міністерства?

— Художник я,— відповів Береговець.

— Художник? — перепитав Лихошерстний і враз втратив всякий інтерес до Яременкового супутника.

— Ти чого зрадів? Думаєш, якщо не начальство, то вже й не страшно! Та цей художник так тебе розмалює в «Перці», що в носі закрутить.

— А чого мені боятися! Я все роблю по закону. Маю проект на осушку цієї річки... Міністерством меліорації затверджений. А я сповняю.

— Ти браконьєр! Ти бездушний чоловік. Формаліст і кар'єрист,— докоряв Яременко.— Ти що, не бачиш, що гробиш річку і луки? Занапастив сінокоси! Через твої анахтемські канави вода стекла, рівень понизився так, що в Красилівці вже немає води в колодязях.

— Артезіан пробурять, водогін проведуть. А то присмокталися до своїх криниць.

— Мало тобі було Тургаїв? Висушив таку долину. А тепер сюди занесло. До нутрощів землі добрався! І не стидно законом прикриватися?

— Ти мені Тургаями баки не забивай. То село безперспективне. Нехай люди зселяються на нове місце.

— От бовдур! Тепер ти на нашу Кобзівку, на Красилівку замахнувся. Ні, не вийде! Я не те що до Києва, до Москви дійду, до найвищих інстанцій, а не дозволю тобі чинити неподобство, завдавати землі страшної наруги...

— Закон на моєму боці,— не здавався Лихошерстний.

— Значить, поганий той закон, і його треба відмінити.

— Ти що, проти законів?

— А ти без демагогій! Закони не вічні. Особливо ті, за які чіпляєшся ти. А поки що я складу акт про знищення молодої посадки. Заплатиш штраф, та не з державної, а з власної кишені. Будеш знати...

— Ну й складай...— плюнув сперечердя Лихошерстний.— Не боюсь я тебе... не велике цабе... На мені покатаєшся, мов на їжакові.

Береговець мовчки слухав гостру суперечку. Придивлявся уважно до меліоративного начальника і думав: кому спало на голову зорганізувати отакий винищувальний загін, дати йому потужну техніку, підібрати людей і послати їх сюди, переконавши, ніби вони роблять корисне діло? Невже ці луки, ця річечка і нехай навіть болота стали комусь на заваді! Але ж болото — середовище, де формується волога, де народжуються джерела ручаїв і рік... Знищуючи болота, ми вбиваємо джерела!

Він наважився висловити свої думки Лихошерстному — той все ж таки меліоратор, напевне, зрозуміє.

— Ви, товаришу художник, як не піп, то й в ризи не микайтесь,— відповів Лихошерстний.— І «Перцем» мене не лякайте. Бачили ми й не таких стручків...

— Я вас не лякаю. А звертаюсь до вашої совісті. Невже до вас не волають страшні земні рани?

— Он ба, який сердобольний! Болота йому жаль. Що значить художник! Можеш намалювати їх, увічнити на картинах.

— Ти як розмовляєш, грубіян?—не стерпів Яременко.

— А що мені, на коліна перед вами падати, молити прощення? Лихошерстний не з таких...

Круто обернувшись, розгніваний меліоратор кинувся до свого газика і рвонув з місця, забризкуючи болотякою Яременка і Береговця.

— Сатана, а не чоловік! — похитав головою Яременко.— І де вони беруться в нас отакі? Навчились прикривати своє паскудство законом. Кричать про перетворення природи, а насправді виступають у ролі гробокопателів...

— Що й казати, тип досить оригінальний, своєрідне породження віку технократії,— погодився Береговець.

— Ні, ви тільки подумайте. Скільки над цією долиною господарів? — усе ще кипів лісничий.— Над лісом господар — Міністерство лісового господарства. Над річкою — є таке республіканське управління малих річок. За начальника там якась птиця — не то горобець,

не то синиця. Луки нібито у віданні колгоспу... Це вже третій хазяїн. Але є ще й четвертий — Міністерство меліорації і водного господарства. От і виходить так, як у мудрому прислів'ї: «У багатьох няньок дитина плаче». А в нас не дитина, а земля-мати. Безутішно ридає...

Майже вся долина Хорлиці була посмугована чорними ровами, ніби траншеями, і Береговцю стало сумно від того. На щастя, трохи далі, коло гирла Хорлиці і понад руслом Псла, ще зеленіли своєю первозданною красою луки. Буйний, квітчастий килим мерехтів у променях сонця,— його ще не стоптали, не знівечили залізні бронтозаври.

16

Юхим Лихошерстний народився і виріс на болоті. Відколи й пам'ятає, стояла їхня хата крайньою на кутку, що прилягав до берега невеличкої річечки. А вже далі темніли луги, залягали мочарі. Низина така, що в них на подвір'ї завжди чвакало під ногами.

Ще їхній дід поселився на тому болоті, так званому Залузі, і прозвали його люди Кутовим паном. Розповідали в селі, нібито дід сам себе так охрестив після доброї чарки в шинку. Хтось з багачів образив його, назвавши злиднем, у якого власна хата ребрами світить. Старий не витримав, зіскочив з лави, схопив свого кривдника за петельки: «Ти осоружний дука! Як смієш мене ганити та ображати! Та я сам собі пан! Щоб ти знав, куркуляча твоя душа, живу крайнім на кутку, а далі все моє: всі луги і луки, болота й мочарі... І ти з мене, куркуляко, не смійся!..»

Відтоді й прозвали діда Лихошерстного Кутовим паном. Згодом та кличка перейшла в спадок до батька Прокопа. І знали їх у селі не так Лихошерстними, як дітьми Кутового пана. «Ну й хай називають,— казав батько.— Звіть хоч і горщиком, аби в піч не засунули».

Вже за Радянської влади, коли притиснули багатіїв, Кутовий пан ожив, був найпершим активістом у селі, а його син Юхим — комсомольцем. Десь у кінці тридцятих років комнезам і комсомольський осередок послали Юхима вчитися до профшколи. Дякувати Радянській владі, вивчився синок, вибився в люди, став агро-

номом-меліоратором. «Так що хай не глузують гостролови з нашого роду. Теперечки ми самі собі пани...»

Відтоді минуло багато років. Давно немає старої дідівської хати на Залузі, немає ні діда, ні батька. Та й сам Юхим став уже дідом, скоро шістдесят стукне. А він усе своє життя воює з болотами, осушує заболочену землю, перетворює трясовину на родючу землю. Вже після війни заочно, як досвідчений практик, закінчив Юхим Прокопович Лихошерстний інститут у Ровно. Разом з молодиками вчився, здолав усі науки і тепер має вищу освіту. Знав би про це його дід, хіба ж так гордився б!

До своєї роботи Лихошерстний ставився ревно, бо з дитинства зненавидів болота. Та й з науки твердо засвоїв одне: треба їх нищити, висушувати, щоб не заводилася там усяка мошва та малярійні комарі. Меліорація — то наше майбутнє...

Чоловік він був дисциплінований, добре знав порядок, і вже коли звелять йому щось робити, то кров з носа, а Юхим зробить. Такі, як він, колись у царській армії виходили у фельдфебелі, трохи переінакшуючи свої прізвища. Добрі були служаки!

Але ті старі, прокляті часи давно минули. От і він, Юхим Прокопович, вибився в начальство. Має трудові ордени й медалі за свою працю. І доки в нього є сили, працюватиме справно, буде в передовиках.

Скільки він тих боліт осушив за своє життя! Інколи приїде туди, де працював років з двадцять тому, гляне і серце радіє. Росте на колишньому болоті капуста. Аж сивіє від тисячі тугих головок. А яка кукурудза вишумлює на колишніх луках! Буває,— правда, там, де погані хазяї,— що й пустує земля, заростає бур'янами або курить торфом. Але то вже не його вина. Він своє діло зробив. Передав землю з одного балансу в інший, з пасиву — в родючий актив.

Недавно оце працювали вони на притоці Псла поблизу Тургаїв. Нелегко було. Тургаївці протестували, не здавались. Не хотіли обіцяного золотого дна. Звернулися до високих інстанцій. Доки ті листи та скарги розбирали, він, Лихошерстний, зробив своє діло. Втілив проект, так би мовити, в життя! Висушив луки. Правда, вийшла деяка неув'язка. Зникла, витекла вода з колодязів. Люди ремствували. Та й ландшафт став не той — висохли озера, затоки, голубі плеса. А тургаївці, бач,

звикли до старих архаїчних краєвидів. А що з тої річечки? Тримаються за неї, як воша за кожух.

Тепер ось прислали його з усім меліоративним загоном на Хорлицю, ще на одну притоку Псла. Все як слід. Проект затверджено... І він узявся за діло. Добре, що Кривобік був чоловік покладливий, мирний. «Раз є проект, значить, треба його осуществлять,— казав він не раз напідпитку.— І ти, товаришу Лихошерстний, сповняй закон... Я тебе, знаєш-понімаєш, підтримую, яко власть на місцях...»

Але сталося непередбачене. Недавно оце замість Кривобока обрали головою сільради Байрачного. Колишній директор школи, сам біолог, головатий і з характером! Щось затіває він проти нього. Вже нібито і в районі виступають проти проекту, буцімто сам Бутко, перший секретар, говорив, що не треба так провадити меліорацію. З усіх супротивників найнебезпечніший Яременко. Він такий, що не вгамується. Крутий дідуган! Ніде правди діти, багато корисного зробив він! Тисячі гектарів лісу посадив. Але хай не заважає і йому, Лихошерстному, добру пам'ять по собі залишити нащадкам — знищити прокляті болота.

А оце, бач, приїхав Яременко на заплаву з якимсь київським гостем. Ще й страхав, що пропечатають його в «Перці». Ті писаки ласі до всякої сенсації. Так і дивись, зчинять галас на всю республіку.

Юхим Прокопович виїхав на заплаву, де працювали бульдозери і землерийні машини. Велике діло техніка! Докопуються хлопці на таку глибину, що лопатами зроду-віку не добрався б.

Досягли торф'яників, які, судячи з усього, залягали тут тисячі років тому.

Колишній рогіз, очерет, лепеха перетворилися на перегній. Підсохне він на сонці, може стати добрячим паливом... Аж гоготітиме в печі. Хоч би за це йому подякували кобзівці.

Вслід за машинами пролягала через луки величезна борозна, вірніше сказати, рівчак, по якому стікатиме Хорлиця до Псла. По обох берегах майбутнього русла зводилися чорні вали землі й торфу.

Картина не дуже-то приваблива. Але ж не в білих рукавичках працюємо.

Та й не возами проїхали, а бульдозерами. Прокотилося роторне колесо. Хоч-не-хоч, залишиться слід.

Зустрівши трактористів, Лихошерстний налаяв хлопців за те, що пошкодили молоду посадку, за яку на нього накинувся Яременко.

— Ви що, братці, ставите мене під удар! Не знаєте того навіженого Яременка. От заплатите штраф, тоді знатимете...

— Більше нашкодили, можна сказати, сінокоси пустили собаці під хвіст. А ті деревця що? Юринда! Нові виростуть!

— Що значить під хвіст! Ми природу перетворюємо, висушуємо болота.

— Не болота, а джерела. Після нас піде вода під землю,— вигукнув веснянкуватий тракторист і махнув рукою.

— Якщо тобі болота жаль, то не йшов би працювати до нас,— накинувся на нього Лихошерстний.

— Мені землю жаль. А вона, як відомо, буває не тільки чорноземна, а й піщана, і заболочена...

— Ти ба, який розумний! Звідки таких знань набрався?

— А для цього не треба закінчувати ніяких інститутів,— кинув в'їдливо безвусий молодик.

«Ну що ти вдієш з отакими людьми, коли в них інше на думці. Працюють нехотя, ніби з-під батога, не розуміються на меліорації. А це ж алкалітрофні болота, які мають у собі до двадцяти процентів мінеральних солей та різних карбонатів. Хто-хто, а він знає. Недарма вчився в інституті, хоч, правда, й заочно.

Довелося, звісно, чимало поморочитись... Вік у нього вже не студентський, а вимагали, як з молодого. Не та вже пам'ять. Та й клопотів повно і вдома і по службі. Особливо мучила його агрохімія... Складна наука про всякі мікроби, аеробні, анаеробні, різні бактерії та про хімічні елементи. Тільки таблиця Менделєєва чого варта, щоб її запам'ятати. Ну та викрутився. Довелося, правда, тому викладачеві добрий баняк медку відвезти та підсвинка... Поставив четвірку. А того доцента, який читав ботаніку, нічим не вдавалося задобрити. Добре, що в одного товариша по інституту купив усі конспекти і різні там картки із запитаннями, на які мають відповідати студенти на екзаменах. Викрутився на задовільно. Але це ж оцінка, можна сказати, державна. Для заочника кращої й не треба. Що він, стипендію за це отримує, чи що...

Одне слово, закінчив інститут. Без диплома зараз нікуди, брат, не поткнешся. Добре, що є оте заочне навчання. І таким, як йому, є віддушина. А коли придбаєш диплом, то дорога відкрита. До того ж ця книжечка однакова і в тих, хто стаціонарно і хто заочно здобуває вищу освіту...

От і став він дипломованим спеціалістом по болотах. Робота ця нехитра. Кроти сліпі і то землю хіба ж так риють!.. Ці болота в нього з дитинства в печінках булькають...

Невеличка річечка Хорлиця так нагадувала йому ту, на берегах якої він виріс. І луги такі, так і гляди випливе із зеленого марева їхня хата. Вона тулилась до болота немов качине гніздо. «Кінчати треба з цими болотами,— звелів сам собі.— Нема чого нюні розводити, жалкувати за сагами, озерцями та очеретами. Від такої природи й справді не діждешся милості, як казав покійний Мічурін. Треба силою взяти від неї все, що можна... І він, Лихошерстний, візьме! Бо ж на те й меліоратор, перетворювач природи, покликаний оновити планету, вкрити її плодородними нивами й садами».

Переїхавши місток, який єднав два береги Хорлиці, Лихошерстний зупинив машину. Сюди ще не дійшли його бульдозери. І річка тихо текла в пологих берегах, заростих очеретом. Зелена куга стиха шуміла, навіваючи далекі згадки.

Раніше люди мало не билися за очерет. А тепер він нікому не потрібний.

Росте собі, дозріває, зимою шелестить скаржно, а повесні падає у воду, ніби сміття. А на тому місці виростає новий.

Повиганяли зелені хащі, схожі на ліс. Зовсім заростає річка. Задушили її водорості. Люди не доглядають за річкою, а хочуть мати воду й красу. Задарма в природі нічого не буває.

На широкому плесі, яке ще не взялося лататтям, гуляли косяки верховодки, зненацька викинулася щука. Бач як грає!..

От би закинути спінінг. Та хіба туди доберешся? Хіба що на човні.

Рибалити він навчився змалку. Майже щовечора мати варила юшку з його улову. А взимку плели з батьком ятери, робили з шелягу верші і ставили в ополонках.

Ранком побіжиш на річку, витрусиш прямо на лід

красноперів, окунів, підскакують вони на кризі, немов на сковороді, а далі й задубіють від морозу.

Від спогадів аж оскомина з'явилася в роті Юхима Прокоповича. Захотілося рибки. Давно не пробував. Усе менше й менше її водиться в річках.

А скоро й зовсім не буде. Нічого, перейдемо на промислову основу.

Будемо вирощувати коропів у ставках, запустимо товстолобика, білих амурів. Що ті щуки та карасі порівняно з цією рибою, яка схожа на добрячих поросят.

Лихошерстний спустився до берега, помив забруднені чоботи, витер їх травою і рушив до машини. Треба проскочити в район, довідатись, що там чувати. Чи не збираються хмари в нього над головою?

Подейкують, нібито Яременко підбиває людей писати скаргу на меліораторів до самої столиці. То такий, що напише! Та ще зараз. Розгаласувалися всі. Мабуть, неспроста приїхав отой писака чи маляр.

Хай пишуть, хай малюють. Все одно. Проект осушення Хорлиці затверджено. І на ньому стоїть синя гербова печатка.

17

Потрапивши в рідну стихію, Береговець відчув, що «дух рідного місця» благотворно впливає на нього, наповнює душу якоюсь силою й снагою, робить його ніби молодшим. Хоч водночас у душі народжувалися радощі й скорбота. Може, від того, що снилися йому химерні і реальні сни, ніби повертався він у свої хлоп'ячі літа, їхав з батьком на сінокіс, ішов з матір'ю полоти город. А то ще снилася йому Оленка. Точнісінько така, як бачив він її колись давно на копичці прив'ялого сіна. Оленка! Та далека школярка, з якою вчився в одному класі, земна, реальна й проста і разом з тим мовби вигадана. Вона й справді з'явилася до нього неначе з казки і відійшла в казку. Ой ні! Відійшла в невідомість...

Та чорна невідомість не давала йому спокою. Він знав, що Оленка загубилась у страшних завіях війни, але, можливо, все ж таки якийсь слід лишився від неї. Недавно довідався від Сергія Байрачного і його дружини Ольги, що мати Оленки ще жива. Одна-однісінька доживає віку в старій хаті на тихій Берестовенській

вулиці, куди давним-давно не раз приходив він у далекі місячні вечори, проводжаючи Оленку до самих воріт. Його тягло туди, ніби й справді міг зустріти там коло перелазу дівчину, яка вперше схвилювала його юнацьке серце. Хотілося пройти тією вулицею, самому заглянути в чорну невідомість, яка ставала з кожним роком все глибшою і темнішою, немов страшне провалля.

І наважився-таки, і пішов.

Вуличка здалася йому якоюсь вузькою, мов суточки, може, від того, що по ній давно не їздили вози й гарби, до того ж вона з обох боків поросла дерезою. Лише клен, який стояв коло Кобзаренкових воріт, шумів на вітрі, ніби хотів щось розповісти давньому знайомому про все те, що сталося за минулі роки. Хоч і сам клен змінився, розрісся, ще більше потемнів його стовбур, взявшись шорсткою корою.

На подвір'ї нікого. Все воно заросло густим споришем і подорожником. Сінешні дері були відхилені. Знать єсть хтось дома,— подумав Береговець і нерішуче ступив на зачовганий поріг.

— Хто там? — почулося з хати.— То ти, Онисю? Заходь!

Говорила Кобзаренчиха, хоч голос її був хриплий, старечий. Видно по всьому, нездужається старій.

— Добрий день вам у хату! — привітався гість.

— Здрастуйте! Ой, хто це? А я думала — сусідка Онися.

— Ні, це я... — якимсь ніби не своїм голосом озвався він. І вже й сам не знав, як сказав: — Це я, ненько, Василь Береговець...

— Василь! — сплеснула руками Кобзаренчиха. І обличчя її затіпалось — от-от розплачеться... Та вона закусила губи, якось зіщулилася і обняла сиву голову сухими чорними руками.

— Василько, зятю мій невінчаний!.. А я ж сподівалася від тебе старостів, і Оленка ждала... Немає Оленки, десь у далекій чужій стороні засватала її злая доля на віки-вічні. Не судилося вам бути в парі.

— Не судилося,— глухо сказав він і важко опустився на лаву.— Я давно знаю, що Оленка не вернулася з чужини... А оце прочув од людей, що ви, слава богу, топчете ряст, вирішив вас навідати.

— Ой моя ж дитино! Спасибі тобі, що не забув старої... Живу я самотньо, як всохла тополя. Світить сон-

це, спадають дощі, громи гуркочуть, а я немов глуха, не росту й не зеленію. На пні вмерла... Живу вся в минулому. Одні спогади мені залишились від дочки і мужа... Боже, як Оленка побивалася, коли брали її до того фашистського полону. Прощалася з хатою, з вишнями, ніби відчувала, що не вернеться більше ніколи додому. Тебе згадувала. Передайте, казала, Василеві, що я посилаю йому останнє прощай...

— А що, від неї ні листа не було ніякого, ні звістки? — запитав він одерев'янілим голосом.

— Був єдиний лист. Я й зараз його бережу. Он там лежить за сволоком, де васильки стримлять і гвоздики. Не дістану я вже його. Візьми прочитай. Хоч я той лист напам'ять знаю... Ой матінко-зірко, як мені тут гірко,— заголосила вона.

Він став на піл, дістав із схову конверт з чужим штемпелем, що виділявся на поруділому папері, немов прокляте невільниче тавро, і став читати.

«Ой матінко-зірко, як мені тут гірко, в чужій-чужаниці, на невільницькій роботі, на фашистській каторзі. День і ніч роблю я в проклятого мугиряки і в короварні, і на птахарні, і в полі. І все мені тут ненависне. Від хазяїна й хазяйки пихатої до корів рудих, рогатих, що дивляться на мене чортом. І поле тут не те, що в нас. Немає того простору, не те повітря, не той вітер, і хліба не ті. Все затиснуте в ромби й квадрати. І навіть сонце якесь чуже, холодне, ніби решето, від якого немає тепла.

Від роботи надірвалася я... занедужала... Але де вже тут лежати. Ми для німців гірше скотини. Горить тепер у мене в грудях. Кашель давить, мабуть, сухоти. Зведуть вони мене в могилу...

Ой матінко, матусю! Навіщо ти мене на світ спородила? Краще б я малою вмерла, хоч би лежала тепер у землі теплій, рідній, на тому цвинтарі, де цвіте рясно бузок і пахне чебрець... А тут, а тут... і земля якась чавунна...»

Далі він не міг читати. Щось важке навалилося на нього, мов кривавий туман, очі повні сліз, от-от бризнуть росою.

— Віддайте мені цей лист, ненько,— попросив він.

— Е ні, сину. Ти вже звиняй. Я його з собою в могилу заберу. Замість хрестика покладуть у руку, коли помру...

Береговець зніяковів. Справді, незручно забирати у матері останню пам'ять про дочку. Він важко зітхнув, оглянувся по хаті. І раптом побачив на стіні Оленчин портрет, який давно сам намалював, коли вони ще вчилися в дев'ятому класі. Блукали разом з Оленкою луками над Хорлицею, присіли на маленькій копичці свіжого пахучого сіна. Дівчина задумалась, тримала в руках букетик лугових квітів, а в косах, що були викладені короною на голові, ясніла біла пречиста ромашка.

«Ось так і сиди, зараз я тебе намалюю»,— сказав тоді Василь. І розгорнув блокнот, з яким не розлучався. Чорний олівець швидко накидав дорогі рисочки на білому ватмані. Поволі на ньому оживала Оленка, сиділа замислена з пучечком квітів. Ромашка — ніби зірочка в косах. Злегка усміхнене лице, трохи кирпатенький носик, в очах нерозплескана жага до життя і перші промінці народженого кохання.

Оленка... Хто б знав, що цей портрет, який він малював тоді, єдине, що залишилось йому від дівчини, першої бентеги його юнацького серця?

Він не став просити той малюнок у старої матері, намагався запам'ятати портрет до найменших подробиць, щоб потім відтворити його в своїй майстерні над Пслом і, може, щось додати до нього, як останній акорд з трагічного життя безталанної дівчини.

Гнітюче мовчання запало в хаті. Обоє вони думали про Оленку...

В хаті чистенько прибрано, хоч і не дуже-то багато. «Як живе вона в гіркій самоті? Може, їй якась допомога потрібна?» І, трохи ніяковіючи, запитав про це в старої.

— Спасибі, синку, за турботи. Нічого мені не треба. Дякувати добрим людям, усе в мене є... Пенсію отримую від держави. Колгосп мені недавно хату відремонтував: заохочували в нову перейти, та я не захотіла. Хотіли ще газовий балон у хату поставити — відмовилась. Навіщо воно мені. Весь вік я звикла до печі. Завезли мені дров і брикетів. Не мерзла зимою. Ну а що мені ще треба... Щастя було, забрала проклятуща війна. Ні мужа, ні дочки. А здоров'я мені ніхто не дасть. Мені вже скоро дотчеться восьмий півміток... Стара, зовсім стара. К смерті прядеться...

Вже коли він виходив з хати, Кобзаренчиха враз згадала.

— Ой, стривай, сину. Я тобі щось маю дати... — І притьмом кинулась до скрині, яка стояла в кутку. Попорпалась там і витягла білий плоскінний згорток. Трусонула його, і розправив свої крила рушник, зацвів калиною й хмелем, переливався барвами.

— Оце Оленка вишивала ще тоді, як школяркою була. Збиралась на цей рушничок разом з тобою стати. Та не судилось... То я оце тобі на пам'ять передам.

В очах Береговця бухнуло щось схоже на полум'я. Цей рушник мережила та далека Оленка. Він навіть згадав, як давно колись зайшов до неї в хату, а вона поспішно згорнула шитво, ховаючи від нього. «Що то, Оленко?»—запитав зацікавлено. «А так, вишиваю... Потім покажу, як готове буде...» Та й не показала. І ось тепер змережане полотно мерехтіло, переливалось перед ним, як примарне видиво. Кожний хрестик вишитий її руками. Кожен хрестик. Немає тільки того, останнього, який вготувало Оленці суворе життя.

Він узяв рушник, і здавалося, що те пломінке шитво опікало йому руки. Подякував старій Кобзаренчисі за дорогий дарунок. І збереже ту пам'ять, як світлу й гірку згадку про Оленку... Той рушник, що міг би стати весільним переве́слом, а став розлукою гіркою. Точнісінько, як у пісні отій, тільки там співається про сорочку...

Червоне — то любов,
А чорне — то журба...

Так споконвіку вишивали на Україні — червоними і чорними нитками. Бо завжди поруч ішли, ніби в обнімку, Любов і Журба — і торжествуюче життя, і скорбота...

І тепер, відтворюючи портрет Оленки вже з пам'яті, дивився він на рушник, як на шмат життя дівчини, і ніби списував з нього те, чого не вистачало на тому давньому портреті, який він намалював на цьому-таки березі понад тридцять років тому.

Літа спресувалися, мов покоси сіна в тугий тюк, схожий на каменюку.

Душею відчув, що далі працювати несила. Відклав роботу, вийшов з куреня, підставив обличчя вітру, який линув з долини і ніс у собі запах скошених трав, і терпку млість лозняків, і свіжість голубого плеса.

Благословенний вітер життя.

18

Над осонням зелених луків линуть передзвони сталевих кіс. Шугають вони, мов блискавиці, у високих травах, підтинаючи налите соками пахуче зело, залишаючи по собі хвилясту мережку.

Час від часу озоветься під мантачкою чутлива коса, бризне дзвінкою луною над берегами, блисне в ясноті сонця, і від того застрибають золоті зайчики на сіножаті.

Береговець вбирає в своє серце дзвони гарячого літа, дивні звуки і барви незвичайного оркестру, до якого звик змалку. Свіжий вітер несе пахощі скошених, уже трохи прив'ялих трав. Там, де раніше пройшли косарі і підсохли покоси, взялися смагою, ідуть жінки, красиво орудуючи граблями, перевертають шовкові сувої трав. А чоловіки крокують далі, широко розмахуючи косами, кожен веде свою ручку, вслід за ними вихориться, закипає прибоєм зелена хвиля і, шелеснувши востаннє, завмирає.

Сінокіс — то своєрідне свято праці на селі, так повелося здавна. Сталевий передзвін кіс, перегуки й сміх стеляться берегами. Від розлогих верб в'ється синій димок. То колгоспні куховарки готують обід на все лугове товариство, варять польову кашу з м'ясом, затовчену салом. Прийде пора — покличуть косарів та гребців до паруючого казана, кожен зі своєю ложкою і мисочкою, одержавши добрий черпак, всядеться під кущем, смакуватиме кашею. Дома в печі ніколи такої не звариш.

В жіночому гурті над покосами зблискували граблі, а білі рукави, ніби крила,— мах-мах. І пісня злітає над скошеними травами й валками, набираючи все більшої висоти й розгону...

Ой у лузі та ще й при березі
Червона калина...

Що за диво — пісня! Як бентежить вона душу. Як вписується красою звуків у мереживо широкої оболоні. Напевно, вона народилась у праці, вперше злетіла з отаких зелено-пахучих стежин.

Мелодійний передзвін і пісня викликають у душі Береговця давні приспані почуття. Йому захотілося взяти до рук косу, як у юні роки, і влитися в косарський

ключ. Чому б не попросити діда Григора дати на якусь годину свою косу? Адже старому важкувато. Нехай відпочине трохи.

Коли косарі верталися назад, щоб почати новий захід, він наважився підійти до старого з тим проханням.

— Он чого душа зажадала!..— окинув його поглядом Крутивус.— Воно то добре, Романовичу, але ж відвик ти від коси. Перетрудишся.

— Ну що ви, Григоре Тарасовичу, я ж не з панського роду.

— Знаю. І хвалю, що не цураєшся простої селянської роботи. Ну що ж, попробуй. А коли важко стане, то дай знати.

Косарі з радістю прийняли земляка до свого гурту. Були тут і сивобороді бувалі діди, й молодики, і ті, які працювали в конторі, школі, в «Сільгосптехніці», але щороку нагострювали ще дідівські коси, щоб допомогти рідному колгоспу на сінокосі чи на жнивах... В них озивався одвічний поклик косарського роду — то нічого, що часом нили руки й ноги, наливалось солодкою втомою тіло, але ж праця приносила й задоволення.

Це відрадне почуття ожило в Береговця. Він широко розмахнув косою, щоб не подумали люди, що бере вузеньку ручку. Підтинаючи траву, виносив, ніби на руках, і клав у валок. Здавалося, летів, мов птах, раз по раз змахуючи крильми.

За третім заходом відчув, як занила скалічена рука, озвалися давні солдатські рани. Нічого, з часом минеться. Звикнути треба. Але біль не проходив. Рясний піт заливав йому очі, а серце мало не вискочить з грудей. Оце вже гірше,— подумав. Ой серце, серце. Що ж ти підводиш мене на людях? Мабуть, знову озвалася та проклята грудна жаба. Стиснуло груди, бракує повітря, хоч його довкола безмежний океан.

Дід Григор здалеку забачив, як нерівно почав ступати Василь Романович, поспішив на виручку.

— Ну годі тобі, покосив трохи, збив оскому. Віддавай косу...

— Та я ще трохи, хоч ручку до краю дійду.

— У тебе, сину, є своя коса. Не по тобі ця робота. Не соромся признатись.

Несподівано виринув з-за верболозових кущів Байрачний.

— Ходім, ходім, друже, до куреня,— взяв Береговця під руку.— На тобі лиця немає...

Байрачний махнув комусь рукою, і за хвилину з'явився високий смуглявий чоловік з доброю посмішкою на вустах.

— Даниле Антоновичу, скажіть як лікар, що зараз йому не до коси.— І вже до Береговця: — Знайомтесь, це наш кобзівський головний лікар.

Данило Антонович взяв у свою широку долоню правицю упрілого косаря, схопив її вище зап'ястя. Слухав пульс. Він бився часто, з перебоями. Сумніву не було: внаслідок перевтоми стався приступ стенокардії.

— І давно це у вас?

— Та вже років з вісім. А тут оце вперше...

— Нічого, зараз ми вам допоможемо.

Відколи Данило Антонович працює в Кобзівці, завів такий порядок — машина швидкої допомоги завжди чергує там, де перебуває найбільше людей. От і зараз були вони на сінокосі. Як не відмовлявся Береговець від уколу, все ж довелося послухатись лікаря. Немолода вже сестра з сивими пасмами на скронях легко й звично ввела йому потрібні ліки.

За якісь півгодини стало легше. Коли Данило Антонович вдруге послухав пульс, він уже майже нормалізувався, хоч серце вистукувало неспокійно.

— Не треба було вам братися за косу. Ми з вами давно не косарі, стали людьми іншої професії. А до того ж скалічені...

— А ви теж воювали?

— Воював. Розвідником був. А там щоночі ризикувати доводилось. Сам не знаю, як уцілів... Хоча сліди війни на мені шрамами вляглися.

І дізнався тоді Береговець ще про одну солдатську долю.

...Молодий солдат Данило Павловський був спритним розвідником. Не раз доводилось йому робити небезпечні вилазки в тил ворога, щоб розвідати, де і як окопалися гітлерівці, а то й роздобути язика. Ще відтоді подружився солдат Данило з білим халатом. Взимку той халат не раз рятував йому життя. Вриєшся, бувало в сніг, занімієш, огортає тебе холодом. А далі знову повзеш по-пластунськи на животі. Одного разу ворожа куля пробила Павловському груди. І ось тоді

вперше потрапив він у госпіталь. Вперше відчув холодний скальпель хірурга. Запах йодоформу, білі палати, пекельний жар, за яким часто наставав вічний холод смерті. Крінився як тільки міг, хоча біль і розпач ятрили тіло й душу. Лікував його старенький, на вигляд невеличкий, зігнутий дідок, але яка в нього була сила духу. День і ніч коло хворих. Солдатів вражала енергія кощавого хірурга.

Данило спостерігав за лікарем, який не тільки робив операції, а й, здавалося, додавав солдатам сили, кликав скалічених людей до життя. Він лікував і добротою, і мудрим словом своїм.

Ось тоді й поклявся Данило Павловський: якщо здолає хворобу, то обов'язково стане лікарем. І став-таки... Вже після війни закінчив Харківський медичний інститут і ось уже два десятиліття, як він у Кобзівці.

Береговець був радий, що зустрів у житті ще одну людину, чимось схожу на славнозвісного Платона Кречета, який прагнув вирвати у хвороби мільйони сонячних днів.

Поволі на луках затихав трудівничий передзвін. Косарі зі своїми дружинами, невістками й дочками повертались додому. Йшли з піснями, розколихуючи навколо вечорову тишу.

— Ви не будете заперечувати, Василю Романовичу, якщо я переночую з вами в курені?

— Ви що, боїтесь за мене?..

— Та ні, захотілось по-солдатськи переночувати, як у бліндажі. Ми з вами, як не є, колишні фронтовики.

— Я радий буду мати вас своїм гостем.

Уже й ніч зайшла. Затихли пісні. Тільки пахощі ще міцніші стали над прив'ялими покосами. А вони все ще не спали, згадували фронтові дороги, якими їм довелося пройти в роки своєї тривожної юності.

19

Коли над Пслом погустішали сутінки, зелені береги озвалися піснею.

Ой на калину роса впала,
У нас сьогодні Івана Купала...

Луна веселих хороводів покотилась далеко по Запсіллю. Шуготливі багаття відбивались у воді спалахами казкової папороті.

З давніх-давен в українських селах відзначають традиційне народне свято Івана Купала, якраз напередодні жнив. І ось тепер воно відродилося з вогнями, піснями й таночками, приносячи людям світлу радість. «Під зоряним небом твориться ні з чим не зрівнянна народна опера»,— думав зворушений художник, спостерігаючи разом з Байрачним купальське свято.

Із-за крутого повороту ріки з'явився заквітчаний клечанням човен. На ньому водяник і русалка. Здавалось, вони випливли з далекої минувшини, щоб оглянути свої володіння.

Дівчата й хлопці в українських національних костюмах, що їх дбайливо зберегли в скринях бабусі, запрошують русалку і водяника до гурту.

— Гей, добрі друзі наші! Завітайте до нас на свято.

Русалка і водяник не цураються людей, підпливають до берега.

— Хто ж то? — поцікавився Береговець.

— Та то ж мій Юрко,— пояснив Байрачний.— А за русалку Гаїна...

— От молодці!

Від імені казкових жителів лісів, полів і тихих вод вітають вони молодих хліборобів кобзівського колгоспу з наступаючими зажинками.

Нехай земля вам щедро родить,
Нехай худоба плодиться,
Хай будуть завжди чисті води
І риба в ріках водиться...

На спорудженому плоту, що стоїть край берега, хлопці запалюють вогонь, і він поволі відпливає за течією, а на ньому в молодечому гурті водяник з трійчаками і русалка з оберемком квітів та колосками. А друге багаття спалахує на землі. Навколо нього, взявшись за руки, ведуть свій хоровод юнаки й дівчата... Співають чарівну пісню про Маринoньку... А далі почалися грища. Хлопці перескакують через вогонь, показуючи своє молодецтво. Навколо сміх і жарти. У відблиску полум'я, здається, танцюють дерева, і червоні плями миготять на воді... Дивна казкова літня ніч розплескалася над Пслом.

Прадавнє свято ожило, як повів минулого, хоч було в ньому багато нового. Старі міхи наповнені молодим вином. «Чи не в цьому зв'язок давньої традиції і сього-

дення»,— думав Береговець. І йому захотілося якось відбити на полотні оцю вогнисту пісенну ніч, схожу на воскреслу казку.

На вечірні грища прибули і літні люди, колишні фронтовики і бабусі. Береговець помітив, як одна старенька в керсетці набожно хрестилася, шепотіла самими губами якісь слова.

Не втримався, запитав:

— Що це ви, матінко, молитеся, чи що?

— Молюся, синок! Згадала своїх синів, царство їм небесне... Ніби прийшли вони на свято з далекої чужини. Знаю, що насняться мені цієї ночі. Кому що, а мені і то радість...

Спираючись на ціпок, бабуся подибуляла до села, звідки доносилися голоси вже третіх півнів. Скоро й світання.

Але молодь не поспішала розходитись, і довго ще линули старі й нові пісні над луками.

Юрій Байрачний проводив Гаїну до хати баби Докії, яка жила за Хорлицею під лісом. Береговець помітив, як Юрко взяв дівчину під руку і повів стежкою, а може, й навпростець у срібне марево туманів. І в душі позаздрив молодятам.

— Тобі сподобалося купальське свято? — запитав Юрко, пригортаючи до себе Гаїну.

— Ой, я така рада. Ніби сама русалкою стала. А ти мій перелесник,— горнулася до нього дівчина.— Цей ваш Псьол справді казкова річка.

Та річка, на берегах якої народилася і виросла Гаїна, не була схожа на Псьол. Свавільний Тетерів пробив собі дорогу через скелі. Над крутими берегами річки в хаотичному безладді лежало каміння. Змалку дівчині здавалось, ніби то й не каміння, а залягали воїни у важких обладунках, перед тим як кинутися на штурм. Залягли і не встали, якась чаклунська сила заворожила їх, приспала навіки, і сплять вони непорушно, позаростали мохом. За сірим громаддям мовчазних валунів стоїть ліс.

Гаїна звикла до нього змалку. Він був їй за діда, сивого, бородатого і мудрого, розповідав малій дівчині дивовижні казки зимою, напускав вітри й сніговиці. Дівчинка любила слухати лісові шуми, припавши до щибки. Іноді вона наважувалась вийти з хати, з острахом і цікавістю брела глибокими снігами до лісу, щоб

послухати його зблизька, щоб розказати доброму дідові про свою самотність.

Самотня!

В неї не було ні сестрички, ні братика. Тільки мама — завжди заклопотана, засмучена. Хоч як вона ховалася від доньки, Гаїна помічала на її очах сльози. І чого вона плаче? — думала дівчина. Може, за батьком, який невідомо чого пішов від них. Кинув матір та доньку і зійшовся з іншою жінкою з чужого села. А мати ж зустрічала його з війни зараненого. Раділа, що вцілів чоловік, не знала, де й посадити. Можна сказати, виходила, виняньчила, як скалічене дитя. Поставила на ноги. Та згодом почала мати помічати, що її порубцьований солдат учащає до інших молодиць. І просила його, і молила, і благала не сиротити дитину. Не раз чула Гаїна ті сварки. Не маленька вже була, ходила до сьомого класу. Батько, якого вона любила і пишалася ним, став для неї чужий і навіть ненависний... Адже він зрадив їх обох. Немає в його серці жалю і доброти. Як він міг проміняти її матір на якусь пройдисвітку. Ну й нехай собі йде. Прийде час — каятиметься, може, ще й приплентається до двору, як шолудивий сірко. А тоді вже не прийме його скривджена мати. Нізащо! Я не дозволю...

Отак і залишилась Гаїна сиротою при живому батькові.

Жили вдвох, аж поки вона закінчила десятирічку. Тоді, як востаннє прозвучав вальс на випускному вечорі в школі, попрощалася Гаїна з дитинством.

Два роки провчилася Гаїна в Шацькому, серед лісів і озер. Та найбільше сподобався їй Свитязь — чарівне озеро, найбільше на Україні. Кажуть, що названо воно так на честь казкового витязя, який народився в його водах. Та прадавня легенда припала до серця Гаїні. Переповідаючи її Юркові, вона називала в думках свого обранця Свитязем. Може, тому, що в Юрка, як і в того лицаря Свитязя, був білястий пшеничний чуб і голубі очі, кольору волинських озер... От і знайшла вона свого судженого, хоча й не біля волинського озера, а в гомінкому полтавському краю.

— Про що ти думаєш, Гаїно? — приголубив дівчину Юрко...

— Про тебе, Свитязю мій. Про нас з тобою... Маму згадала. За все своє життя вона, бідна, не звідала

щастя. Власний чоловік покинув. Що може бути гіршого для жінки. Ну, чому це так? Чому вмирає в людському серці любов і настають неприязнь, холоднеча, ненависть? Чому?

— Любов'ю треба дорожити, як власною честю, щоб пронести її, мов світоч, через усе життя від юності до сивини.

— А ми з тобою пізнаємо це щастя?

— Що з тобою, Гаїнко? Ти сумніваєшся? Я ніколи не зраджу тобі. От заприсягаюсь під цими зорями.

І він пригорнув трепетну дівчину до себе. І так, обнявшись, ішли вони прив'ялими покосами через луки навпростець, до лісу, який темнів за річкою. Дійшли до старенької хати баби Докії, присіли на призьбі. На білій стіні, немов на екрані, злилося дві тіні, висвітлених місяцем. Срібляста ніч широко розкинула свої крила над землею, зачаклувала все довкола. А може, то вже й не ніч була, а брело до них росяними травами рожеве світання.

20

Той святковий вечір запам'ятався художникові, і він ось уже кілька днів ходить схвильований, думаючи, як би все це відбити на полотні. Згадувалися давні бабусині казки про лісовиків, водяників та русалок. Здавалось, вони й зараз оточують його, збираючись на гульбища на Зеленім острові.

Він уже й сам не знав, чи то спогади, а чи буйна уява малювали йому такі картини. Життя серед природи повертало його до первісності, до старовини, окутаної легендами і всякими повір'ями.

Іноді до нього приходила мавка. У неї дивні зеленкуваті очі, стрункe пружне тіло, немов у ласки, і говорить вона якось скрадливо, тихим грудним голосом. І була тою мавкою та лісовиківна, яка висівала в грунт золоті зернятка сосни, берези, саджала в пухку землю коричневі блискучі жолуді — проста і земна дівчина, а разом з тим живе втілення мавки.

Сам не знає, чому та Гаїна хвилювала його... Ой, ця невгамовна натура художників закохуватися в прекрасне. Він уже не раз осікався на тому. Ні, ні, він не прагне до чогось непристойного, а просто хоче відчувати біля себе юну чисту красу. Хіба оте велике благородне почуття не надавало сили і натхнення худож-

никам і поетам усіх часів? Хіба не воно породжувало високе жадання працювати? І, дякуючи йому, одержимі створювали шедеври в царстві людського духу.

Береговець сидів неподалік від куреня, охоплений думами, і дивився, як на темно-синьому плесі купався золоторогий місяць. Здавалося, він сягав глибини дна і в той же час гойдався на поверхні. Десь на чорторії щось шубовснуло. Чи не грає сом? Чимало їх водиться тут. Уночі випливають гратися з місяцем, немов водяники.

Знову заплескалася вода. Здається, якась дівчина забрідає в річку. Чи не привиділась йому русалка?

Береговець схопився з місця і тихо рушив по м'якій траві. Він бачив, як білий привид зайшов у воду, щоб дістатися до жовтих лілей, що росли край протилежного берега. Здавалося, і справді нічна русалка запливала туди, де колихалося латаття, викинувши поверх води свої золотаві різьблені квітки. Відступив назад, став за товстою білокорою тополею. За кілька хвилин нічна купальниця вийшла на пісок. Кроків за сто від нього біліла її постать.

Береговець зніяковів. Незручно підглядати.

Він уже повернув назад, та зненацька суха гілка тріснула під ногами так лунко, ніби хтось вистрелив серед ночі. Незнайома зачула той тріск і стрепенулась. Але не кинулась тікати. Вона була вже одягнена і рушила стежкою неквапною ходою.

Неподалік від білокорих тополь вони й зустрілись.

— Ой, це ви, Василю Романовичу. А мені казали, що ви звечора поїхали в село до Байрачного.

— Передумав. Коли б поїхав, то не зустрів би вас, Гаїнко...

— І ви бачили, як я купалась? — аж хлипнула вона.

— Я вже погано бачу, а особливо вночі. Чув, ніби щось хлюпалось. Думав — русалка...— пожартував художник.

— А я вірю в русалок, в перелесників, лісовиків. Саме тому й обрала собі таку професію. Щоб бути ближче до лісу, до чарівної казки.

— Ти сама мов казка, Гаїно!

— Ви знаєте, мені колись вже говорили такі слова...

— Жаль, що я не оригінальний...

— А що, коли я й справді лісова мавка? — запитала вона грайливо.

— Можливо... Хоч у вас багато земного. Я художник і не можу не звернути на це уваги. Це особливо помітно в таких гарненьких, як ви...

— Їй-богу, мені здається, що я вас десь зустрічала,— глянула вона лукаво.— Тільки тоді у вас був інший вигляд і друге прізвище.

— Такого не могло бути.

— Значить, то був ваш двійник.— І вона дзвінко засміялася. Не добереш — жартує а чи просто глузує з його сивини.

— Він що, освідчувався вам у коханні?

— А ви що, маєте такий намір?

— Коли б не мої літа...

— Ой Василю Романовичу! Не треба, голубчику. Не будемо псувати наші добрі взаємини.

— Гаразд, я мовчу.

І справді, що це з ним? Якась нечиста навія? То збирався висватати дівчину за свого сина, а нині говорить казна-що.

— Ви образились на мене, Василю Романовичу?

— Ні, чому ж... Ви пробачте тому моєму двійникові, який іноді непрохано прокидається в мені.

— Я розумію. Читала десь, що в серці художника живуть двоє... Вони по-різному думають, часом у них виникають протилежні бажання. Дві душі — мов два півні, які часом б'ються між собою.

— А це ви добре сказали — два півні.

— Я теж іноді відчуваю, що в мені живе русалка. От і зараз серед ночі потягло купатись. А може, й справді мене наврочено. Ви вірите в те, що можна наврочити людину? Адже це своєрідна телепатія. Іноді можна бачити і відчувати таке, чого немає насправді. Все залежить від уяви. Ви вірите в гіпноз? Я, наприклад, вірю. А може бути й самогіпноз, незбагненне самонавіювання.

Вона ще щось говорила, та поволі голос дівчини затихав, віддалявся.

Береговець уже й не пам'ятає, де поділася Гаїна. Зникла, розтанула в місячній імлі. Та й чи була вона взагалі? Може, то привиділось йому? Озирався довкола, ніби тільки-но прокинувся від сну. Неподалік шуміли верболози. Може, за тими кущами заховалась Гаїна?

Спробував окликнути, гукнув раз, удруге. Але ні-

хто не озвався. Невже й справді привиділося? Дивна ніч, сповнена химерних чудес! Така, як буває на Івана Купала. І враз ожило недавнє. Дівчата, заквітчані вінками, ведуть хоровод коло зеленого дерева, і чарівна пісня шугає над багаттям.

Коло Мариноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде.
Стороною та й на мою роженьку червону...
Ой на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик іде...
Стороною та на мій барвіночок зелений.
Сьогодні Івана, завтра Купала,
Рано-вранці сонце зійшло,
Рано-вранці та й на роженьку червону...

На мить ожило видіння і зникло. На воді згасла золотава доріжка, бо хмара закрила місяць, і враз потемніла ніч, померкла місячна казка...

ДОРОГИ ДО ЛЮДЕЙ

1

На світанку Псьол якийсь дрімотний, ніби не доспав за коротку ніч. Сивий туманець пливе над рікою, неохоче залишає її зелені круті береги. Білокорі тополі стоять, не шелеснуть, і в ясному плесі видно їхнє відображення, немов у велетенському дзеркалі. Тихо. Тільки десь там, на повороті ріки, де нуртують чорторії, коли-не-коли скинеться щука, і після того довго розходяться по воді тремтливі кола.

Та ось озвалася в гущавині осокорів горлиця, друга відповіла їй, і вже туркоче лунами вся оболонь. Ранок, як ніжна райдужна увертюра дня, розливає над землею свої барви-звуки. Шовкові, з оксамитовим полиском полотна тчуться на луках, де вже виблискують у ранковій росі трави. А тут, у гущавині верб і лозняків, настояна на буйному зелі прохолода, густі волохаті тіні оповивають чагарі.

Сонце обтрусило з себе прозорі ризи, а заодно й міріади бризок, якими вмилося, і впевнено покотилося вгору небозводом. І від того сонячні зайчики заскакали на луках, освітлені плеса стали блискучо-голубими, і ніжна хвиля плеснулась на чистій гладіні Псла. Повіяв злегка вітерець, і озвалися гаї, затріпотіли осики, зашуміли верболози, ріка скинула з себе дрімоту разом з сивуватим туманом. Здавалося, легкий димок розвіявся, розтанув, і Псьол зітхнув якось глибоко, як зітхає після доброго сну натомлений за день трудівник, набравшись нових сил за коротку, але спокійну літню ніч.

Береговець, мов зачарований, споглядав народження нового дня. Він уже звик дивитись на схід сонця як на початок власного життя і втішався тією ні з чим не зрівнянною радістю. Він проводжав сонце на вечірньому прузі, ніби споглядав востаннє чудесне видіння, яке судилося йому ще раз побачити. І це допомагало йому відчувати всю красу, всю наповненість дарованого

йому життя. Зустрічі й прощання. Хіба не поміж них пролягло все людське життя?

Схід сонця і захід, одвічний і щоденний пролог і епілог. Скільки їх було в житті людини і скільки ще залишилось? Ніхто з нас не відає про те, і, може, тому ми не помічаємо того дива, яке посилає нам вічне світило, нагадуючи про те, що тих сходів і заходів залишається все менше й менше...

В місті цього не помічаєш. А тут, коли сонце виходить не з-за високих будинків і кам'яниць, а випливає з житів і росяних трав, з-за дерев, а часто навіть з тихого плеса, це відчуваєш гостро, як власний благовіст. Схід сонця нагадував йому далекі ранки, які поверталися до нього з туманної далечі, немов жар-птиці.

Чудова картина ранку, яку він тільки-но спостерігав, все ще стояла в нього перед очима. Як її відбити на полотні? Де взяти фарби, які б могли передати оту не зрівнянну ні з чим красу? Він уже кинувся був до свого куреня, щоб узяти мольберт і, примостившись під товстим біластим осокором, спробувати відобразити це на полотні.

І раптом згадав, що сьогодні зранку до нього має заїхати Байрачний, як умовилися перед цим, і вони разом поїдуть на жнива. Ну що ж, відкладемо мольберт на день-два. Мабуть, сьогодні йому доведеться більше схоплювати земну красу очима і в зоровій пам'яті тримати це до слушного часу.

Від села через луки вже мчала автомашина. Моторний газик аж лопотів брезентом від зустрічного вітру. Ось він уже близько. Байрачний підлітає до куреня, зупиняється.

— Салют служителям муз! Ну як ти, Василю, готовий?

— Привіт, товаришу голово! — усміхнувся Береговець.— Жаль, що я не маю коси й мантачки, а без них який з мене косар.

— Ти вже косив раз, удруге мене не загітуєш. Сідай, поїхали. Я тобі хіба ж таких косарів покажу.

Газик рвонув з місця, подаленів по трав'янистій дорозі. Вихопились на асфальтівку, поминули гайок, що клубочився зеленим димом, і, здолавши гору, виїхали в степ. Перед очима захлюпало, заблискотіло колосистим штилем янтарне море.

Гаряче, щедре літо затопило смарагдовою, жовтога-

рячою повінню неосяжний простір. У буйній розкоші красувалися повнозерним колосом поля. Після теплих дощів і червневого сонця хліба увібралися в силу, і нині липень — місяць зрілості — вигравав на струнах найпрекраснішої в світі арфи.

До чого ж гарно зараз у степу,— радувався Береговець. Немає нічого кращого в світі, як їхати рідними шляхами-дорогами, та ще в таку літню пору, коли врожайні поля лежать у дозрілім супокої, мерехтять переливами, виграють на сонці ніжним полиском колоса. Через степи біжать високовольтні лінії електропередач, несучи у найвіддаленіші колгоспи енергію і світло. Зелені квадрати лісосмуг оперізують жовтогарячі масиви хлібів. А далі стеляться буйнолисті плантації цукрових буряків, кукурудзи, яснодзвонні озера, а то й моря золотого квіту соняшників.

Десь там, позаду, в долині, залишились Кобзівка і Зелений острів, оперезаний густою стіною лісів та соснових борів. З високого косогору видно, як у широкій долині зблискує Псьол голубою течією, неначе миготливий пояс, витканий із живого срібла.

Байрачний, напевне, збагнув, що твориться в душі друга, зупинив машину. Вдвох вони вийшли на дорогу, щоб здаля помилуватися величною панорамою Запсілля.

— Хоч на картину малюй,— сказав у задумі Байрачний.— Жива краса землі. Недарма ж до нас приїздять художники і кінематографісти. Сам Олександр Петрович Довженко знімав тут свої знамениті кінофільми.

— Чудово! На десятки верст видно! Спасибі тобі, що привіз мене сюди.

Вони стояли край шляху, овіяні теплим вітром рідного поля. Звідси, з крутого кряжа, що підіймався над степовим роздоллям, було далеко видно.

— Ні, ти скажи, який краєвид! — захоплено сказав Байрачний.— Правда, як у пісні: «Видно шляхи полтавськії і славну Полтаву...» Он там ген-ген прослався большак з Києва на Полтаву. А там десь серед піль пролягав старий чумацький шлях, яким ходили чумаки на Крюків і далі від Дніпра до самого Криму, і звався він шляхом Ромоданом. Пригадуєш, у художника Васильківського є така картина: чумацька валка повертається з Криму, бредуть сірі круторогі воли, біля возів чумаки. Край дороги стоять, журяться старі верби... То, мо-

жна сказати, наше минуле, що давно відрипіло дерев'яними мажами, і тільки спомини залишилися, як сива курява минувшини сумної.

— Розумію,— злегка усміхнувся Береговець.— Ти хочеш сказати: де ж ті художники, які зуміють намалювати нинішній шлях, що розкинувся так широко в своєму пісенному гомоні, і нащадків тих чумаків, які нині живуть на цій прадавній землі?

— А що, не завадило б мати таку картину,— відповів Байрачний.— І ми віримо, що вона скоро буде. Ну а зараз поїдемо до комбайнів.

Вони завернули газиком на польову дорогу, обіч якої хліба вже були скошені й обмолочені. Свіжі копиці пахучої соломи виблискували під сонцем. На пшеничному лані під ліском працювало в загінці кілька комбайнів. Довгі покоси, немов золоті ручаї, простелилися стернею. Через день-два тут ще раз пройдуть комбайни, підхоплять жниво на хедери й обмолотять достиглу у валках пшеницю.

— Добрячі хліба зародили цього літа,— хвалився Байрачний.— Жаль, що наш голова Гордій Васильович не може по-справжньому порадуватись такому врожаєві. Від самої весни лежить хворий, бідолаха. Позавчора, коли робили зажинки, відвезли йому додому перший сніп. Як побачив — заплакав... Восени сіяв, сподівався на жнива, та ба... Не все в житті людському виходить так, як надієшся. За голову колгоспу зараз у нас агроном Христич. Я тебе з ним познайомлю. Та он, здається, біля лісосмуги його мотоцикл маячить.

Неподалік від крислатих дубочків, які чверть віку ростуть серед поля, стояв комбайн. Напевне, сталася якась поломка. Біля нього метушилися механізатори і занепокоєний Христич.

— Трапилась невеличка аварія,— пояснив він Байрачному,— зламалося кріплення мотовила. Прибули хлопці з ремонтної майстерні, поставили нове кріплення. Тепер усе в порядку.

Жилава мозоляста рука Христича міцно стискує долоню Береговця, і він з приємністю відчув дружній потиск і чорноземну силу правиці. От тільки чому це замість лівої руки у молодого агронома протез? Сказати б, на війні втратив її, так з вигляду років сорок, не більше. Обличчя приємне, відкрите, засмагло на сонці і степових вітрах.

— Ви, напевне, колишній тракторист? — запитав Береговець.

— Змалку коло машин. Щоправда, не в Кобзівці, а в сусідньому селі Петрівці. Тепер після об'єднання всі ми стали кобзівцями.

Відремонтований комбайн рушив у загінку, злегка перевалюючись, несучи попереду себе зуб'я і гострі коси на хедері. Незабаром він врізався в пружну стеблисту стіну, і вже впав на свіжу стерню валок, неначе жовтогаряча хвиля прибою.

— Жнива цього року трохи затрималися. Дощова весна далася взнаки, та й зараз частенько гримить у небі. Мабуть, так уже воно здавна повелося. Недарма ж старі люди кажуть: дощі йдуть не тоді, коли люди просять, а тоді, коли хліба косять. Щоправда, оце розгодинилось. Якщо така погода буде стояти, то днів за чотири-п'ять пшеницю впораємо, а там і за овес візьмемось.

За лісосмугою тече, шумує густим волоттям вівсяне поле, колишеться під вітром шовковиста, буйна, золотава краса, сповнена таємничого шепоту і зітхання. Любо дивитися на овес, коли він ще зелений, виблискує під сонцем живим оксамитом. Та ще кращий він, коли візьметься сонячною смагою, здійнявши догори дозрілі волоття.

— Добрячі хліба... Бо на такому полі виросли,— сказав у задумі сивенький дідусь у капроновому брилі з фотоапаратом через плече. Береговець глянув на нього і посміхнувся: «Як цей старий не схожий на традиційного діда! Спробуй здогадатися, хто він».

«На такому полі виросли...» І всі враз спохмурніли від тих слів. «Що ж це за поле?» — подумав Береговець.

— Земля ця звідала багато горя,— вів далі дідок.— Ось тут, на цих полях грізного сорок першого року, трапилася трагедія, яку можна було б назвати кобзівською...

І Прокіп Максимович,— так звали старого,— розповів сумну бувальщину, яка сталася поблизу села страшної вересневої ночі.

— Застукали фашисти наших солдатиків-оточенців, які прибилися до нашого села і прилягли в скиртах та копах, голодні й знесилені... Підпалили хліб... І згорали в тому вогні наші бійці хто мертвий, а хто й живий...

Мало кому пощастило врятуватись. На щастя, уцілів Гордій Васильович Жадан, хоч і поранило його. Це вже він подбав, щоб збудувати для побратимів такий пам'ятник. А все це поле, де було грізне побоїще, люди здавна назвали Солдатським... Ще й зараз виорюють тут трактористи плугами іржаву зброю та різне залізяччя.

«Так от чому це поле має таку назву»,— подумав Береговець. Здається, він чув цю гірку розповідь від людей, коли повернувся з війни. Але на фоні грандіозних битв, через які він сам пройшов, той бій видався йому звичайним епізодом. А тепер сприймав страшну бувальщину зовсім по-іншому. І тут лютували бої, і тут лилася кров і падали його побратими, згорали живцем у вогні... Чого тільки й не бачила ця земля — і кров, і сльози, і пожари. Та кожного разу воскресала знову і знову, бралася зелом, наливалася врожаєм. І кожен колосок як душа солдатська.

А старенький Прокіп Максимович говорить, і він слухає його слова, ніби крізь сон.

— У нашому сільському музеї зберігаються листи, спогади солдатів, які чудом уціліли в тому кривавому бою. Ми зібрали багато фотографій загиблих, правда, поруділі вони, старенькі і різних розмірів. От коли б з тих фотографій та зробити портрети,— сказав старий.— Щоб був у нас в музеї свій альбом.

— Хороша думка,— підтримав Прокопа Максимовича Байрачний.— Що ти скажеш на це, Василю Романовичу?

— А що тут говорити? Давайте, Прокопе Максимовичу, ваші фотографії, спробую.

— Ну, спасибі вам. Велике діло зробите для земляків. Збережемо кобзівських фронтовиків на пам'ять для наступних поколінь.

2

За лісосмугою височіла кам'яна брила — звичайний сірий граніт, навіть не відшліфований, з темними і світлими прожилками. Камінь нагадував копицю потемнілої соломи, в якій колись згорали бійці. Здавалося, вона й справді звуглилася, стала схожою на скам'янілий попіл. Довкола незвичайного пам'ятника стояли молоді пружні дубки, немов зелені факели торжествуючого життя. До граніту було прикріплено дошку

з чорного полірованого габро, на якій вирізьблені прізвища загиблих солдатів. Біля підніжжя горіли червоні маки. Здалеку здавалося, ніби то жахтить полум'я...

Підійшовши до пам'ятника, всі скинули кашкети й капелюхи і якийсь час стояли мовчки. Десь неподалік у густих вівсах тужила, зойкала перепілка, розливаючи над полем невимовний материнський біль. Меткий дідок устиг клацнути фотоапаратом і, мовби вибачаючись перед Береговцем, що зробив це, сказав:

— Нехай буде на згадку для нашого музею. Недавно до нас приїздили матері, дружини й діти загиблих воїнів. Було тут смутку і плачів. І все ж якусь полегкість відчули рідні, довідавшись, де сплять їхні батьки й сини. Гірко жити на світі, коли не знаєш, де могила того, хто тобі був дорожчий за всіх на світі... Серед гостей були й кілька солдатів, які врятувалися від смерті. Постаріли, посивіли ветерани. Через багато літ дорога привела їх на це Солдатське поле, яке могло стати для них полем смерті. Був і голова наш, Гордій Васильович... Жадан хворий, немічний, але напросився. Привезли його на машині. Присів він коло пам'ятника, важко віддихався, витер піт з крутого чола та й каже: «Оце, хлопці, як помру я, щоб поховали мене ось тут. Хочу лежати разом із своїми побратимами...» А далі закашлявся довго і важко, в грудях усе клекотіло, здавалось, от-от захлинеться, сердега.

Береговець на мить уявив ту картину. Серед буйного розливу хлібів стоять уцілілі ветерани, старі вдови й матері, а один солдат, який цілу вічність живе поміж життям і смертю, задихається від пекучого болю, що здавна розриває його прострелені груди...

Блиснув кадр зі сліпучого екрана і відразу погас.

Темна лісосмуга, ніби меч, розтинала неозоре поле навпіл. По один бік молодих дубків шумів золотавим волоттям овес, а по другий — пшеничний лан, на якому снували комбайни, залишаючи по собі духмяні валки жнив'я.

Дивним гулом повнилося жнивне поле. Передзвін металу і зрілого колоса зливався воєдино, і Береговець вслухався в той гомін. Дзвони далеких літ озивалися відлунням у його душі, і оживали приспані тривоги й жалі, зливаючись зі дзвонами нинішнього, його полудневого літа...

З далеких гонів наближався самохід-красень, на яко-

му лопотів червоний прапорець — ознака трудової звитяги.

— Хто ж то удостоївся такої честі? — поцікавився Береговець.

— А то Юрко Байрачний,— пояснив Прокіп Максимович,— а з ним Гаїна Маслівець з лісництва, добровільно зголосилася дівчина працювати на жнивах.

Могутній самохід не йшов, а, здавалося, плив на повітряній подушці. Пофарбований у червоний колір з конусною баштою наверху, він був схожий на човен, який тільки-но виринув з глибини колосистого моря і гойдався на його бурштинових хвилях.

Біля штурвала стояв білявий Юрко в легкому темно-синьому комбінезоні, без кашкета, хвилясте шовкове волосся ніби позичене у зрілих вівсів. Поруч з ним стрункa чорнява дівчина, теж у комбінезоні, на голові біла хустка, два кінці зав'язані на підборідді, неначе голубині крила. Як не замилуватися отакою парою?

Юрко й Гаїна помахали їм привітно руками, і відплив комбайн далі жовтогарячою дорогою. «От вона, ще одна жива, невигадана, яскрава картина, сповнена натхненної праці і щирої любові!» — подумав Береговець.

Він глянув на Байрачного і помітив в очах свого друга неприховану радість за сина і за ту дівчину, яку обрало Юркове серце.

— Моя майбутня невісточка,— сказав друг ніби сам до себе.

— Хороша пара,— погодився Береговець.

А з далини поля вже наближався комбайн з червоним вимпелом на флагштоці.

— Ще один передовик жнив — Данило Карпович Назаренко зі своїм сином Володькою,— пояснив Христич.— Хлопець цього року закінчив десятирічку і пішов батьківською дорогою. Всіх нас радує те, що цьогорічні випускники зголосилися працювати в колгоспі. Тепер у нас чимало сімейних екіпажів. Добре трудяться батьки й сини.

— Це не той Назаренко, батько якого був бригадиром до війни?

— Той самий. Не повернувся дядько Карпо з війни, поліг на озері Балатон, виріс Данило сиротою, а тепер уже сам давно став батьком.

Береговець пригадав сусідського хлопчика Данилка, що завжди бігав у полотняних штанях, пофарбованих

у бузині. Куди батько, туди й він. Примоститься, бувало,позаду на мотоциклі і в поле. А тепер, бач, став степовим капітаном і хлопця до діла привчає.

— Хотілося б мені з Данилом Карповичем поговорити.

— А чого ж, будь ласка,— погодився Христич і помахав комбайнерові рукою. Іди, мовляв, сюди.

Батько передав штурвал синові, а сам спустився з містка на землю, привітався шанобливо до гостя.

— З приїздом вас, Василю Романовичу. Ми з вами народилися на одній вулиці,— сказав Данило Карпович, запалюючи цигарку.

Береговець розглядав закушпелілого жнивною курявою комбайнера. З-під поношеного картуза вибивалося чорне волосся, на скроні причепилося кілька остюків. Очі червоні від пилюги.

— То ви з сином разом працюєте? — запитав Береговець.— Добрий вирік козарлюга.

— Ростуть діти не знаючи горя. Не те що ми змалку... Взяв Володьку до себе. Нехай привчається до роботи. Я його з сьомого класу на комбайн беру. Виховую зміну. У мене є ще один — меншенький Василько. Того теж до машини тягне, наче магнітом. Цієї осені до школи піде, а Володимир — до армії.

— Знать, у батька і в діда пішли сини.

— А ми з діда-прадіда хлібороби. Як на мене, то кращої роботи й на світі немає, ніж вирощувати хліб! Я степ змалку люблю. Особливо в літню пору. З початку жнив днюємо й ночуємо в полі. Табір у нас хороший. Своя їдальня, своя спальня. Після роботи так у полі добре спиться. Хоч того сну й небагато, зате солодкий. Володька часто, правда, відпрошується в село. Воно, знаєте, діло молоде. Коли є дівчина, то за десятки верст пішака б подався. А він на мотоциклі. За півгодини і вже біля знайомого перелазу. Позорює трохи з дівчиною і назад, бо на світанку знову виводимо в загінку свій комбайн.

— А чого ви без окулярів працюєте? Для очей це шкідливо.

— А я не люблю в окулярах. Крізь скло не той степ видається. Ніби захмарений. Мої очі звикли до сонця і жнивної куряви. На те й степовик.

Христич поцікавився, скільки упорав Назаренко за сьогодні. За підрахунками комбайнера виходить гек-

тарів з десять. До вечора ще не менше скосять.

— Сьогодні, напевне, рекорд дамо. Погода стоїть хороша. Тільки косити.

— Пробачте, що ми відірвали вас від роботи. Хотілось хоч трохи поговорити з вами.

— За що ж тут вибачати. По правді сказати, мені й самому кортіло побачитись з вами. Прочув від людей, що ви приїхали в наші краї. Добре, що не цураєтесь. Запрошую вас на свято обжинків. Та й до моєї хати заходьте, коли матимете час. Я живу на старому батьківському дворищі, тільки хата нова.

Попрощавшись, Данило Карпович подався до комбайна, що ген-ген виднівся в кінці загінки, майорів червоним прапорцем.

А вони гуртом рушили стернею, яка злегка лущала під ногами. Скошене поле, заслане свіжими покосами, пахло вощиною, й медами, і теплим хлібом.

— Схоже на те, що встановилася погода,— вголос подумав Христич.— А то задощило було. Що не день, то гуркоче в небі грім, полосне дощами. Погано, коли в жнива стоїть спека така, що горять хліба, горить від суховіїв праця людська. Але й надокучливі дощі шкодять. В негоду ми чимало втрачаємо хліба.

— Повновидий місяць показує на погоду,— сказав Байрачний.— Старі люди твердять: коли місяць наливається сяйвом по вінця, то на добру погодну днину.

— Прикмета хороша. Так і наш голова Гордій Васильович каже. А він краще всякого барометра,— мовив Христич.

— Коли ти був у нього? — запитав Байрачний.— Як він себе почуває?

— Вчора заскакував пізно ввечері. З поля і прямо до нього.

Береговець уже знав про страшну недугу Гордія Васильовича Жадана. Далися взнаки давні солдатські рани.

— Важко дивитися, як чоловік згасає на очах,— заговорив Христич.— Часто іноді, коли йому стає зовсім погано, просить він мене: «Повези мене, сину, в степ. Хочу попрощатися з білим світом...» І їдемо ми з ним у поле. Пробудемо отак годинку, поговорить він з хлібами, колосочками, із жайворонками — і ніби легше йому стане після тих відвідин. Може, й справді набирається сили в рідного поля. Хоч і ненадовго... Немає

ще в природі таких ліків, щоб вилікувати оту прокляту хворобу. І косить вона всіх підряд — академіків, міністрів, полководців і простих смертних.

Слухаючи Христича, Береговець намагався уявити старого, недужого, приреченого Жадана. Бачив його висохлого, змарнілого в ліжку, в узголів'ї стоїть ще теплий від сонця сніп пшениці — дар рідного поля. Очі у Гордія Васильовича переповнені тугою. Важко людині прощатися з світом. І стало на душі прикро перед самим собою, що він так мало знав цього чоловіка, зустрічався разів зо два після війни і то мимохідь. А такого треба увічнити на полотні.

— Може, навідаємо Гордія Васильовича? — запропонував він.

— А чого ж! Він буде радий,— погодився Христич.— То, може, завтра зранку і завітаємо до старого в гості.

— Гаразд,— погодився Байрачний,— а зараз подамося на колишні хутори.

Він так і сказав «колишні», бо від них сама назва залишилась та поодинокі хати, а то й печища, здичавілі садки і старі верби над балками. Береговець пам'ятав ці хутори з дитячих літ, ще коли вони пастухували ось тут улітку на стернях. Під час фашистського лихоліття багато осель було спалено гітлерівцями, а які вціліли, то в них доживали свого віку постарілі хуторяни. Частина людей переселилася до села. І тепер на запустілих садибах вигнало такі буйні бур'яни, що хоч вовків ганяй. Вигибають села й хутори.

Береговець забачив край ставка скособочену хату під соломою, довкола неї нічого не було, крім трьох вишеньок, які росли на причілку.

— Чия ж це така хата? — вирвалось у нього.

— Є в нас, на жаль, і такі,— відповів Байрачний,— доживають у них віку самотні вдови. Не всяка навіть хоче вибратися з неї, коли заговориш про нову оселю. «Нікуди я звідси не піду... Тут молодою жила, звідси свого чоловіка на війну провела, тут і свій останній день зустріну»,— відповідають старенькі, упокорені, бо вже перетліло в їх грудях давнє горе, залишився самий попіл.

Береговець ще раз глянув на хату і відвернувся. А раптом його ніби хто смикнув за полу. «А ти не відвертайся від вдовиної хати! Краще б намалював її, щоб знали люди, як жили ми після страшної війни, як

довгими гіркими ночами плакали в цих хатах молоді вдови, доки й не постаріли в самотині.

Не відвертайся від них, якщо хочеш бути правдивим художником, а не малювати парадні картини...»

— Давайте зупинимось! — попросив Береговець. І першим вийшов з автомашини, стояв при курній дорозі в глибокій задумі. Було прикро і сумно дивитись на осиротілі подвір'я, на хати-пустки.

— Не знаю, кому як, а мені жаль оці тихі хутори. Може, тому, що життя, яке колись тут вирувало, обірвалося навіки і безповоротно,— заговорив ніби сам до себе Береговець.

— Буває, що занепадають, хиріють не тільки хутори, а й цілі села,— заговорив Христич.— Хтось охрестив їх «неперспективними». А навіщо? Аже саме в таких віддалених місцях треба тримати ферми, зосередити центри рільничих бригад. Кругом яке привілля. Наше сусіднє село Петрівка, звідки я родом, теж вважали за неперспективне. З важкої руки якогось волюнтариста закрили медпункт і початкову школу, старих дідів і бабусь позбавили медичної допомоги, а малих дітей змусили ходити до школи за п'ять кілометрів. Дійшло до того, що петрівчани не витримали і написали листа до обкому партії. «За багато років після війни в нашому селі нічого не збудовано,— скаржились вони,— а навпаки — останнім часом закрили школу і медпункт... Віддайте нам хоч те, що ми мали ще при земстві...» Прочитали той лист в обкомі і спохватились. Адже це крик наболілої душі. Звеліли припинити неподобство, тим більше, що голова кобзівського колгоспу Гордій Васильович Жадан запропонував приєднати слабенький петрівський колгосп до «Надії». Пораділи люди, ожили...

Згодом спорудили в Петрівці ферму по відгодівлі худоби, відкрили магазин, медичний пункт, початкову школу, проклали від Кобзівки асфальтову дорогу, пустили автобус. Поближчала до нас Петрівка, хоч і залишилась на місці. Люди тепер не знають, як і дякувати Жадану, який заступився за їхнє село. Бо відразу ж перестали з нього виїздити хлопці й дівчата. Знову залунали весілля, пішли й дітки. Тепер підростає там більше двох десятків первачків-школяриків.

— Здоровий глузд переміг,— сказав Байрачний.— Не можна повелівати людьми, як кому заманеться. Адміністрування у всякій справі небезпечна річ.

Слухаючи Христича і Байрачного, Береговець пригадав свою недавню розмову з дідом Крутивусом. Григор Тарасович, коли зайшла мова про колгоспні справи, з прикрістю сказав: «Не знаю, як хто, а, на мою думку, є ще у нас правувачі над колгоспами. Той тягне соб, той — цабе. От, приміром, узяти коня, запряженого в воза, і над ним завжди один погонич з віжками в руках. Сіпне злегенька — і конячина знає, куди завертати, прискорити чи сповільнити ходу. А коли б на того коня та два погоничі — той управо, той уліво тягне... Засмикали б бідолаху. Чи, скажімо, взяти автомобіль. За кермом, як правило, один водій, крутить баранку, дотримуючись правил дорожнього руху. А посадіть у кабіну двох, а то й трьох водіїв, і нехай вони смикають руля той сюди, а той туди, один дає газу, другий гальмує. Аварія неминуча. А що, хіба не так? А колгосп, брат ти мій, не кінь і не машина, а щось значно більше. А скільки на нього погоничів та керманичів набереться? Від того й неполадки всякі та неподобства. Колгоспне господарство складне, і керувати ним не всякий може. І не кожному треба дозволяти втручатися куди не слід. Я так понімаю».

«А що, вірно мислить дід Григор,— думав Береговець.— Поради, рекомендації, звісно, потрібні, але самоуправство, всякий там волюнтаризм, діє тільки на шкоду. На жаль, не всі це розуміють. А час би вже...»

На стомлені, розімлілі поля поволі спадала спека. Від придорожніх верб лягли на шлях волохаті тіні. Скільки ж їм років? Адже вони такі самісінькі росли й тоді, коли малий Василько бігав ось тут босим пастушком по колючих стернях...

Береговець, оглядаючи все довкола, радів баченому і водночас в його душу прокрадався смуток. Перед ним лежала земля різких контрастів. Старе, вмираюче, позначене запустінням і приреченістю, повсюди нагадувало про себе, кричало німим болем і викликало журу. А поруч розгорталося безмежнеє поле, на якому упевненою ходою рухались комбайни, збираючи дорідний урожай. А через поле пролягали зелені лісосмуги молодих дубочків, а ще далі поміж тими гайками виднілися літні табори жниварів з голубими і рожевими наметами. На скошеному полі зводилися ожереди соломи, немов високі піраміди. На них порядкували сивобороді скиртоправи, вправно орудуючи вилами. Ті ді-

ди були схожі на богів, що спустилися з блакитної бані неба. Діди немов сучасні Нептуни з тризубами. Таких тільки на картину.

Якщо новітність викликала в душі художника радість, то убогі смутні картини викликали сум. На тлі оновленого степу різким контрастом виступали занедбані села й хутори, які виринали пустирищами із моря золотих пшениць. Береговець помічав на давно покинутому подвір'ї здичавілі старі вишні, які рясно зародили червоними ягідьми. Серед двору позеленілий струхлявілий зруб колодязя, над ним зігнувся журавель, а ще далі за печищем колишньої хати стояли похилені обламані хрести, як болючі чорні знаки питання. Вони заклякли над могилами тих, хто колись хазяйнував ось тут, на дворищі, сподіваючись, що ніколи не згасне їхній рід... І все ж згас той рід, вимер, зник безслідно за півстоліття.

Край одного вимерлого хутірця виднілася скособочена хата, за нею плескалася сива смужка жита, як свідчення нинішніх хліборобських злигоднів. А побіля похилених воріт сиділа якась бабуся. Забачивши автомашину, що наближалася до її двору, старенька звелася, спираючись на сучкуватий костур.

І Байрачний мимоволі зупинив машину коло баби Закаблучки.

— От добре, що ви приїхали,— впізнала стара голову сільради,— а я збиралася до вас, та ба, не осилю дороги. Прохання у мене велике. Ради бога, допоможіть мені скосити жито на городі. Я вже думала якось впораюсь сама, та не потягну коси, а серпа давно забрали діти до сільського музею.

Береговець вдивлявся у вимучене обличчя бабусі, на сивину, що вибилась з-під хустки, і намагався зберегти в пам'яті цей образ, щоб згодом перенести його на полотно.

А Байрачний підійшов до старої, обняв злегка за плечі.

— Допоможемо, Одарко Кіндратівно. Завтра надішлемо комбайна.

— Комбайна? — кигикнула стара.— Та він же мені все тут переверне догори дном. Краще вже якусь косарку.

— Вам же треба не тільки скосити, а й обмолотити хліб,— заспокоював Байрачний.

— Ну, нехай буде по-вашому. А пенсії мені листоноша так і не приносить. За чоловіка-солдата отримую тридцятку,— мовила вона журливо, глянувши в бік Береговця.— Ось так поцінували голову мого Матвія Закаблука...

— Завтра ж звелю принести вам пенсію,— сказав Байрачний.

— От спасибі, що завітали до мене, старої сови,— вклонилася вона несподіваним гостям.— От тільки не знаю, хто то з тобою, Сергійовичу. Може, з району, а чи з самої Полтави?

— Він аж з Києва. Хоч родом тутешній. Може, знали Береговця Романа, так оце його син.

— А й правда, похожий,— озвалась вона до Береговця.— А я, сину, твою матір знала. Разом дівували з Христею, царство їй небесне.

Береговець мовчав, тільки нервово кусав губи, і ревний жаль і великий сором пекли не тільки його лице, а й душу.

Вже коли рушили від удовиного хутора, Байрачний сказав:

— Колись цей хутір називався Вишневий. Нічого від нього не залишилося, окрім бабиної хати та здичавілих вишень і чорних хрестів.

— Було б чим хвалитися,— похитав головою Береговець.— Щоправда, я помітив, як над тим вмираючим хутором проходить електролінія високої напруги, а неподалік пролягає газова магістраль, і вишка звелася в небо. І все це багатство тече в країни Європи, які ми визволили з неволі, де полягли сотні, тисячі таких, як Матвій Закаблук. А в нас одні злидні.

— І то правда. Гірка, але правда,— нахмурив брови Байрачний.

І вже далі їхали мовчки. З крутого косогору спустилися в долину. На тому місці, де колись був хутір, тепер розкинувся літній табір для корів. Великі загороди були порожні, корови випасались неподалік на втоптаних, вигорілих луках.

Удвох вони зайшли до будиночка доярок. На столі в кутку стояв телевізор, блимаючи великим оком, немов циклоп. Біля телевізора сидів сивий дідок у розхристаній сорочці і чоботях, наставивши праве вухо до екрана.

— Чорти його батька знає, чого він моргає! Чогось оглух!.. Нічого не чути.

— І навіщо воно вам, діду?

— Ге, не кажіть! Треба знати, що діється на білому світі. От тільки ниньки передавали, що кудись поїхав Брежнєв, мабуть, за границю. Бо цілувалися з соратниками троєкратно, так, наче ніколи вже з ними більше не побачаться. Хе-хе! Інтересно! От тільки жалько, що не чути, про що вони там балакають. Ви не дивуйтесь, я чоловік політичеський, замолоду комсомолив. Ге-ге, коли це було! У мене та політика в крові сидить, немов нітрати.

Довелося пообіцяти старому, що завтра надішлють із Кобзівки телевізійного майстра. Як же старому жити без політики?

Цілий день їздив Береговець з Байрачним по полях. Обідали в степовому таборі. І таким добрим видався йому борщ, зварений колгоспними куховарками. Давно вже не їв такого. Ото хіба що в рідної матері. З цікавістю оглядав табір. Тут усе зроблено на совість, щоб зручно було жниварям відпочити, поспати коротку літню ніч. Чимсь фронтовим повіяло від тих наметів, хоч усе це виглядало досить мирним і комфортабельним. Дощані будиночки, брезентові намети, оранжеві і голубі палатки. Молоді комбайнери називали їх жартома бамівськими виселками. Справді, чим гірше в них, ніж на БАМі? У кожної людини є своя магістраль. І не обов'язково їхати до Сибіру, в далеку тайгу, щоб принести користь Вітчизні. Місце для подвигу є скрізь. Їхня магістраль проходить через оце щедре поле, і не кілометри, а тонни визначають трудовий подвиг молодих хліборобів.

Від польового табору звернули межниками до Кобзівки. Край села, де шумлять тополі, розкинувся колгоспний тік; завалений ворохами, він нагадує великий став, переповнений бурштиновими потоками. Зерно тече і тече з поля прямо на токовище. Невтомні жінки очищають його, механічні валки, немов велетенські долоні, підбирають зерно з куп, подають на решета віялок. Потужні очисні машини сортують насіння. Найкраще йде на посів, щоб наступного року дати життя новому хлібові. Жінки стиха перемовляються поміж собою, часом занурюють долоні в теплі кучугури, вдихають запах зерна. А пшениця тече поміж пальців, як намисто... В зерні дрімає одвічне материнство. Може, тому так люблять його жінки-трудівниці. Зерно — початок усього живого.

Трохи далі в кінці току звелася дивна споруда, на високих металевих опорах видніються велетенські коші. То найсучасніша віялка і трієр — складна зерноочисна машина, яка пропускає за годину десятки тонн пшениці. Вона прийшла на зміну слабосильним віялкам, які ще недавно мусили крутити натомлені жіночі руки, вергаючи поперед себе коробки, наповнені зерном.

Як усе міняється в хліборобській праці. Коли він був хлопчиком, люди дивувалися звичайній кінній молотарці, яку через привод крутили коні, ходячи по кругу. А парові молотарки були справжнім дивом,— згадував Береговець. А зараз усе це відійшло в минуле, не кажучи вже про котки та ціпи...

Від току вирушили на станцію Тополівку. Хоч на степи вже впала ніч, а широкий асфальтовий шлях не спав. Раз по раз на ньому зблискували вогні, прожектори автомашин розтинали темряву сліпучими віялами. Вся дорога сплескувала вогнями. То фари автомашин, наповнених хлібом, освітлювали її, шастали по полю, ніби велетенські сріблясті коси.

Гула під колесами нічна дорога. Водії за кермом, щоб здолати дрімоту, висовували з кабін чубаті голови супроти зустрічного вітру. Часом якийсь заведе пісню, і летить вона в ніч, як поклик працьовитих людей, що не знають сну і втоми.

Величезний елеватор, який звівся край залізничної станції, освітлений прожекторами. Одна за одною машини заїжджають сюди, вивантажують зерно. Дівчата в білих халатах, по коліна забрідаючи в пшеничні ворохи, беруть проби. Перемовляються, жартують з молодими шоферами. Щось є у цих хлопців і дівчат від гоголівських Грицьків, Парасок, Левків, Вакул і Галин... Може, доброта, веселість, співуча мова і сміх.

Давно не бачив він отакого розмаху праці на жнивах. Спостерігав розмірений ритм у степу, на токах, на елеваторі, і йому здавалося, що він дивиться повнометражний широкоформатний фільм, сценарій якого створило саме життя. І люди, яких він зустрічав, були авторами, режисерами, акторами і операторами того величного фільму. Мабуть, ніякий художник неспроможний відбити все те на полотні.

Ніби з туману випливає здичавілий хутір. Сива згорблена бабуся біля похилих воріт, за нею смужка жита, як минуле життя удовине, і старезні вишні в червоних

ягодах, зламані журавлі, як людські долі, і хрести, хрести — чорні знаки нашого горя.

Як все це назвати? Може, це і є ота єдність протилежностей, про що навчали колись його лектори-суспільствознавці. Хоч самі й не бачили і навіть не уявляли, як то воно буде при соціалізмі.

Який же він у нас, отой соціалізм? Називають його «развитым», а то й «зрелым», та щось повільно він розвивається і дозріває. Мабуть, мало йому сонця, вітру, вольної волі.

По дорозі заговорив про це з Байрачним. Той став посилатися на відомі факти, приводив приклади з життя власного села. Адже все те, що вони бачили сьогодні,— це і є паростки нового у всій його складності.

— Ти помітив, як змінилося життя нашого селянства,— розповідав Байрачний.— І не тільки зовні. Висока техніка, машини змінили докорінно суть самого хліборобства. От, наприклад, у нашому селі є зараз понад чотириста членів профспілки. Так, так. Колишні селяни стають своєрідним робітничим класом. От які зміни несуть індустріалізація, технічний прогрес, машинізація і хімізація.

— А заодно вбивають людську душу,— заперечив Береговець.

Байрачний ніби й не дочув тих слів.

— Формується новий світогляд селянина. За допомогою радіо і телевізійних передач зовсім іншими стали люди. Адже, сидячи вдома, вони здійснюють мандрівки по світу, дивляться наукові передачі про життя тварин і рослин в далекій Азії чи Африці.

— А в себе під боком ми нищимо тваринний і рослинний світ, плюндруємо природу,— іронічно докинув Береговець.

— На жаль, трапляється й таке,— погодився Байрачний, і все ж продовжував далі на високій ноті:

— Змінюється культурний рівень селянства. Нинішнє село, можна сказати, рівняється на місто, навіть за зовнішніми ознаками, одягом, звичаями, мисленням.

— І водночас утрачає свої найкращі якості хранительки добрих традицій, старовинних пісень, рідної мови, взаємоповаги до старших, до всього того, що називають наші «мудраки» патріархальщиною, архаїчністю. Ми ще пошкодуємо за цим, бо не може розвиватися древо за умов, коли вбивають його коріння.

— Ну я знаю, ти полюбляєш говорити образно, символами. Що то — художник,— усміхнувся Байрачний.

— А ти говориш зі мною ніби зі школярами, або виступаєш десь з лекціями.

— Але погодься, що зміни на селі відбуваються.

— Не заперечую. Але поряд з добрими паростками скільки проросло всякого бур'яну. І тут завинили і наше радіо, і телебачення, і преса, прищеплюють людям нездорові смаки. Вони, мов пошесть, роз'їдають чисті дитячі і юнацькі душі. Ти говориш, Сергію, про те, що наші науковці-економісти, діячі культури не встигають угнатися за життям, за тими змінами, які відбуваються. Що ж, я згоден. Але скільки в нас написано дисертацій, облудних і фальшивих, про наші успіхи, і як мало ми говоримо правди. Адже село наше вигибає. І почалося це не сьогодні і не вчора, а ще з часів примусової колективізації. Я пам'ятаю, як у нашому селі дорослі тіточки в тридцятому році навчалися в лікнепі і читали по шкільних букварях. «Ми не раби! Раби не ми!» А насправді саме вони потрапили в казенне кріпацтво, дéнно і нощно працюючи в колгоспах за палички, так звані трудодні.

— Ну, говори, говори,— усміхнувся Байрачний.— Ти, напевне, скоро перекваліфікуєшся з художника на якогось публіциста. Зараз це модно.

— В пресі виступати я, звісно, не збираюся, а тобі скажу, як другові, бо наболіло на серці. Ми й досі видихаємо оті «запаморочення» і голодомори. А коли додати до цього жахливі наслідки, які нам принесла страшна війна. Скільки в нас загинуло людей! Скільки залишилося вдів і сиріт! Скільки не з'явилося на світ дітей, викорчувано родів!

Байрачний не став заперечувати. Якщо признатися щиро, то і він жив ніби в двох іпостасях. Сумніви, які не давали часом спокою, відганяв геть, підгонив себе до рівня всіх, щоб не виділятися. До того ж деяких сміливців-дисидентів відразу ставили на місце.

— Тобі можна говорити, Василю, бо ти вільний художник, людина ніби стороння. Малюєш собі, що душа забажає. А я увесь час на людях, увесь час серед дітей. А нині став головою сільради. Що ж, накажеш мені виступати на сході, ганити наше сьогодення, як високопарно охрестили письменники нашу сучасність! Не один я такий «угодовець». Там, на верхах, є розумні-

ші за мене. Бачать наші біди, та, ба, мовчать. Невже боягузи! Може, ждуть гласу божого?

— Я тебе розумію, Сергію, всі ми однакі,— погодився Береговець.— Живемо тишком-нишком, мовчки чухаємо чуби, та ще крутимо дулі в кишенях всякому начальству. Іноді сперечаємося з телевізором, щоб ніхто не чув. Обурюємося тоді, коли наші високі керманичі привселюдно обнімаються і цілуються, мов апостоли, демонструючи свою згуртованість і єдність. Мільйони глядачів дивляться ті «живі картини» і, напевно, дивуються, якщо не гірше. І мовчать. Ото хіба хтось пустить якогось анекдота.

— Народ розуміє, все це з часом пройде. Влада Сталіна яка була всемогутня, та й та впала.

— Хоча, правда, не зовсім, щупальці і хвости культу тягнуться і в сьогодення. Народ, він терплячий. Народ — він, як материк, стоїть незрушно і зрідка двигтить, і тоді виникають землетруси, сколихують міста і села і всіх нас, грішних.

— Ти думаєш, що землетрус станеться скоро?

— Вулкани, і ті прокидаються. Не буде ж без кінця в нашій країні сонного застою.

Отак за розмовами літньої ночі під'їхали вони до Кобзівки. Байрачний запросив Береговця переночувати в нього і той погодився.

Пізно полягали спати. Хоч не скоро огорнув їх солодкий сон. Береговець ніби вдруге мандрував тими дорогами, якими проїхав сьогодні. Бачив і степи безкраї, налиті золотим хлібом, і вмираючі хутори, бачив могутні машини на ланах, і убогі хати стареньких вдів, які доживають віку в самоті. Як все це відобразити в живописі? Як передати різкі контрасти на полотні? А треба, конче треба намалювати стару удовицю коло похилих воріт. Не забути увічнити хату із забитими вікнами дошками навхрест. Намалювати обшарпану клуню з лелечим гніздом. А ще трійко діток, що ідуть степом з хутірця до школи. І тих жіночок, що повертаються вечором з колгоспної поденщини, несучи в ряднах бур'ян, щоб погодувати голодну корову.

Намалювати все це не для якоїсь виставки, а для себе, на пам'ять, бо не може мовчати ні живопис, ані слово тоді, коли довкола стільки протиріч і стільки гострих сюжетів народжує тривожне життя.

Він лежав з розплющеними очима на м'якому ліжку

в хаті Байрачного, і ніби перемотував стрічку незвичайного кінофільму. Бачене за день оживало в душі художника, яскраво і зримо, ніби все те він уже відобразив на полотні.

Не спалося... За розчиненим вікном розкошувала тепла літня ніч. Тихі роси спадали на сади й трави, мов благодать щедрого неба. І вітер, не вітер — ніжний легіт, доносив з поля запах снопів. Хоч їх тепер і не в'яжуть, але Береговцю в жнива завжди пахло снопами.

Добре, що згадки понесли його на своїх хвилях у дитинство, огорнули солодкою дрімотою, і він поринув у благословенний сон.

3

Ніч вислала в небі золоті покоси. Яскраві зорі переморгуються з земними вогнями, що мерехтять на степових гонах. При місяцю так добре жнивується. А до того ще й прожектори самохідного комбайна вихоплюють освітлену доріжку серед хлібів, працю жниварів сповнює якась урочиста святковість.

На капітанському містку «Колоса» двоє — стоять плечем до плеча. Ще вдосвіта виїхали вони в загінку. Поле тільки-но прокинулося із дрімотного сну. З висоти містка їм відкрився широкий простір. Дозрілі пшениці — неначе море в штиль. Жовтогарячі гриви повнозерного колоса стиха перешіптувались поміж собою, не відаючи, що скоро впадуть під гострими лезами зубчастих кіс.

Гаїна, дивлячись на ту красу, вимовила з неприхованим жалем:

— Який розкішний килим виткала природа! Просто жаль нищити цю красу.

— Така вже доля у хліба. Він зріє, щоб упасти від гострої коси,— сказав Юрко.

За цілий день скільки вони описали сонячних кругів! Скільки залишили по собі покосів! Незчулися, як звечоріло. Призахідне сонце висвітлювало пшениці червоним світлом, і від того хліба вкрилися мідним полиском. Пройшло ще кілька хвилин, і небесне світило потонуло край неба, заховалося в хлібах.

Але і з заходом сонця не припиняється робота в полі. У вечірньому смерканні виразніше відчувалися трудові передзвони. Коли густа синювата темрява огорнула

степ, Юрко увімкнув світло прожектора, і голубуваті пасма зашастали поверх колосся. Вони ніби пливли з Гаїною на казковому човні. Розмірено гуде моторами машина, тихо шелестять стебла, падаючи на платформу. Здається, комбайн іде сам по собі, за визначеним курсом. Можна й помріяти...

Гаїна вслухається в ніч, вдивляється у високе небо, на якому проліг велетенський золотистий покіс Чумацького Шляху. Тепла Юркова рука лежить у неї на плечі. Від того гарно і любо дівчині. Вона сама напросилася жнивувати разом з ним. Власне, обоє так вирішили ще в травні, коли наливалися в полі зелом хліба. Гаїні хотілося бути поруч з Юрком не тільки у весняні хмільні ночі, а й у дні гарячого літа. «Хочу бути з тобою в золоту пору жнив,— сказала вона йому.— Візьмеш мене помічником комбайнера? Ну, чого здивувався? Думаєш, я не розуміюся на техніці? Я ще в десятому класі працювала на тракторі в нашій шкільній бригаді. І комбайн знаю... А коли що, на курси піду в «Сільгосптехніку», підучусь трохи. Ти не заперечуєш, Юрку?» — горнулася вона до хлопця. «Я й так можу тебе взяти, Гаїно, кращої помічниці мені й не треба...»

Ось тепер дні і ночі вони в полі. Комбайн підходить до кінця загінки, далі пролягла вузенька польова дорога, на ній ростуть синьопелюсткові петрові батоги, цвіт ромену й волошки. Освітлені світлом прожектора, вони миготять і міняться різними барвами, не схожі на ті, які люди звикли бачити вдень.

Юрко мовчки проворно спускається залізними східцями вниз. Ось він уже заспішив на межник. Схилився, зриває польові квіти, складаючи в запашний снопик.

Гаїна завернула комбайн, оглянулася. Серце дівчини огортає солодка млість. Вона бачить, як біжить до неї Юрко з букетом у руках. Ще одна мить — і він, радісний, схвильований, уже дихає поруч, передає квіти, як дар самого поля, мов символ ніжної любові.

— Це тобі, Гаїнко, на згадку про цю зоряну ніч...

— Дякую.

Хіба можуть зрівнятися куповані квіти з оцим чудовим букетом? В них дивні настої землі, пахощі рідного поля і свіжа роса, яка тільки-но впала з неба. «От з таких квітів я сплету собі вінок, коли виходитиму заміж за тебе, Юрку»,— думає Гаїна.

І знову вони пливуть нічними гонами. Стоять мовчки

плечем до плеча. Раптом Юрко налягає на важіль, різко зупиняє комбайн. Що сталося? Попереду в густих сотах пшениці чути скигління, ніби плаче мала дитина.

— Зайченята, мабуть! — кидається вниз Юрко. А за ним поспішає Гаїна.

У світлі прожектора вони побачили трьох маленьких зайчат, які трусилися з ляку, осліплені вогнем, сполохані страшним окастим звіром, що насувався на них невідворотно. Зранене зайченя жалісливо скиглило...

Гаїна взяла його на руки, пригорнула до грудей, не думаючи про те, що забрудниться кров'ю.

— Скільки ми отак зайченят, перепілок нищимо,— зітхнув Юрко.— Від того все менше й менше їх стає. Яких ще не вбили гербіцидами, підрізаємо гострими лезами комбайнів.

— Жаль. А що ж робити?

— Можна знайти вихід. Треба косити не з країв, наближаючись до середини, а навпаки, із середини прокладати першу загінку і косити вкругову на краї. Тоді зайці матимуть змогу розбігатись. А зараз ми загонимо їх ніби в пастку...

— То давай нову загінку так і почнемо. А за нами підуть інші...

— Згода, завтра ж спробуємо...

Вони докосили останній острівець і зупинили комбайн. Час і перепочити. Можна було б заночувати в таборі. Але поранене зайченя вищало, просило допомоги. Гаїна сяк-так перев'язала йому пошкоджену ніжку. «Треба його відвезти додому. Там бабуся Докія дасть йому раду».

Юрко завів мотор. І раніше він, бувало, не раз відвозив Гаїну додому, мчав серед ночі зі степу. На світанку з Гаїною поверталися в поле.

Серед степової тиші проклекотів мотоцикл, пролетів, немов метеор по зоряному небу, і подаленів у напрямку до Кобзівки, завернув ліворуч путівцем до Псла, де під лісом дрімала хата баби Докії.

4

Широке вікно відчинене навстіж, під ним цвітуть високі ружі і, здається, стиха видзвонюють своїми дзвіночками. А далі вишні, густо заквітчані червоними ягодами, стоять, мов наречені, в кораловім намисті, шелес-

тять соняшники-жовтоголовці. Жива, пломінка краса заглядає на веранду до хворого.

Жадан прислухається до мрійного шелесту глянцьованих вишневих листочків і лапатого листя мальв. Вітер доносить далекий рокіт урожайного поля і запах свіжоскошеної стерні. А може, то пахне так солодко і жнивно цей сніп, що стоїть в узголов'ї,— його кілька днів тому принесли сюди жниці. Пам'ятає, як зайшли до нього вже немолоді жінки, можна сказати, його ровесниці, як поштиво вклонилися йому, привітали з початком жнив і вручили тугий сніп. Він узяв його в слабкі руки, припав устами до колосків. Жінки стояли непорушно в мовчазній тузі.

— Ви що, дівчата, зажурились? Радіти треба! Зажинки в нас! — сказав весело, хоча голос був хриплий. Де й поділася його дзвінкоголосість.

— Поправляйтесь, Гордію Васильовичу...

— Обов'язково поправлюсь. У цьому снопові сила земна. Від нього й до мене снага перейде.

Пішли жінки. І тільки тоді провів він рукою по снопу, ніби гладив чубату голову дорогого друга. Шорстке колосся тихо шамотіло. Здається, воно хотіло щось сказати. Кілька зернят шелеснуло з колосків і впало на підлогу. А може, то з очей його бризнуло. Хто його знає...

На ніч дружина забирала його до хати. А сьогодні звечора він упросив, щоб дозволила заночувати на веранді.

— Ніч тепла, повітря цілюще. Я від того поздоровішаю.

Ганна, крадучись, змахнула з очей сльозу. Якби ж то!.. Але погодилась вволити його прохання. Тільки принесла ще одну ватяну ковдру і вкрила на ніч чоловіка. Сама лягла в сусідній кімнаті, відчинивши двері на веранду.

Стомлена за день жінка швидко й заснула. А він дивився в розчинене вікно, в сад, сповнений місячних плям і химерних тіней. Високі ружі підняли догори свої труби, здається, сурмлять. Вишні, висвітлені місяцем, аж горять на вітах. Крізь гілля видно край темно-синього неба і кілька зірок, які, немов золоті рибки, потрапили в небесні тенета.

Він лежить на веранді, мов той пригаслий місяць, що повернув зі свого повновиддя на повільне зменшення,

доки й зовсім не померкне. А було ж колись—він починав з ясного молодика, світив темними ночами людям, і ніякі хмари не могли закрити його у високому небі.

Ніч сповнена таємничих шерехів. Через ті скрадливі звуки Гордій Васильович чує, як далеко-далеко звідси, в степу, під Цвітовою горою розмірено гудуть трактори й комбайни. При зорях жнивують хлопці. От би побувати там, серед нічного степу. Піднятися на місток комбайна, увібрати в душу хмільний запах щойно скошеного хліба.

Але, мабуть, відкосив він свою ниву. Хоч була вона вже не такою й довгою, бо що таке шістдесят літ! Ну, нехай трохи більше... Мудрі люди кажуть, ніби це середній вік. Можливо. Та, мабуть, перед ним пролягла остання загінка. Наче й не жив на білому світі. Хоч як подумати — є що пригадати.

Найперше, що врізалося в дитячу пам'ять,— розбурхане село. Червоні прапори над волревкомом та школою і незвичайний людський похід головною вулицею, який називали дивним словом — демонстрація. Попереду крокували солдати революційного загону, який прибув до села. Червоноармійці співали: «Смело, товарищи, в ногу, духом окрепнем в борьбе...» Та пісня якось відразу запам'яталась малому Гордійкові, і він часто співав її з пастушками на толоці. «Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой...»

Дитинство, далеке, зігріте повівом революції... Давно відійшло воно, залишивши в серці спогади. Хіба можна забути, як приймали його в піонери, як урочисто пов'язували червоний галстук. Від нього стало якось теплотепло в грудях, може, тому, що вогненні крила зігрівали хлопцеві душу.

В комсомол його передали урочисто з піонерського загону, коли Гордієві Жадану виповнилося п'ятнадцять. Було це якраз на десятиріччя Жовтневої революції. Того дня він не забуде ніколи. Через місяць вручали комсомольський квиток у райкомі. Повертались назад до рідного села. Над полем зривався перший сніг, замітав поля й дороги. Разом з ним Панько Могилат і Ганнуся Самсоненко, до якої вже тоді потяглося його юнацьке серце...

Скільки разів зігрівав він Ганнусі зимою руки, стоячи біля її похилих дощаних воріт, після повернення з сільбуду? Скільки разів слухав солов'їв, які виспівували

в кущах розквітлого глоду на Зеленому острові... Перша любов ніколи не забувається. А вона в них була першою і останньою. В дев'ятнадцять побралися і ось уже понад сорок років ідуть поруч.

Ганнуся проводжала його з малим сином на руках, коли він їхав на курси трактористів. Це було того року, як їхній соз отримав фордзона. Гордієві Жадану довірили ту машину. Вона проводжала його на війну в той далекий суворий день 22 червня 1941 року. Як давно це було!

А коли лиха доля оточення занесла його в рідні краї під час відступу і він, тяжко поранений у бою з гітлерівцями, врятувався в густій кукурудзі, кривава дорога знову привела його до Ганнусі. Добре, що жила вона в Петрівці у своєї матері. Село невеличке, глухе. Там і загоїв рани. Звідти ще раз провела вона свого Гордія на фронт.

Ой Ганнусю, Ганнусю! Багато завдав я тобі горя й клопотів. І кожного разу відходжувала ти мене, немов малу дитину. Тільки на цей раз, мабуть, не відходиш. Проведеш мене ще раз, останній раз,— у далеку дорогу, звідки немає повороту...

Тихо шумлять вишні за верандою, виграють на нічному вітрі мальви. Шурхотять соняшники. Про що вони розповідають хворому Гордієві Васильовичу? Може, про те, як повернувся він додому з війни. Як обрали його головою колгоспу. Як на плечі молодого лейтенанта звалився такий тягар, що його не всякий полковник, а то й генерал зміг би витримати. А він здужав, хоч і гнули його важке життя та нестатки. В колгоспі ні худоби, ні машин. Усе розметала, знищила проклята війна. Орали землю корівками. З потрощеного залізяччя складали, виковували плуги й борони. Добре, що невдовзі створили МТС у Рокитному. Хай невелику, на дванадцять тракторів, але й до них у Кобзівку прислали три. Ось ті три залізні роботяги і допомогли кобзівцям стати на ноги.

Тепер у Кобзівці є свої тридцять тракторів. Можна сказати, дві власних МТС. І яких тракторів? Не слабеньких п'ятнадцятисильних ХТЗ, а могутніх силачів. А до них ще на додачу двадцять вантажних автомашин, півтора десятка комбайнів. Увібрався в силу його рідний колгосп «Надія». Так назвали його за наполяганням дядьків ще в тридцятому році. Так і залишилася ця на-

зва, хоч не раз радило районне начальство змінити її на якусь іншу, більш значиму й сучасну.

Та кожного разу супротивився голова колгоспу Жадан: «Кращої назви нам не треба. Бо в слові «надія» все! Усі сподівання і прагнення хліборобські. Та й звикли до неї люди, немов до власного імені».

Живе і буде жити його Надія. І після того, коли його не стане. А до фатального фінішу вже не так і далеко...

Все, що було в ньому, всі сили і снагу, все здоров'я віддав він, щоб подолати хворобу. Але так і не осилив. Мабуть-таки, доб'є його проклятий німецький метал. Хоч би дожити до кінця літа, коли в колгоспі люди відзначатимуть обжинки.

Щоб відігнати нестерпний біль, Гордій Васильович намагався думати про щось інше. Поволі перебирає своє життя. Обере якусь стежку чи дорогу і йде нею, пригадуючи кожен кущик. Скільки разів він, бувало, йшов пішки від станції, коли вже літнім чоловіком вчився у Полтавському сільськогосподарському інституті. Заочно, правда. Але двічі на рік їздив на сесію... Важко давалася наука, і все ж осилив. Після сесії вертався додому, радів хлібам і кожній травинці на обочині. Часом сідав під стіною зеленого жита, вслухався в його затаєний шепіт, слухав жайворонків.

А зараз якась миша шкребеться в кутку, виповзла з нори і шастає по веранді. І де вона взялася, проклята!.. Щоб відігнати її, Гордій Васильович стукнув по бильцю ліжка рукою. Миша шугонула до нори. Але, мабуть, він розбудив дружину. Бо Ганна вже прибігла до нього в самій білій сорочці, схилилась над ним у тривозі.

— Що тобі, Гордію?..

— Нічого. Пробач, що розбудив тебе. Миша шкреблася... Не давала спати...

«Ой, горенько ти моє!» — не сказала, а подумала Ганна. Інша біда не дає тобі спати. Її не відженеш ні стуком, ні грюком, ніякими молитвами.

Дружина присіла на краєчок ліжка, тепла, налита добром і ласкою. Провела гарячою рукою по його високому чолу. І від того йому наче аж легше стало. У відсвіті місяця, вся в білому, вона була схожа на милосердну сестру, що прийшла до нього втішити, розрадити, полегшити страждання. В прозорих сутінках не було видно зморщок на обличчі дружини ані сивини у волоссі, і здавалася вона йому такою ж молодою, як була ко-

лись. Не раз приходила вона отак до нього серед ночі в білій чистій сорочці, що пахла любистком і хмелем.

Тепер усе те минулося. Від усвідомлення того щось перехопило горло, і він, задихаючись, ковтнув слину. В грудях захрипіло, наче хтось розтягнув діряві міхи гармонії.

— Зараз я дам тобі водички...

Ганна метнулася в глибінь кімнати і за мить повернулася. Він припав до кухлика, жадібно пив.

— Дякую тобі, Ганнусю... Пробач, що розбудив... Вимучив я тебе своєю хворобою.... Та вже недовго...

— Та що ти!.. Не кажи так,— втішала його дружина. І охопила обома руками його сиву голову: — Гордійчику мій... Не покидай мене одну на цьому світі!..

Одну... Це слово різонуло Гордія в саме серце. Був у них синок Митько. Був, та забрала проклята війна. Підірвався на німецькій міні, коли хлопчикові було дванадцять років. Яка ж буває несправедливість у світі. Він пройшов усю війну і вернувся додому, нехай скалічений, але живий. А дитя його коло рідної хати знайшло свою смерть від німецької міни. Будь вони прокляті, оті нелюди фашисти!..

Ганна боляче переживала смерть єдиного сина. Важко і довго хворіла. Що вже з нею сталося, ніхто не знає, а після того в них дітей так і не було. Чужим дітям віддавали вони свою любов і ласку. Але чужі діти не свої, і гірко на старість відчувати, що немає до кого прихилити свою сиву голову.

— Ганнусю, йди, голубко, спати...— попросив він її, провівши висохлою рукою по густих косах.— Вже далеко за північ. Чуєш, півні співають! Це перші чи, може, вже другі!..

— Перші, Гордійку!..

І згадалися їм обом далекі півні, які висшівували в Кобзівці — перші, і другі, й треті, коли вони вдвох вистоювали десь під вербою чи кущем калини — молоді, без тями закохані одне в одного.

Далекі ночі і світанки... Де ви? Все відійшло, відплило, відкукурікало. Тільки місячні ночі залишились такі самі, огорнуті прозорою курявою. І півні так само співають, тільки вже не для них. У цих голос якийсь тривожний, ніби вони кричать — порятуйте!..

— Ти змерзла, Ганю, тремтиш уся... В самій сорочці,

а на веранді прохолода,— сказав він, доторкнувшись рукою...— Їди спати. А то ще простудишся...

— Гаразд. І ти засни... Бо вже за північ...

— Добре.

Пішла Ганна, відпливла, немов біла хмарина. Вже й місяць закотився за причілок. Чути, як на вишні і мальви, на соняхи, на всю землю спадає роса. Тихо, ніби й не шелесне. Небо й земля обнімаються цілющою вологою. І від того дуже пахне любистком і м'ятою, що ростуть коло призьби.

Він прокинувся від тихого гулу, що долітав з поля. Давня хліборобська звичка вловила далекий рокіт моторів. Молодці, хлопці! Не заспали,— похвалив у думках комбайнерів. І перед очима постав Христич, колгоспний агроном, його заступник. Миколка став йому другим сином... Добрий буде голова в «Надії». Любить землю і людей. А для всякого керівника то найголовніше. Без любові в світі нічого доброго не буває. Скільки він знав таких керівників, що покірно гнули спини перед усяким начальством, скоряючись їхній волі, а то й самодурству... Ніде правди діти, було колись. То змушують тебе сіяти, коли ще й сніг не зійшов з поля. «Сій у грязь, будеш князь». То змушували тебе косити раніше, ніж дозріли хліба. Як же, треба відрапортувати першими про початок жнив, а там і про закінчення. А що зберуть, який урожай — те не кожного цікавить. А скільки разів відбирали корівок у дядьків? І повертали назад. З нічого зробили коров'ячу проблему! Скільки разів відрізали гіркі сажні від садиб, кидали їх напризволяще. І заростали вони бур'янами...

Недавно, ще в шістдесятих роках, звисока дали команду переорювати багаторічні трави — люцерну, конюшину, еспарцет. Даремно, мовляв, гуляє земля. Вишукуйте свою цілину в місцевих умовах. І знайшлися такі, що переорювали. А він не здався, відстояв. А оце недавно почали створювати комплекси, вирощувати худобу на промисловій основі. Звісно, все це потрібно. Але навіщо ліквідовувати колгоспні ферми. Знайшлися такі мудраки, які ліквідували, ще й хвалилися, що піднялися на щабель вище. А що з того вийшло? Один комплекс на весь район не вирішить справи. Він не здався й на цей раз, зберіг ферму. Хоч зараз і не тішить його, коли колгосп «Надію» ставлять за зразок.

Багато, ой як багато всяких справ виникає в сіль-

ському господарстві. І тут не треба рубати з плеча. А в нас, на жаль, знаходяться такі рубаки і в районі, і в області, а то і в міністерстві та в ЦК партії.

За вікнами поволі дніло. Крізь гілля вишень виступав рожевий край неба, де мало скоро зійти сонце. На веранду тихо зайшла дружина. Вона не була схожа на ту, що приходила до нього вночі. Сиві пасма в косах, під очима синці і зморшки. «Постаріла моя Ганнуся, ой як постаріла»,— подумав Гордій Васильович.

— Що ти будеш снідати? — запитала вона.— Може, тобі молочка парного дати? Сусідка зараз принесе... Чи гаряченького чогось зварити?

— Щось їсти не хочеться... Та й рано ще...

— Ти хоч спав цієї ночі?

— Та задрімав... І снився мені сон, ніби ми з тобою жнивуємо в степу... Нива в нас широка, безкрая, а на ній червоніє гречка. Пахне медом, вощиною. Коса в моїх руках аж дзвенить, а ти за мною в'яжеш снопи... Гарний сон.

Дружина похитала головою.

— Не вмію я відгадувать сни. Колись баба Докія говорила, нібито гречка сниться на добро. Гості будуть у хаті...

— От і добре. Микола, мабуть, скоро приїде.

5

Та сталося так, що того дня на подвір'я Жадана прийшов не лише Микола Христич, а й новий голова сільради Байрачний, а з ними зовсім несподіваний гість.

Гордій Васильович почув, як на вулиці загурчала машина і біля воріт стиха скрипнула хвіртка. Загупали кроки по стежці, певно, Микола йшов не сам.

— Гордію Васильовичу, до вас можна? — озвався з ганку Христич.— Приймайте гостей.

— Заходьте, заходьте, гостям я завжди радий,— підвівся він з подушок на лікоть...— О, все начальство відразу...— забачив він Байрачного.— А це чи не Василь Романович? — упізнав Береговця.— Сідайте, сідайте, мої гості дорогі. І звиняйте, що я вас приймаю в ліжку... Напосілася проклята хвороба...

— А ви лежіть,— заспокоїв його Христич.

— Та незручно якось. Ти хоч подушки мені вище підмости. Я трохи на вас роздивлюся... От молодці, що за-

йшли... Я радий за тебе, Сергію Сергійовичу. Нарешті в нас у Кобзівці буде справжній голова. Василю Романовичу, дорогий гостю наш, як же добре, що завітали ви до моєї хати. Ви, можна сказати, гордість наша... Це не з кожного села виходить художник або письменник.

Береговець злегка почервонів. Який же він був неуважний, а може, бездушний, що не міг раніше зійтися ближче з Гордієм Васильовичем. Якщо й бував у селі, то заскакував на день-два. Іноді й не зустрічався з головою. Не хотів набридати. А треба було ближче пізнати цього чоловіка... Що ж, краще пізно, ніж ніколи.

Він з жалем дивився на висохлого, змарнілого Жадана. Тільки очі в нього горіли якимось дивним вогнем, ніби вся жага життя світилася в тих очах незгасним полум'ям.

— Чим же вас почастувати, гості ви мої дорогі? Миколо, нарви яблук за хатою. Там у мене білий налив дозрів. Смачні яблука. Жаль, немає дружини, побігла на ферму... Зараз ранкове доїння, а вона ж у мене зоотехнік...

— Та ви не турбуйтесь...— заспокоїв хворого Байрачний.

— Знаю, що спішите. Всі ми спішимо, доки здорові... Такий і я був невгамовний. Все кудись поспішав, мало не стрімголов. А тепер відлежую, ніби за покарання... Зігнула проклятуща хвороба. Лікарі й рідні криються від мене... А я і без них знаю своє лихо.— І він важко зітхнув.— Ну та не будемо про це. Поговоримо краще про діло. Вітаю тебе, Сергію Сергійовичу, з обранням головою сільради. Я, коли почув про це, зрадів. Ти переселяйся в ліве крило нашого адміністративного будинку.

— А чи не обидяться спеціалісти? Там же вони мають свої кабінети — агрономи, зоотехніки, інженери...

— Потіснимося трохи. А взагалі менше в кабінетах сидітимуть, більше на полі та на фермах. А з часом ми збудуємо для них окремий будинок. Кошти в колгоспі є...

— От за це спасибі, Гордію Васильовичу.

— До речі, там поруч кімната для урочистих шлюбів. То привели б її, як кажуть, в божеський вигляд. Тут і землякові нашому, художникові Василеві Романовичу, знайшлася б робота. Може, картину якусь намалював би, порадив би, як краще оформити зал. Щоб і килимочки були, і рушники, і обов'язково герб, а над

ним слова: «Міцна сім'я — міцна держава». Хороші слова, я колись у Корнійчука в п'єсі вичитав.

Скільки в ньому жаги до життя, прекрасних думок,— думав про Жадана Береговець. І це життя має згаснути. Яка ж несправедливість у світі! А пропозиції Гордія Васильовича слушні. І Василь Романович сказав уже вголос:

— Я допоможу всім, чим можу. Така кімната має бути схожа на своєрідний олтар.

— От це вірно! Хороше слово. І не треба його боятись,— сказав Жадан.

Невдовзі повернувся Христич з полумиском яблук. Білі, ніби налиті стеарином, вони солодко пахли садом і росою.

— Пригощайтесь, хлопці. Ці яблуні я сам садив років з десять тому. Виросли такі кронисті та родючі. Яблуня живе менше, ніж людина, та й не залишає по собі того сліду, що може залишити справжній чоловік... Зате скрашує людям життя. Чимало я їх посадив на землі. Здається, Довженко колись говорив, що кожна людина має посадити своє дерево... Хоч одне. Мудрий був чоловік Олександр Петрович. Рано помер. Кажуть, нібито земляки-письменники привезли з України сніп пшениці і поклали замість вінка на його могилі. Молодці!.. Сніп — ото найкращий у світі вінок...

Він говорив пожадливо, видно, що скучив за людьми в гіркій самотині, хотів побільше сказати. Може, від тих слів чи від хвилювання на скронях в нього виступив рясний піт, сиве волосся спадало на лоба, чорні брови якось неприродно виділялися на змарнілому обличчі.

Щоб заспокоїти Гордія Васильовича, Христич почав розповідати йому про жнива, і Жадан слухав уважно, ніби на світі для нього не було нічого важливішого, як жнива. В думках, напевне, він переносився в поле, яке сходив тисячу разів своїми ногами, яке не раз засівав весною і косив на ньому хліб гарячого літа. А зараз з підрізаними крильми лежить ось тут, на веранді, немов лелека.

— Ту пшеницю, що під Цвітовою горою, засипте окремо і залишіть на насіння, на посів. Собі й людям. То найкращий сорт як на наші грунти,— радив він Христичу.— Та посійте її на пару... а не по стернищі. Чує моє серце, не доживу я до наступних жнив. Проходжу останню ручку, останню загінку в своєму житті. Наро-

дився під копою, все життя провів у полі. Мало не загинув під рідним селом, коли оточили нас гітлерівці. Та ба, доля змилостивилась тоді... І тепер у мене одне бажання: щоб поховали мене не на сільському кладовищі, за оградою, за глибоким ровом, а в полі коло пам'ятника, де сплять мої дорогі побратими. Хочу лежати поруч зі своїми. Не відгороджуйте мене, сини, від поля... Може, я проросту колись колосом...

Гордій Васильович говорив на диво спокійно, хоч і хриплуватим голосом. Видно, йому важко було, але він давно був готовий до цієї розмови. Кожна людина з достоїнством має зустріти свій кінець.

Ні Христич, ні Байрачний, ні Береговець не стали його втішати. Та й що сказати йому, коли він одною ногою вже ступив на Солдатське поле...

Береговець намагався запам'ятати на все життя це ліжко коло розчиненого вікна, висохлого чоловіка, що лежить на піднятих подушках... Десь він бачив колись щось подібне. Але де й коли? І враз згадалася картина художника Крамського, на якій було відбито останню мить життя поета Некрасова. Перед ним зараз лежав добротворець земного поля, якого мучила та ж сама хвороба, що й Некрасова. На жаль, вона не милує нікого...

«Я намалюю його ось таким, коло розчиненого в білий світ вікна, за яким виграють у свої розмаїті розтруби мальви і плачуть червоні вишні»,— вирішує художник.

З ферми повернулася Ганна Дмитрівна, зраділа, побачивши гостей. Кинулася чимось пригостити, але вони відмовились. Не до того було. Розпрощалися з Гордієм Васильовичем.

— Бувайте здорові, дорогі мої сини! Спасибі, що навідали, втішили старого.

Вже виходячи з подвір'я, Береговець сказав до Байрачного і Христича:

— А заповіт Гордія Васильовича треба виконати, коли прийде його остання година, поховати його на Солдатському полі... Серед хлібів...

— Він так мало просить. І цілком заслужив, щоб спати вічним сном під молодими дубами, які сам посадив у полі,— погодився Байрачний.

Літній день тільки-но розпрозорювався. Яристе сонце здіймалося в небі все вище, вінчаючи своєю короною Кобзівку і янтарні доли і поля.

6

З раннього досвітку і до пізньої ночі живе Микола Христич у полі, на сонці, на вітрах, у куряві кушпелястих доріг. А вдома на письмовому столі лежить у нього розпочата в минулому році кандидатська дисертація — терпляче жде, коли він її закінчить, викладе на білий папір свої думки і болі, свої спостереження й тривоги. Взимку Христич ще сяк-так знаходив час для неї. Працював здебільшого вечорами і довгими ночами, коли все довкола спало в глибоких заметах. Занесена снігами Кобзівка мирно снила про весну.

Тема його дисертації була ніби й не нова, бо ж відколи людина займається хліборобством, вона завжди прагне проникнути в таємниці родючості землі, хоче пізнати закони природи — не для того, щоб воювати з природою, а щоб уміло використати ті закони собі на користь. Саме про це він мав розповісти в своїй праці. Бо коли вдуматися, що таке природа... Це своєрідна величезна книга, сповнена таїнства, загадковості, яку людина має прочитати, пізнати, вникнути в глибинну суть усіх процесів, що відбуваються довкола. Людський розум уже відкрив багато дивовижного й цікавого і відкриє ще більше в майбутньому і цим самим збільшить свою владу над природою,— говорив колись пророче Ленін.

Незнання законів природи або помилкове розуміння їх приносить шкоду, породжує всякі невірні твердження. Великий вчений і філософ XX століття Альберт Ейнштейн сказав мудрі слова: «Мені досить пізнати відчуття вічної таїни життя, усвідомити й інтуїтивно збагнути чудесну структуру всього сущого й активно боротися, щоб вловити нехай найменшу крихту розуму, який виявляється в природі».

Простіше кажучи, вчений твердить про мудрість буття і творення. Без нього не стала б природа творцем прекрасного, всього сущого на землі. Отже, природа не сліпа, це не дика стихія,— як декому здається,— яку треба приборкувати, підкорювати. Природу треба розуміти, навчитися жити з нею в постійній гармонії, вміло скориставшись з її законів.

На жаль, у нас є чимало мудраків, що не визнають цього, вони схожі на тих невігласів, які, не знаючи абетки, збираються читати велику книгу Мудрості. Про та-

ких людей свого часу добре сказав російський вчений Ломоносов: «Якби я захотів читати, ще не знаючи літер, це було б нісенітницею, точнісінько так, коли б я захотів судити про явища природи, не маючи ніякого уявлення про початок речей і явищ, це було б таким же безглуздям...»

А скільки серед нас виявляється отаких псевдовчених, які, не знаючи абетки природи, судять про неї з виглядом всезнайок, видають себе за авторитетних тлумачів і законодавців.

Чи не від зарозумілості й суб'єктивізму всі наші біди і прорахунки? Ми воюємо з природою замість того, щоб пізнати її закони, скористатися з них, поставити їх на службу людині. Незнання природи було причиною всіх забобонів, коли людина змушена була вірити в якісь зверхні сили, побожно поклонятися їм, вигадувала всяких ідолів. Поступово людство виривалося з тьми невідомості, прагнуло до світла, і саме це зробило людину сильною, зробило її володарем усього сущого на землі. Природа і людина взаємозалежні одне від одного. І в цьому вища мудрість буття.

Темою його дисертації була боротьба за збереження природи в умовах нинішнього землеробства, коли людина в десять крат збільшила свою могутність над землею за допомогою складних і потужних машин, найновіших досягнень агрономії. Сільське господарство треба вести на розумній науковій основі, високій агротехніці, знаючи закони природи, вміло поєднуючи все це з досягненнями науки і техніки. А в нас, на жаль, дехто надміру захопився хімією. А хімія немов той джин-чудотворець, яким ми не завжди можемо управляти.

В народі давно говориться: у всякої палиці два кінці. На неї можна спертися, але та сама палиця може походити по твоїй спині, якщо будеш необачним. Це саме можна сказати і про такі могутні важелі в землеробстві, як механізація і хімізація. Все залежить від мудрого поєднання, щоб не впасти в небезпечну крайність і не завдати шкоди собі і землі.

Ще навчаючись у сільськогосподарському інституті, студент Микола Христич любив читати. Одні захоплювались романами, інші — пригодницькою літературою. А для Христича не було цікавіших книг від тих, які розповідали про історію, про минуле землеробства, про те,

як людина поступово з первісного стану дикуна навчилась вирощувати на землі злаки, все те, що росте, цвіте й плодоносить під щедрим сонцем.

Твори Дарвіна, Тімірязєва, Докучаєва, Вернадського стали настільними книгами студента Миколи, який збирався залишитися в аспірантурі по закінченні інституту, але на останньому курсі передумав. Що він зробить зі своїми не досить глибокими знаннями? Адже в нього немає ніякої практити, ніякого досвіду. Без практити на самих теоретичних набутках далеко не поїдеш. А переспівувати загальновідомі істини він не хотів. Стати вченим книжником — то незавидна перспектива, навіть тоді, коли здобудеш титул доктора наук чи професора. Христич вирішив їхати в колгосп агрономом і там на практиці набратися нових знань, яких не здобудеш у жодному інституті.

Дуже радів, коли задовольнили його прохання і послали працювати туди, де він зростав — на зелене Запсілля. Лелеки і то тягнуться до свого гнізда. А людське серце — й поготів. До того ж про призначення молодого спеціаліста клопотався колгосп «Надія». І, звісно ж, найбільше — його голова Жадан Гордій Васильович, про якого добра слава йшла по всій Україні. Працювати під рукою такого господаря — це значить пройти академію життя.

З собою в Кобзівку Христич привіз кілька стосів книг, у яких була зібрана людська мудрість. І тепер, сидячи над дисертацією, він звертався до них, вів з ними розмову, немов з добрими, мудрими співбесідниками. Треба було насамперед написати вступ до своєї праці, викласти найголовніші постулати, які мають визначати весь зміст його наукової праці, що міцно пов'язана з теорією і практикою.

...Історія людства за підрахунками вчених складає сім тисяч років. Якщо за сто років на землі змінюється три покоління, то це означає, що на нашій планеті за цей час пройшло понад двісті поколінь. Як подумати, то не так уже й багато. А сама людина існує на світі сотні тисяч років, нехай вона була в первісному стані, жила дикуном, здобувала собі харч різними способами, живилася дарами природи, корінням, насінням, плодами, полювала на звіра й птицю, займалася рибальством. Нам достеменно відомо, що землеробство на нашій планеті нараховує не більше трьох тисячоліть, а поде-

куди й значно менше. Щоправда, в долині річки Ієрихон в Палестині, на берегах Йордану та Нілу в Єгипті виявлено найперші ознаки землеробства ще в VII—VI тисячолітті до нашої ери. Велике значення для розвитку хліборобства мали такі ріки, як Ніл. І це розуміли люди Древнього Єгипту, як і їхні правителі фараони. Один з них, до речі, прагнучи увіковічити себе, звелів зробити на його гробниці такий напис: «Я був Нілом для свого народу». Цебто благословенною рікою, яка несе людям добро, достаток, щедрість врожаю. Ось так фараони всіх часів і країн видавали себе за Ніл, а то й за земного бога, а насправді прагнули звести навколо себе німб святості ще за свого життя, то будували піраміди, дбаючи про своє безсмертя.

А проста людина з найдавніших часів змушена була важко здобувати собі хліб. З біблійської легенди відомо: бог прокляв Адама і Єву за гріхопадіння і прогнав їх з раю на грішну землю, суворо сказавши, що будуть вони здобувати гіркий хліб у поті чола свого, будуть їсти його і ніколи не наїдатимуться... От вона яка, доброта божа!

Рослинний світ нашої планети настільки багатий і різноманітний, що вражає нашу уяву. Так, приміром, радянський учений Комаров нарахував на земній кулі п'ятсот тисяч різних рослин. А проте досі людина використовує з них усього лише шість тисяч. Яка ж перед нами невпізнанна і не освоєна зелена цілина!.. Навіть неписьменний дикун, який жив дві-три тисячі років тому, користувався десятками тисяч рослин, пізнаючи все на собі, часом ціною власного життя, відшукуючи в такий спосіб рослини корисні і отруйні.

На початку хліборобство було підсічно-вогневе. Люди вирубували ліси чи випалювали їх, звільняючи місце для злаків. Сіяли зерно, збирали його і згодом полишали ті ділянки, вирубували і випалювали нові площі, на яких мали сіяти хліб. І лише пізніше людина винайшла плуг. Спершу, мабуть, просто випадково — виламували сучкувату гілляку, за допомогою якої рихлили землю. Це була прабабуся нашої сохи, а згодом і плуга.

Плуг, можна сказати, зробив цілий переворот у землеробстві, хоч дехто доводить, що він ніс у собі й небезпеку надмірного розпушення ґрунту, порушував структуру, призводив до ерозії. І тут діалектика! Єдність протилежностей. Великий Дарвін говорив, що плуг на-

лежить до древніх винаходів людини, але ще до того, як його було винайдено, грунт не був чимось застиглим, мертвим. Як не дивно, виявляється, його обробляли черв'яки, слимаки, мокриці. На одному гектарі є тих невидимих збагачувачів землі від десяти мільйонів до ста мільйонів! Уся ця невидима маса різних черв'яків, мокриць, личинок кліщів, павуків, жуків складає понад три тонни на гектар. Живий перегній невтомних помічників хлібороба. А до цього ще треба додати незримі бактерії. В одному кубічному сантиметрі землі нараховується декілька мільйонів бактерій. Це вічно жива частина грунту. Великий регулятор вологи і повітря.

А тепер уявімо, що ми робимо своїм втручанням у велику природну лабораторію землі, коли вносимо під виглядом добрив різні хімікати, застосовуємо пестициди і гербіциди! Часто ми вбиваємо все живе, своєрідний земний планктон, не кажучи вже про птицю і звірів, які гинуть від різних отрут. Здавалося б, людина, вносячи хімічні добрива, робить корисне діло. Та, на жаль, не завжди враховує особливості грунту, все те, що діється в ньому. Звичайно, ми не повинні відкидати досягнень хімії, а розумно, по-господарськи використовувати її здобутки. Ще великий Ломоносов колись говорив, щоб хлібороби не забули «возблагодарить химиков». Але хімія не панацея. І там, де нею захоплюються надміру, вона завдає людству чималої шкоди. Трапляється, на жаль, і таке: внесемо на поля мінеральні добрива, а тут, як на те, з неба лине дощ. Все змиє в річку, від чого вода стає аж біла. Отруєна риба пливе по ній догори черевом. А то ще сипонемо з літаків отрутохімікати, вітер руду хмару занесе бозна-куди. І гинуть від неї не стільки шкідники, як птахи й звірі. Минулого літа над Пслом в одну ніч замовкли солов'ї, заклякли в гніздах молоді солов'ята. Забруднення землі, вод і повітря шкідливими газами, отрутохімікатами, мінеральними добривами завдає великої шкоди природі, що обчислюється мільярдами карбованців.

В намаганні зібрати побільше зерна людина часом грабує землю, вивозить з поля не лише зерно, а й солому, бадилля, а вони ж мають у собі чимало корисних речовин — азот, фосфор, калій, кальцій, залізо, молібден тощо. Земля бідніє, і без внесення в грунт хімічних добрив неможливо вирощувати високі врожаї.

Але робити це треба розумно, не захоплюючись надміру. Ми повинні щороку повертати землі те, що взяли від неї, за допомогою мінеральних і органічних добрив. Тільки в такому поєднанні слід підтримувати діяльність корисних бактерій у грунті та мільйонів різних черв'яків, мокриць, личинок, які переробляють землю на гумус, роблять її родючішою. Взагалі, як на мене, грунт — найбільше багатство в світі, яке планета набула за мільйони років свого існування. Це шар родючості — джерело нашого існування. І до нього треба ставитися з більшою повагою, ніж до хваленого золота.

Христич занотував до свого зошита і мудре французьке прислів'я, що українською мовою звучало так: «На руку хлібороба спирається світ». Цим самим підкреслюється велике значення трударя, який у важкій праці вирощує хліб, годуючи все людство.

За багато віків і тисячоліть у гонитві за хлібом людина чимало спустошила землі, обернувши її на пустелю. Зразком цього може бути Сахара. Все пішло від того, що люди по-варварськи ставилися до природи, вирубували ліси, позбавляли грунт вологи, довели до ерозії. Великий російський вчений Докучаєв порівнював наші чорноземи із загнаним арабським скакуном і благав дати тому скакунові відпочити. Нехай грунт зітхне вільно, не переплужений, не перелопачений. Навіть древні хлібороби і то давали землі перепочинок, залишаючи її неораною, не засіяною — толокою та перелогами. Глибоко помиляється той, хто думає, що можливості землі невичерпні. Для того, щоб вона давала врожай, треба і їй давати не лише добрива, а можливість набратися вологи, відновити структуру грунту, збагатитися мікроорганізмами і бактеріями.

Здавалося б, усе це відомі речі. Але чомусь ми не дотримуємося цих істин.

Або взяти таку важливу проблему, як зрошення земель. Нібито всім зрозуміла річ — треба конче використати воду, зробити наш гектар родючим. А ми натомість підрізаємо саму основу зрошення — вбиваємо джерела, висушуємо ріки і ручаї, які щедро дарувала нам природа. Вони повсюди розгалузились, немов своєрідні канали, і самі просяться — бери з нас вологу, бери! Хлібороб має стати повним господарем землі й води.

Переглядаючи свої аркуші, написані в довгі зимові ночі, Христич часом самокритично ставився до них. І йому хотілося засісти за ту працю, переробити її, а може, й написати наново, збагатити красномовними прикладами й фактами, взятими з практики, використати зі своїх записників і зошитів цікаві спостереження, узагальнити чимало важливих думок, які не давали йому спокою. Все це було підказане самим життям, досвідченими хліборобами і його найпершим порадником, можна сказати, керівником наукової праці — Гордієм Васильовичем.

Хвороба Жадана зовсім вибила з колії Христича. Мало того, що весь тягар праці звалився на його плечі. Крім усього іншого, він втратив мудрого наставника, старшого друга. Все те, що колись звалювалося на Жадана — різні виклики в районні та обласні інстанції, вказівки, інструкції, накачки, все це нині сипалося на його голову. Тепер він виступав у трьох лицях — агронома, секретаря парткому колгоспу і вже не заступника, а фактично голови колгоспу. Тут уже не до дисертації.

Одного разу завітав до нього інструктор обкому партії Семен Деркач. Колись вони разом училися в інституті, а потім їхні дороги розійшлись. Христич — рядовий колгоспний агроном. Деркач — інструктор сільськогосподарського відділу. При кожній зустрічі він намагався це підкреслити. І цього разу, невдоволений станом справ на жнивах у кобзівському колгоспі, Деркач сказав Христичу:

— Ти чого й досі не звалив у валки пшениці?

— Та ж вона зеленувата. Рано ще.

— У валках дійде. Косовицю форсувати треба.

— А може, ми її на пряму скосимо й обмолотимо. Стоїть як стіна, чиста, незабур'янена. Уникнемо зайвих втрат, не будемо двічі комбайни ганяти по полю.

— Ти що, проти роздільного прогресивного способу збирання?

— Я за здоровий глузд,— відповів Христич.

— Ну, знаєш,— норовисто закусив вудила Деркач.— Ділом треба займатися, товаришу Христич, а не мудрувати. В науку захотілося. Без твоєї дисертації там обійдеться, вистачить кандидатів і докторів. Нам у колгоспі не писаки потрібні, а ділові люди.

— А я про діло й пишу,— не стерпів Христич. І цим

самим викликав на себе гнів з боку колишнього товариша, який вибився в начальство.

— Ти, Миколо, не зазнавайся. Не дери носа вище всякого начальства,— радив Деркач Христичу.— Не таким, як ти, обламували роги.

— І хто ж ці коновали? — глузливо запитав Христич.

— Не коновали, а керманичі партії, партапарат, до якого я маю честь належати,— не без гордості сказав Деркач.

— От хто вже високо дере носа, так це ваш брат-партапаратчик. Всі пнуться в начальство, хочуть стати секретарями обкомів.

— Твоє щастя, що твоїх слів ніхто зараз не чує. А то попало б тобі на горіхи. Але їх чув я, і цього досить.

— Що, накатаєш на мене доноса? Так не маєш про що. Хіба ви не прагнете до кар'єри? Але, поспішаючи, можна і спіткнутися.

— Гляди, щоб ти перший не спіткнувся,— не без погрози сказав Деркач.— Ти, по всьому, свідомо затягуєш початок жнив, а відтак і хлібоздачу.

— Ну, чого ви спішите, як на пожежу? Силуєте колгоспників — коси хліб пошвидше, молоти, здавай державі! Ніби ми його вивеземо за кордон або приховаємо у ямах. А чи не краще запобігти великих втрат під час косовиці, обмолоту і перевезення хліба, замість цього збудувати добротні зерносховища в колгоспах і наповнювати їх зерном. І вже потім, по свободі, вивозити на елеватори чи на млини суханьке, аби не розтрушувати зерна по дорозі, не гноїти на перевалках. А то своє добро втрачаємо і, щоб покрити нестачу, купуємо хліб за кордоном. Отакі ми погані хазяї.

Деркач не знайшовся що відповісти Христичу, хоч про себе подумав: «Треба й про це доповісти секретареві обкому. Адже з боку Христича це явний, організований саботаж і низькопоклонство перед загряницею».

Христич був радий, коли Деркач відчепився від нього, подався в інші колгоспи, аби дати там відповідну накачку, повчити хліборобів уму-розуму. Корчить із себе партійного функціонера...

Зустрівшись того дня з Жаданом, Христич розповів йому про неприємну розмову з Деркачем. А заодно поскаржився, що важко вже працювати, виконувати обов'язки голови колгоспу:

— Мабуть, немає в мене організаторських здібностей. Та й не вмію я підладжуватися під начальство.

— Знаю, важко тобі,— втішав його Жадан.— Але не падай духом. Найважче тоді, коли людина втрачає віру, втрачає фізичні сили, як-от, приміром, я. Стою однією ногою на краю власної могили... А ти молодий, здужаєш. Кому ж і воювати, як не молодим, відстоювати праве діло перед різними чиновниками й формалістами, перед тими, які думають лише про свою посаду та власне благополуччя. Одержимі люди потрібні і на фронті, і в мирних умовах. Згадай тих, які билися з ворогом за наше праве діло під час війни. Їм було важче стократ, але вони не опускали і не підводили догори руки.

Що ж, свята правда. У нього над головою не свистять кулі, поруч не рвуться бомби й снаряди. А те, що якийсь уповноважений учинив йому рознос, а за годину поїде з району, це, можна сказати, вихор — налетів зненацька, здійняв стовп куряви і покотився далі.

І хоч не було у Христича часу за клопітною працею в полі, він коли-не-коли виривав якусь часинку, щоб записати до своїх зошитів — мовчазних друзів — важливі думки і спостереження.

От і цієї ночі просидів до третіх півнів. Тільки вдосвіта приліг трохи подрімати. А до схід сонця був уже в степу. Гаряча хвиля підхопила його і понесла на своїй бистрині.

7

Над Києвом спекотне літо вибілює свої шовкові небесні полотна. Пломеніють балкони квітами, здається, то багаття бухкає живим вогнем, охопивши будинки буйним цвітом.

Серед тої нев'янучої краси стоїть на балконі Марина Сергіївна і дивиться вниз на гомінку вулицю, затінену каштанами, липами й кленами.

За буденними клопотами незчулася, як і відпустка скінчилась. Так ніде й не побувала вона цього літа, ото хіба що тиждень погостювала в сестри. І згадувалися бородянські ліси, багаті на суниці й гриби, сповнені загадкового зеленого шуму.

Повернувшись додому, почала наводити порядок у квартирі, хоч, по правді сказати, в неї опускалися руки. Не радували її ні килими, з яких треба було вибива-

ти пилюку, ані імпортні меблі, байдужі до всього. Кришталеві вази, ніби вирізьблені з криги, вже не здавалися окрасою квартири, стояли, мов мертвий непотріб, забуті іграшки для дорослих.

З тиждень поралася в квартирі. Діти лише зрідка допомагали. Віктор кілька разів вмикав пилосос і знехотя ялозив скребцями підлогу.

— І навіщо люди купують оці килими? — говорив не то до неї, не то сам до себе.— Щоб розводити пилюку в хаті? Як подумати, що таке килим? Розцяцькована доріжка ганчірка, об яку хіба що ноги можна витерти. Але боронь боже стати на неї навіть у чистих черевиках... Бережуть ці яскраві повстяники більше, ніж самих себе... Раді, що придбали.

— Тобі ліньки чистити, то й бурчиш,— сказала синові.— От станеш сам хазяїном, подивимося, що з того буде.

— А я нічого зайвого не купуватиму. Ліжко, до того ж спартанське. Стіл — щоб було на чому обідати. Шафа для книг, якнайпростіша. Ну ще табуретки, ложка, миска, каструля...

— З цього всі починають, а потім поступово багатіють. Усе тягнуть до хати, щоб було не гірше, ніж у інших. Втягнешся і ти...

— Ніколи і нізащо! Я людина практична і міщанином не стану.

— Ще невідомо, яка в тебе буде дружина. А від неї багато залежить. Наполяже — і робитимеш усе, що скаже...

— Погано ж ти знаєш свого сина. Не забувай, що я онук сільського хлібороба. І в мені живуть його гени. Вони, як тобі відомо, проявляють себе найбільше у третьому поколінні. От візьму собі якусь дівчину з села, відразу після десятого класу, яка не встигла зіпсуватись...

— Ой, Вітю, не сміши!..— перебила його Валя.— Щоб ти, міський піжон, і взяв якусь селючку... Нізащо не повірю.

— А от і візьму... Може, я вже знайшов таку.

— Яку? — не вгавала сестра.

— А ось таку... Схожу на нашу маму.

Цього Віктора ніколи не збагнеш, де він говорить серйозно, а де жартує. А часом буває навіть колючим. Роздратований, чи що? Може, не все гаразд на роботі.

А можливо, до того вередливі дівчата доводять. Багатенько їх у нього було. А от справжньої й досі не знайшов.

Дочка Валя якась добріша і лагідніша. Дівчата взагалі завжди ближче до матерів. Незважаючи на завантаженість в інституті, Валя коли-не-коли знаходила час допомогти матері прибрати в хаті, витрусити покривала і всякі лахи, як говорила вона, полюбляючи це слівце.

— Мамочко, тільки ти не сердься. Ну скажи, чому в нас стільки всяких речей зберігається? Ніби в Плюшкіна. Твої пальта, пошиті, коли мені було шість років, давно з моди вийшли, та й ношені-переношені старі таткові костюми. А взуття скільки! Ну навіщо ви тримаєте в хаті отой мотлох?..

— А де ж його подіну? Жаль викидати. А родичів немає, щоб комусь віддати доношувати. Може, ще колись перелицюю, перешию... Матеріал же на них добротний. Чиста шерсть. Тепер немає таких. Все штучне. Може, в мене колись будуть онуки, то знадобиться...

— Чудна ти, мамочко. Тепер для малих хіба ж такі костюмчики шиють. Зараз вони носять моднячу одежу...

— Атож, діти в нас — привілейований клас,— додавав іронічно Віктор.

Ось так критикують її власні діти. І, мабуть, є за що. Але таку вже вона має вдачу. Все життя жила економно. Бо студенткою мала одне платтячко, простенький костюмчик чи пальтечко, яке з горем пополам справила їй мати. Бережливою виросла. Тепер жаль було викинути стареньке пальто або спідницю.

Не встигла господиня навести вдома порядок, як і на роботу йти час. Знову треба бігати по чужих квартирах на виклики. Підійматися не лише ліфтами, а й пішечки на поверхи. Зустрічатися з незнайомими людьми, оглядати малих діток, що невідомо де підчепили хворобу. Одне слово, щоденна робота лікаря, в якій немає ні поезії, ні натхнення, а вічні турботи. Вона обрала собі, цілком свідомо, професію дитячого лікаря, перекваліфікувавшись з терапевта, бо в ній жив всевладний дух материнства. Що може бути прекрасніше за це почуття! Коли стала педіатром, ходила-радувалась. І тоді, коли приносили до неї в поліклініку немовлят, схожих на янголят, і вона брала до рук теплі рожеві тільця, що довірливо горнулися до неї, і тоді, коли бігала на викли-

ки. Стривожені матері й бабусі зустрічали ще молоду лікарку на порозі, чекали на неї, як на бога, не знали, де посадити. Показували своїх дітей чи онуків з благанням, з надією. «Ви вже допоможіть, зарадьте нашому горю... Не знаємо, як вам і дякувати»,— говорили схвильовано і якось запобігливо. А хворі малята, що пашіли від пекельного жару, якось злякано і жалібно дивилися на тьотю в білому халаті, показували язичок, іноді плакали, й рясні сльози текли по рум'яних щічках.

Та не завжди і не всім могла вона допомогти. На жаль, інколи медицина безсила. Гірко переживала, коли померла маленька Людочка. Здавалося, що то було її власне дитя, так над ним уболівала. А батьки тієї дівчинки дивилися на неї з осудом, ніби й справді вона завинила в смерті дитини. Марина страждала як лікар і як мати. Така вже доля лікаря — брати в своє серце чужі болі.

Було прикро, але відчувала, що вона потрібна людям, коли в родині є хворі. Тоді її зустрічали привітно й шанобливо. Та коли хворі видужували, вона вже була зайва в тому домі. «Ну чому ми, лікарі, потрібні людям тільки в горі?»

Діти, яких вона вилікувала, часто снилися їй — ніби гуляє з ними в саду, повсюди розбрелася галаслива малеча. Одне за одним підбігають до неї хлопчики й дівчатка, лепечуть: «Марино Сергіївно, тьотю Марисю». І показують свої іграшки. А ще снилося їй власне дитя. Рожеве немовля тягнеться припухлим ротиком до її грудей, викликаючи в душі ні з чим не зрізнянне блаженство.

Вона могла б ще зазнати щастя материнства. Адже не прийшла до неї осіння пора, хоча вже скоро й вересень. Та до бабиного літа ще далеко. Тільки, мабуть, уже не звідати їй тієї радості. На спраглу землю не впадуть дощі, не проросте з живого зерня паросток.

Тривожні думки не дають спокою. Часто отак прокинеться вона серед ночі, лежить сама в постелі, поруч стоїть ще одне порожнє ліжко, на ньому вліглся місяць примарними сліпучими сплесками і, здається, щось шамотить, нашіптує Марині...

Відійди від мене геть, розтань, місячна омано.

Тривожні ночі. Тривожні дні.

А тут ще сусідка захворіла тяжко. Не раз доводило-

ся навідувати. Поки швидка допомога приїде, то вона вже й укол Юлії Валеріанівні зробить. Та з кожним днем гіршало Полозенчисі. Довелося госпіталізувати. Леонід Михайлович став якийсь дивний. Недавно зустріла коло під'їзду — запитала, як Юлія. А він криво усміхнувся і махнув рукою. Зневірився чоловік чи якась інша причина?

Марина Сергіївна вставала рано, важко зводилася з постелі, ніби хвора. Але проганяла ту слабість і втому. Адже в лікарів ніхто і ніколи не питає, здорові вони чи ні. До того ж її хвороби ніхто не вилікує. І називається вона не по-латині, а досить прозаїчним словом — сімейний розлад. Своєрідний синдром. Дехто вдається до негайної хірургічної операції, і кінчається це розлученням. А вона належить до нерішучих людей, і не може зважитися на такий крок, і живе зі своїми сумнівами, прикрощами, болями. І немає тут кого звинувачувати, коли не зуміла побудувати свого сімейного життя.

Від Василя вже більше місяця немає ніякої звістки. Розгнівався, образився на неї? А чи просто хоче завдати їй ще прикрішого болю? А може, роботою захопився чи ще чимось. І відганяла від себе ті надокучливі думки.

Може б, заспокоїлась, перетліла б душею. Та оце недавно отримала листа, адресованого чоловікові. Довго не наважувалася розірвати конверт, а далі таки відкрила. Краще б не знати їй того.

«Добрий день, дорогий мій!

Що сталося? Чому не прийшов, як домовлялися. А я ж тебе ждала на Аскольдовій могилі. Невже занедужав чи, може, власна жінка встановила такий контроль, що не дає дихнути? Жаль. Тільки ж вона, здається, зараз у відпустці. Тому й пишу тобі додому. Озовись. Хоч по телефону. Давненько ми не бачились, здається — вічність. Обнімаю. Твоя Білочка».

Ну от, ще одна білка озвалася. Знахабніли так, що додому пишуть. Не сподівалася полюбовниця, що той лист в її руки попаде. А чому не сподівалася? Можливо, листа послано навмисне, щоб допекти їй, вивести з рівноваги, викликати сімейний скандал. Тепер усякі жінки бувають.

Не могла навіть припустити, що той лист був написаний чоловічою рукою. Хто б подумав? Та ба, на нашому грішному світі бувають усякі дива!

Почуття образи пекло Марині душу. Сама не знає, що змусило її перерити все в шухлядах письмового столу. Хотіла знайти сліди чоловікової невірності і в душі молила бога, щоб не було тих слідів. А може, він, навчений гірким досвідом, тепер удома нічого не тримає. Адже простіше ті листи зберігати в майстерні.

І невідома сила повела її туди.

Ключі від майстерні лежали на полиці книжкової шафи. Взяла їх, немов холодний клубок п'явок. Трамваєм рушила на Куренівку. День стояв похмурий, зранку йшов дощ, та й зараз накрапало. Зайшла до просторої кімнати, в якій була колись не раз, де пізнала щастя. А нині все видалося їй тут чужим і непривітним. Припилені картини на стінах, розкидані щітки, баночки з фарбами, зачовгана тахта. Обшастала всі закапелки. Нічого не знайшла і аж зраділа.

Марина присіла на старе крісло, яке Василь привіз з дому. Згадалось, як вони купили його, коли були молоді, раділи тій обнові. Звеселіла, вона вмостилася на пружинах, мов голубка в гнізді. А Василь говорив їй тоді ніжні, ласкаві слова і підняв з кріслом на дужих руках, закружляв по кімнаті.

В кутку стояло трюмо. Марина аж вжахнулась, коли побачила в ньому себе. Ніби й не вона то, а якась незнайома жінка в темно-синьому плащику з парасолькою в руках. А колись з цього трюмо на неї дивилась молода й красива жінка, інколи в рожевому халатику, іноді і без нього. А як часто вона розчісувала перед цим дзеркалом свої каштанові коси, приміряла якусь нову сукню.

Все, все відійшло. Зникла кудись і та молода, завжди усміхнена жінка, і замість неї стояла пригасла, як свічка, інша, зодягнена в темне, чимсь схожа на черницю.

І навіщо вона прийшла сюди? Навіщо? В душі не хотіла сама собі признатися, що скучила за Василем. І якщо вже не його побачити, то хоч чим жив він останні роки.

Здалося Марині, що Василь відійшов від неї назавжди. І тільки ці картини залишив їй у спадок. По них можна визначити, як жив художник Береговець, що хвилювало його, що зробив він хорошого, корисного, а в чому зазнав невдачі.

Закінчені й недомальовані картини оточували її з усіх боків. Здавалось, зійшлися сюди незнайомі люди, якісь чоловіки, старі й молоді, бородаті й безвусі. Вони дивились на неї — хто з цікавістю, хто насуплено строго, хто зі співчуттям і смутком. А скільки жінок зібралося тут! Вони мовчки запитували в неї, чого вона сюди прийшла. Деякі навіть усміхалися з неприхованою іронією, інші — з гірким жалем. Чимось вони схвилювали Василя, коли він їх зобразив на полотні. Були тут не лише молоді жінки та дівчата, а й старі бабусі. Одна з них особливо вразила Марину. Обличчя в зморшках, очі повні туги, на голові чорна хустка, а в руках простий букетик. Напевне, згорьована вдова а чи солдатська мати.

На стінах висіло кілька картин, деякі з них недокінчені. Одна пошматована валялась на підлозі... Щось не виходило у Василя. Невдоволений собою, він, напевне, злився і порвав полотно. Марина підняла з підлоги скручені обривки, розглядала їх уважно, намагаючись здогадатися, що було зображено на цій картині. До її рук потрапив шмат, на якому було намальовано вершечок зеленої тополі. Ніби хтось зломив гілку на дереві і шпурнув на підлогу.

І стало чомусь жаль те деревце, яке намалював Василь і сам знищив. Що ж творилося з ним у ту хвилину? Які почуття тривожили його, які сумніви бентежили душу? Ніхто про це не знає, не відає. Не знала й вона. А, напевне, мусила б знати. Що ж ти за подруга, за жона, коли не відаєш про творчі муки свого чоловіка, про його невдачі й поразки.

Зів'яло присіла на стару канапу. І знову подумалося, що Василь пішов від неї назавжди. І не просто від неї, а з життя. Залишив по собі ось ці припалі пилюкою картини, засохлі пензлі і фарби, як гіркий спомин. І більше нічого.

І вона вже дивилась на все це іншими очима. Гострий біль ворухнувся в глибині серця і ревний жаль за минулим, що прожите, можливо, не так, як треба було. Не в усьому вона була справедлива до Василя. Не в усьому. В ній гніздились, як проклята хвороба, зайва підозрілість, якась дивовижна ревність, а то й просто жорстокість. А ще більше, мабуть, нерозуміння того, чим жив він як людина, що хвилювало його. Може, я сама відштовхнула його від себе? Він же такий вразливий.

Уже без осуду, з жалем подумала, що не в усьому він був правий, часом не витриманий, роздратований, але ж, мабуть, крім усього іншого, були на те в нього свої причини. Простий швець, який шиє чоботи, нервує, коли в нього щось не так виходить. Столяр, майструючи звичайну табуретку, сердиться сам на себе, коли невдоволений своєю роботою. А Василь має справу з живописом. В мистецтві все значно складніше. Намалювати картину — це не просто. Тут треба спалювати себе самого. А воно ж не все і не завжди виходить. Навіть геніальні художники скільки разів переробляли свої картини. А бувало, й знищували те, що було створено в муках творчості.

В таку пору їм потрібний спокій, потрібна рівновага. Але де її було взяти Василеві? Кожен, навіть посередній маляр, мріє зробити щось своє, незвичайне, велике. А Василеві не в усьому таланило. Не все складалося вдало, як у деяких щасливчиків — не встиг зіп'ястися на ноги, як посипалися звідусіль нагороди, премії, звання. У кожного своя доля...

Чи ж підтримала вона свого чоловіка в отакі критичні хвилини? Чи була для нього надійною опорою? Чи за дріб'язковими обивательськими прагненнями осліпла, зачерствіла і втратила всяку цікавість до його праці? Мабуть, жінкам, які стають дружинами художників, композиторів, акторів, суджено поділяти зі своїми чоловіками всі прикрощі, радості й незгоди. Здебільшого незгоди. А іноді дивитися за ними, як за малими дітьми. Догоджати в усьому, прасувати костюми, споряджати в люди, щоб були вони незгірше інших. Одне слово, бути завжди при них. Бути тінню, яка йде за ними, хоч її й не помітно... Що й казати, незавидна ця роль. Але, на жаль, так часто буває. От хоч би взяти дружину Достоєвського. Все, що створив письменник, вона записала своїми руками. Скільки їх було, таких сподвижниць! Вона не належить до таких. Та й Василя свого завжди вважала звичайним художником і, можливо, вбивала в ньому віру в себе.

Живописці, як і письменники, люди непосидючі, допитливі, поривні. Їм би побільше мандрувати, зустрічатися з новими людьми, набиратися вражень, щоб потім, коли залишаються віч-на-віч з папером чи полотном, було що сказати. Непосидою був і Василь. Уже на третій місяць по одруженню подався на Закарпаття.

Його зманили зелені гори й полонини, дивні гуцули і, звісно ж, гуцулки. Привіз звідти цілий альбом малюнків і радів з того, ніби відшукав у Карпатах якісь скарби.

Те, що одним запросто давала милостива доля, інші з усіх сил намагалися здобути самі. Звідси прагнення знайти матеріал для творчості. І вони кидалися у відрядження, відшукували свої теми, прагнули звідати, пережити те, що властиво для їхніх вигаданих героїв. Часом вдавалися і до любовних пригод, шукаючи в тому натхнення. От тільки більшість з них залишалася коло розбитого корита. Бо коли на шляху художника з'являлися жінки, які просто прагнули знайомства з видатними людьми та ще любовної втіхи, там були відсутні справжні почуття, а відтак і високе творче натхнення. Правда, великий Рафаель колись казав: «Щоб намалювати красуню, мені треба бачити багато красунь». Але ж не всі були Рафаелями... Чимало великих митців високо цінували власний родинний затишок. І, мабуть, мав рацію великий Рембрандт, коли звертався до непосидючого молодого художника. «Залишся вдома,— радив він.— Залишся вдома! Цілого життя не вистачить на пізнання чудес, які тут таяться». Та, мабуть, не в кожного такий дім. Декому він здається нудним і сірим, і втікають з нього в пошуках натури і натхнення непосидючі художники. Ідуть, немов на полювання, озброївшись олівцями, щітками, мольбертами, альбомами. Та часто повертаються без добичі, як мисливці-невдахи.

Подався з дому і її чоловік. Може, в чомусь і вона винувата. Але, мабуть, він сам знудився в своїй майстерні, між чотирьох стін. Бо не можна намалювати те, чого не бачиш. Тільки жива природа приносить натхнення.

Бувало, вона не раз докоряла йому: «Ти, крім свого живопису, нічого на світі не бачив і нічого не любив! А в тебе є дружина, діти... Залишався б назавжди холостяком, навіщо було заводити сім'ю?» Вона просто хотіла частіше бути з ним — на людях, в театрі, зрештою, вдома, як усяка жона. А його завжди тягло до полотна. «Не сердься, люба... Всі художники трохи дивні люди. Вони сперечаються і змагаються не лише з природою, як говорив колись Леонардо да Вінчі, а ще й з власними дружинами».

«Мистецтво вимагає жертв»,— любив повторювати

банальну фразу чоловік. Але чи не забагато заплатила вона за оці картини, які висять на стінах, стоять запилені на підлозі. Може, вони далися нелегко Василеві. І дорогі йому, та не принесли слави. Хоча, як твердив він, повторюючи слова якогось генія: «Найбільш цінна властивість художника — щирість і скромність». Ну й що з того? На жаль, цих властивостей не можна намалювати і виставити напоказ. А коли б і можна те зробити, то нікого тим не здивуєш.

Ліворуч на стіні, неподалік від великого вікна, висів портрет дівчини, з якого все й почалося. То був її портрет, який Василь починав малювати на Володимирській гірці. Може б, треба було ще тоді встати і піти геть і більше не стрічатись. Коли б то знаття. А хто знає, як би склалася тоді в неї доля. Може, в десять разів гірше. У вдалому чи невдалому житті подружжя в однаковій мірі винуваті обоє.

Кароока юнка всміхалася до неї, і була вона так несхожа на свій оригінал, який змінився за чверть віку, вилиняв, побляк на відміну від того портрета, що висів на стіні, як сонячний промінь, як далека згадка минулого.

Душевно спустошена і зів'яла, сиділа Марина в просторій кімнаті-майстерні — ніби в музеї, до якого давно не приходять відвідувачі. За вікнами знову густо запорощав дощ. Важкі краплі забарабанили об залізний дах. А їй здавалося, що вони падають на її груди.

Тільки надвечір повернулась вона додому, мовчазна й зосереджена, ніби прийшла з говіння, висповідалась сама перед собою.

Літні дні мелькають, мов спиці в колесі, блись, блись — і вже немає тижня. Особливо це відчуваєш у місті в щоденній крутії буднів. Відкрутився ще один тиждень зі всіма клопотами і турботами, прийшла субота-неробота, а завтра неділя, святковий день, хоч не всім він приносить радість.

У вихідний без роботи особливо відчутна самотність. «Чи не поїхати б мені до сестри в Бородянку»,— думала Марина. Вже була й зібралася. Та пізно ввечері в передпокої озвався телефон. Марина кинулась на той поклик. Може, Василь дзвонить?

В трубці озвався схвильований, приглушений голос Полозенка:

— Ви пробачте, Марино Сергіївно, що я так пізно вас турбую...

І змовк, ніби перехопило йому горло.

— Нічого. Будь ласка... Я вас слухаю... Як там здоров'я Юлії Валеріанівни?

— Немає вже Юлії... Померла... Щойно я вернувся з лікарні... Ви вже пробачте, що я до вас зі своїм горем.

Ніби струмом вдарило Марину в саме серце. Важко було повірити в те, що сталося. Хоча як лікар вона знала — смерть завжди приходить непрохано і часто раптово.

Минуло кілька днів відтоді, коли карета швидкої допомоги забрала Полозенкову дружину до лікарні. Діагноз був невтішний — інфаркт міокарда. Три доби пролежала Юлія Валеріанівна в реанімації. Здавалося, криза пройшла, минула небезпека. І от раптом такий трагічний кінець.

Що сказати Леонідові Михайловичу? Як втішити його у великому горі? Вона оніміло тримала в руках трубку і вся тремтіла.

— Я вас дуже прошу прийти завтра до нас...— заговорив Полозенко.— Адже ви давній друг нашого дому. Розділіть моє горе.

— Я вам співчуваю, Леоніде Михайловичу... Жаль Юлію... Рано пішла вона з життя. Розумію ваше горе і поділяю його. Завтра зранку обов'язково зайду...

— У вас добра душа, Марино. Я знав: ви не залишите мене в біді...

Він говорив ще щось, але в трубці важко було розібрати слова. Марину тіпала пропасниця. Лягла в ліжко, але не могла зігрітися. Сон довго не приходив до неї. Юлія Валеріанівна стояла перед очима. От ще одна трагедія сталася в родині, яку вона добре знала. Не угналася Юлія за життям. А думала: житиме вічно.

Похорон був траурно-пишний. І дивний! Леонід Михайлович чомусь не побажав привезти покійницю додому, хоч дехто приходив з вінками на квартиру Полозенків. Нанесли тих вінків чимало і до маленької кімнати при лікарні, де відправляли панахиду. Вся невіжчиця потонула в квітах. Поприходило багато людей, навіть дуже поважних. Усі співчували Полозенкові. А він стояв у чорному костюмі коло труни, приголомшений, спустошений і якийсь постарілий. На лівій руці

пов'язка з червоно-чорного крепу... Здавалося, горе вхопило його за руку і вперто не відпускало.

Марина теж була на похороні. Хоч і смутне та гірке то видовище, але що поробиш. На металевому столі, мов на нарах, встановили труну для прощання з покійною. Марина дивувалася, мало сказати — обурювалась. Хіба ж так можна?! Чому Леонід Михайлович не захотів віддати належне небіжчиці в тій хаті, де жила Юлія Валеріанівна, яку обставила, прикрасила, мов затишне кубельце. Невже вона не заслужила останньої шани в рідних стінах? Чому її поминають ось тут, немов бездомну, в якої ні рідні, ні племені.

Не витримала, сказала про це Полозенкові. Той звів на неї червоні очі, моргнув важкими повіками.

— Але ж це нелегко пережити. І без цього вистачить горя.

Он як! — хотілося крикнути Марині. Важко пережити! Зайві клопоти — заносити покійницю до хати? А звідси ховати не важко, неначе якусь безрідну бабусю з богадільні? Хіба може пишнота дарованих вінків приховати вашу безсердечність?

«Ну от, Юліє Валеріанівно, чи думали ви про таке? А ви ж усе тягли до своєї хати. Все, щоб було гарно Льоньчику... І люстру кришталеву, і меблі наймодерніші, і дорогі килими. Хоч би ж ви побачили все це востаннє своїми незрячими очима. Та ба, не удостоїлись такої честі...»

І Марина метала колючі косяки в бік Полозенка. Їй навіть здавалося, що він просто удає бідолашного вдівця про людське око і жде не діждеться, коли закінчиться ця неприємна церемонія і опуститься завіса.

Надривно ридав духовий оркестр. Музиканти грали хто як... розрізнено. Один тяг у горох, другий у чечевицю. Барабан гупав глухо, ніби по ньому вдаряли кованими чобітьми.

Надвечір усе було закінчено. Полозенко запросив Марину на поминки, але вона відмовилась. І без цього розривалась голова — від безсонної ночі, від нестерпного душевного болю.

9

Обабіч прадавнього чумацького шляху — далеко в степ — розбрелися високі вежі. Залізне плетиво геометричних фігур нагадує своїми контурами ракети, на-

цілені вгору. Гострими шпилями, мов чутливими антенами, вони, здається, прислухаються, як перемовляються світи.

Коли б прадіди наші, чумаки-непосиди, які колись брели за возами широким шляхом з Криму до своїх домівок, які випасали на степових перелогах круторогих волів, побачили б раптом вогненні стовпи в степу, вони, мабуть, впали б на коліна, сприйнявши це, як чудо самого бога. А може б, подумали, що все то чаклунство підступного сатани. Та давно відрипіли дерев'яні мажі прадавніми шляхами, давно відревли круторогі й зотліли в землі вози та ярма, тільки пісні від чумаків залишилися — розлогі, широкі й смутні, як сама доля чумацька, як наше далеке минуле. Не сірі воли круторогі, а ось ці залізні велети, що розбрелися по всьому степу, визначають наше нинішнє життя. Вони, мов могутні кроки доби, символізують широку ходу нашого народу.

Хто б подумав, що ці залізні велетні сягнуть і сюди, в тихий полтавський край, здавна знаний своєю віковічною дрімотою, мальовничою архаїкою, тихим сплеском Сули, Псла і Ворскли, солом'яними стріхами убогих хат і повіточок, розлогими вербами над ставками, мрійними кущами калини коло криниць? Хто б подумав, що за піввіку докорінно зміниться цей край, і там, де колись пролягали чумацькі шляхи, простеляться асфальтні дороги, і замість вузеньких нивок, якими колись брели ліниво сірі та рябі волики, тягнучи за собою плужки і рала, розкинеться в безкрайній могутності й широті степ, розбуджений гомоном тракторів і комбайнів, освітлений вогнями, що б'ють з глибин землі.

Василь Береговець з подивом розглядав довколишній простір. Вдалині бовваніли села та хутірки, але вони вже не були схожі на ті, які він знав з дитинства. Коли автомашина вихопилася на крутий кряж, перед очима в Береговця відкрилися степові далі. Серед гречок, соняшників, зелених плантацій кукурудзи, на косогорах і на схилах балок у степу й поблизу сіл та хуторів виднілися геометричні фігури, неначе якийсь художник вималював їх тушшю на фоні голубого ватману неба.

Домовившись з начальником Рокитнянської експедиції, щоб його підкинули автомашиною на бурову до Токаренка, Береговець сьогодні зранку вирушив у дорогу. І тепер милувався мальовничим краєвидом рідного

краю. Вони вже їхали просторами сусіднього району, проскочили село Розбишівку, мчали польовими путівцями назустріч вітру до Гамаліївки, поблизу якої працював зі своєю бригадою його давній друг Андрій Токаренко.

— Он то, бачите, маячить! — вказав рукою шофер.— То вже вишка Андрія Макаровича.

Висока вишка, що стояла на косогорі, ніби риштування якоїсь реставрованої церкви, наближалася, росла в небо, закриваючи обрій.

Водій вправно, не без форсу, підкотив до табору, розвернув машину біля вагончика і зупинився. Видно, він бував тут не раз, знає не лише дорогу, а життя й порядок на буровій, як у своїй власній хаті.

— Андрій Макарович є? — запитав у якоїсь дівчини, що вибігла з вагончика. Як виявилося потім, то була куховарка Фрося.

— А де ж йому бути? Він там, коло горловини.— І вказала рукою туди, звідки доносився розмірений шум потужних двигунів і скрегіт заліза.

Забачивши машину начальника експедиції, від бурової по дерев'яному настилу неквапно рушив чоловік, на ходу витираючи руки. Він був у спецівці, на голові коричневий шолом, схожий на ті, які носять київські метробудівники.

«То невже це друг мого дитинства Андрій Токаренко?» — подумав Береговець. І ступив кілька кроків назустріч. Чубатий водій стояв неподалік, зацікавлено спостерігаючи за ними.

Але, мабуть, вони серцем відчули якусь близькість, напевне, озвалися в їхній душі приспані спогади, бо враз обидва й прискорили кроки, кинулись один одному назустріч.

— Андрію!

— Василю!

— Скільки літ, скільки зим...

— От добре, що надумався приїхати. А я чув про тебе, переказував Байрачний, що ти в наших краях... Самому кортіло побачитись...

— Отак і мені.

Після перших обіймів ще раз окинули поглядами один одного.

— О, Васильок, бачу, в тебе вже сивий віхоть на голові,— сказав Андрій точнісінько так, як говорила не

раз Марина.— А який же був чуб, мов вороняче крило.

— А ти, ніврокy, козарлюга! Щоки рум'яні, хоч свічку від них запалюй.

— І я, брат, посивів... Та й не диво, вже дідом став. А в тебе онуки є?

— На жаль, немає. Син не одружений, дочка не спішить заміж.

— Городські — ті не спішать. А мій Дмитро з армії прийшов і оженився. Оце недавно ощасливив мене внуком.

— Радий тебе привітати і не лише як діда, а насамперед з високим званням Героя Соціалістичної Праці.

— Дякую. Мене, брат, від цієї землі не одірвеш ніякою силою. Бо живе в мені й хлібороб, той, що з діда-прадіда, і людина, яка належить нині до робочого класу. Ходім же до моєї хати та поговоримо... Тільки я зараз трохи вмиюсь та скину спецівку.

Доки Андрій Макарович умивався та переодягався, Береговець оглядав усе довкола. Неподалік від нього стояла бурова. В залізних щаблях химерної споруди гули степові вітри, і від того вся вежа вигравала, неначе велетенський музичний інструмент — своєрідна арфа, встановлена серед степу. Вершечок вежі хитався, ніби телевізійна антена, і, здавалося, вловлював звуки, що долітали сюди з далекого космосу.

«Справжній завод у степу,— подумав Береговець.— Завод-шукач і розвідник, націлений своїм вістрям у глибину, а шпилем у небо. І ось цим залізноруким велетнем управляють люди, от тільки жаль, що не має він своєї назви. Бурова — надто прозаїчно...»

Майже нечутно підійшов Андрій Макарович, чистий, вимитий, переодягнений у сорочку з короткими рукавами.

— Ну що, подобається тобі наш Геркулес?

— А ти знаєш, я тільки зараз думав, як би все це назвати. Бурова — надто прозаїчно для такого велетня.

— А це Славко наш, моторист так охрестив. Начитався хлопець книжок з міфології... Про Антея та Геркулеса. От і придумав. Ну, ходімо, оглянемо ближче,— запросив Токаренко. І вони рушили до бурової. Вже ступивши на дерев'яний місток, що вів до свердловини, Береговець відчув, як він хитається, немов хистка палуба. Коли ж вони підійшли ближче до шурфу, де працювали оператори, спускаючи в глибінь труби, то вже

вся земля під ногами ходила ходором від надсадного двигтіння бурової.

Труби, з'єднані замками одна з одною, опускалися на чотирикілометрову глибину. Там, на самому їхньому кінці, закріплено алмазний бур, своєрідні долота, які довбають, гризуть тверді породи. Щоб від постійного тертя не загорівся вогонь, у глибінь шурфу подавали глиняно-водний розчин. Він діяв водночас і як допоміжна сила нагнітання. Бо ж із глибин землі рвалася дужа сила. Вона збільшувалася з десятком метрів на одну атмосферу. Спробуй її приборкати. Люди, можна сказати, працювали на вулкані, який самі провертіли в товщі землі. Найменший недогляд, якась похибка призвели б до страшного вибуху, і вся ця махина могла б полетіти шкереберть або провалитися в тартари, в підземне царство Плутона.

Андрій Макарович хоч і говорив голосно, стоячи поруч, Береговець гаразд його недочував за ревищем бурової. Оператор молодий, але вже з вусами, замазаний мазутом чаклував коло труб, чутливим вухом прислухаючись до глибини. Від бурової колонки відходили провідні вузли, які були з'єднані з машинним залом, де стояли вряд потужні дизелі. Туди й повів Токаренко Береговця.

Поминувши дизельний зал, знову вийшли під чисте небо, тільки вже з іншого боку. Перед очима зблиснуло штучне озеро, яке спорудили бурильники в степу.

— Без води нам ніяк не можна. Оце бульдозерами нагорнули земляні вали, штучні береги нашого водоймища. Провертіли в землі дірку метрів на сто з гаком і маємо своє озеро. Фонтан б'є з водоносних пластів.

Поруч зі штучним озером виднілися купи глини й крейди, завезені на майданчик. Без них немислиме буріння.

А далі відразу починалося поле. Шуміла пшениця, охопивши бурову золотим вінком колосся. Було якось дивно і в той же час радісно відчувати отаке поєднання хлібного роздолля й індустріального гіганта, що народився в степу.

Береговець подумав, що донедавна і тут, де споруджено бурову, шуміли жита й пшениці, а тепер ось розвернута залізом земля, залита нафтою і мазутом, і йому стало жаль того загубленого поля. Він сказав про це Токаренкові.

— Жаль, кажеш? Що тобі на це відповісти. Я попервах, коли мені доводилося обирати місце для бурової, а потім розривати землю мало не до печінок, теж переживав. Почуття жалю до спотвореної природи. Але ж треба! Інакше в надра не доберешся. Не будемо ми сидіти склавши руки на багатстві, що дрімає тисячоліття в глибині. На волах, як діди наші, далеко не заїдемо.

— І то так, — погодився з ним Береговець.

— Але все залежить від людини. Бували і серед нашого брата такі бурильники, що розриє гектарів шість, а то й десять родючого чорнозему, досягне глибин, знайде нафту чи газ, зробить своє діло, демонтує бурову, поїде далі шукати інше місце, а тут усе залишить розрите, спаскуджене, залитий нафтою чорнозем, захаращене залізяччям поле. Навіть штучне озеро кине гнити, й від нього по всьому степу йде сморід.

— Бачив я такі місця,— похитав головою Береговець.— Таке враження, ніби після виверження вулкану.

— То бракороби залишили по собі сліди. Хочеш, я покажу тобі, де два роки тому була наша бурова?

— Ну-ну, покажи. Хоч не дуже то приємно бачити шрами на обличчі людини і на обличчі землі.

Вони рушили від вагончика межником, у напрямку до роменської дороги. Свіжі стерні вилискували проти сонця. Подекуди закипали білим маревом гречки, і звідти вітер доносив запах меду й вощини. Зелені плантації кукурудзи шелестіли неподалік. Ліворуч стіною стояв овес, налитий золотисто-білястим волоттям.

Андрій Токаренко, не кажучи Береговцеві й слова, забрів у нескошений овес, потім оглянувся, махнув рукою: іди, мовляв, слідом за мною. Попереду серед золотого волоття Береговець помітив щось схоже на машину — сівалку чи культиватор, яку забув хтось серед поля! Це вже не по-хазяйськи. Довкола химерного погнутого заліза була невеличка латка незасіяної землі. Вона буйно поросла пирієм, буркуном та голубими волошками.

— Ось тут,— сказав Токаренко і зупинився, злегка усміхаючись. Глянув на Береговця.

Той дивився на нього здивованими очима.

— Ось тут два роки тому була наша бурова. Тоді тут усе двигтіло, скреготіло і гуло. А згодом ударив з глибини газ. Запалили ми на радощах смолоскип, так що

кілометрів на десять було видно, як гоготіло полум'я... А потім приборкали ми сліпу стихію, спрямували газ по трубах. А на місці шурфу встановили ось ці прилади. «Ялинкою» це називається. На ній датчики, які показують надходження газу. Провели рекультивацію землі, і тепер довкола знову ростуть хліба.

Береговцю аж не вірилося, що недавно на цьому місці була бурова, рукотворний вулкан, зранена, зяюча земля. Виходить, що по-розумному, по-хазяйськи все можна зробити...

Над степом залягала тиша, як двісті-триста років тому. Десь там, на чорній глибині, дихає земля, віддаючи людям голубу енергію сонця.

10

Вибрели з густого вівса на межник, ішли поруч повільною ходою, ніби вернулися в своє дитинство — довкола лежали урожайні лани, як і в них за Кобзівкою. З далекого марева випливла громадська толока, на якій вони пасли череду. Два хлопчики сидять на теплій землі під стіною жита, плетуть собі брилики з молодих стеблин пшениці. З-під вправних пальців плететься золотиста стрічка-мережка, зблискує на сонці...

Відлетіли враз кудись брилі, мов золотопері птахи, як рукотворні сонця, і померкло небо. Згадався важкий тридцять третій рік, коли не було чого пасти хлоп'ятам, не було чим орати широкі колгоспні ниви. Ой, важко було! Як тільки вони пережили ту голодну весну і літо, дочекалися, поки в полі визріє хліб.

Розлогий степ мерехтів голубим маревом. Він здавався їм обом велетенською книгою, на сторінках якої записане їхнє життя. Ішли мовчки, думаючи кожен про своє і разом з тим про те саме. І нічого в тому не було дивного, бо ожило в їхній пам'яті минуле.

А могло ж бути й так, що вони б і не зустрілись. Лежали б десь — один під Прохорівкою, другий на Березині. І залишилися б хіба що їхні прізвища в рідному селі на обеліску, де в шість довгих шеренг за алфавітом вишикувалися мертві солдати, в кожному ряду по півсотні. Цілий батальйон безсмертних.

— Ти де воював? — спитав раптом Андрій Василя. І той аж здригнувся від того запитання. «Невже й Андрій думає зараз про те, що згадував я...»

— Артилерист я, захищав Сталінград, бився на Курській дузі, дійшов до самого Кенігсберга... Маю пам'ять про війну — скалічена рука і оце, бач, білий віхоть на голові, де ковзнув німецький осколок.

— А я за війну не мав жодної подряпини. Мало кому так таланить. Я теж артилеристом був, тільки на гвардійських мінометах — славнозвісних «катюшах»... Але про це іншим разом поговоримо, а зараз ходімо до вагончиків та пообідаємо. Адже путні господарі гостя балачками не годують.

У тісній, але затишній їдальні, розташованій у дерев'яному будиночку, дорогого гостя пригощала куховарка Фрося, частуючи смачним борщем з курятиною, смаженими карасями (наловили хлопці в ставку, що неподалік у балці) і варениками з вишнями.

Після обіду вийшли з будиночка, присіли на лаві серед квітників. Красоля, чорнобривці, гвоздики, табак і петунія цвіли пишно навкруг і нагадали Береговцю рідну хату, коло якої щовесни сіяла квіти мати.

— Оце тут, у степу, на вітрах і на сонці, живемо ми й працюємо. Зараз літо, а зимою буває холодюка та вітрюга такий, що пробирає до кісток. Ну та нічого, ми люди звичні. Та й окопалися тут надійно. А оце і моє житло. Тут і кабінет, спальня і радіостанція. По радіо можемо зв'язатися з Полтавою. В разі чого, й начальству легко поговорити з нами. Он то ліжко моє, можна сказати, похідне, солдатське. А то запасне. Може, хто нагодиться, то щоб було де переночувати. Якщо твоя охота, будь ласка, влаштовуйся, як удома. Чи ти до нас ненадовго?

— Сам не знаю. Мабуть, днів три поживу, якщо дозволиш!

— А чого ж, будь ласка. Хата є, і голодувати не будеш. От тільки чи не скучно тобі буде.

— Та ні... Якщо говорити відверто, я хотів би тебе намалювати, Андрію.

Токаренко звів на гостя свої великі сірі очі з якоюсь полтавською лукавинкою в зіницях, сказав неквапно:

— А чому ж мене? У бригаді є багато хороших хлопців.

— Можливо. Але ти вже не відмов мені, по старій дружбі прошу.

— Не знаю, чи вартий я того портрета. Я не князь, не граф і не генерал.

— І я не придворний художник. Мені такі, як ти, якраз найбільше підходять.

— Хай буде так. Як-не-як, приємно мати від давнього товариша портрет, залишу на пам'ять онукам.

— Ну от і добре, домовились.

У закапелку вагончика запіпікала радіостанція. Токаренко кинувся туди. Головний інженер сповіщав, що на бурову виїздить автомашина, привезе нові алмазні свердла. Розпитував, як «веде» себе колонка, чи не відчувається перегріву? Адже глибина чотири тисячі метрів.

З розмови Береговець зрозумів, що інженер перепитував і про нього, цікавився, як зустріли гостя. Токаренко жартома сказав, що вони скоро художника не відпустять. Запишуть до свого коша! «А роботу ми для нього знайдемо, стінгазету випускатиме. Досвід у нього чималий, ще змалку в школі навчився».

— Чуєш, тобі головний інженер привіт передає. Питав, чи ти тут не скучаєш,— сказав Токаренко.

— Я ще не встиг і оговтатись. А скучати у вас гріх, кругом така краса. Своєрідний Байконур у степу. Тільки й того, що там ракети націлені в небо, а ви рветесь у земні глибини.

— Може, й так. Байконур місцевого значення. А як подумати, в нашій професії є щось схоже з професією космонавта. Кожен з нас прагне досягти своєї висоти. До речі, на землі нам менше вдається досягти, ніж у небі. Поки що глибше семи тисяч метрів не сягнули. На Кольському півострові є така свердловина. А коли взяти, на скільки людина проникла в глиб океану, то й тисячі метрів не набереться. Так то... Попереду стільки роботи!..

— А зараз ви на яку глибину добралися?

— Думаємо сягнути шеститисячної відмітки. Доберемося до девону... Поки що на Полтавщині ми добиралися до глибини три — три з половиною — чотири тисячі метрів. Мілкувато. Основні запаси газу й нафти лежать у нижніх ярусах. Це засвідчують і дані геологічної розвідки.

— І скільки ж ти налітав, як кажуть льотчики? — поцікавився Береговець.— Іншими словами, скільки дірок накрутив у землі?

— Та вже багатенько. Сто тисяч метрів з добрим гаком, як кажуть полтавці. А це, брат, не жарт — метр за

метром вгризатися в землю. Добули ми чимало всякого добра з надр — нафти, газу і конденсату. Конденсат іде по трубах у Кременчук на нафтоперегінний завод. Ну а газ наш підключений до газопроводу Шебелинка — Київ. Так що в столиці твоя дружина на нашому паливі борщ варить.

— Спасибі вам від неї і від мене.

— На глибині, як відомо, температура з кожним метром підвищується, а заодно підвищується й тиск, готовий викинути геть усю машинерію бурової. Ми маємо протиставити тій підземній силі свою силу. В цьому нам допомагають техніка, вода й глина. Без води й глини неможливе буріння взагалі. Якщо на якійсь, скажімо, буровій прогавили критичний рівень і не приборкали отого непокірного джина, що рветься з підземної колби через вузьку горловину на поверхню, то може статися вибух. Спалахне своєрідний вулкан. І горе тоді людям, які працюють на буровій. Та й не тільки їм. Страшна вибухова сила рознесе все на друзки. Вогонь, який вирівається назовні,— такої сили, що все довкола гоготить. Тисячі кубометрів газу згорають щохвилини.

— То це виходить, що ви граєтесь зі смертю?

— Не зовсім, але щось є... Ми — приборкувачі вогню. А якщо його не зборемо, то смерть не на жарт «грається» з нами. Побував я раз в такому пеклі...

11

...Одного разу на сусідній буровій стався несподіваний вибух газу. Землю так струсонуло, що в довколишніх селах і хуторах повилітали з вікон шибки. Пожежа здійнялася аж до хмар, і червоно-кривавим стало злякане поле.

Від страшної сили підземелля розлетілася на шмаття вишка, потужні дизелі рвонуло так, що залізяччя від них знаходили за кілометр від виверженої бурової. На місці горловини клекотав кратер. Він гоготів, тріщав, ревів, гнівний голос вулкана чувся за десять кілометрів. Уночі заграву тієї пожежі видно було далеко навкруги. Бо від полум'я багряніли небеса.

Треба було конче втихомирити, приборкати той вогонь. Але спробуй підступитися, коли за півкілометра температура така, як у топці паровоза. Та хіба люди можуть дивитися спокійно, як полум'я пожирає дорогоцінний скарб?

Зібрали найдосвідченіших, найвідчайдушніших бурильників, стали пробиватися назустріч пожежі. Метрів за триста від вогненного шурфу заклали нову бурову і почали буріння під конусом, пробираючись під землею на чималій глибині до горловини, звідки надходив газ. Треба було вхопити його залізними руками за горло, перекрити доступ до палаючого отвору.

Важко, неймовірно важко було. Та й смертельно небезпечно. Бо справді-таки на вулкані працювали люди. Бурити землю перпендикулярно — це одна річ, а під значним нахилом — неймовірно трудна робота. Але люди вперто йшли назустріч вогню.

Освітлені велетенським стовпом, вони здавалися маленькими і безпорадними, копошилися, мов коло потривоженого мурашника. Спочатку намагалися були збити полум'я водою. Але вода в ту ж хвилину оберталася в пару, і від того над кратером шуготів ще більший стовп вогню — до самого неба.

Слухаючи розповідь Токаренка, Береговець намагався уявити собі ту жахливу картину. Бачив кривавобагряну заграву, що раптом вибухнула грізною стихією в тихому степу.

Раніше люди не знали більшого горя, як пожежа. Але хіба можна порівняти, як горить хата, клуня або ожереди соломи, з тим, що вибухнуло з глибинних надр землі. Тут ні відрами, ні залізними гаками, ані мокрими ряднами горю не зарадиш.

Усе довкола нагадувало страшну битву. Але навіть на війні бій може точитися день, ніч, добу чи дві і з часом таки пригасає, дає людям хоч якийсь перепочинок. А тут вогонь бушував, клекотів, сатанів, і від нього небу ставало жарко, не кажучи вже про землю, яка корчилась від болю, бралася рудим попелом. Навколо кратера колишньої бурової все вигоріло. Це ще добре, що пожежа сталася ранньою весною. А коли б у жнива. Загорілися б довкола хліба.

У клекітному вирі відчайдушно діяв Токаренко, колишній воїн, який звідав багато за війну. Може, це знадобилося Токаренкові, бо не спасував він перед сліпою силою вогню, повів за собою інших. Десять днів і ночей билися люди з несамовитою пожежею. А вона хоч би тобі що. Сміється і регоче з їхнього безсилля. Залишилась одна надія — на бригаду Токаренка, яка підривалася чорним ходом до горловини, щоб втихоми-

рити, заглушити газ. Спробуй тут на глибині вгадати, як вийти точно на ціль, потрапити на той шурф, що клекотить газом, подаючи його наверх, на поталу божевільному вогню.

Та люди все змогли, все здолали. І на одинадцятий день пробилися до бунтівничого шурфу, закрили міцним кляпом йому горло. Позбавлений енергії, страшний факел поволі почав пригасати, доки не задихнувся від нестачі газу, склав свої червоні крила. І тоді чорна ніч упала над степом. І люди попадали прямо на гарячу землю, втомлені до краю, знесилені і щасливо-радісні, що здолали сліпу стихію.

— Впав я тоді на поруділу від вогню ріллю, теплу, ніби черінь, і не пам'ятаю, як заснув. Прокинувся перед світом. Крізь сон почув, як хтось бризкає на мене водою. «Хто ж це?» — думаю у напівсні. Аж воно почався дощ... Теплий, лагідний, який буває навесні в кінці квітня. І так мені гарно стало! Піді мною ще тепла, нагріта земля, зверху дощик накрапає, ніби саме небо повертає мені сили. Бачу над головою крізь розриви хмар ще незгаслі зорі. Перший раз за два тижні побачив я небо. А то все висіла кривава заграва. Прислухаюсь — тихо навкруги. Всі хлопці хто де сплять богатирським сном. Ніби після тяжкого бою. Аж чую, як озвалися птахи з високості. На світанку вирушили від берегів Псла журавлі. Курличуть. І в тому курликанні не вчулося мені якоїсь жури. Навпаки, здавалося, птахи сурмили про нашу перемогу над стихією, розносили добру вість по світу... Схопився я на ноги, вдивляюся в небо. А воно вже й розвиднюється. Бачу, летять журавлі низько над полем. Довгий ключ, ніби хтось закинув угору великий пояс і несе його вітром з півночі на південь. Стою на ногах, а вони якось і не тримають мене, тремтять, підгинаються в колінах. А на душі в мене радісно, здається, воскрес я. Бачу, як синіє день над полем, як відкривається далина. Зеленіють поля ген там на косогорі, праворуч і ліворуч. Тільки коло нас земля чорна, ближче до страшної ями — руда, обгоріла, схожа на товчену цеглу. Опечена вогнем земля, яка не скоро зародить. Страшне поле нашої битви з вогнем, повсюди зрите вирвами, вкрите залізяччям.

І рушив я до тієї проклятої дірки, що зяяла в центрі. Хотілось глянути на те місце, звідки ревла, рего-

тала до нас смерть. Підійшов ближче. Під ногами ще була гаряча земля — крізь підошви це відчуваю. Добре, що дощик її кропить, освіжає. З кінця обриву глянув я в глибінь темної вирви і зразу ж відсахнувся. Страшна прірва глипнула на мене своїм чорним оком. Там десь в її глибинах загинуло троє наших товаришів. Згоріли, обернулися в дим і попіл... Так що трапляється і зараз, як колись, бувало, в бою. Як ти про них скажеш? Загинули смертю хоробрих, пропали безвісти чи потрапили в полон до старезного бога Плутона, як говорить Славко.

— Мені подобаються твої хлопці. Особливо той Славко. Я вже зробив з нього кілька начерків. По-своєму цікавий Матусевич, якого ви звете «сябром».

— То приймак наш. Років три тому приїхав працювати з Білорусії, закохався в нашу дівчину-лаборантку, одружився і тепер назавжди осів на Україні.

— Цікаво.

— У нас багато таких приймаків. Є хлопці з Росії, з Башкирії... Отак і родичаємося з усіма народами. То, бувало, брали дівчат дружинами з чужого кутка, зрідка коли з чужого села, а тепер поширшав світ. А наших дівчат де тільки й немає. Половина студенток Полтавського педінституту вискакують заміж за курсантів Полтавського військового училища. Поїхали наші полтавські дівчата з молодими офіцерами бозна-куди — в Новосибірськ, Читу, Архангельськ, Владивосток...

— Чи ж не повивозять отак молоденькі лейтенанти наших красунь?

— Можливо. Дружба, брат! До того ж дівчата наші непогані господині, добрі й ласкаві матері.

— Це правда!

Вони ще години зо дві говорили, всівшись у холодку під вагончиком. А далі справи покликали Токаренка на бурову. Треба було піднімати наверх труби, з горловини змінювати наново алмазний бур, бо той уже притупився. А Береговець тим часом потягся до мольберта, став накидати начерки того, що запало в душу. Він накреслив ажурну вишку бурової, кількома мазками окреслив штучне водоймище з чорними валами, а за ним хвилясту повінь колосків.

За портрет Токаренка він ще не наважився братись. Справа тут не в зовнішності. Для цього варто було

клацнути кілька разів фотоапаратом. Треба збагнути внутрішній образ майстра бурової. А це не дається відразу.

Вже й вечір зайшов, від вишки лягла химерна тінь на ниви, неначе хтось темними лініями перекреслив жовтогарячий ватман урожайного поля. Береговець забрів далеченько, хотів побувати наодинці зі степом. Дивна тиша стояла в степу в гаряче надвечір'я. Навіть звуки бурової не долітали сюди, на межники, якими ходив Василь Береговець, ніби відшукуючи своє дитинство на скошених стернях.

Він повернувся до висілка вагончиків тоді, коли сонце вже зайшло і голубе смеркання огортало степи.

— Довгенько ж ти загулявся, Василю Романовичу,— зустрів його Токаренко.— А ми ждемо тебе вечеряти.

— Та ходив полями, помріяв трохи.

Після вечері походили вже вдвох полями, згадували своє дитинство, шкільні літа, перші юнацькі тривоги, несміливі побачення з юними дівчатами в затінку перелазів або на левадах коло криниць, де вбралися в білий цвіт калинові кущі, на їхньому гіллі ніби проростали вінки для наречених, пречисті та білі, як непорочність дівоча.

— А ти знаєш, я одружився на своїй першій любові,— сказав Токаренко,— на Василині, на тій голубоокій, яку прозвали волошкою.

— Ну як же, пам'ятаю... Вона ще з тобою на одній парті сиділа...

— Діждалася мене з війни. Тепер бабусею стала, няньчить онука...

Береговець мало не сказав уголос — оце любов! Але збагнув, що, мабуть, незручно. Вірність варта наслідування, а не пустої похвали.

Вони повернули назад до бурової, вогники якої маячіли здалеку, немов семафор. Зоряне небо густо висипало зорі на свої перелоги, немов паслися в ньому золоті отари.

— А що, коли ми, Андрію, ляжемо спати не в твоєму вагончику, а надворі на теплій землі,— сказав Береговець, коли вони зайшли до тісного вагончика.

— Це можна.— І аж просіяв від того.— Як пастушками колись спали в полі, на толоці. Тільки давай матраци з собою візьмемо та одіяла. Як-не-як, ми з тобою відвикли від того життя. Та й перед світом випада-

тиме роса — щоб не простудився ти, Василю. Адже людина міська. Мені то не звикати.

Винесли матраци, розіслали на землі поблизу вагончика. І, розкинувшись на постелі, лежали горілиць, очима в зоряне небо. Спати не хотілося. Та й як тут заснути, коли над тобою летять, обертаються далекі світи. Миготять сузір'я — Оріон, Близнята, Плеяди, які в народі звуть — Стожарами. Мати колись називала їх ще квочкою, яка вивела своїх золотесеньких курчаток прогулятися в двір. А тут де не взявся лихий шуліка, підхопив їх та й заніс у небо.

— Розкажи мені, Андрію, де ти воював. Адже обіцяв. Цікаво послухати.

— Що ж, розкажу. Хоч багато вже й призабулося. Але того бою я повік не забуду...

І Токаренко повільно почав пригадувати далеке, що його заволокли димом часу минулі літа.

12

Два монологи-спогади Токаренка

Монолог перший

«Було це восени сорок першого року. Стояв тривожний вересень... Відступали ми... Вже й Полтаву захопив німець і далі пре, немов скажений. Наш механізований батальйон, стомлений боями і поріділий, зупинився на ночівлю в Чутово. Ніч не була схожа на ніч — кругом палаххотіло. Над Полтавою заграва, на півсвіту видно... Але всі ми так вибилися з сили, що попадали на землю, ніби мертві. Я був за водія і задрімав прямо в машині, схилившись головою на баранку. Хлопці — хто в кузові, хто на споришу...

Прокинулись усі від тривоги. Страшна чутка дійшла до нас, буцімто ми в оточенні. Фашисти перерізали дорогу на Харків і вже під Коломаком. По дорозі, що йшла з Полтави на Харків, насувалися танки й мотоциклісти. Посхоплювалися наші бійці та швиденько в машину. Поруч мене сів у кабіні капітан Сірош, командир нашого розбитого батальйону. І рвонув я з місця...

Вирвалися з Чутово, аж воно й попереду у нас німці. Стрілецька рота, що залягла в насіх виритих окопах, вела з ворогом бій. Але зім'яли її фашисти. Та невже ж ми попадемо до полону? Страшний холод прокрадався в душу: краще вже загинути в бою. Але чим

битися? У нас тільки рушниці, та й ті без патронів. Не встигли підвезти боєприпаси... Що було — розстріляли ще звечора, відбиваючись від гітлерівців.

Командир наказав мені: «Жми, браток! Треба будь-що вирватися з німецької пастки!» І натиснув я на газ. З дороги, яка вже була перерізана ворогом, звернув повз мертві окопи й траншеї в осіннє поле, хлібами й стернями навпростець. Кругом рвалися снаряди й міни. От-от по нас шарахне, рознесе машину і людей на шматки... Мої руки прикипіли до керма, голову прихилив,— очі вперед і лечу. Машину трясе, підкидає, все довкола гримить смертним клекотом... Бачу, командир мій стрепенувся, мов ужалений, і відкинувся назад, схопився за дверцята рукою. Мабуть, трясонуло на глибокому вибої.

Махнув він рукою: «Вперед!» Мчу я, бачу, попереду величезний лан гречки кипить від цвіту, ніби то озеро в білому шумовинні. Влітаю я з розгону в гречку. Не їду, а лечу, мов літаком на бриючому польоті. І хоч навколо стрілянина, чую, як під колесами тріщить біла гречка.

Вирвався я з білого лану. Десь позаду вже гупали і рвалися снаряди та міни. Проскочили-таки! І радість у мене така, ніби я вдруге на світ народився. Гукаю до командира: «Товаришу капітан, вирвалися ми з оточення! Вирвались!» А він мовчить. Я до нього, а він, бідолаха, мертвий. Сидить, спершись на спинку сидіння, ручку дверцят схопив мертвою хваткою. Очі відкриті, ніби скляні. Якась сліпа ворожа куля, ніби та оса, вжалила на смерть капітана Сіроша.

Зупинив я автомашину. Позіскакували з кузова мої солдати, всі цілі, а командир мертвий. Стоїмо ми над ним — важкі, безмовні, переповнені горем... Викопали могилу біля невеличкого хутірця і поховали капітана Сіроша в глибокій тузі, без промов і салютів...

Ніколи мені не забути отих похоронів. А перед очима в мене завжди біле марево гречок, і я лечу, мов навіжений, лечу білим полум'ям, що тріщить, стогне під колесами... Часто сняться мені оті гречки. Навіть запах у сні чую».

Замовк Токаренко, видно, що спогади розтривожили його душу. Мовчав і Береговець, схвильований до краю розповіддю свого друга... Вони лежали на теплій землі, вкритій зоряним небом.

«Розкажу тобі, Василю, ще про один бій. Було це на третій рік війни. Коли ми вже наступали.

Воював я на фронті в особливій артилерії, біля гвардійських мінометів, наших славнозвісних «катюш». Призначили мене водієм машини, на кузові якої був змонтований вогненосний агрегат. «Катюші» — це міномети на колесах, найновіша наша грізна зброя. Біля кожної «катюші», як і належить, обслуга й командир, ну а я за водія. Боялися тих мінометів фашисти, як вогню. І було чого. Вогнем ми їх нищили, шматували, палили, немов блощиць.

Наша зброя була строго секретна, і ніхто з нас не мав права допустити до того, щоб ворог розгадав той секрет, захопив когось із мінометників у полон, а ще гірше — нашу «катюшу». Ціною власного життя мали ми захищати грізну зброю, яку дала нам Вітчизна, а коли що — висадити в повітря автомашину з усіма стволами. Такий був наказ, і кожний з нас знав про це.

В одному бою (було це вже на Україні) восени 1943 року, коли ми наступали, зустрілися з ворогом в лютій вогненній хуртовині. Сила звелася на силу. З глибини ворожих позицій уже рушили в наступ німецькі танки. Під захистом броні рухались автоматники на повний зріст, здійнявши таку тріскотню, що все злилося в єдиний, страшний гул, в жахливе ревище війни.

Ніколи ще так не наближалися гітлерівці до наших гвардійських мінометів. Командир дивізіону вичікував, щоб накрити вогнем напевне і танки, й ворожу піхоту.

І ось, нарешті, пролунала команда: «Вогонь!» — і спалахнули рукотворні блискавиці, шматуючи небо, розпеченим термітним вогнем падали на голови фашистів. Загорілась, задиміла земля.

Заметалися в кривавому танку смерті фашисти. Та ніде було їм сховатися від спопеляючого вогню, що бив їх, розносив на шмаття.

Ворожа атака захлинулась. Уже звелися наші солдати і з вигуками «Ура!» кинулись на ворогів. Настав, нарешті, бажаний перелом. Відстрілявшись, ми вже здіймалися з позицій. Розвернули свої машини, я йшов у тій колоні останнім. І раптом біс його знає, звідки

вдарили по нас гітлерівці. Прорвалися десь на фланзі, лізуть, немов скажені, по всьому видно, хочуть захопити нас у полон. І раптом чую, як моє заднє колесо закрутилось-завертілось, забуксувала машина. «Пробили, мабуть, скат, гади!» — опекла думка. Кажу про це командирові, а він аж зблід. «Запаска в порядку? Давай міняй колесо, а ми будемо тебе прикривати!» Вискакую з кабіни, немов очманілий, хапаю запаску, відкручую пошкоджене колесо. Руки тремтять. Швидше, швидше! Бо все ближче і ближче насідають вороги. Товариші мої залягли неподалік, приготувалися до бою. Але ж нас невеличка жменька... Бойовий мій друг Єгор Мовчанов закам'янів, тримаючи бікфордів шнур. Коли що, рвоне «катюшу», а заодно і нас... Хоч у кожного бійця є ще своя граната про запас. Живі не здамося.

Сам не знаю, як я під вогнем зняв пошкоджене і надів нове колесо. А німці сунуть... Уже зовсім близько. Вже кричать: «Рус, «катюша», здавайся!» І вже торжествують, що їм вдасться захопити такий трофей.

Прикручую я останні гайки, закріплюю колесо. В пазусі у мене моя граната, моя смерть. Єгор стоїть весь натягнутий, немов тятива. Жде тої критичної секунди. Висаджувати в повітря «катюшу» чи, може, таки вирвемося ми з жахливого смертного кільця. Хлопці ведуть свій останній бій... З нашої обслуги вцілів лише командир... Підбігає до нас: «Чому не рвете?» А я вже заводжу мотор: «Сідайте, товаришу командир, та пошвидше! Поїхали...» І рвонула з місця машина. Єгор Мовчанов натиснув на бойові важелі, і вдарила «катюша» вогнем прямо в гущу ворогів. То спалахнув останній критичний боєзапас реактивних снарядів. Приберіг Єгор для німців гостинця. Замість трофейної «катюші» одержали гітлерівці добрячу порцію вогню. А ми вихопилися з переліска на дорогу і поминай як звали... А могло бути й інакше. І тоді б, Василю, не зустрітися нам з тобою в рідному степу, не чули б, як співають перепели в хлібах у нічну пору під зорями».

Токаренко лежав на матраці, розісланому прямо на теплій, вигрітій сонцем літній землі, поруч — Береговець. Над ними колихалося зоряне небо. Ніби хтось розсипав розпечені осколки від снарядів «катюш». Чумацький Шлях клубочився млистою курявою, здавалось,

там, високо вгорі, проїхали не чумаки мажами, а огненні обози війни залишили по собі розколошканий слід.

Неподалік тихо, приглушено гула бурова. З нескошених пшениць і вівсів доносилося млосне тьохкання перепелів, воно було якесь розпачливе і сумовите, навівало журу. Береговцю здалося, що то голоси далеких матерів і вдовиць озиваються з колосистого моря і все кличуть своїх синів і суджених вернутися додому з чорної безвісті війни.

Ліворуч над самим обрієм догоряв кривим турецьким ятаганом місяць. Десь далеко в тій стороні, де Охтирка, багряно закипало, вирувало небо. Горіли газові факели поблизу Груні за Качанівкою. Загадкова ніч, якої Береговець не знав у дитинстві, стояла над степом, повна якогось нерозгаданого таїнства і величного змісту. Хіба можна заснути в таку ніч?

Цілий тиждень прожив Береговець на буровій, яка стояла серед степу на гарячих вітрах за Гамаліївкою неподалік від колишнього прадавнього чумацького шляху.

Працював з творчим натхненням. Довго шукав, як краще намалювати портрет свого друга Андрія Токаренка. Зрештою, знайшов. Стомлений від роботи майстер відійшов від бурової в степ, присів під стіною стиглого жита. Поклав каску на зарослий травами межник. Замислився. Вдалині залізна вежа, здавалося, рветься в небо, немов ракета... Син землі, розвідувач глибинних надр відпочивав, скинувши зі спітнілого чола залізний шолом. На грудях виблискувала Золота Зірка, мов квітка горицвіту. В шоломі жмутик волошок, які щойно назбирав Токаренко на обніжку... І все.

Через тиждень Береговець повернувся на Зелений острів. Усе тут було як і раніше. Тільки Псьол уже ніс до Дніпра інші води, що пробилися з далеких джерел Росії і хлюпали, нуртували хвилями мимо рідної Кобзівки.

13

Байрачний тим часом змотався до Полтави і навіть до Дніпропетровська. Вибивав для Кобзівки труби, газові балони й плити, озброївшись солідними паперами від Рокитнянського райкому партії й райвиконкому

І ось тепер, зустрівшись з Береговцем, розповідав про свої митарства в різних високих інстанціях.

— В Полтаві прийняли мене непогано. Звісно, своя сторона. Та й слово першого секретаря обкому, який підтримував нас, багато важить. На тому папірці, який писав наш райпартком, уже стояла його резолюція: «Прошу розглянути позитивно і допомогти». Хто посміє заперечити проти цього. Це вже, виходить, не ми, кобзівці, просимо, а сам перший секретар обкому. Подався я до обласного тресту газифікації. Спочатку прийняли мене холодно. «Багато вас таких знайдеться. Кожному газ подавай. Розледащіли вже, не хочуть топити в печах ні дровами, ні соломою». Я їм став доводити, що ми, мовляв, на газі сидимо, але він од нас по трубах куди тільки й не йде, навіть у європейські країни. А ми кізяками та соломою печі опалюємо. Та це ж самообкрадання! Нахмурився начальник та й каже: «А це не вашого ума діло. Тут висока політика...» Бачу я, що його спроста не візьмеш. Витяг тоді всемогутнього папірця з резолюцією першого секретаря обкому. Взяв він його, покрутив у руках, розглядав пильно, а тоді по-іншому заговорив. «З цього й починали б! Дам я вам газові балони. Скільки вам, двісті? Що ж, хай буде двісті. А от нащот плит, то в мене більше п'ятдесяти не набереться. Тут ніяка резолюція вам не допоможе. Доведеться ждати». Я йому кажу: «Як же я ті п'ятдесят плит поміж людьми ділитиму. Тільки незгоди та розбрат виникне в селі. Нам і двохсот мало». А начальник тресту мені й каже: «Може, поїдете в Дніпропетровськ на завод, де виробляють газові плити. Ми напишемо вам відповідне відношення. А там уже покладайтесь на себе». Довелося погодитись.

І поїхав я в Дніпропетровськ. Подався прямо на завод. Добре, що, як виявилось, заступником директора працює там наш земляк з Полтавщини. Що не кажи, а це багато значить. Для земляків, каже, зроблю. Думаю, що ми в цьому кварталі дамо понад план півтисячі плит, то, вважайте, двісті ваших. Ось так повезло мені, світ не без добрих людей.

Та, на жаль, не скрізь таланило. Окрилений, подався я на трубний завод, що в Нікополі. І до них був у мене папірець. Але начальство тамтешнє тільки руками розвело: «Ви що! Ох і полтавці! Думають, що дати три-чотири кілометри труб це все одно що їм — три

липівки меду. Тут хоч би державний план виконати, а ви хочете урвати для себе. Не вийде, товариші полтавські галушники». І відмовили. Правда, порадили, щоб для водогону виготовляти труби керамічні. «У вас же Опішня під боком. Чого б там не спробувати? Зрештою, це можна зробити і на звичайній цегельні. Чи у вас немає цегельного заводу?» Та є, кажу, але ж це діло нове. Це не те, що цеглу зробити. «А ви поцікавтесь на тих заводах, де виробляють керамічні труби. Не святі горшки ліплять. Ну а труби й поготів».

— Що ж, можливо, вони й мають рацію. З металом у нас зараз важкувато,— погодився Береговець.— Видобуваєм, правда, металу більше, ніж Америка. А де він?

— Труднощі росту,— зітхнув Байрачний.— Бувають і такі. Труби нині стали проблемою на селі. Кожен прагне мати в себе водогін, провести газове опалення в новозбудований будинок. А в колгоспі труби і для тваринницьких ферм потрібні, і для штучного зрошення.

— Невже не можна добитися, щоб відпустили. Адже не даром, а за гроші.

— В тому-то й біда. Не дають лімітів. А всі ліміти в Держплані й міністерствах, спробуй туди достукатись. А коли що й вирвеш правдами та неправдами, то дуже мало, як кіт наплакав.

— Як же ви викручуєтесь? — запитав Береговець.

— Та от Микола Степанович Христич знайшов один вихід. Замість того щоб витрачати труби на автопоїлки, запропонував встановити на фермах своєрідні бетонні корита, по яких вільно проходить вода. Просто і зручно, бо раніше автопоїлки часто псувалися і вода не надходила до тварин. Тепер думаю загітувати Христича, щоб зекономлені труби використати для водогону. Людям теж вода потрібна. Прийшла мені в голову ще одна ідея,— розповідав Байрачний.— Навіщо нам тягти воду із Псла на ферми, коли можна поблизу них пробити артезіани. Попросимо бурильників Рокитнянської експедиції глибокого буріння, і вони за тиждень зроблять свердловину, доберуться до водоносних шарів.

— Непогана думка. А ти, бачу, беручкий. Недарма тебе Бутко висунув на голову сільради.

— Хоч-не-хоч, будеш беручким. Щоб не став я схожий на Кривобока або просто лежибока,— засміявся

Байрачний.— Взявся за гуж, не кажи, що не дуж. Треба перебудовувати село. А то ми хати нові збудували, а води і газу в них немає. Та й топити гаразд немає чим. Бо разом зі старою хатою зникла традиційна піч, в якій можна було б топити соломою, кізяками та дровами. Тепер людям газ подавай або принаймні вугілля чи брикети.

— Можна використати торф, який он цілими горами вивернув Лихошерстний на поверхню.

— І я про це думав. Але треба його брикетувати. Якусь би машинерію придумати, щоб спресовувати той торф.

— Серед колгоспних механізаторів є тямущі люди. Вони тобі із старих комбайнів хіба ж таку машину змайструють.

— Треба буде поговорити з Христичем,— погодився Байрачний.— А ти ж де в ці дні бував? У Токаренка на буровій? Ну як, сподобалося?

— Дуже. Новий світ побачив у наших степах. Які ж ми багаті, Сергію. Цілі скарби таяться в глибинах полтавської землі.

— Жаль тільки, що нам з того добра мало попадає. Хоч би десяту долю того давали й нам. За кілька років не впізнати б наших сіл. А так обкрадають наші села, і немає кому скаржитись.

— Що правда, то правда, все ж треба щось робити для села, щоб змінити його вигляд. Тротуари треба покласти бодай на головній вулиці, щоб люди не місили болотяки весною і восени. Хоча б з цегли. Адже у вас її вистачає. Квітники щоб були в кожному дворі і навіть за двором. Нехай кожна господиня показує, яка чепуруха, на що вона здатна. І ще одне. Думав я над цим,— вів далі Береговець.— Може, ти чув такий мудрий вислів знаменитого Станіславського: театр починається з вішалки. Так от, перефразувавши його, можна сказати: «Село починається з в'їзду». А Кобзівка похвалитися, на жаль, цим не може. То чому б хоч на тому асфальтному шляху, який веде до райцентру, не зробити арку. А коло неї встановити карту-схему Кобзівки, тут же коротко написати, коли засновано село і чим воно славиться. Та викопати криницю з журавлем... Посадити коло неї кілька кущів калини, вербичок і мальви. Зробити альтанку, щоб подорожній міг відпочити. Та й автобусна стоянка там. Люди, чекаючи на

автобус, не пектимуться на сонці, не киснутимуть на дощі в негоду.

— Що ж, я приймаю твій проект і буду радий, якщо ти нам допоможеш у цьому. Ну хоч карту намалюєш. Щоправда, це не високе мистецтво, але й ним гребувати не треба. Адже навіть великі митці, поети, скажімо, а й ті писали звичайні газетні статті. Чи не так?

— Якщо це робиться для народу, ніяка праця не принизлива. Я берусь за це діло. А ти накажи, щоб копали криницю, встановили зруб і журавля. А восени хай посадять там верби і кілька кущів калини.

— Будемо вважати, що договір підписано,— потис руку Береговцю Байрачний.

— Без гербових паперів і печатки. Слово честі важить більше, ніж деякі договори, які, на жаль, потім одна із сторін розриває. В цьому ми не раз переконувалися на прикладі деяких держав...

— І то правда,— сказав Байрачний.— Ти зараз куди збираєшся? Може, я тебе підкину на автомашині.

— Та думав до Яременка в «Музей лісу» заглянути. Давно запрошував.

— Ну то поїхали разом. У мене теж до нього діло є.

Дмитро Якович зустрів їх зраділо.

— Милості прошу до нашої хати.

Хата була схожа на казковий палац. Видно, будували її за особливим проектом. У всіх чотирьох кімнатах жила казка. Береговець навіть не гадав, що можна обладнати такий музей. Підлога застелена штучним зеленим килимом, що нагадував траву. В кутках експоновані різні дерева — берези, дуби, клени, осики, сосни. І не голі, безлисті, а ніби їх щойно пересадили з лісу. Листя імітоване, як ото роблять із стеарину квіти. Поміж кущів та на деревах пташині гнізда. Тут же й застиглі птахи. Здавалось, вони от-от злетять... Поруч стояли товсті стовбури, схожі на дровітні. На них виразно виділялися кільця, які засвідчували, скільки років дереву. На стінах портрети кращих лісівників, діаграми зросту лісонасаджень, фотографії колишніх оголених пісків, на яких зараз росли соснові бори і шелюги. Промовисті пам'ятки, що дає людині ліс. А над усім цим слова: «*Ліс — всенародне багатство*» і перші декрети Леніна про лісові заповідники.

В окремій кімнаті розповідалося про ті місця, де партизанили ще в громадянську і Вітчизняну війни коб-

зівці. Там Береговець побачив фото свого батька і секретаря Рокитнянського райкому Кащенка. В кутку споруджений макет землянки, яку він уже бачив у натурі в кобзівському лісі за Хорлицею.

Всякий музей діє на людину благотворно, викликає високі думи і почуття. Але цей незвичайний особливо схвилював Береговця. Він, художник, навіть не уявляє, що можна зробити ось такий закуток, де все передано з таким художнім смаком, де й справді здавалося, що ожив живий куточок рідної природи.

— Ви чарівник, Дмитре Яковичу! — сказав він Яременкові.

— Не знаю. Все, що тут, зроблено руками моїх найближчих помічників — школярів Кобзівської школи, не без участі Сергія Сергійовича. Деякі з них уже стали студентами біологічних факультетів, вступили до лісних інститутів. Але на зміну їм прийшли інші... Вони немов те молоде пагіння на вічному древі життя.

В музеї Береговець помітив музичні інструменти і аж здивувався.

— А ви не дивуйтесь. Адже їх виготовляють з дерева. Всі щипкові інструменти — від балалайки, скрипки і до бандури...— І він глянув на сопілку, яка лежала на поличці на видному місці.

Яременко взяв її до рук, притулив до губів і раптом заграв. Та так гарно, що звуки враз виповнили всю кімнату...

— Це моя сопілка,— сказав Дмитро Якович.— У неї дивна історія. Я зробив її з калинової гілки, як партизанив у лісах над Пслом. І взяв з собою, коли мене, пораненого, перекинули на Велику землю. Вона була для мене немов талісман. Сам не знаю, як те сталося, а загадав я собі: «Якщо не загублю сопілку, то живий буду». І беріг її, як зіницю ока... Одного разу прокладав лінію зв'язку до штабу, повз і полями, й перелісками, й болотами. Сопілка, як завжди, була при мені. Поспішаючи, забув я про неї й загубив. Похопився вже тоді, коли дотяг провід до штабу. Лап-лап — немає. Ой лишенько, що ж його робити? Командир роти зв'язківців, який дуже любив слухати сопілку, теж занепокоївся. Та й не тільки він. Скільки раз, бувало, слухали дивну музику лісової флейти бійці на коротких привалах.

Кинувся я із штабної землянки і поповз назад. А воно вже й темніє. Німці, незважаючи на вечір, раз по

раз стріляють з мінометів. Їм ніякого чорта, вистачає мін. Але й те мене не стримало. Довго мене не було. Командир роти непокоївся — чи не загинув, бува, під мінами? Десь опівночі приповз я знесилений, а в моїх руках, чорних, вимазаних у землю, біліла калинова сопілка... І знову грав я бійцям у землянці «Ой у лужку при лужку», «Землянку», «Повій, вітре, на Вкраїну» і «Катюшу». Від тої музики ставало якось аж світліше в землянці... От цю сопілочку я з війни додому приніс. Довго вона мені розрадою була. Іноді тішив грою своїх онуків. Дітвора так полюбила ту музику, що нині в нас з'явився сімейний ансамбль сопілкарів. Як утнемо гуртом пісню — хата від музики ходором ходить... А як подумати — простий, непоказний інструмент. Звичайна гілочка калини, з якої вибрали серцевину і зробили дірочки, а звучить, як співуче дерево. Сопілка, мабуть, найдавніший інструмент у світі. Тепер ось — передав до музею. Діти наполягли. Такий, кажуть, значущий експонат. А для себе зробив нову. І не тільки для себе, а й для онуків, для багатьох школярів — юних друзів лісу. Отож, як бачите, ми з лісовою піснею в дружбі живемо.

...Після того, коли Береговець побував у музеї, він уже знав, як намалює старого Яременка. Бо глибше пізнав його душу. А це для художника найголовніше...

14

З дитинства Береговець любить коней. Раніше, бувало, в кожному дворі був свій гривастий роботяга, до якого діти звикали змалечку. Ще хлоп'я гаразд і на ноги не сп'ялося, а вже просить посадити на спину гнідка чи воронька і радіє, що забралося на таку висоту. А коли підростали, ставали погоничами, брали вуздечку чи віжки в незміцнілі руки, допомагаючи батькам орати ниву. А ще любили водити коней пасти в нічне, на луки за Хорлицю, на Зелений острів, що розкинувся аж до самого Псла.

Тепер у селі залишилося мало коней. Землю обробляють машинами. Живу тяглову силу, як називають нині коней, використовують на другорядних роботах, і дістається їм, бідолашним, і в хвіст, і в гриву. Вечорами стомлених коней виганяють пастись на острів. Ходять вони похнюплені, пощипуючи траву. Зрідка коли

жирують, ніби розуміють, що виживає їхній давній, працьовитий рід.

Береговець іноді підходив до тварин, гладив рукою по спині, зворушені людською ласкою, коні стиха іржали, ніби скаржились на свою долю. В табуні було кілька лошаток. Вони радісно гасали луками, не відчуваючи, яка доля чекає на них. Неволя ще не доторкнулася до молодняка, і чорний хомут жодного разу ще не насувався на їхні голови.

Всівшись десь на купину, Береговець малював і радів від того, що коні оживали на сторінках білого ватману. Він забере їх з собою, як добру згадку про перебування на зеленому пасовиську.

Одного разу його застав за малюванням Байрачний.

— А гарно, Василю, виходить. Наші коні у тебе ліпші, ніж в натурі.

— Як всякий художник, я маю право на творчу фантазію і на домисел...

— Якщо хочеш побачити справжніх коней, то поїдь у Дібрівку. Ти ж про неї, напевно, чував. Там здавна існує кінний завод. Добра слава про нього розійшлася по всій країні.

— А чого б і не поїхати,— загорівся Береговець.— Надивлюсь на хороших коней, то, може, й намалюю щось. Там, напевне, є знамениті наїзники.

— Ого, ще які. Один Савенко Михайло Дмитрович чого вартий. Він ще тоді, коли ми з тобою малими були, завойовував високі призи на міжнародних іподромах.

— Скільки ж йому років?

— Та, мабуть, під вісімдесят.

— Спасибі тобі за добру пораду. Найближчим часом гайну в Дібрівку.

Через кілька днів після тієї розмови Береговець вибрався в дорогу. Рейсовим автобусом дістався до Миргорода. А звідти щодня в Дібрівку наїжджають екскурсії з миргородського курорту. До неї й прилучився Береговець, непомітно змішався з пасажирами автобуса.

...У зеленій діброві, яка шуміла в степу з незапам'ятних часів, поселилися люди і назвали своє село Дібрівкою. Навколо розкинулися аж за обрії незайняті перелоги ген-ген до прадавнього Ромоданівського шляху, яким колись ходили чумаки в Крим по сіль. По балках і переярках маячіли зеленими тополями

хутірці, ніби шаланди в морі. І знову степові простори, зрідка картаті селянські нивки, затиснуті з усіх боків «економическою» землею. Просторо і тісно в степу.

У цьому мальовничому закутку українського лісостепу неподалік від Миргорода наприкінці XIX століття і був заснований Дібрівський кінний завод. Але ще задовго до цього тут випасалися великі кінські табуни гетьмана Лівобережної України Данила Апостола, звідси вибирали коней для козачого Миргородського полку, які носили мужніх вершників і під стіни Очакова, і до далеких північних фортець Пруссії. Минули, відстугоніли часи козацьких походів, ніби провалились десь і коні, й вершники. Незабаром усі ці простори стали власністю великого князя Дмитра Костянтиновича, який був своєрідним шефом конярства в усій Росії. Так нащадок царського роду став хазяїном цієї землі. З часом за Дібрівкою, немов по щучому велінню, виросли просторі стайні, манежі, споруджено іподром, незгірше, ніж у самій столиці. Розростався кінний завод, подалися з навколишніх сіл і хуторів молоді хлопці, щоб стати ковалями, конюхами, стельмахами, наїзниками.

Про все це розповідав екскурсантам молодий чубатий зоотехнік, з усього видно, закоханий у свою справу. Поруч нього стояв сивоголовий чоловік, трохи сутулий, але ще кремезний.

— Знайомтесь, товариші,— сказав поштиво зоотехнік. І кивнув у бік старого.— Це наш прославлений ветеран Михайло Дмитрович Савенко. Попросимо його, щоб він продовжив розповідь про Дібрівку.

Береговець вдивлявся в обличчя Савенка. Сірі очі гострі, проникливі, але добрі, ласкаві. На чолі густі зморшки. Сивуваті густі брови грали над очима, і від цього лице здавалось особливо жвавим.

Михайло Дмитрович був одягнений просто. На ногах коричневі черевики, темні штани з широкими холошами, поверх них голубувата, трохи вицвіла на сонці сорочка-безрукавка, яку називають опішнянкою.

— Ну що я вам скажу, люди добрі,—виступив наперед Савенко.— Спасибі, що навідуєтесь до нас, цікавитесь нашими коніками. Тепер їх мало залишилось. Тримаємо, можна сказати, на розвід. Та колись коні ще скажуть своє... Може, настане такий час, що не на авто-

мобілях, а на конях люди будуть кататись. Кращої прогулянки важко й придумати. Куди тому автомобілеві, що мчить, мов оглашенний, з нього ніякої довколишньої краси не помітиш... Ви вже звиняйте дідові. Може, це від моєї любові до коней. Жаль, що я не можу вам продемонструвати виїзд на молодих рисаках. Зараз вам молоді хлопці-наїзники покажуть, які в нас рекордисти.

За кілька хвилин на іподром виїхало чотири візки, запряжені вороними, гнідими й сірими гриванями. Під'їхали до будки, звідки подають сигнал старту. Старий Савенко вдарив у дзвін, натреновані коні рвонули з місця, тільки легка курява знялася з-під коліс. За мить генген подаленіли, розвіваючи гриви. Вже он на повороті звернули на той бік кола. Яка ж краса! Не біжать, а летять, виграють ногами. Швидкість така, що аж дух захоплює. Вже ось з протилежного боку наближаються. Сірий кінь у яблуках на кличку Буян біжить перший, роздмухавши ніздрі. За ним — білокопитий гнідий, а поруч — корпус у корпус — вороний. Летять щодуху.

Спостерігаючи ті змагання, Береговець збагнув у собі якесь не знане досі почуття. Дивно, але коні, як і люди, не позбавлені самолюбства і прагнуть прийти першими до фінішу. А як красиво йдуть! Ніщо не може зрівнятися з тим видовищем.

Не хотілось розставатися з цим чудовим місцем, оперезаним кронистими осокорами. Шукав нагоди поговорити із старим Савенком, зробити хоча б начерк його портрета. Чудовий типаж, своєрідне виразне обличчя.

Він підійшов до Михайла Дмитровича, щоб познайомитися ближче. Старий охоче згодився поговорити, от тільки звільниться від екскурсії. А коли довідався, що Береговець художник, радо сказав:

— То підемо до мене я вам свої альбоми покажу.

Незабаром екскурсія миргородських курортників вирушила автобусом до міста,— надходив час обіду, і люди поспішали, щоб не порушити санаторного режиму. А Береговець лишився в Дібрівці. Можна сказати, сам напросився в гості.

У вітальні за обіднім столом розговорилися. Не зразу відкрився старий. Вже коли переглядали фотоальбоми, з яких німим скриком озивалися до нього давні літа і коні, пожвавішав Савенко, пригадуючи, коли,

де і на якому коні він здобував на бігах призи. Яких тільки коней не було на фотографіях! Вороні, гніді, білокопиті, із зірками на лобі, з густими гривами. Краса така, що не відірвеш очей. А які похвальні грамоти в сап'янових і плисових оправах збереглися у старого тренера! Михайло Дмитрович показував ковані сріблом табакерки, шкатулки, прикрашені інкрустаціями. Справжнє музейне багатство. Кожна річ — то ніби згусток життя і незабутня пам'ять про дні, сповнені радості й лету.

Після обіду вийшли з хати в садок, присіли в альтанці під вишнями. На прохання Береговця Михайло Дмитрович розповідав про своє життя, перебирав роки, ніби поруділі сторінки власної книги.

А Береговець швидко і звично наносив на білий папір чорним олівцем портрет гостинного господаря дому. Над ними шуміли вишні, обтяжені кораловим намистом стиглих ягід, і неподалік біля тину стиха скрипів старий ясен.

— Все моє життя пройшло в Дібрівці. Я, звісно, бував і в далеких містах та в чужих країнах, куди носили мене мої коні... Та кожного разу верталися ми назад до рідного закутка... Незчувся, як і постарів. І тепер ось теплими тихими вечорами люблю виходити на околицю села, туди, де розкинувся наш іподром, до своїх ровесників, старих осокорів.

Живим трепетним колом оточують дерева злегка запорошений іподром, тримаючи на своїх верховіттях у багряних сплесках небо. В кронах багатьох осокорів чорніли сухі вершечки, ніби обгоріли вони на гарячих вітрах, і від того над вузлуватими дідуганами повисав сивий смуток. Час уже віяув своїм крилом над деревами, які, здавалося б, не підвладні старості.

Просторий іподром лежить у зеленій чаші, оперезаний біговою доріжкою, втоптаною копитами коней темною стрічкою, довжиною рівно одна тисяча шістсот метрів.

Старий тренер це добре знає, бо тисячі разів перемірявав те коло не просто кінськими копитами, а й своїм власним серцем. Велике, безкінечне коло, яке, здавалось, не мало ні початку, ні кінця... Коло, в якому замкнулося його життя завдовжки у вісімдесят літ.

Які тільки коні не проносили його отут по біговій

доріжці в шаленім леті! Які вітри не вихорили в нього над головою! І зривалася з-під копит легка курява, кружляла й танула на зелених гривах мовчазних, терплячих непорушних осокорів.

Гей, коні, коні, гарячі гривасті рисаки! Невже й ви, як і літа, пролетіли шаленим чвалом, прогупотіли, вінувши курявою, і тільки приглушена луна доноситься здаля, як відгомін громовиці...

Часто він сідав не на тій, добре знаній, вичовганій тренерській лавці, а осторонь, на зрубаному пеньку давно поваленого осокора і, мружачи старечі очі, дивився на вечірній виїзд молодих лошаків, які тільки цього літа пізнали, що таке хомут, і після довгої непокори примирилися з упряжкою.

Молодняк навчали їздити веселим тротом, вільною риссю, мчати навперегони, слухатися кожного поруху вуздечки.

Старий тренер сидів у затінку й спостерігав, як проносились повз нього лошаки, граючи копитами, залишали по собі приглушений тупіт і легенький серпанок просвіченої сонцем рожевої куряви.

Молоді рисаки приймали фальстарт, кидки з місця, завертали на другий бік доріжки, що бігла ген там під осокорами, проносились за якусь хвилину по колу і, вийшовши на пряму, знову поспішали до нього, несучи на своїх молодих гривах і вітер, і радість, і гарячий шал. Пролітали пара за парою, навперегони, ніби граючись, здійнявши догори красиві окасті голови, торжествуючи від того, що пізнають щастя бігу.

Що то молодість! Що то початок дороги, хоч вона й замикається в безконечнім колі!

А колись і він отак починав своє коло... Прийшов сюди, коли молоді осокорики ледь звелися над іподромом, поросли деревієм і полинами. Прийшов, коли сам був схожий на необ'їжджено лошачка з палаючими очима, ладен мчати бозна-куди, задерши голову.

Змалку полюбив він коней, цих на диво розумних і красивих тварин, які добровільно служать людям. Не маючи дару мови, коні говорили очима, мудрою головою, лагідністю, а то й шалом своїм, кожною жилкою, трепетом чутливої шкури.

Він став другом чотириногих тварин на все життя, їхнім повелителем і слугою, і вони віддячували йому такою вірністю, на яку здатні лише коні.

Здається, ще зовсім недавно він міцно сидів на легкому візку-качалці, натягнувши віжки, облітав на рисаках коло за колом. І не тільки тут, у затишку добрих і вірних осокорів. Пізнав він щастя змагань на іподромах Києва й Москви, Парижа і Нью-Йорка. Де тільки не носили його коні з рідного Дібрівського кінного заводу!

Які то були коні! Гільдієць, Гагач, Хвалений! Ті, хто приносив славу Дібрівці і йому, наїзникові й тренерові. Які розкішні червоні, зелені, оксамитові й шовкові попони вкривали спини рекордистів, коли вони здобували найкращі призи! Які золотаві, лаврові сріблясті вінки лоскотали шию наїзникові за встановлені рекорди!

Аж не віриться, що тих коней давно немає. А він, бач, живе на світі, хоч і старий уже й немічний і давно охолола кров у жилах. Часом здавалось, що коні іржуть з потойбічного кола, кличуть його трубно до себе, на далекі пасовиська, де ніколи не в'яне трава і вічно світить сонце.

Не раз, бувало, отак замріється старий тренер. А воно вже й вечоріє. Молоді рисаки, набігавшись вволю, повільною ходою тяглися до стаєнь, де на них чекала вечеря. Він уявляв, як вони будуть хрумкати овес, басувати всіма жижками, гупати налитими копитами об підлогу, наслідуючи дорослих коней.

Над іподро́мом залягала тиша. Тепер було виразно чути, як вечорово шелестять осокори. Високо в небі висипали зорі, ніби табуни вогнистих коней, і, збивши в небі синю куряву, летіли вскач. Може, поспішали до Чумацького Шляху.

А перед очима в старого Гільдієць — краса і гордість Дібрівки, родоначальник лінії російської рисистої породи. Він перший встановив всесоюзний рекорд на дистанцію тисяча шістсот метрів і завоював приз «Дербі». А яке від Гільдійця пішло потомство — Гільда, Городня, Баядерка, Гей, Газават, Гайворон... Серед нащадків рекордиста тридцять сім рисаків високого класу. То були чудові коні з добрим норовом, слухняні й прудкі, як вихор. Баядерка за три роки перебування на столичному іподромі виступала тридцять шість разів і двадцять вісім разів приходила до фінішу першою... А Грота, шустра, шалена Грота, двадцять два рази виходила на бігову доріжку в Москві і здобувала першість. Такою ж прудконогою була й Гільда. Скільки разів проносився він на візку, в який була запряжена швидка

лошиця-рекордистка. Розвівалася димчаста грива на вітрі, стугоніли копита, і летіло все мимо — трибуни, люди, дерева і навіть небо неслося бозна-куди... А коли відійшла пора бігових доріжок і захоплюючих змагань, Гільда народила чудових лошат, з яких виросли рекордсмени, що понесли далі на своїх гривах славу Дібрівського кінного заводу.

Було, було...

Опустіли дібрівські поля, стайні, іподром, коли вдарила війна, докотилася каламутною хвилею аж сюди. Гітлерівці, грабуючи країну, захопили чимало коней у Дібрівці та й погнали в Німеччину.

І боліло серце старого тренера за гнідими, воронимими й сірими в яблуках.

Часто виходив він на пустинний іподром. Порожньо, як на цвинтарі. Навіть бігова доріжка заростала бур'янами. Відтоді почали всихати вершечки на осокорах, ніби дерева журилися від народного горя.

Пам'ятається, стояла пізня осінь. Після жорстоких боїв, що прокотилися Полтавщиною, довкола було тихо й журно. Відступаючи під ударами радянських військ, фашисти залишили по собі руїни й попелища. Порожні стайні хлипали сумом, як могильні склепи. Все ніби вимерло. Одного разу, блукаючи за селом, він почув тихе іржання. А потім прокотилось гучніше. Здавалося, хтось трубив гортанними звуками у високе небо.

Він схопився з місця і подався в степ.

Звідти вже доносився бентежний тупіт кінського табуна.

Іржуть коні! Коні іржуть! Звідки ж вони взялися?..

Із осіннього марева, де лежали одвічні перелоги, прямо на нього мчав кінський табун... Він бачив голови, гриви й куряву з-під копит.

А далі вже не бачив і того. Сльози застилали очі старого тренера... То бігли йому назустріч дібрівські коні.

Ось вони оточили його тісним колом гарячих тіл, тягнуться мудрими головами, немов хочуть лизнути руки шовковистими губами.

Впізнали! Мої ж ріднесенькі!..

І ледве тамував ридання.

Стара Гільда, яка була за вожака, поклала йому свою голову на плече. Одне око зовсім незряче, друге сльозилось. Десь напоролася на колючий дріт у концтаборі.

Адже коней, як і людей, німці тримали за дротом.

І ось ця стара, напівсліпа кобила привела з чужої-чужаниці великий табун, привела через огненні дороги фронтів у рідний степ, до зеленої колиски іподрому, що вигрівався під осіннім сонцем у багряному вінку осокорів.

Коні, як і люди, вірні своїй землі і тим оселям, де народились і виросли.

Пізніше старий тренер довідався, як наші бійці відбили населений пункт, в таборі якого перебували коні з Дібрівки. Як, вирвавшись на волю, вони пустилися чвалом на схід... І вела їх через огненні фронти стара і мудра Гільда... На Україну, додому, в рідну Дібрівку.

І ось дійшли, долетіли.

Коні розбрелися по рідних облогах, буйно заросших травою, паслися на рідному пастівникові, і, напевно, соковита, смачна трава повертала їм сили.

Того дня аж до самого вечора він був пастухом рідного табуна, а надвечір загнав його до стайні.

І диво дивне. Коні розбрелися по тих загінках, в яких стояли раніше, ще до війни, до свого гіркого полону.

За багато літ життя біля коней він звідав усякого, але бачене зараз потрясло старого.

Чи ж можна пояснити все це лише інстинктом? Ні, коні мають добру пам'ять і мудрі голови...

З часом ожив Дібрівський кінний завод. Радісне іржання сповнило цей чарівний закуток, і степ полиневий, і зелену чашу іподрому. І знову він працював наїзником. Слухняно скорялись йому жеребці Граніт, Гагач, Гурон і кобилиці Говоруха, Горта, Гармонія.

Та найбільше тяглось його серце до рисака, якого він називав Ласкавий. Це був немолодий уже жеребець, з яким він не раз розділяв славу на іподромах багатьох міст, здобуваючи найпочесніші призи. Надломлений рисак повернувся з лихої чужини.

І ось тепер кінь постарів. Від нього вже народились молоді прудконогі лошаки, які понесли далі славу рекордсмена, а Ласкавий випасався в табуні. Хоч сивий гривань часто покидав гурт, блукав осторонь і, задерши догори голову, довго й тривожно іржав.

Від того крику болем краялося серце сивого тренера. Кінь, як і людина, гірко переживає свою старість.

Тоді тренер ішов у степ на поклик Ласкавого, гладив по шиї, пестив голову, перебирав долонями гриву. Від

старості сірий кінь в яблуках став сивий... Тільки в гриві ще збереглися чорні пасма. В кінських очах синів смуток, і часто з них спадали великі краплі, ніби перламутрові намистинки...

Пізньої осені, коли облітало листя на осокорах, Ласкавий пасся в гіркій самотині за іподромом. Десь надвечір ліг у димчасті полини і більше не встав.

Кинувся старий тренер — немає коня. Побіг шукати. І знайшов-таки. Ласкавий лежав поміж сизих трав, сам схожий на полин, так що зразу й не запримітиш. Натруджені ноги викинуті вперед, ніби летів він у невідомість. Голова покоїлась на пахучій траві. А очі, великі сині очі, дивилися в небо. І в тих кінських очах відбився багряний захід сонця.

Засмучений Савенко поховав коня тут же, під осокорами, викопавши глибоку яму. І сам мовчки оплакував Ласкавого.

Від того аж занедужав.

Все частіше ночами снився йому Ласкавий. Ніби летить він по сонячній доріжці прямо на нього і радісно іржe. І все кличе, кличе свого хазяїна в загірну далеч на останнє коло.

Добре, що в Ласкавого була тиха смерть...

Не зазнав він такої ганьби, як Згідний. І при цій згадці болісним щемом стиснулося серце в старого коновода.

Він пам'ятає його з першого дня народження. Лошатко було на диво спритне, щойно з'явившись на світ, одразу ж спиналося на ноженята. Його матір'ю була Зорька, а батько — Гільдієць. І тому назвали жеребчика Згідний — початкова літера від матері, друга від батька... Так повелося здавна в родословній племінного конярства.

Поволі він привчав молодого гнідого до віжок, вуздечки, підкоряючи лошака своїй волі. Досвідчений майстер прагнув того, щоб його вихованець легко міг здолати дистанцію в тисячу шістсот метрів за три хвилини при вільному диханні, не відчуваючи втоми, щоб набував у такий спосіб дорогоцінних якостей, вміння зберігати сили для стрімкого кидка на фініші.

Коли Згідний зміцнів, став переможцем Всесоюзного чотирирічного призу в Москві. Наступного літа він завоював новий Всесоюзний приз. Здавалося, в жеребця виросли крила і він може здолати всяку дистанцію,

а то й злетіти на недосяжну висоту. Він і справді був чимсь схожий на крилатого Пегаса, туго збитий, м'язистий. Та прославив себе Згідний не лише на бігових знаменитих доріжках іподромів. Від нього в Дібрівському конезаводі народилося сто тридцять лошат, які були на диво прудконогі, проявили себе як чудові дербисти.

Таким жеребцем, як Згідний, міг би пишатися всякий конезавод. І любив тренер його до самозабуття. І кінь розумів ту щиру людську доброту й ласку. Завжди зустрічав старого тихим радісним іржанням, приймав з його рук ласощі. Коні, як і люди, люблять ласку.

Згідний, Згідний! Здавалось, кращого імені для цього коня важко й придумати. І він виправдовував його цілком. А згодом сталося незрозуміле, образливе й прикре. Хтось з високих начальників сказав, що племінні рисаки живуть в конезаводах як привілейовані аристократи, існують лише для рекордів, а треба, щоб ті породисті мазуни працювали нарівні з усякими кіньми.

І вигнали Згідного з племінного табуна, мовляв, постарів уже. Послали возити воду по бригадах.

Краса і гордість київського та московського іподромів, рекордсмен Згідний був поставлений у становище звичайної шкапи. Його запрягли в грубий хомут, у вільхові оглоблі. Кінь ішов покірно, плівся в степ, схиливши голову.

І вже, мабуть, давно забув він дзвінкоголосий шум і гамір далеких іподромів, розкотисті дзвінки, що сповіщали про початок старту і торжествуючий фініш. Забув Згідний гарячий алюр, трепет кожної жилки і ніжний дотик шовковистої червоної попони, що вкривала його розгарячіле тіло, як найвища відзнака здобутої першості.

Після важкого трудового дня грубуватий і жорстокий їздовий заганяв стомленого коня до стайні, кидав у ясла сяку-таку мішаницю і, нагримавши на Згідного, йшов додому. Тоді старий наїзник прокрадався до стайні і в темряві, щоб ніхто не бачив, пестив коня, приносив йому щось смачненьке поїсти. І ніхто не бачив, як серед ночі плакали разом кінь і людина... Не раз Савенко ходив до директора конезаводу, протестував, висловлював своє обурення.

«Хіба можна такого коня та водовозом?..» — «А що маю робити? Така вказівка! — виправдовувався той, міцно тримаючись правою рукою за крісло, немов за

сідло.— Вам що, найбільше треба? Мовчіть собі. Ви, як і Згідний, вже од'їздили своє...»

Що ж, може, й правда. Тільки пройде час, багато чого забудеться, а горда кличка Згідного житиме.

Так воно й сталося. Років через два приїхали люди з Києва. «Де ваш Згідний?» — питають. А директор руками розводить: «Та де ж, працював у полі, як усі прості коні. Воду возив».— «Ви що? Такого племінного коня, родоначальника чудової лінії рекордсменів і в хомут? Та за нього ж давали двадцять тисяч золотом на міжнародному аукціоні! Негайно повернути, поставити на стайню. Згідний заслужив на кращу старість...»

Заслужив... Але було вже пізно, бо від наруги захворів кінь, не витримав лихої долі. І відкинув свої дзвінкі копита Згідний. І закопали коня в ямі на скотомогильнику, так що й не знати, де тліють його білі кості.

Он яка буває доля в коней. Ласкавому ще пощастило, на його могилі він посадив дику грушу, яка щовесни зацвітає білим цвітом, і стоїть та груша аж сиза, схожа чимсь на здибленого гривастого коня.

Гей, коні, коні! Чом не приходите ви до мене з далеких доріг, не киваєте мені привітно своїми мудрими головами, не лащитесь, ніби маленькі пустотливі лошата! Відгримотіли, відстугоніли копитами і ті, що несли мене алюром на іподромах Москви, Києва, Одеси — гнідий Гагач і руда Баядерка, ворона Говоруха і сірий жеребець Гурон, сіра в яблуках Грота і золотиста Калабрія.

Востаннє промчав він ось тут біговою доріжкою рідної Дібрівки на Оригіналі, коли за плечима старого було вже вісімдесят літ.

А далі стали слабі старечі руки, не могли як слід тримати віжки, передавати кожен порух до кінських вудил. А вже без цього яка ж їзда?! Кожен рисак повинен відчувати міцну, надійну і чутливу руку людини.

Задумався сивий ветеран, сидячи під осокорами. Стоять вони, розпустивши на вітрах зелені гриви, ніби заворожений кінський табун, що збився до тісного гурту. І, здається, тримають на своїх головах зоряне небо.

Тихий шелест, ніби зачарована мова чаклунів, які хочуть розповісти людині щось важливе і потаємне. А зі степу долітає теплий вітер і несе в собі полиневий чад і приспаний смуток. З синьої імли доноситься іржання прудконогих жеребчиків, долітає приглушений тупіт

копит. Там десь на перелогах випасається молодий табун.

Ех, промчатися б ще раз на рисаках, та так, щоб шумів у вухах вітер і летіла з-під копит земля. Пролетіти б мов на крилах, а тоді вже й падати головою в полини, як Ласкавий...

Тільки вже, мабуть, не судилося йому пізнати щастя лету. «Відлетіли, відгупотіли мої коні, як літа мої. Одна курява залишилась».

Старий тренер важко встає з пенька і повільною, стомленою ходою рушає іподромом. Іде по доріжці, освітленій місяцем. Яка ж вона довга! Ще й половини не пройшов, а ноги підкошуються. Але треба, треба йти. Може, це його останнє коло...

І він напружує всі свої сили. Іде мимо старих осокорів. Ще трохи — і вже кінець. Ось уже і будка, звідки до нього не раз долітали малинові дзвони, стверджуючи, що він прийшов до фінішу перший.

Він таки добрів до кінця кола. Зійшов з доріжки і стомлено присів на землю. Була вона тепла й пахуча. Десь у бур'янах одноманітно й сумовито виспівували цвіркуни.

Жить, жить, жить...

А за тим почувся тупіт кінських копит. Може, то повертаються молоді коні з перелогів?

Тільки ж чому це вони раптом перейшли на галоп? Увесь табун піднявся, ніби крилатий,— все вище і вище полетів під зорі.

І гули-гули в голові копита. Крилаті коні несли старого до зоряних іподромів, де вигиналося велетенське одвічне коло Чумацького Шляху.

Ранком, коли юні наїзники виїжджали на молодих лошаках до іподрому на тренаж, вони знайшли старого Савенка неподалеку від бігової доріжки. Здавалося, він спав, підклавши руку під праву щоку. А може, прислухався, як гуде земля від гулу залізних копит, від чвалу кінських табунів, які відгримотіли на далекі шляхи.

Налякані хлопці кинулися до старого. Він лежав непритомний у сивих полинах. Один з наїзників припав вухом до грудей Савенка. Зморене, зранене серце ледь билося в грудях, ніби вогник слабої свічечки, що от-от затухне. «Живий! Швидше до лікаря!» — вигукнув зра-

діло хлопець. І рвонувся з місця вороний рисак, запряжений у візок, щодуху погнав його наїзник до сільської лікарні. Лети, лети, мій конику! Хоч би ж врятувати Михайла Дмитровича...

Злетівши на тин, горласто закукурікав півень. Береговець аж кинувся від несподіванки. А Михайло Дмитрович ніби й не почув. Хоч той крик червоноперого півня потривожив і його, повернувши з далеких спогадів у тихий вишняк.

— Ось така сталася зі мною халепа років три тому. Підвело серце. А яке ж було, ніби залізне... Лікарі кажуть — інфаркт... Три місяці провалявся колодою в лікарні. І, мабуть, уперше відчув, як повільно йде час. Колись я рахував його на секунди. А тут, здається, ціла вічність у скутій нерухомості. Вилікували мене лікарі, відвоювали у смерті. Наново вчився ходити по землі. І знову, бачите, живу на білому світі. Тільки вже не літати мені на рисаках. Відгупотіли копитами мої коні. І став я зараз немов той осокір, які ростуть на іподромі. Всихаю вершечком на пні, трухлявію всередині. І жду, жду своєї блискавки та грому. Рано чи пізно вона приходить до кожного з нас, і тут нічого не вдієш. До того фінішу треба прийти теж достойно...

Уже й звечоріло, густішали в садку тіні. Призахідне сонце висвітлювало причілок Савенкової хати. Біла стіна мов екран, на якому немає зображення, обірвалася кінострічка. А на папері все чіткіше вимальовувався портрет старого ветерана праці. Мужнє обличчя, сиві кущуваті брови, з-під яких дивилися глибокі й мудрі очі, сповнені великої жаги життя.

Частина четверта

ЧЕСНІСТЬ З СОБОЮ

1

Береговець думав, що тільки він поселився на Зеленому острові. Дачники здебільшого наймають хати в селі. Річка підходить до кобзівських городів, до неї левадами можна пройти навіть у трусах, щоб скупатися і погрітися на жовтому чистому піску. А сюди дачники забрідали тільки зрідка. Береговець впивався самотністю. Ніхто не заважав йому думати й працювати. Старий Крутивус і маленька Таня — дочка лісника — були бажаними гостями. Обоє вони, дід і дівчина, поселилися в його майстерні на полотнах, старий з вудкою сидів у задумі на березі Псла в зеленому картузі сина-прикордонника, а дівча з глечиком у руках застигло на стежці поміж високих трав, соромливо усміхнене, живе втілення довірливості й чистоти.

Та недавнечко Береговець примітив ще одну гостю Зеленого острова — рудоволосу жінку років тридцяти, зодягнену в короткі шорти і прозору батистову кофтину Вона ходила купатися до Псла з маленькою донькою.

Якось Тетянка розповіла йому, що в них поселилася тьотя Лариса з Іринкою. І минулого року жили вони в них на дачі і тепер оце приїхали на автомашині з Полтави.

— Тьотя Лариса розпитувала в мого тата: «А хто отой чоловік-дивак, що оселився в курені?» — «То не дивак, то знаменитий художник, наш земляк Василь Романович Береговець,— відповів батько.— Може, ви чули такого?» — «Не чула»,— відповіла тьотя Лариса і тріпнула рудою зачіскою.

Щоранку з'являлася полтавська молодичка на березі Псла, нечутно вишмигувала з-за кущів, як метка лисиця, і, скинувши шорти чи халатик, прожогом кидалася в воду. Вона не шукала собі якоїсь відлюдної місцини, а купалась неподалік куреня, вигрівалася на жовтому піщаному пляжі, який з першого дня облюбував собі Береговець.

«Послав мені бог таку сусідку»,— чи то досадував, чи то потаємно втішався художник. Навіть здаля можна було розгледіти гнучкий стан рудоволосої молодички. Стрункa, пружна, відточена, немов статуетка. З неї могла б бути чудесна натурщиця. Але хай їй грець. Він уже не раз обпікався на таких жіночках. Подалі від гріха.

Та інакше думала дачниця. Їй було скучно в цій глушині. Чоловік лише зрідка навідувався з Полтави, а потім знову вирушав на службу. Звичайна жіноча цікавість прокинулася в тій дачниці. «А цей художник, видно, оригінал,— міркувала вона.— Певне, надокучило йому міське життя, втік у ці дикі нетрі. Живе, мов Робінзон у своєму вігвамі, хоч не старий ще і непоганий собою. А той віхоть сивини, що спадає на чоло, навіть личить йому, надає солідності. Цікаво б познайомитися з цим культурним дикуном...»

І вона дедалі частіше проходила повз курінь. Ішла гордовито, ніби несла на плечах не голову, а глечик, наповнений по вінця, боячись, аби не сплеснути молодого вина. Якось прийшла до річки рано, на сході сонця, коли Береговець купався в Пслі.

— Добрий ранок вам, незнайомий сусіде! — привіталася дзвінкоголосо.

— Доброго ранку!

— Ви мені дозволите забрести у вашу річку? — спиталася грайливо.

— Будь ласка. Вода сьогодні на диво тепла...

— Мало сказати, просто шовкова вода. Кращої я ніде не стрічала.

Вона роздяглася і стояла на піску в голубому купальнику. А потім почала робити ранкову зарядку.

Вдосталь наніжившись на сонці, молодичка з розгону шубовснула в ріку, здійнявши бризки на тихому, ще дрімотному плесі.

— Ух, ух! — полетіло над берегами.

Так співають уночі русалки, випливаючи з глибини. А ця хлюпалась у воді при сонці, що вже підводилося над вербами.

— Кажуть, що ви художник? — підпливла вона до нього.

— То й що з того?

— Що вас привело сюди? Бажання зіллятися з природою?..

— Ви вгадали.

— І вам не скучно одному на цьому безлюдному березі?

— Я звик до нього змалку. Бо народився тут... Та й не маю часу скучати за роботою.

— Ви багато працюєте? Танюша казала, що ви її намалювали.

— Намалював і радий з того.

— А мене ви можете намалювати?

— Боюсь, що ні.

— Ну, що ви, художники всіх часів малювали жінок... І, як відомо, запевняли, що жіноче тіло — найпрекрасніше, що є на світі.

— Ви мистецтвознавець?

— Ні, я просто жінка, яку все цікавить.

— А ваш чоловік хто за професією?

— Чоловік лісовод. Ліси — то його стихія. А такі люди часом за деревами свого носа не бачать, не те що дружину,— мовила вона, не криючись.

Вони разом випливли на берег. Лариса не спішила одягатись, упала на дрібний пісок горілиць, руку наставила до чола дашком, тільки уста її злегка тремтіли.

«Справжня Афродіта...» — подумав Береговець. І, зробивши зусилля над собою, почав одягатись.

— Куди ж ви? Так рано? Вам би й засмагнути не завадило. А то живете коло води і не засмагли.

— Мені не можна довго на сонці. Лікарі заборонили.

— Ви що, сердечник? — промовила з якоюсь єхидністю.

— Ви ясновидиця і тут вгадали.

— Я й справді чаклунка.

— А крім цього, у вас є ще якась спеціальність?..

— Ну, коли хочете, ми в якійсь мірі ніби колеги. Я викладаю сольфеджіо в музичному училищі. Наші музи майже посестри. Музика та живопис, як і слово, здавна йдуть поруч.

— Жаль, що я не можу вас послухати. Музику я люблю...

— Коли б я знала, що зустріну вас, захопила б з собою фортепіано або принаймні скрипку... А от ви свої картини могли б мені й показати. Мабуть, чимало намалювали?

— Зробив дещо.

— Буду сподіватись, що ви запросите мене до своєї

майстерні,— примружила вона очі. Потім рвучко звелася на ноги, стояла, обліплена піщинками на спині й стегнах, а з мокрого купальника стікали кришталеві краплі, лоскотали засмагле тіло.

Він відвів погляд од рудоволосої полтавки і, кинувши слово на прощання, подався стежкою до свого куреня.

«Дикун, справжній дикун, хоч і столичний»,— усміхалася молодичка. І знову впала на гарячий пісок, завмерла в солодкій знемозі.

Від того знайомства минуло кілька днів. Береговець уникав зустрічі з Ларисою і навмисне виїхав у довколишні села. А оце недавно зустрів Гаїну, обоє пораділи з того і довго розмовляли, всівшись під копицею сіна.

— Скажіть, Василю Романовичу, не страшно одружуватись чи виходити заміж?

— Чого ви в мене про це питаєте?

— Ну, ви ж давно одружені, маєте дітей. Мусите знати, що таке сімейне життя.

— Знаю і не знаю. Сімейне життя у кожного складається по-своєму.

— А у вас? Ви що, нещасливі в подружжі?

— Якщо я й не зазнав щастя, то лише з власної вини,— признався щиро.— Ті, що єднаються в парі, повинні свято зберігати закон вірності.

— Закон вірності! Це ви добре сказали, Василю Романовичу. Я передам це Юркові... Ми з ним вирішили побратися. Я хочу, щоб на моєму весіллі було багато квітів. І червоних кетягів калини... Ви ж глядіть не втечіть до того часу в Київ. У мене немає рідного батька, то я дуже вас прошу бути за посадженого батька на весіллі.

— Дякую за честь.

Надвечір Береговець повернувся на острів до свого куреня. Ледве встиг добратись, бо синя хмара встала з півночі і вже було чути, як десь далеко гримотить грім. Схоже на грозу...

По дорозі на острів, коли він утікав від дощу, і зараз весь час думав про Гаїну. Сам не знає, не відає, чому ця дівчина викликає в ньому давно приспані почуття... «Коли б не тридцять літ поміж нами, можна було б закохатися в цю лісовиківну. Та ба, роки, немов невидимі кайдани, сковують бажання. Як же я постарів! А душа не хоче здаватись і тягнеться до молодості, до краси. Не стримай себе, дай волю своєму серцю — і закрутить

тебе той шалений вир, затягне в чорну глибінь. Ні, пізно кидатися мені в неспокійну ріку, яка називається рікою кохання. Відшаленіли, відспівали, відсміялися і відплакали мої солов'ї, давно відлетіли до вирію... І нічого мені більше не треба, окрім спокою...»

В курені затишно. Пахне сіном, любистком і дикою м'ятою. Потривожені вітром осокори аж гудуть, відчуваючи наближення грози. Та ось грюкнуло вже зовсім близько. Важкі краплі запорощали над дахом. Заскакали на траві сині горобці.

Ну от і дощик вмиє спраглу землю. Він хотів був прилягти на пахучу постіль і послухати транзистор, дізнатися, що діється в світі, як раптом неподалік почулися скрадливі кроки і хтось пурхнув до його оселі.

— Ой, пробачте, ради бога! Змилуйтесь над жінкою, яка попала під зливу! — озвалася з порога несподівана гостя.— Дозвольте пересидіти у вас грозу...

Лариса влетіла до нього в мокрому купальнику, в руках тримала одяганку.

— А я прямо з води і до вас. Можна мені переодягтися?..

— Переодягайтесь. Я зараз вийду.

— Куди ж ви під такий дощ?

— Але ж незручно...

— Ви ж художник! Не вперше бачите жіноче тіло... Хоч, по-моєму, на вашого брата воно не діє.

Вона швидко скинула з себе купальник і стояла в пітьмі куреня, як мати народила, знявши над головою руки. Від того її молоді груди звелися догори, стали ще більш випуклими.

«А ця берегиня спокусниця! — шименула його думка.— Проти такої важко встояти».

І він вибіг з куреня.

Чув, як услід хихикнула вона грудним затаєним сміхом, але не звертав на те уваги. Перебіг під розлогі крони осокорів, притулився спиною до стовбура і застиг онімілo, прислухаючись, як глухо гупає в грудях серце.

Хтозна, скільки так минуло часу. Гроза, що нагло налетіла на Зелений острів, погримотіла далі. Короткочасна злива вгамувала свій шал. І знову блиснуло вечірнє сонце на трави, заквітчані кришталем дощових краплин.

І лише тоді вискочила з куреня рудоволоса. Не оглядаючись, гордовито пройшла стежкою, шльопаючи бо-

сими ногами по калюжах і мокрій траві, зникла за кущами. Відійшла, мов грозова блискавка, тільки краєчком обпаливши йому душу.

Василь Романович ступив з-під крони осокора і рушив до річки, підкотивши холоші. Збурений Псьол помутнів, скаламутився, бився хвилями в береги, ніби сердився, що гроза порушила його спокій.

2

Могутні екскаватори важко топчуться на хорлицьких луках. Надсадно ревуть мотори, стогне від натуги залізо, але вперто повзуть крицеві велети, схожі на казкових драконів, загребущими ротами ковтають вологу землю, перемішану з торфом, щоб за хвилину виплюнути її на свіжі темно-бурі вали.

Чвакотить, булькає болото, здається, сердиться воно, що люди й машини потривожили його тисячолітній сон, порушили тихе життя, до якого давно звикла ця оболонь, заросла лозняками, очеретом, рогозою і татарським зіллям.

Там, де пройшли машини, зникає зелена краса, і чорні ями, глибокі рівчаки та купи землі змішалися в хаотичному безладді якоїсь безглуздої руйнації, а не добротворення.

Навіть бувалі хлопці-механізатори, які вже звикли перевертати землю, з відвертою неприязню дивляться на діла рук своїх. Що не кажіть, а неприємно людині залишати по собі отакий чорний слід. А сьогодні на хорлицькому болоті сталася подія, яка схвилювала, потривожила всіх. Бульдозерист Трохим Колесник, що прокладав головний канал, раптом почув, як щось завищало залізним скреготом під зубами його ковша. Вмить зупинив машину, кинувся до котлована і занімів немов вкопаний. З твані глянула на нього підсліпуватим хижим оком бомба. Здавалось, сердилася, що порушили її важкий сон. Понад три десятиріччя дрімала вона в трясовині і, може, проспала б отут сотні років, не вибухнувши, як тоді, далекої осені, коли її скинули на землю з хрестатого фашистського бомбовоза... М'яко шльопнувши в торфовища, вона лягла, ніби в пухову постіль, і лежала у важкому забутті.

Бульдозерист Колесник завмер. Він був молодий і вперше в житті бачив бомбу. Наляканий хлопець

закричав на всі зранені луки, скликаючи людей, немов на пожежу. А бомба та причаїлась у драговині, немов страшна залізна жаба, готова грізно квакнути, несучи людям смерть.

І всі збіглися подивитись на те лиховісне диво. Прибіг і Лихошерстний. Глянув і відразу спохватився. Як-не-як, а він був на війні, і йому доводилось бачити отакі залізні баби.

— Розійдись!.. Роботу припинити! — наказав він. І, осідлавши газик, щодуху рвонув на Рокитне. Треба повідомити у військкомат. Там є спеціалісти. До того ж в райцентрі стоїть військова частина. А в ній є люди тямущі, знають, що робити з тією проклятою залізною відьмою.

— Оце так-так! — непокоїлись меліоратори.— Міг би ти, Трохиме, підірватися на цій бомбі разом з бульдозером.

— Звідки вона тут узялася? — чухав потилицю Колесник.

— Як звідки? — озвався вже немолодий бульдозерист родом з Кобзівки. Тут же бої такі гриміли! Вся земля, мов кендюх, начинена металом... Я малим тоді був, а пам'ятаю, як бомбили німці переправи на Пслі. Чорні бомби летіли з неба страшним градом. Не всі, мабуть, розірвалися. От і долежалась одна.

— Може, все це болото начинене бомбами,— непокоїлись механізатори.— Рвоне тебе — кісточок не зберуть родичі...

— Все може бути. Залишилось і нам від тієї війни... проклятого начиння. В перші роки після звільнення скільки дітей підірвалося на мінах та бомбах.

— Еге ж. Он і Христич наш отак руку загубив. А сина Жаданового на смерть скосило. І не воював Микола, а пам'ятку від війни має на все життя.

— Буває всяке,— заговорив уже немолодий майстер екскаватора.— Часом на болоті не те що міну чи бомбу знаходять, а навіть давно загиблих солдатів. Коли б я сам того не бачив, не повірив би,— оповідав він далі.— Кілька років тому довелося мені працювати в складі меліоративного загону на осушці боліт на Брянщині, поблизу села Шепетаєво, це недалеко від Десни. І що б ви думали. Натрапили ми на збитий літак, який у війну засмоктало болото, а в ньому льотчик, що пролежав у герметично закупореній кабіні десятки

років. І диво дивне, за багато літ анітрохи не змінився, ніби вчора обірвалося його життя. Глянули ми на нього і отетеріли від подиву. Здавалося, от-от розплющить очі, заговорить до нас, розкаже про свій останній політ... Хоронили ми того льотчика з почестями. На похорон приїхала вже зовсім сива дружина. Бідолашна жінка, побачивши свого чоловіка молодим, якого знала давним-давно, закричала розпачливо, а потім упала на землю, втратила свідомість. Важко їй було вдруге переживати смерть коханого чоловіка...

— Ти скажи! Аж не віриться,— хитали головами молодики.

— А навіщо мені вигадувати. Про це навіть у газетах писали. І прізвище того льотчика Гуляєв Василь Дмитрович.

— А й правда. А я читав, що так само знайшли льотчика Горовця, який, теж підбитий, врізався в болото з літаком і пролежав там багато літ.

— Начинена наша земля і людьми мертвими, і страшним залізом, в якому причаїлася смерть.

— Війна ще й досі нагадує про себе.

— Коли б же тільки в болоті причаїлася та війна. А то блимає чорними очима гармат і ракет, націлених на нас, будь вони прокляті!

Говорили про війну, важко давилися гірким димом цигарок, хоч вони й не бачили тієї війни, бо народилися пізніше. Та ось вона нежданно-негадано глипнула на них жахним оком не з кінокадрів фільму, а з трясовини, і війнуло холодом смерті на синів колишніх фронтовиків.

Після обіду повернувся Лихошерстний разом з військовими. Групу солдатів очолював літній уже лейтенант, мабуть, з колишніх саперів. Щонайперше оточили вони те закляте місце, де причаїлась бомба, всіх попросили відійти якнайдалі. А лейтенант з двома молодими солдатами полізли в яму до чорної бомби... Що вони вже там чаклували, ніхто не бачив. Чекали терпляче у важкій тривозі. Переживали, щоб, не доведи боже, не гримнуло сонячного дня з болота і не рознесло тих сміливців на шматки.

Та, мабуть, солдати знали, як говорити з тим залізним страховищем. Викрутили обережно заіржавілий висадник, потім зачепили цепами важке тіло німецької бомби, поклали на вантажну тритонку і... тихо рушили

автомашиною з луків. Повезли далі за ліс, і вже там десь через годину гримнуло так, що струснулося все довкола. І дивно, і страшно було почути той запізнілий рев війни серед ясного дня. Ударна хвиля сколихнула соснові бори, долетіла й сюди, на луки, і від того, здається, затремтіли налякані трави, припали низько до землі.

...Береговець з самого ранку малював у холодку під осокором. Ось уже кілька днів захоплено працює над альбомом «Солдати Кобзівки», переносячи зі старих поруділих фотокарток зображення своїх земляків на білий ватман. Здавалося, вони оживали чорними рисочками на тлі білих снігів. Було тут і чимало знайомих, його ровесників, були й такі, що годилися йому в батьки. Серед них дорогі обличчя рідних батька й матері. Малюючи портрети, Береговець ніби воскрешав своїх земляків і, здавалося, безмовно говорив з ними.

І раптом страшний гуркіт долинув до нього з берегів Хорлиці. Чи не грім була? Звів очі до неба. В голубій високості ні хмаринки. Ні, це не грім. Тривожний дзвін далекої війни вдарив у груди бувалому солдатові-артилеристу. Згадались подібні вибухи, які гуркали в нього над головою. «Та це ж бомба! Німецька двохсотка! Звідки вона взялася? Чого раптом заговорила?» Він кинувся до Хорлиці. Ще здалеку побачив людський гурт занепокоєних механізаторів і солдатів. І все стало ясно.

Жахливу знахідку відкопали бульдозеристи в торфовищах Хорлиці. «А може, вона й не одна затаїлася в цих болотах і жде свого часу?» Ця думка непокоїла й меліораторів. Може, то сама земля гнівається і посилає на них кару за те, що потривожили вони трясовину зеленої оболоні.

Але з часом про бомбу забули. Хоч працювали, правда, з обережністю, прощупуючи перед тим мало не кожний метр болота. Та хіба ти знайдеш оту прокляту смерть, що зачаїлась у трясовині?

3

Почорніла мальовнича долина Хорлиці, посмугована глибокими ровами. Нагорнуті вали і купини, ніби струп'я, вкрили донедавна зелені тихі луки. Розпечені мотори екскаваторів, впряжені в залізні ярма, ревли вперто, по-волячому, роторні колеса розрізали тугий

дерен, велетенські ковші переносили землю й торф на невелику відстань, вивергаючи на чорні купи... День і ніч загрозливе ревище стояло над берегами зляканої Хорлиці. Від того гуркоту тікали геть із мирної заплави звірі й птахи. Потривожені, розриті джерела сльозились іржавою водою, і тоді здавалося, що то плаче зранена земля власною кров'ю.

Там, де ще недавно працювали сигми, розкидаючи над городами й луками рукотворні дощі, нині вже не рвалися в небо сріблясті гейзери, бо в розритому руслі вже не було чистої води. Завмерли зрошувальні насоси, застигли велетенські колісниці, й поволі стали братися іржею труби.

Тиха долина, на якій щоліта розлунювався мелодійний передзвін кіс, виповнилася гуркотнявою машин, і не було вже тиші ні на луках, ні навіть у самій Кобзівці, куди вечорами доносився глухий гул, неначе під селом точилося якесь грізне бойовище. Люди тривожно вслухалися в той невідворотний наступ «технічного прогресу» й сумовито хитали головами. Були й такі, що не витримували, ставали на захист зелених луків. Та дарма, невблаганне роторне колесо котилося невідворотно. Здавалося, підімне під себе сміливців, які наважилися стати йому на заваді.

— По якому праву вони плюндрують нашу землю? — обурювалися люди.

— Адже це наші луки, наші сіножаті!

— Без згоди колгоспних зборів ніхто не має права пускати сюди ці чортові плуги.

— Той Лихошерстний, побий його грець і вухом не веде... Знать, відчуває за обою неабияку силу.

— Просто знахабнів. Йому аби була робота! Риє землю гірше сліпого крота...

— Вбиває живу воду.

— Суперечками та всякими дискусіями з меліораторами справі не зарадиш. Треба діяти, всіма силами захищати природу. Бо від пустого базікання їй легше не стане,— доводив кобзівцям Дмитро Якович. З ним погоджувалися Христич, і Байрачний, і Жадан, до якого дійшла чутка, що твориться в заплаві Хорлиці.

Гордій Васильович порадив скликати сільський сход і на ньому прийняти ухвалу, яка б рішуче забороняла провадити на Хорлиці осушувальні меліоративні роботи. Адже нині сходам відведена велика роль у роз-

в'язанні животрепетних питань благоустрою села і поліпшення добробуту трудящих.

Люди зібралися дружно, бо всім було боляче за майбутнє річки, на берегах якої вони народилися й виросли. Всі одностайно виступили проти того, щоб вбивати воду. Якщо й потрібна меліорація, то розумна. Треба будувати ставки й штучні озера, розводити рибу. А воду використати для поливних земель і цим самим збільшити врожаї.

Тільки Кривобік висловлював заперечення:

— Глядіть, щоб не розцінили нашу ухвалу як непослух.

— Який же тут непослух? — обурювався Яременко.— Це наше законне право добиватися справедливості.

— Ти не заривайся, Яковичу! Це як всякий, знаєш-понімаєш, буде сунути свого носа куди захоче, то що з цього вийде? Анархія, понімаєш...

— Та що ви слухаєте того Абсолюта, він давно власної тіні боїться,— не втерпів дід Крутивус.

— І то правда.

— Ну, ну! Розводьте демократію,— погрожував Лихошерстний.— Побачите, як вам намилять шию. Ти ба, сход збирають! Як у старовину бувало.

Береговець не витримав, гостро відповів Лихошерстному:

— А чи знаєте ви, товаришу горе-меліоратор, що сільський сход — цілком конституційна форма волевиявлення думки громадян села! Ви що ж, хотіли б заткнути людям рота? Робити все, що захочете, безборонно? Люди на законній підставі протестують проти сваволі волюнтаризму в питаннях меліорації.

Лихошерстний махнув рукою і не став далі сперечатись. Хто його знає, що воно за чоловік цей Береговець. Як там не є, а зі столиці. З таким не варто зв'язуватись.

Щоб не драматизувати подій, вирішили робити все спокійно: написати колективного листа, своєрідне клопотання в урядові інстанції, виклавши переконливо свої міркування і докази.

І ось тепер за ухвалою сільського сходу громадян села Байрачний мав їхати до Києва, щоб передати в Міністерство меліорації клопотання кобзівців — припинити висушування річки Хорлиці і всієї заплави, від чого гинуть сінокоси й виникає реальна загроза, що

висохне вода в колодязях. Задовго до світанку Береговець привіз голову сільради його ж таки «Волгою» на станцію Тополівка до поїзда, який ішов із Харкова до Києва.

— Ну що ж, бажаю тобі успіху, Сергію,— промовив на прощання, не випускаючи долоні зі своєї правиці. Видно, хотів ще щось сказати, та не наважився.

Байрачний, здогадавшись, що в друга на мислі, запитав:

— Що передати Марині?

— Привіт передай. Скажи, що живий, здоровий, працюю...

— Даремно ти не погодився їхати до Києва разом зі мною... Не варто виявляти свою гординю перед власною дружиною.

— При чому тут гординя. Ти ж знаєш, що я хочу знайти себе. Раніше люди, відчуваючи за собою якусь провину, йшли схимниками в монастир. А я куди піду? Та й не прийняли б мене, грішного, в ченці,— перевів він на жарт.

— Ну, гаразд, я розповім Марині про твоє тутешнє життя-буття, про роботу. Що ожив ти серед людей.

— Як знаєш. Марина — жінка мудра, зрозуміє. Та й не чужа вона мені... Може, в нас з нею саме та розлука, яка любов береже.— І злегка усміхнувся.

— Добре. Так і скажу.

Береговець ледве встиг вискочити з вагона. Поїзд брязнув буферами, завертілися колеса, набираючи розгін. А за хвилину він зник серед ночі, тільки вогні зблискували здалеку на крутому повороті. Здавалося, що то й не поїзд, а якесь чудисько звилося змієм, подалеко, розтануло в густій пітьмі.

Завтра вранці, власне вже сьогодні, Байрачний буде в Києві, причалить до гомінкого перону. І Береговцю враз захотілося бути там, у тій ранковій столичній колотнечі, і щоб його стрічала Марина...

Зусиллям волі прогнав геть цю думку, подався до високих тополь, що звелись у небо, ніби хотіли сягнути до зір. Під деревами стояла «Волга» Байрачного. Він відкрив дверці, завів мотор, повільно рушив. І вже коли виїхав у поле, погнав машину швидко в німуючі поля.

Доїхав до розвилки доріг, які розходилися на всі боки. Зупинився, на одній з указок прочитав: «До Шишаків 55 кілометрів». Це ж там, поблизу Шишаків,

улюблене село Довженка — Яреськи, яке він називав столицею українського кіно, а трохи далі на тому боці Псла село Хатки, де колись проживав Володимир Галактіонович Короленко. Нині в тому будинку літня дача для молодих художників Харківського художнього інституту, щось на зразок Будинку творчості в Седневі,— раніше він бував там щоліта.

А чи не гайнути б оце до Хаток? Може, когось із знайомих зустріну. В Харківському художньому інституті працює давній друг, нині вже професор Стожар Андрій Васильович; мабуть, і він зараз із студентами в Хатках. От би й зустрітись.

Береговець рішуче завертає на шлях, що проліг на Шишаки. До сходу сонця проїхав кілометрів з двадцять, а тоді подався піщаною дорогою, що петляла лівим берегом Псла, минаючи невеличкі села, які тулилися до лісу. І війнуло йому в душу терпким настоєм хвої й живиці.

4

Він вбирав на повні груди ті пахощі і ніби п'янів від якогось чудодійного трунку. З обох боків піщану дорогу облягали соснові бори. Шорсткі, жовтокорі стовбури — немов частокіл, коли дивитися на них знизу. А вище, вгору,— зімкнуті крони, і на тому зеленому верхів'ї виколисуються білі клубчасті хмари. Коли-не-коли налетить зі степу вітер, і прокотиться по вершечках чутливого бору туга хвиля, струшуючи на землю присохлу глицю. Сосновий бір полонив його своїми чарами, і захотілось йому побути тут якусь годину. Зупинив машину на узбіччі, стояв на осяяній сонцем просіці, весь у полоні заколиханої тиші. Та ось з гущавини почувся легкий тріск. Чи не лось пробіг або дика коза? Кажуть, їх тут багато розвелося. Але ні, тріск сильнішає, напевно, хтось іде. І справді, з-за стовбурів з'явилася згорблена жінка з в'язанкою сушняку. Забачивши незнайомого, вона зупинилася на якусь мить, а може, просто стала передихнути. Важко їй, напевне, з таким оберемком дров на плечах.

І знову зашурхотіло, затріщало в неї під ногами сухе галуззя. Жінка поволі наближалася. Береговець уже бачить її похмуре, стомлене обличчя, сиве пасмо волосся вибилося з-під крапчастої хустки. Права рука за-

ломлена над плечем, притримує нелегку ношу. Вийшовши на дорогу, жінка кинула в'язанку хмизу на землю, витерла рукавом сорочки рясний піт з чола, присіла на теплий піщаний бугор. Кілька разів насторожено зиркнула в бік незнайомця, ковзнула стомленим поглядом по автомашині і опустила очі, розглядаючи мурашник.

— Здрастуйте, тітонько! — підійшов до неї Береговець.

— Здрастуйте...

— Що ж це ви дрова самі носите? Хіба не можна було привезти? — запитав зі співчуттям у голосі.

— Кому можна, а кому й ні,— відповіла вона знехотя.

— І далеко вам нести?

— Та ще верстов зо дві. Там за сосняками село наше Матяшівка, а в ньому і моя хата скраю.

«Підвезти б дрова жінці,— подумав Береговець.— Але як ти їх на «Волзі» везтимеш?»

— Невже колгосп не міг вам дати підводу чи грузовик?

— Еге ж, у них допросишся... Поки ще була дояркою, то сяк-так пособляли. А як на пенсію вийшла, то нікому ніякого діла немає до баби. А топливо потрібне. За літо як не заготуєш, зима задасть хіба ж такого спросу. От і доводиться пиряти на собі прокляте хмиззя. Раніше не дозволяли збирати лісники, а тепер можна. Сушняк — то паливо убогих. Хто багатющий — має вугілля, брикети, а то й газовий балон. А тут якась лиха личина позаздрила на моє гірке топливо. Назбирала я вчора купок п'ять сушняку, переношу, думаю, додому. Аж приходжу сьогодні — жодної немає. Якийсь жаднюга обікрав вдову-злидарку. Тільки колії від машини, де були купки. Полінилися збирати, забрали готове, щоб їм добра не було.

Сива жінка глибоко зітхнула, затягнула на шиї кінчики хустки, розправила в колінах отерплі босі ноги. На литках виднілися сині, набухлі жили.

— Розговорилася я з вами, а самій невтямки, що ви за чоловік. Машина, бачу, легкова. Мабуть, шоферуєте у когось.

— Та шоферую,— відповів Береговець непевно.

— Привезли якесь начальство? Мабуть, подалися гриби збирать. Тепер така поведенція пішла — приїздять до нас по гриби з Миргорода, Полтави і навіть

із Києва... Самі варять, консервують, закручують у банки. Хвалять, пробі, хороша закуска... У кожного свої клопоти,— похитала вона сивою головою.— А мені ті гриби ні до чого. Тут хоч би було чим протопити зимою піч.

— Але ж ви працювали дояркою в колгоспі. Чому ж правління не допомагає?

— Аякже,— скривила в болісній усмішці губи.— Ще й пенсію маю. Дві десятки з гаком. На такі гроші не розженешся. А дехто з високих чинів одержує в десять разів більше.

— Чому ж так мало? — здивувався Береговець.

— А про це когось іншого спитати треба. Я добивалася, а мені кажуть: «Більше тобі не положено». Але ж я чверть віку дояркою проробила. Відразу після війни пішла на ферму. Кругом бідність та нестатки. Ні корівників, ні кормів. Усі злигодні лягли на наші жіночі руки. Від того й рано постаріла доярка Матяш Мотря.

Береговець дивився на руки колишньої доярки. Сухі, вузлуваті пальці. Синє плетиво бугристих жил, на пучках — мозолі.

Помітивши його погляд на своїх руках, жінка болісно усміхнулась.

— Манікюру тільки не вистачає, як у декого... Але без нього прожити можна. Найгірше в світі самота. А я, чоловіче добрий, двадцять п'ять років, як овдовіла. Повернувся мій Семен з війни на одній нозі, скалічений-перекалічений. На очах сохнув. Два літа просидів у вишняку коло хати та й пішов за своїми фронтовими хлопцями, відлетів, мов за ключем журавлиним. Зосталася я вдовою. Хоч і не такою, як інші жінки. Бо імені мого чоловіка навіть на кам'яному пам'ятнику, який стоїть серед села, не значиться. Не на фронті поліг Матяш, а вдома, під власною стріхою.

Вона витерла рукавом зволожені очі.

— Живу одна, поскрипую, як розчахнута груша. Влітку ще сяк-так, а зима прийде, заголосить вітер під стріхою, ніби скиглить душа моя. В хаті холодюка. Та що хата, коли власне серце охололо і вже не зігріти його ніяким вогнем. В селі нашому зосталися одні баби, діди та вдови. Як тільки підросте яка малеча, розлітаються хто куди. А тепер уже й діток немає. Шхола була чотирирічна, недавно закрили... «Безперспективне» село наше, як сказав одного разу на зборах голова

райвиконкому... До цурки, знаться, дійшли. Скоро, мабуть, зовсім наші старенькі хати знесуть бульдозерами.

А після війни чимале село було. Хоч і прокотилася по ньому чума фашистська. Дітей-сиріт та жінок було багато. А чоловіків забрала проклята війна. А без них яке життя, коли обривається рід у кожному дворищі... Та навіть тоді ми, жінки, не падали духом. Кінчилася проклята війна. Треба було підіймати село з пожарищ, відбудовувати колгосп.

Ось тоді й пішла я дояркою на ферму. Молода була і, мабуть, двожильна.

За чверть віку не раз на Червоній дошці прізвище моє прали дощі, а зимою сковувала ожеледиця. А тепер постаріла, відслужила своє. Біля корів знаєте яка робота, особливо зимою. Ще темно, ні світ, ні зоря, ще чорти навкулачки б'ються, а ти вже схоплюєшся і з хати прямо в сніги. До корівника верстов зо три буде. Біжиш навпростець солонцями, що занесені кучугурами. Шурхаєш по них, так що чоботи в'язнуть у переметах. Надворі або хуртовина, що й світу не видно, або мороз тріщить, аж сивіє довкола. Біжиш до нещасної худобини, бо знаєш, що треба її напоїти і нагодувати, хоч гаразд і не було чим. Ой, бодай не згадувати.

Змовкла жінка.

Тонкі безкровні губи міцно стиснуті. Зморшки пролягли від вуст, змережили навіть підборіддя. Сірі вицвілі очі давно втратили свою голубінь. Тільки брови, що не злиняли, були на диво чорні й широкі, нависали низько на очі.

Вгорі шуміли зеленим верхів'ям сосни. Часом зривалися торішні шишки й летіли донизу, мов маленькі їжачки, розбризкуючи по землі темно-коричневе насіння.

— Ну, мені, мабуть, пора рушати. Не обезсудьте бабу. Поговорила з вами, наче легше стало на душі. Тепер не кожному правду скажеш, гляди, потягнуть в міліцію. От і мовчимо. Звиняйте, може, що не так. Час додому йти! Ваші хазяїни десь забарилися. Мабуть, на гриби наткнулись. Чимало їх розвелося в бору. Є, правда, й отруйні, поганки всякі... Все так, як у житті мирському...

Сива Матяшиха підвелася з теплої землі. Береговець кинувся до неї, щоб пособити, піддати на плечі в'язанку

дров. І згорбившись, вона рушила дорогою до невеличкого села, що притулилося за лісом.

На душі в художника прикро. Невесела розповідь старої доярки непокоїла Береговця. От вона, ще одна зустріч у дорозі, проста, звичайна, під час якої розкриваються люди, говорять те, що наболіло за багато літ. Ну й що з того, що довідався й про ще одну людську долю. Кому потрібні твої співчуття, коли ти не можеш допомогти. Навіть не признався їй, хто такий. І вона прийняла мене за шофера. Що ж, може, так і краще, інакше не була б зі мною такою відвертою.

Як же все-таки їй допомогти? Ну, відносно пенсії, то доведеться поклопотатися де слід, щоб не кривдили вдову. А як же з паливом? «Стривай, стривай,— розмірковував Береговець.— А що, коли поїхати в місцеве лісництво і зробити хоч невеличке добре діло для старої солдатки?»

Десь там серед лісу поблизу села Романівки звело собі добротне гніздо лісництво. Ось туди мені зараз і треба,— вирішує художник.

За півгодини й доїхав. Простора садиба займала більше гектара. Крім службового будинку, за штахетом виднілися гаражі, сарай, навіси. Все збудоване надійно, добротно.

Він зупинив автомашину коло воріт і пішов до контори. «Хоч би застати начальство,— подумав.— У лісі не так просто його розшукати». В просторій кімнаті за столом сидів рожевощокий чоловік років сорока. На його привітання, не підводячись з крісла, недбало простягнув дебелу руку.

— Барило Олексій Макарович, лісничий... Що скажете?

По всьому видно, цього чолов'ягу співчуттям до якоїсь там старої вдови не візьмеш. А чому б і мені не відрекомендуватися офіційно, як оце він?

— Кореспондент журналу «Україна».— І подав йому червоненьку книжечку, що її колись видав йому редактор як члену редколегії.

Обличчя лісничого змінилося, в зеленкуватих очах насторожена скрадливість.

— Дуже приємно познайомитися! Хоч, може, ви до нас і не з доброю місією. Журналісти — народ непевний. Захоче тебе розхвалити — розхвалить. Захоче — за те саме розкритикує, знеславить на всю респуб-

ліку. Хоч ми за собою гріхів не чувствуємо, але ніхто не гарантований, що на тебе якась личина не накатала анонімки.— І він роблено розсміявся.

— Ні, я не збираюсь вас знеславлювати. Заїхав подивитись, як живете. Родом я з цих країв.

— О, то це зовсім добре! Земляк, значить! Гість зі столиці! А`я ще й подумав: прізвище ніби знайоме. Хочете — поживіть у нас кілька днів. Грибків назбираєте. Та й рибки наловити можна. Наші хлопці знають надійні прикормлені місця.

— Дякую...— кивнув головою Береговець.— Але поки що мені потрібні дрова.

Лісовий володар здивовано підняв на нього зеленкуваті очі.

— Дрова?! Цього добра в нас скільки завгодно. От тільки навіщо вам вони в Києві?

— Не для мене, а для... сестри,— вимовив несподівано навіть для самого себе.— Живе вона неподалік від вас, у Матяшівці.

— Можна й для сестри,— повів крутою бровою лісничий.— І скільки треба кубів. Мабуть, хату будує?

— Та ні, потрібні звичайні дрова, на паливо, кубометрів з п'ять. Вартість я зараз сплачу.

— Ай, пусте. То дрібниці,— махнув він рукою.

— Прошу вас оформити все як належить.

— Розумію,— підморгнув лісничий.— Газетярі — народ обережний.— І гукнув бухгалтеру в розчинені двері в сусідню кімнату: — Потаповичу, випиши шість кубів дров.— І вже до столичного гостя: — Пробачте, на чиє ім'я?

— Матяш Мотря Денисівна.

Лісничий запитливо повів очима.

— Це моя двоюрідна сестра,— пояснив Береговець.

— Дбайливого має брата в столиці,— хитрувато примружив очі Барило. А за хвилину заговорив до бородатого чоловіка, який досі сидів мовчки біля дверей: — Слухай, Мефодійовичу, як тільки повернеться Майлат з автомашиною, негайно відправте дрова. Адресок товариш дасть. Ага, дрова набирайте не в лісі в колодах, а он тих, що лежать нарубані під навісом. Сухі, як сірнички,— пояснив Береговцю.— Воно ж, мабуть, у вашої сестри нікому ані нарубати дровець, ані поколоти, то ми готовенькі по-свойському, як землякові.

— Дякую...

— Ми хоч і в лісі живемо, а розуміємо, що таке сервіс.

У цей час надворі загурчала автомашина, чорнобородий чолов'яга схопився з лави.

— От і Майлат приїхав. Зараз ми в акурат дровця відправимо.

Береговець сплатив у касу гроші, отримав квитанцію і разом з лісничим Барилом вийшов на подвір'я. Коли той побачив «Волгу», обличчя його розпливлося в облесливій усмішці.

— О, та ви своїм конем? Самі й водите?

— Навчився. Нічого складного,— відповів стримано.

— Зараз це модно. Думаю і я купити собі «Жигулі». Територія в мене велика, без транспорту важко. А мотоцикл, можна сказати, відслужив своє... Та й чого не поєднати приємне з корисним.

Доки вони з Барилом поговорили, автомашина вже була навантажена сухими дровами, і проворний водій заводив мотор.

— Ти ж дорогу знаєш? Гляди не переплутай адреси.

— Не турбуйтесь,— відповів шофер.

— То, може, ми сходимо на питомник, доки він змотається. Хай ваша «Волга» в тіні постоїть, а ми пішечки, тут недалеко. А тим часом лісникова жінка обід приготує. Ні, ви вже, будь ласка, не відмовляйтесь. Закон гостинності. До того ж ви наш земляк.

За зеленою стіною мішаного лісу розкинулись плантації розсадника. На тих незвичайних грядках зеленіли молоді дубочки, берези, кленочки. Все так само, як бачив він у Кобзівському лісництві у Яременка. Тільки люди тут не ті.

— Може б, написали щось про нас. Га? Поживіть у нас скільки захочете. Тут недалеко, коло озера, є мисливський будиночок з повним комфортом, навіть телевізор встановили. Коли-не-коли до нього навідується начальство. Здебільшого восени, коли відбувається відстріл лосів, козуль, диких кабанів. То як, приймаєте мою пропозицію? Га? Ми вам організуємо все краще, ніж десь на курорті.

— Та ні, не зможу. Я поспішаю,— відмовився Береговець.

— Всі кудись поспішають. А чого? У нас, лісників, життя йде в іншому ритмі — уповільненому. Хоч роботи в нас багато. Це ж не просо або гречку вирощува-

ти — щороку збираєш урожай. А тут, брат, ліс. Спробуй дождатися, доки він дозріє.

Він ще щось говорив, переповідаючи Береговцю свої знання, набуті колись в інституті, та той не дуже й слухав. Його увагу привернули ось ці манюсінькі тендітні стебельця, недавно народжені із зерняток. Чорна пухка земля виколисала їх на своєму лоні, теплі дощі зволожували ніжну брость, і ось уже їм по кілька років. Світлий ранок у житті багатовікового дерева.

Коли вони повернулися до контори, шофер Майлат уже був там.

— Ну от, все в порядку,— розважливо сказав лісничий.— Слово з ділом у нас ніколи не розходиться.

Водій підійшов до Береговця, заговорив стиха:

— Приїхав до тої жінки, відчиняйте, кажу, ворота, дров вам привіз. А стара стоїть серед двору, знизує плечима. «Які дрова?» — запитує сердито. «Та брат для вас виписав у лісництві».— «Який брат?» — зміряла мене очима. «Той, що з Києва,— пояснюю.— Хіба ви з ним сьогодні не бачились?» А вона раптом якось чудно перехрестилася, а вже тоді мотнулась відчиняти ворота. Скинув я дрова серед подвір'я, заносить вона поліняки до повітки і нищечком, щоб я не бачив, плаче. Дивна якась... А вже коли їхав з дворища, запитала: «Ти ж хоч бачитимеш того чоловіка, брата мого?» — «Хтозна, може, ще й застану в лісництві».— «То кланяйся йому і передай велике спасибі. І тобі, сину, дякую...»

Береговець помітив лукавинки в добрих очах молодого шофера, який напевно здогадався про вигадану сестру. Та, мабуть, не тільки він. Ну що ж, нехай...

І постала в уяві сива жінка з колючою в'язкою сушняку, важко горблячись, бреде вона лісовою просікою, несучи гірке паливо. Він бачив виморені, роботою скалічені жіночі руки і невимовну тугу в сивих затуманених очах.

Так вона відбилася в пам'яті художника, а згодом і на полотні.

5

Байрачний приїхав до столиці десь о дев'ятій, якраз у години пік. Місто збурилося, неначе ріка під час повені. Всі кудись поспішали — одні на роботу, інші на золотисті дніпровські пляжі. Неспроста ж люди, які

потрапляють до Києва з північних міст країни, кажуть: «Маючи таку розкіш, вам нема чого їздити на курорти».

Пішки від вокзалу, а далі бульваром Тараса Шевченка Сергій Сергійович дійшов до Хрещатика. В маєві трепетних тополь височів пам'ятник Леніну. Кошики з квітами горять біля підніжжя живим вогнем. Високі крони, неначе зелені стяги, рвуться в блакитні небеса.

Він завернув за ріг і, пройшовши сотню кроків, відшукав потрібне міністерство. От і добре, якраз встиг до початку роботи,— міркував Байрачний. Та ба, в приймальні симпатична секретарка пояснила, що міністра немає і не буде, він нібито зараз за кордоном у складі важливої делегації. Поїхали вивчати досвід голландців,— як там відвойовують у моря землю, перетворюють морське дно на родючі поля.

Що ж, може, це й добре, вчитися ніколи не соромно. Хоча в душі пошкодував, бо ж сподівався добитися до самого міністра. Секретарка, довідавшись, що він прибув здалека, поспівчувала ходакові з Кобзівки і посприяла, щоб його прийняв заступник.

У просторому кабінеті, обставленому зі смаком, без зайвої розкоші, Байрачного зустрів молодий поважний чоловік, щоправда, в нього крутий лоб з помітними залисинами. Очі сірі, пронизливі, тонкі губи, обличчя видовжене, над туго зав'язаною смугастою краваткою виступає горбастий карк. Говорив заступник міністра нехотя, ніби невдоволений, що його потурбували якоюсь дрібницею. Адже в нього стільки важливих справ.

— Полтавці є полтавці,— процідив він.— Недарма ж там, кажуть, народилась приказка: «Кожний кулик своє болото хвалить...» І не просто хвалить, а відстоює його, вдаючись до ухвали цілого сільського сходу...

— Це громадська думка. Хіба вона для вас нічого не важить?..

— Громадська думка, кажете? Ви думаєте, тут сидять простачки? А хто за цією думкою стоїть? Хтось же зібрав людей на сход, сочинив цю колективну петицію.— І заступник поклав на папери суху долоню, схожу на гребінку.

— Ви що, вважаєте наші дії протизаконними?

— Ну, як вам сказати. Швидше консервативними... Ви дивитесь назад. А треба заглядати в майбутнє.

— Але майбутнє ми творимо самі. І не все, що ми робимо сьогодні, завтра принесе нам добро... Адже нищимо природу!

— Що ви маєте на увазі? — блимнув той із крісла.

— Болота, які запопадливі меліоратори прагнуть будь-що осушити, забуваючи при цьому, що це не що інше, як перезволожена земля, багатюща на джерельні води. Звідси беруть свої витоки ріки.

— Що ви читаєте мені лекцію. Я скінчив академію і не потребую, щоб мене повчав всякий некомпетентний у цій справі... Для цього у нас є союзне міністерство.

— Не будемо сперечатися,— сказав Байрачний.— Я приїхав до вас з клопотанням усіх громадян мого села. Ми вже писали одного листа, звертаємося до вас вдруге і просимо розібратись об'єктивно, а не захищати честь свого мундира.

— Гаразд, розберемось, хоча проект про осушку цієї Хорлиці затверджений. Доведеться створити авторитетну комісію з досвідчених спеціалістів. Нехай вона з'ясує, що й до чого, а заодно й розтлумачить деяким людям, які не розуміються на меліорації.

— Цього й ми хочемо. То коли ждати комісію?

— Після того, як розглянемо вашу заяву на колегії міністерства і приймемо ухвалу. Адже такі речі не вирішуються на сільському сході,— сказав він багатозначно.— Такі питання вирішуються в центрі.

Коли Байрачний вийшов з міністерства, на годиннику, що висів угорі над стародавньою спорудою Бессарабського ринку, було пів на дванадцяту. Роздумуючи, куди податись, він рушив Хрещатиком. Широка пісенна вулиця текла зеленою рікою в бік Дніпра. Каштани вже давно відцвіли, і гілля густо рясніло їжачатами недозрілих плодів. Вітер гуляє по верхів'ю дерев, і широкий Хрещатик вигрівається під сонцем у розкоші зрілого літа.

Незчувся, як дійшов до кінця вулиці. І раптом очі помітили невеличку вивіску: «Кореспондентський пункт «Правды».

«А чи не зайти мені сюди,— подумав,— та розповісти про свої клопоти. Між іншим, і Береговець щиро радив завітати в якусь редакцію і передати колективний лист кобзівців. Якщо вже звертатися кудись, то в «Правду»,— вирішив Байрачний і, вже не вагаючись, ступив до під'їзду.

В кореспондентському пункті його зустрів сивоголовий чоловік, завідуючий громадської приймальні.

— Розповідайте, що у вас,— сказав він запросто.— Ви не дивіться, що я не схожий на сучасного журналіста. Колись і я працював у газеті. А зараз не сидиться вдома, то я на громадських засадах.

Байрачний пояснив, хто він, звідки і чого приїхав до столиці. Показав копію ухвали сільського сходу і короткого листа від імені сільради.

Сивий дідок, чимось схожий на першого наркома охорони здоров'я Семашка, заглибився в читання матеріалу. Коли закінчив, зняв окуляри, в його добрих очах засвітилися якась зацікавленість і водночас тривога.

— А знаєте, я вас розумію. У нас часом знаходяться люди, які занадто поспішають. От і меліоратори чомусь поспішають. І чого в них така злість на ті болота? Ніби й справді в них чорти водяться... А річку Псьол я добре знаю. Родом я з-під Лебедина. Воював там ще в громадянську війну. Чоновцем був... А тепер доводиться воювати, можна сказати, на мирному фронті і вже іншими методами. Що поробиш, життя — це боротьба поглядів і думок. Одні — за, інші — проти. Свої папери ви залишіть. Спробуємо вам допомогти...

Звеселілий Байрачний подякував старому і, окрилений, вийшов на вулицю. Завернув у парк, що тягнувся від площі Ленінського комсомолу по високих кручах, пройшов через висячий міст і далі — знову тінявими алеями. З висоти київських косогорів перед ним голубів Славута, жовтіли коси прибережних пісків і пляжів. По той бік ріки туманіла Русанівка, а далі синіли броварські бори.

Кожного разу, коли він бував у Києві, то приходив сюди — ніби на тиху розмову із старим Дніпром, з правічними кручами й причалами, де пройшла колись величною ходою сама історія.

Від ріки долинали клекіт моторок і плескіт збуреної човнами хвилі. «Пора рушати,— сказав собі Байрачний.— Ще ж треба зайти на квартиру Береговця поговорити з Мариною».

Він знав, що бере на себе не дуже вдячну місію. Але ж треба якось примирити ці два гордих серця. Бо ж люблять вони одне одного, хоч, може, дивною й своєрідною любов'ю. У таких, як Василь, людей емоційних всяко буває. Іноді за роботою вони стають не-

уважними до своїх подруг, і частенько це призводить до небажаних ускладнень. Мабуть, так сталося і в Береговців. Двоє, що були такими близькими й рідними, поволі стають немов чужі. Тут потрібний хтось третій, щоб втрутився, виступив у ролі доброго друга, порадника, а може, й судді і примирив подружжя. Інакше скоїться ще одна людська драма, якщо не трагедія. Коли б на те були вагомі причини. А то все з ревнощів та підозр, та, може, надмірної гордині. Василь теж неправий. У ньому говорить ображене самолюбство. Байрачний зрозумів це відразу, коли Василь по приїзді відкрився своєму другові. Але мало вислухати одну сторону. Треба знати, що думає й друга, якщо ти хочеш об'єктивно розібратися в складності людських почуттів.

З цим добрим наміром Байрачний і йшов до Марини Береговець. Тільки невідомо, чи вона зрозуміє його і пристане на щиру розмову. Часом жінки бувають неприступні, не бажають розповідати про свої болі, про те сокровенне, що палить їм душу. Марина ніби не така. Правда, він знає її мало. Кілька разів стрічалися в Києві. Раз якось приїздила вона з Василем до села. Справляє враження розсудливої жінки, хоч, здається, трохи й гордовита.

Ну що ж, подивимось, як там воно складеться. А привіт від чоловіка я їй передам. Вже й то добре, що зв'яжу два кінці. Та й послухаю, що вона скаже.

Не відав Байрачний, що його прихід буде не лише несподіваним, але й невчасним. Та хто знає, де й коли нас ждуть.

6

Того вечора до Марини Сергіївни завітав інший гість. Осиротілий вдівець Леонід Полозенко шукав розради у людей. Важко бути одному в чотирьох стінах, блукати з кімнати в кімнату просторої квартири, де ні з ким поговорити. Та ще тоді, коли поруч живе самотня жінка,— молода й красива, тільки й того, що не вдова. Має чоловіка-заволоку, який повіявся хтозна-куди. І ще двоє дорослих дітей, що не тримаються дому і сьогодні, мабуть звечора, подалися з молодечим гуртом до Дніпра, залишивши матір на суботу й неділю одну.

То чого б йому не піти в гості до Марини, запросто,

по-сусідськи. «Посидимо, погомонимо, подивимось разом телевізор, поп'ємо кави або чайку. А можливо, й винця вип'ємо...» Завбачливий Леонід Михайлович ще зранку дістав пляшку мускатного шампанського і дефіцитний торт «Пташине молоко». Прийде не з пустими руками, доведеться господині накривати стіл. Зрештою, він може сказати, що надумався пом'янути дружину Юлію. Хоч взагалі краще не говорити про це, щоб не викликати смутку й гнітючості. Знайдеться інша причина. Полозенко поклав гостинці до портфеля, вирішив нагрянути без попередження, несподівано, поставити Марину перед фактом.

Марина Сергіївна здивувалась, коли на порозі став Полозенко. Відчинила, навіть не запитавши, хто це, і тепер оступилась назад, пропускаючи гостя до квартири.

— Добрий вечір, Марино Сергіївно. А я до вас. Одному скучно сидіти вдома,— сказав так, що й не добереш, кого має на увазі — себе чи її.

— Проходьте,— запросила Марина до вітальні, звідки доносилися звуки телевізора.

— А що сьогодні передають? Сподіваюсь, ви дивитесь не футбол? По першій програмі скоро має бути цікавий концерт, то разом і послухаємо. Ви не заперечуєте?

Марина Сергіївна стенула плечима,— мовляв, я й сама не знаю. Була вона одягнута по-домашньому, в квітчастому халаті, схожому водночас і на довгу сукню.

— Ви пробачте, я не чекала вас.— І зніяковіло згорнула руками поли халата.— Зараз я переодягнусь...

— Ну, що ви, що ви. Так навіть краще... Ніби ми з вами в якомусь санаторії. Вам дуже до лиця ця сукня,— сказав він, навмисне наголошуючи на цьому слові.— До речі, й по телевізору он показують море. Яка краса! Що значить кольоровий телевізор!.. А ви, пригадую, довго вагались, не хотіли купувати.

— Зараз передають клуб кіноподорожей. Я люблю цю передачу.

— Я теж. Сидячи з вами вдома, ми зробимо цікаву мандрівку по світу, а потім побуваємо на концерті.

Господиня дому була якась насторожена, вона не чекала гостя. Але ж не зачиниш перед ним двері. Саме на це й розраховував Полозенко.

— Ви не дивуйтесь, Марино Сергіївно, що я до вас

з вечірнім візитом. Ми з вами, можна сказати, одинокі люди. Чого нам нудьгувати, ніби ми приречені на самотність. Удвох веселіше. Посидимо, розвіємось, якщо не відмовите, я сам приготую каву. В мене це непогано виходить, маю чималий досвід...

Він говорив безугавно, ніби побоювався, щоб не заговорила вона і не обірвалася раптом та тоненька ниточка, яка з'єднувала їх. Марина лише злегка усміхалась, знаючи, як негарно, коли насуплюється хазяйка дому. Але саме та посмішка була рятівною для Полозенка. «Боже, як вона всміхається! Скільки внутрішньої стриманості, такту в цієї жінки. Яка нерозплескана доброта світиться в її очах! І вся ця жіноча зваба має марніти, чахнути в оцих чотирьох стінах, не відчуваючи родинного тепла, чоловічої ласки,— подумав з жалем і заздрістю.— Ну, чого воно так: гарні жінки завжди попадаються невдячливим, байдужим чоловікам, як оцей Береговець,— досадував Полозенко,— а таким, як ми,— тупуваті шерепи...»

Невдовзі телевізійна мандрівка закінчилась. Відпливли кудись зелені, квітучі береги блакитної Адріатики, розтанули, як сон... І вслід за цим розпочався концерт майстрів мистецтв. З голубого екрана зазвучала пісня, затопила ніжною ласкою всю простору кімнату.

Я помню чудное мгновенье,
Передо мной явилась ты...

Пісня розповідала про велике людське кохання, про короткочасне щастя й гіркоту розлуки, про щемливі згадки, які раптом ожили в суєті безрадісних буднів... Добре, що великий Пушкін оспівав це чудове людське почуття.

— А ви знаєте, Марино Сергіївно, історію народження цієї прекрасної пісні? — стиха заговорив Полозенко, коли мелодія відзвучала. І став розповідати про Пушкіна й Анну Керн, в яку той був закоханий. Про те, як пізніше великий Глінка закохався в дочку Анни Керн і написав на геніальні слова Пушкіна геніальну музику.

— Тільки велика любов здатна викресати такий вогонь, залишити по собі непогасний слід... А дрібненька і фальшива губиться, зникає безслідно, ніби опале пожовкле листя,— філософствував гість.

В золотисто-карих очах Марини Сергіївни зажура

і якийсь незвичайний блиск, чи, може, то від телевізора. З тремтливого екрана вже звучить інша лірична пісня про те, як цвітуть осінні тихі небеса. Якась закохана душа виливає в ніжній мелодії свій ревний біль і ревний жаль.

Непомітно й сторожко Полозенко поклав свою руку на гарячу долоню замисленої жінки, вона мовчки незрушно прийняла той дотик, але коли він скрадливо провів кілька разів по чутливих пальцях, Марина стрепенулась.

«Не поспішай»,— стримував сам себе.

— А знаєте що? Може, дозволите мені приготувати каву? — запропонував він, щоб згладити ніяковість.

— Та ні, краще я сама...

— А може, давайте вдвох,— промовив він благально.

Кухня якось по-домашньому зблизила їх. Доки настоювалась кава, Полозенко відкрив портфель, виклав на стіл шампанське і торт «Пташине молоко».

Ідучи в гості до сусідки, він захопив з собою ще й невеличку пляшечку коньяку, на двісті грамів, засунувши її до кишені. Звісно, пити коньяк за столом він не стане. Це було б недоречно. Але улучить момент, коли можна буде потягти кілька жаданих ковтків. Адже коньяк — це «молоко стариків», як говорив один знайомий поет, він надає сміливості. А Полозенко збирався сьогодні сказати Марині багато чого...

Поки господиня накривала на стіл, Полозенко під виглядом того, що треба помити руки, заскочив до ванни, потяг-таки з пляшечки до самого денця і чинно й благородно повернувся до кімнати.

Набравшись сміливості, Леонід Михайлович блискавично відкоркував шампанське.

— Ну, що ви? — забачивши ті приготування, здивувалась Марина.— З якої це нагоди?..

— А хоч би й так просто... Але мушу вам нагадати, Марино Сергіївно, що у вас сьогодні, можна сказати, день народження.

— Справді? А я й забула. Хоча, здається, ви переплутали.

— Яке це має значення. Відзначимо цю дату на три дні раніше. Для вас я спеціально замовив торт. Сьогодні передали провідником поїзда знайомі друзі з Москви. Така смакота.

— Дякую. Солодке я люблю,— щиро призналася Ма-

рина і цим самим ніби кинула Полозенкові рятівний пояс.

Леонід Михайлович розлив шампанське в келихи, не хлюпнувши на скатертину жодної краплі. «А Василь завжди проливав»,— чомусь подумала в ту хвилину Марина.

— За ваше здоров'я, дорогий лікарю! — урочисто заговорив Полозенко.— Я можу сказати — мій лікарю... Так, так... Бо саме вас не вистачає мені при моїй хворобі. Пробачте, Марино Сергіївно, за щирість. Але скажу відверто, ви в мене ось тут.— І вказав лівою рукою на серце.

— Не треба, Леоніде Михайловичу.

— А чому? Хіба я вас цим образив? Зрештою, кожна людина має право носити когось у своєму серці. Хоч та любов і не взаємна, «без надії буду сподіватись», як говорив якийсь поет. Так і я, ваш раб і вічний супутник...

— Що ви кажете! Ще не скінчився траур по Юлії Валеріанівні, а ви...

— А в моїй душі завжди траур, бо не мені належить та, яку я люблю...

Він випив келих до дна, налив ще і знову осушив, ніби намагався залити той вогонь, що вибухнув у грудях. Може, вино, а може, близькість оцієї жінки, яка в домашньому халаті була така доступна й проста, вивели його з рівноваги, затуманили розум. І він знову палко заговорив про те, що давно непокоїло його, бентежило душу... Випитий коньяк давав себе знати. Всередині ожили чортики і пустилися в танок.

— Ви ж знаєте, Марино! Я люблю вас! Люблю давно... Та я терпеливо мовчав. Не мав права. Але тепер я вільний... Ви теж самотня. Так, так. Я все знаю про ваші взаємини з чоловіком. Не хмурте брови. Що з того, що десь ходить по світу шалений художник! Ви з ним давно в розлуці... Ви покинута, така ж, як і я. Тільки й того, що моя Юлія переселилася в царство тіней, а ваш Василь десь повіявся димом.

— Перестаньте! Ви що, сп'яніли?

— Так, я п'яний, тільки не від горілки і не від вина. Дайте мені договорити до кінця. А потім робіть зі мною, що хочете. Ось я стою перед вами на колінах...

І він упав навколішки, ступав по килиму немов безногий каліка, тягся руками до закам'янілої Марини.

В цей час у передпокої пролунав електричний дзвінок. «І принесла ж когось лиха година»,— з досадою подумав Полозенко. Господиню ніби вдарило струмом — вона кинулась до дверей. Не питала хто. В тому незнайомцеві був її рятунок.

— Добрий вечір, Марино Сергіївно! — озвався з порога Байрачний.— А я до вас! Впізнаєте?..

— Ну як же, Сергію Сергійовичу. Проходьте, будь ласка.— І лише тепер збагнула вбивчу незручність свого становища. Адже вона в халаті, у вітальні за накритим столом Полозенко. Її кинуло в жар, а потім у холод. Що подумає Байрачний?

— Добрий вечір,— привітався той до незнайомця, який сидів насуплений біля столу, червоний як рак і в душі, видно, кляв цього непроханого гостя.

— Здрастуйте,— відповів холодно Полозенко. «Принесла тебе лиха година»,— подумав з досадою.

— Пробачте, може, я невчасно. Я на хвилинку до вас, Марино Сергіївно. Хотів передати привіт від Василя Романовича...

Марина аж хлипнула, потяглася очима до Байрачного і, здавалось, безмовно питала: «Де він, що з ним?..» Це й помітив Полозенко. «То вона не байдужа до нього»,— мало не скрикнув з досади. А тоді важко підвівся з-за столу, став прощатись.

Уже на східцях затихають кроки Полозенка, а Марина все стоїть у непричинених дверях, мов неприкаяна, і поруч з нею в передпокої Байрачний.

— Та я, мабуть, теж піду,— ступив він до порога.

— Ні-ні, стривайте!— зупинила його.— Ви розумієте, я вам потім усе поясню.— І не знала, що казати далі.

Причинила двері, пропустила поперед себе Байрачного, зайшла до вітальні. Але як бути далі? — спохватилася Марина. Запрошувати Байрачного до столу, де стояли недопите вино й розрізаний торт? Ні, це недоречно. Але ж чоловік з дороги і, напевне, голодний... Як же бути? І як пояснити, хто в неї був у гостях! Що подумає про неї Сергій Сергійович? До того ж вона в халаті. Господи, як по-дурному все вийшло...

— Ви не хвилюйтесь, Марино Сергіївно,— заспокоював її Байрачний, здогадавшись, що твориться в її душі.— Я ненадовго. Оце приїхав до Києва в громадсь-

ких справах і вирішив до вас зайти. Звісно, треба було подзвонити, попередити, а я вчинив необачно... Хотів вам розповісти про Василя Романовича, що живий він і здоровий, передає вам привіт і найкращі побажання. І ще просив він пробачення. Він дуже боляче переживає розлуку, але в праці знаходить розраду, а заодно, може, й самого себе. Ви дружина художника і добре знаєте, як нелегко вам, жінкам, з цими емоційними, вразливими людьми.

— Та знаю...— І прикусила губу.

Іншим разом вона б розпитувала про чоловіка, від якого давно чекала звістки, але зараз це виглядало б якось недоречно. Адже Байрачний нагодився до її дому, коли вона зі стороннім чоловіком, можна сказати, бенкетувала, ніби якась непорядна жінка. Ось так і стають деякі жінки без вини винуваті. Коли б довідався про це Василь, він ошалів би від усяких підозрінь. Хоч-не-хоч, а для цього є підстави. Але ж не станеш виправдуватися перед Байрачним в неіснуючих гріхах. Бо тоді це буде схоже, що вона й справді має якусь провину.

Пауза і так затяглася. Обом було ніяково. Марина хотіла була вибачитися і вийти до іншої кімнати, щоб переодягтися. Але своєчасно спохватилась. Виходить, когось вона могла приймати в халаті, а тепер... Накритий стіл як німий жорстокий свідок розпікав душу, муляв очі, і нікуди тут подітись. Коли б не було всього цього, вона прийняла б Сергія Сергійовича як доброго знайомого і земляка. Розпитувала б про Василя. Він сам би розповідав, бо для цього ж і прийшов. А зараз усе це зайве, неприродне, схоже на фальш.

Відчуваючи незручність господині, Байрачний, ніби нічого й не сталося, неквапно розповідав:

— Василь Романович багато працює, вже намалював кілька картин і портретів. Спершу був якийсь засмучений, але зараз ніби ожив. Вас часто згадує. Ви нічого поганого про нього не думайте, він хороший і добрий. Гарячкуватий, правда, все приймає до серця. Може, йому й варто пожити в розлуці з вами. Заспокоїтись, трохи глянути на себе збоку... Ви повинні зрозуміти його й підтримати.

— Це він так говорив вам і просив те передати мені?

— Ні, це вже я від себе,— щиро сказав Байрачний.— Не варто вам загострювати взаємини, бо ж на це не-

має ніяких причин. А коли що й було, то давно поросло травою. Я покладаюсь на вашу розсудливість, що ви свій гнів давно змінили на милість... То що йому передати?

— Скажіть, що були в менé й застали в домі невідомого гостя,— промовила вона з гіркою іронією.— Що приймала я його за чаркою вина, ось у такому вигляді...

— Заспокойтесь, Марино Сергіївно. Навіщо наговорювати на себе. Я вас ні в чому не підозрюю. Та й чи маю право? Ну, прийшов якийсь чоловік, може, знайомий завітав здалека, як оце я...

— Ні, це наш сусіда. Недавно овдовів, зайшов, щоб привітати мене з днем народження, а заодно і свататись,— сказала з усією прямотою, ніби докоряла сама собі.

— Ну й бог з ним. Не про нього річ. То, виходить, ви іменинниця! От не знав я, прийшов без подарунка...

— Ні, мій день народження через три дні. Якраз виповниться сорок три... Стою, як бачите, на осінньому порозі.

— Ну що ви, жінкам років не рахують.

Поволі Марина Сергіївна оговталась, зникли червоні плями на щоках. Коли б не цей стіл, можна було б зовсім вгамуватись. Треба з нього все прибрати, щоб і сліду не лишилось, і накрити наново, пригостити чимсь Байрачного. Він же, напевне, голодний... Та й незручно одного приймати пишно, а цьому чоловікові навіть не запропонувати склянки чаю.

— Зараз ми будемо вечеряти,— сказала вона спокійно.— Ви ж, мабуть, за цілий день і не обідали.

— Та, признатися по правді, за клопотами ніколи було,— відповів він, щоб своєю відмовою не образити господиню і допомогти їй якось вийти із складного становища.

Коли Марина прибирала зі столу, то поміж келихів, чашечок та приборів несподівано побачила незнайому їй річ. То була темно-коричневого кольору коробочка, а в ній золотий браслет — дарунок Полозенка. Чи він навмисне залишив його, чи забув у збудженні й поспішності? Коли б то Байрачний цього не помітив,— непокоїлась Марина і крадькома накрила коробочку серветкою, а вже потім поклала на піднос. І знову сором палив їй щоки. Як важко бути в становищі не-

вірної дружини, хоча б в силу непередбачених обставин. Усе, здається, складається проти тебе.

Байрачний, щоб не бентежити господині, напросився мити руки, подався до ванної. Не хотів думати погано про дружину Береговця, але все складалось не на її користь. А та коробочка ніби обпалила її. Як вона ховалася з нею. І в думці Байрачний пожалів Береговця.

...По дорозі на вокзал розмірковував над тим, що сталося. Краще б йому не бути свідком. Коли б знав, не заходив би, подзвонив би по телефону. А так сумніви роз'їдали душу. Та й Марині скільки від того турбот. Вирішив не говорити Василеві про те, що зустрів у його домі. Можуть же її привітати друзі з днем народження. А що раніше строку, то вже таке діло. І враз зблиснула думка: а чому б не поздоровити Марину Сергіївну. Здається, фірма «Світанок» ще працює. Щоб не гаяти часу, взяв таксі, подався на Хрещатик. І радів, що пощастило замовити кошик квітів для Марини Сергіївни — через три дні їй занесуть на квартиру добрі люди як дарунок від Береговця.

І вже після цього Байрачний подався на вокзал. Добре, що притримав автомашину. Ледве встиг на поїзд.

Щось не дуже успішна в тебе поїздка, Сергію,— говорив сам собі у вагоні. В міністерстві не застав міністра, а в домі Береговця застав не того, кого треба. Але про це я ні слова не скажу Береговцеві. Навіщо сіяти сумніви у вразливу людську душу...

Віктор і Валя, як і передбачала Марина Сергіївна, забули про мамин день народження. І чому воно так? Матері завжди пам'ятають, коли на світ з'явилися їхні діти, і намагаються принести радість синові чи дочці. Чи не тому, що в муках породили їх, і це запам'ятовується на все життя? Роблячи приємність іменинникам, матері хоч маленьку частку беруть від того й собі. А діти, як завжди, забудькуваті. Хоч, правда, не всі... А її власні, на жаль, не згадали, що сьогодні в неї день народження. Та й не тільки вони.

Зранку дочка й син збиралися на роботу. Як завжди, мати готувала їм сніданок. В цей час у передпокої пролунав електричний дзвінок, ніби мелодійний перелив маленьких курантів.

— Хто там? — кинулась Валя і відчинила двері.

На порозі з'явився юнак з квітами, високий, чорнявий

і голубоокий. Вона аж скрикнула. Невідомо, хто її більше вразив,— чудовий розмаїтий кошик чи ось цей хлопець. З усього видно, студент, який працює у фірмі «Світанок» і трохи підробляє до студентської стипендії.

— Пробачте. Тут проживає Марина Сергіївна Береговець?

Розпашіла господиня вискочила з кухні, як була в фартушку, на ходу витираючи руки.

— Дозвольте привітати вас з днем народження і вручити ці квіти.— І юнак галантно вклонився.

— Дякую. Від кого ж це?

— Ви самі повинні знати. Квіти дарує той, хто любить...

Валя стояла, мов ошелешена, не зводячи погляду з хлопця. Здавалось, очі її промовляли: «Подаруй мені хоч одну квіточку...»

— До побачення,— зиркнув він з-під розлетистих брів на дівчину, ніби це адресувалося їй.

— Ой мамочко, які квіти! Хто ж це тобі зробив такий подарунок? Мабуть, дядя Льоня! — сплеснула руками дочка.

— При чому тут дядя Льоня,— спалахнула мати.— Не всі ж такі забудьки, як ви з Віктором.

— Ой, пробач, мамусю,— кинулась Валя на шию.— Я сьогодні ж спокутую свою провину.

— І я, мамочко,— вибіг з ванни Віктор, витираючи рушником обличчя.— О, яка краса! Поздоровляю тебе.— І припав устами до материнської шоки.

Від тих привітань вона аж розчулилась. І вже розтанула образа на власних дітей за їхню неуважність.

— Оголошую сьогоднішній вечір сімейним святом.— сказав урочисто Віктор.— Цур, тобі, мамо, нічого не готувати. Ми з Валею беремо все на себе...

Він підійшов до кошика, пильно розглядав квіти, взяв до рук листівку, на якій красувався золотавий напис: «Вітаю дорогу іменинницю з днем народження». Глянув на зворотний бік, але там не було жодного слова.

— Від кого ж це? — спитав уголос.

— Та від батька ж напевне,— усміхнулась мати.— Замовив квіти через фірму «Світанок».

— Так, це можливо. В наш вік сервісу все можливе,— погодився син.— Що ж, молодець, старина! Добре, що не забув матір, як-от ми з сестричкою.

А Валя все ще стояла замислена в передпокої. І думала про того юнака, який несподівано приніс квіти. «Якщо любов існує з першого погляду,— думала вона,— то оце зараз вона обпалила мою душу... А як він вимовив «до побачення». Ніби спеціально для мене. Де ж і коли ми ще побачимось, бентежнику мій?»

— Валюхо-горюхо,— озвався брат.— Ти що? Чи не блискавкою обшмалило тебе? Чи, може, цей посланець фірми пустив у твоє серце стрілу Амура?..

— Відчепись ти зі своїми жартами.— І Валя кинулась до своєї кімнати.

8

Частенько Марину тривожили телефонні дзвінки. Коли ж вона брала трубку, ніхто не озивався. Чути було лише насторожене дихання. Потім і воно обривалося, а трубка пискляво й монотонно піпікала, ніби дражнила її.

Може, хтось помилково потрапляє до неї а чи дзвонить навмисне, сподіваючись, що озоветься чоловічий голос. «Не буду відповідати на дзвінки»,— казала сама собі. Але кожного разу знову брала трубку.

— Ну, говоріть же. Що вам треба? — не витримала Марина.

І в трубці озвалося покаянно:

— Пробачте, будь ласка. Можна попросити Василя Романовича?

— А його немає вдома. Хто питає?

У відповідь мовчання.

— Це ви мені весь час дзвоните й мовчите? Я вас прошу — припиніть це знущання.

— Що ви! Я не дзвонила. Повірте, оце вперше зателефонувала... Я приїхала з Чернігова.

— Хто ви?

— Софія Гавриш, знайома Василя Романовича.

— Знаю, знаю. Як же, й листи ваші, які ви присилали моєму чоловікові, читала. Може, пора закінчувати цей роман?

— Якщо можна назвати одностороннє захоплення молодої дівчини романом. Саме так. Я любила Василя Романовича. Повірте, це була платонічна любов, і до такої гріх ревнувати.

— То що ж, вона й досі не пройшла?..

— Залишилася як терпкий спогад.

— Що вас змусило зараз розшукувати Василя Романовича? У вас є якась надія?

— Ні, в мене горе. Захворів тяжко мій чоловік... Хотіла попросити Василя Романовича, щоб він поклопотався, допоміг покласти Анатолія в науково-дослідний інститут. У нього, здається, білокрів'я...— І в трубці почулося приглушене ридання.

— Я вам співчуваю. Але Василя Романовича немає вдома.

— Жаль.

— Може, я вам допоможу. Ви, напевне, знаєте, я лікар... В тому інституті працює професор Гонімов, з яким я колись училася.

— Ой, що ви кажете?.. То допоможіть! Благаю вас! Замовте за мене слово. Ми ось уже три дні в Києві і не можемо потрапити до нього на прийом...

— Гаразд, я подзвоню. Якщо Павло Федорович у Києві, а не поїхав на симпозіум.

— Спасибі вам. Ви така добра.

— Немає за що дякувати. Ви зателефонуйте мені завтра. Або просто заходьте...

— Гаразд, я подзвоню. А зайти не можу. Незручно...

— А чому? Хоч познайомлюся з вами. Адже ви в якійсь мірі моя суперниця.

— Я не мала наміру відбивати у вас чоловіка... Я просто любила його як людину, як талановитого художника... А це не злочин. Він заслуговував на те. Якщо цим я завдала вам болю, пробачте великодушно...

— Не треба вибачатись. Спробую вам допомогти. Зателефонуйте мені завтра.

— Добре.

Трубка схлипнула і змовкла, тільки тривожні гудки чулися в мембрані, мов сигнали біди.

Марина Сергіївна ще довго не могла заспокоїтись, стривожена людським горем. Їй було жаль Софію Гавриш, колишню суперницю, на яку звалилась біда, жаль її чоловіка, ураженого тяжкою хворобою. Велике горе завжди приходить до людей нежданно-негадано, порівняно з ним усі інші наші земні турботи здаються дріб'язковими, і стає прикро, що не вміли ми цінувати життя.

Того ж дня зв'язалась вона з Павлом Федоровичем, професором інституту, і поклопоталася про чоловіка Софії Гавриш. Він пообіцяв прийняти. Пояснив, що

лише вчора ввечері прилетів з Москви. «Коли буде потреба, покладемо хворого в нашу клініку»,— запевнив її.

А через два дні подзвонила Софія.

— Не знаю, як вам і дякувати, дорога Марино Сергіївно... Професор нас обнадіяв!.. Може, мій Толя ще й вилікується.— І захлипала в трубку...

— Не треба плакати... Ну от побачите, все буде гаразд. Ви заходьте до мене, Софіє.

— Зайду, зайду. Але іншим разом. Оговтаюсь трохи...

«От воно яке життя,— думала Марина Сергіївна.— Ніхто не знає, що кому вготувала доля, де й коли переплетуться життєві дороги. Та за всіх обставин люди мають залишатися людьми...»

На якусь мить перед нею постав Василь. Дивився проникливими очима. Що він хотів їй сказати? На жаль, людська душа ще не в силі розгадати таїнство телепатії.

Явилася Софія і йому.

Береговець здивувався, коли побачив її на луках поміж молодих отав. Звідки вона тут узялася? Як і від кого довідалася про його місцеперебування? Від тої несподіванки й радів, і в серце закралася тривога. Чого цій Софії від мене треба? Адже зі старим усе покінчено. Та й сама вона вийшла заміж за інженера-кібернетика і сказала при останньому побаченні, що давно спалила мости своєї наївної і химерної любові.

Забачивши його на стежці, Софія, немов те дівчисько, кинулась бігти, широко розкинувши руки.

— От я тебе й знайшла... Скажи, чого тікав від мене?

— Я втікав від свого минулого.

— Од минулого не можна втекти, як і від себе самого.

— Ти що ж, уособлюєш моє минуле?

— Можливо. Хоч я хотіла б бути твоїм майбутнім.

— Пізно, Софіє, пізно. Восени до людей не приходить весна...

— Осінь тільки починається, і о такій порі бувають теплі дні.

— Бабиного літа...

— А хоч би й так.

— Справді, жінки навіть в осінні приморозки не хочуть здаватись. Мріють, що прийде до них запізніле третє цвітіння.

— Ти вгадав. Саме на це я сподіваюсь. Хоч до осені мені ще й далеко.

— Ти ще молода, то знайди собі такого ж обранця. А моє літо пройшло, осінні вітри вихолоджують душу.

— Не кажи так. У тебе вистачить тепла розтопити навіть зимові сніги.

— Ой, ні, я вже давно згаслий вулкан. Не шукай у мені того, чого не знайшла навіть раніше. Скажи, чого ти прийшла?

— Поділитися з тобою своїм горем, може, легше стане. Не знайшла я щастя в одруженні. От і хочу виплакатись у тебе на грудях.

— Я співчуваю тобі як людина.

— І все... Невже в тебе не знайдеться для мене ані крихти ласки? Я ж любила тебе... І ти, здається, не був байдужий.

Вона кинулась йому на груди і гірко заридала.

Той плач вивів його з химерного забуття. Над широким плесом ріки розпачливо кигикали чайки. З півночі насувалася важка сіра хмара — от-от проллється на землю дощем.

Він поспішно склав мольберт і рушив до куреня. А перед очима все ще стояла Софія, яка явилася йому білим привидом з минулого.

9

Із записів агронома Христича

В інституті нас учили, що агроном — провідна постать у колективному господарстві. Це ніби інженер-технолог на заводі, за все відповідальний, і без його згоди ніщо не може вирішуватись у виробництві. В своїй роботі агроном мусить керуватися веліннями найверховнішого повелителя — землі. Вона має диктувати нам, коли, де і що сіяти, в який час збирати врожай, як краще організувати працю людей, що вирощують хліб.

Як відомо, агрономія зародилася ще в Стародавній Греції й Римі.

Знаменно, що слово це означає Поле й Закон. Цебто агрономія — наука про закони землеробства.

Наші великі попередники, вітчизняні вчені Ломоносов, Докучаєв, Тімірязєв, Костичев і ще чимало агрономів-практиків, зокрема тих, які працювали на Україні, зробили чимало для розвитку аграрної науки. Вони були взірцем для багатьох сподвижників, які присвятили своє життя служінню землі.

А вслід за ними ми, молоді землелюби, по закінченні інституту вступали на той шлях, сповнені райдужних мрій і високих прагнень.

Ми відчували, що за нами правда й сила, за нами Поле й Закон. І кожен з нас мріяв працювати з найповнішою віддачею, застосувавши на практиці всі свої знання з найбільшою користю. Ми отримували призначення, як велике довір'я Батьківщини, як атестат зрілості і як високе повноваження. Ми вирушали в колгоспи, як у захоплюючу мандрівку, сповнену натхненної праці, в якій, звісно, траплятимуться і труднощі, й невдачі, але значно більше буде успіхів і перемог. Робота агронома — творча робота, адже він своєрідний інженер-технолог родючого поля.

Нас не лякали труднощі, ми знали, що не всякий молодий спеціаліст поїде у передовий колгосп, не відразу одержить пристойну квартиру для своєї сім'ї... Та й не в кожному колгоспі можна зустріти мудрого голову, доброго господаря. Зустрічаються й хитруни, які норовлять завжди бути в середняках... Але є й такі, що заради високої нагороди ладні обскубти свій колгосп, виконати все й перевиконати, не рахуючись з інтересами хліборобів, ігноруючи агрономію, тобто порушуючи Закон Поля...

Не будемо таїти правди, є в нас ще такі «хазяї», що за першим дзвінком з району, не кажучи вже про область, ладні сіяти в сиру, не прогріту землю, аби не звинуватили їх у відставанні. Ще стоять холодні дні, земля не вигрілась, а якийсь нетерплячий райначальник дзвонить, насідає: «Он в інших районах і колгоспах уже давно сіють, а ви відстаєте... Ти що, не читав зведення в обласній газеті?»

Але ж область велика. Те, що можна в південних районах, того не слід робити в нас. І починається критика «за мокрі настрої», за «нерозуміння великої сили соціалістичного змагання». Дехто любить посилатись на відоме прислів'я: весна одним днем красна. А того й не відають, коли саме випадає отой красний день. Не

раніше і не пізніше від природного оптимального строку.

Якийсь голова колгоспу трохи поогинається і поступиться, бо не хоче мати догани за саботаж сівби. А що залишається агрономові? Посилатись на великих учених, на відповідні рішення партійних пленумів, на численні постанови, де сказано й про те, що не можна командувати колгоспами. У товаришів з району чи з області знайдуться свої аргументи, будуть і відповідні цитати з тих же постанов, де говориться про організуючу роль директивних органів...

І хоч-не-хоч, а мусиш сіяти, добре знаючи, що це на шкоду майбутньому врожаєві. Надходить час посіву буряків чи кукурудзи — і знову команда з району: сійте! А треба було б заждати. Буває, що посіеш передчасно, а наступного дня випаде сніг, ударять приморозки або похолодає тоді, коли сходи полізуть із землі. І все пропало. Одної весни посіяли й ми по щучому велінню буряки, які три тижні не сходили. А влітку на плантаціях майже половина пішла у висадки. Посіяне насіння яровізувалося і погнало ріст у стовбур. Дворічна рослина за таких умов стала однорічною. Мали люди мороку з тими буряками.

Та, мабуть, найгірше буває тоді, коли надходять жнива. Готуєшся до них, як до справжньої битви. Щодня в полі, кожний лан оглянеш, мацаєш колос, щоб визначити строк — чи пора? Адже час косовиці визначають агроном, голова разом з хліборобами. Але деякі «всезнаючі дяді» з району, а то й з області вже повелівають, де, що і як косити, наполягаючи збирати хліб тільки роздільним способом. А можна ж заодно косити й молотити. Пшениця стоїть стіною, немов золотом налита. Та ні ж, коси при восковій стиглості, зерно дійде у валках. І косимо. Добре ж, якщо погода хороша. А як піде дощ — приб'є наші валки до землі. Та й сказати: доходити у валках — це не те, що в копах, де колос сховано в затінку. А тут хліба лежать на стерні, нагріті сонцем, і зерно висихає, плющиться, втрачає не тільки вагу, а й свої кращі якості... Часом ті сирі валки доводиться обмолочувати в негоду, «на кутю», а коли за гарячих днів, то врожай осипається. Адже стерня не тік, де можна віничком підмести те зерно, що осипалось.

А далі що не день, то нові клопоти. В дію вступає нова команда — виконуй план хлібоздачі. А чи не кра-

ще б зерно довести до кондиції, просушити, очистити? Та бач, не терпиться. Ніби в тому рапорті про завершення хлібоздачі весь смисл хліборобської праці. І веземо ми сирий хліб на елеватор, на приймальні пункти. А там заготувачі лаються, роблять величезні, неправомірні скидки. Та і в них своя біда. Виникають черги автомашин, хліб нікуди зсипати. Не вистачає складських приміщень. Через день-два зерно у ворохах та засіках починає перегріватись. Встає над ним згубна пара. Спробуй перелопатити тисячі тонн! За таких порядків ми губимо чверть нашого врожаю, якраз стільки, скільки закуповуємо в Америці. Та це ж ганьба!

А як на мою думку, то чи не краще було б побудувати в колгоспах добротні хлібосховища і звозити туди в гарячу жнивну пору зерно, доведене до належної кондиції. Весь засипаний хліб облікувати в присутності представника Державного комітету заготівель. А після того на двері наповнених комор чіпляти замок та ще й з сургучевою печаткою. І нехай лежить хлібець до певного часу. А вже згодом без зайвої гарячковості можна було б вивезти його куди слід. Дехто каже, що ті сховища обійдуться дорого. А хіба хліб дешевий? Та це ж найбільша цінність на землі. А через нашу поспішність скільки того збіжжя гине на необладнаних токах, на елеваторах і станціях під час перенапруженого транспортування.

Кінчаються жнива, і вже нова команда — де, що і як орати. Де лущити стерню і сіяти наволоком, вдаючись до так званого безвідвального способу. Агроном доводить, що не можна сіяти по стерні дідівським способом. Якщо і вдаватися до цього методу, то не скрізь і не завжди. Інакше за кілька років розведемо стільки бур'янів, що в них вовки витимуть. Але ж ні, роби, як велено зверху. А де ж думка агронома і навіщо тоді він у колгоспі? Щоб бути покірним виконавцем чужої волі? Я за розумне поєднання плуга, плоскоріза і борони.

В сільському господарстві, як, до речі, і в усякій іншій справі, все повинно спиратися на творчу ініціативу мас, на високу свідомість, а не триматись на команді згори. Звісно, я не проти розумних порад і рекомендацій у розвитку сільського господарства. І про все це чітко записано в партійних рішеннях.

То чому ж знаходяться в нас ще й зараз керівники різних рангів, які орієнтують хлібороба на безкри-

лість, позбавлену творчості, змушують покірно виконувати сумнівні вказівки, часто вдаються до надмірних регламентацій господарчої діяльності колгоспів, прикриваючись вказівками партії щодо цього. А в цих вказівках значиться: «Треба рішуче відмовитись від практики адміністрування, командування, підміни керівників і спеціалістів у радгоспах і колгоспах». Прикро, що ті рішення швидко забуваються.

Земля не любить насильства над собою, не прощає найменшого зневаження законів природи, законів агрономії. І той, хто не рахується з цим, завдає шкоди землі й народові. До такої хибної практики вдаються деякі формалісти, кар'єристи й чиновники, щоб вислужитись, піднятися по щаблях номенклатурної драбини.

Таких не треба підпускати до землі, до почесної праці землеробської. А в нас, на жаль, були та й досі є такі. Чимало завдали вони шкоди сільському господарству. Чи не вони повелівали переорювати багаторічні трави й ліквідовувати пари, порушували сівозміни, вели непримиренну боротьбу проти селекції й генетики. І знімали тоді з постів не лише «непокірних» агрономів, а й знаменитих учених. Було, ніде правди діти... Пора б уже й навчитися поважати агрономію — цебто *закон і поле!*

Якось під час відвертої розмови з Байрачним на цю болючу тему Христич показав свої записи. Той прочитав їх уважно і, повертаючи зошити, сказав:

— Все тут, на мій погляд, правильно. Але я не певен, що майбутні опоненти позитивно оцінять твої міркування.

— То що ж, я маю догоджати опонентам чи відстоювати істину?

— Відстоювати істину. Це найвище, до чого покликані ми, комуністи. Будемо чесні самі з собою.

Час ішов, списані в безсонні ночі аркуші лежали в шухляді, а життя текло своїм річищем, іноді надто бурхливо накочувалося на Христича, хвиля за хвилею,— встигай тільки налягати на весла, щоб не затягло тебе разом з човном у чорну круговерть.

10

Хата баби Докії стоїть край лісу, що підходить до Хорлиці і чимось схожа на гриб-боровик. Невисока, приземкувата, з потемнілою покрівлею, тільки стіни завжди білі, ніби позичили вони того кольору в березового гаю, що росте неподалік. Ще до революції поставив цю хату Трохим Зозуля. Давно колись справляли в ній новосілля, водночас з весіллям, молодою нареченою переступила Докія тоді поріг нової оселі, щоб стати тут господинею.

В цій хаті пізнала вона своє щастя, перші радості материнства. Зазнала й горя — не вернувся її чоловік з громадянської війни, і зосталася Докія вдовою у двадцять п'ять літ з двома малими синами на руках.

Від Трохима залишились тільки будьонівка та шабля — приніс їх з війни Роман Береговець і передав Докії на пам'ять, як заповідав боєць Зозуля, вмираючи на полі бою, коли наші гнали білополяків з України. В кривавій січі з польськими легіонерами загинув червоний козак Трохим Зозуля, і поховали його товариші-примаковці в братській могилі по той бік Збруча.

Минали літа, і все далі й далі відходив той чорний день, коли довідалася вона про смерть свого мужа, коли гірким риданням і тужінням виповнювалася хата. Повісила Докія шаблю в піхвах на стіні, поклала шапку-будьонівку в скриню — як пам'ять для синів Олексія і Максима, що росли сиротами. Та стара шабля була для них як відблиск місяця і як батькове благословення.

Росли сини, ніби граючись наввипередки, разом ходили до школи в село Кобзівку і щовечора верталися додому. Удовина хата пахла всяким зіллям не тільки влітку та восени, а й взимку. В сінях, на горищі висіли в снопиках, у торбиночках засохлі ромашка й материнка, сон-трава і чебрець, грицики й деревій, нагідки і любисток,— усе, що росло в лісі і на облогах чи край дороги в полі. Все було дбайливо зібране руками Докії, яку в селі здавна звали знахаркою.

А почалося це з того пам'ятного, важкого, голодного 1921 року, який страшною косою стинав людей, що йшли на Україну з Поволжя в пошуках хліба, розносили і тиф, і коросту, і дизентерію. Довелося відкрити в сільській школі госпіталь. І пішла тоді вдова Докія працювати санітаркою, щоб допомогти людям у великому

горі. Бракувало медикаментів, і земський лікар Веніамін Семенович Козерог лікував хворих усякими травами. За його порадою почала збирати Докія цілюще зілля в лісі, в'язками приносила в село. З нього варили різні настої, напували хворих. Завдяки травам багато людей здолали недуги. Відтоді й стала Докія знахарювати...

«Дехто вважає, що слово «знахарка» походить від якогось чаклунства. Аніскілечки. «Знахар» означає «знатник», «знахарка» — «знатниця». Цебто людина, яка знається, розуміється на травах, на всякому цілющому зіллі і приносить користь людям, допомагає здолати хворобу. Знахар — це лікар, який не закінчував медичних інститутів, бо в ту далеку пору, коли виникли ті народні лікарі-знатники, не було ніяких учбових закладів і люди самотужки лікували себе всім, що росло й цвіло довкола них у природній зеленій аптеці. Народна медицина має багатющу історію і бере свій початок з сивої давнини. Були свої знахарі в Месопотамії, в Єгипті, в Індії, були вони і в прадавній Київській Русі. Може, тому люди поклонялися деревам і травам, вшановували різне зело, вбачаючи в цілющих рослинах чудодійну силу. На кожну хворобу є в природі своя травинка, своя квіточка чи гілочка. Треба лише знати, яка вона, де росте і коли її зібрати, щоб не втратила вона своїх лікувальних властивостей»,— так розповідав колись молодій удові, санітарці сільського шпиталю Веніамін Семенович Козерог, навчаючи її розумітися на травах. Від нього дізналася Докія, що слово «ботаніка» по-грецьки означає трава, зелень, а як по-нашому, то це виходить травознавство. Саме ота наука ботаніка й вивчає різні рослини. Лікування травами по-науковому означає — фітотерапія, це лише одна з галузей медицини.

Боже, яка ж то була світла голова! Яке чуле, добре серце билося в грудях Веніаміна Семеновича. Він жив заради людей, намагався полегшити їхні страждання. Заради них пожертвував своїм життям. Давно немає його на світі. Заразився тифом і помер того ж важкого двадцять першого року. Оплакували його всім селом.

А найбільше горювала Докія. Ніби поховала свого другого мужа.

Вже пізніше, коли її сини стали школярами, навчили вони рідну матір читати й писати. Дивний світ відкрив-

ся перед Докією Корніївною. Книги були для неї джерелом пізнання. А найбільше ті, в яких писалося про різні трави й квіти. Чарівний дивосвіт краси й мудрості. Так вона самотужки стала народним лікарем, а по-простому — знахарем.

Було що й діставалося їй за те — за добро платили злом. Надіслали з району в Кобзівку голову сільради. Саме тоді повсюди боролися проти релігії, а заодно і проти всіляких ворожок, шептух і знахарок. Усіх стригли під один гребінець. От і взявся за неї тоді приїжджий голова на прізвище Смик. Викликав раз до себе в сільраду, накинувся люто: «Ти, сяка-перетака, он яка, чого людей обдурюєш, шарлатанством займаєшся? Та я тебе зничтожу як ворожий клас, якщо не припиниш злісної практики».

Спробувала вона йому довести, що не обманює людей, а робить добро, як навчив її покійний лікар лікувати травами, як робили це люди з давніх-давен. Та де там, ще дужче почав гримати. «Якщо не зліквідуєш своє відьомське кодло, то я сам приїду, розпатроню тебе в пух і прах з усіма твоїми бур'янами і знахарськими витребеньками». Секретар партійного осередку Федір Величко став був на захист, бо знав її здавна, адже місцевий, кобзівський. Та й на нього накинувся Смик: «Ти, сякий-такий соглашатель, опортуніст, потураєш класово-ворожим елементам. А ще партійний секретар!» Пішла вона додому, горем прибита. Не за себе було прикро, за людей боліла душа. Що вона їм скаже, коли прийдуть просити помочі? А в багатьох діти нездужають.

Через кілька днів нагрянув Смик до її хати, що стояла під лісом. Чортом влетів до світлиці. Шастав по горищу, жбурляв з бантин сухі трави, цілюще зілля. А потім якісь хлоп'яки, що приїхали з ним, винесли все те на подвір'я і підпалили. Серед снігу гоготіло багаття, і той вогонь, здавалося, палив їй груди. Стояла на сінешньому порозі, ковтала гіркі сльози.

Ой було, було! Добре, що того Смика невдовзі зняли з роботи за перекручення. І коли настала весна, знову збирала вона зілля в полі і в лісі, допомагала людям. Коло зілля пахучого, біля трав цілющих пройшло її життя. Незчулася, як і сини виросли, посивіла голова, і вже почали її звати бабою Докією, Зозулихою, яка живе під лісом.

Сама, зовсім сама. Тільки невеселі думки, немов пекучі рої невидимих бджіл, летять до неї, як до старої дуплянки, несуть пергу на щільники, в яких не буде меду.

Ой бджоли мої, бджоли, навіщо жалите мене в саме серце? І чи є в світі такі ліки, щоб вилікувати себе, щоб забути всі болі, прикрощі й жалі, які приносило життя.

Думалось, оженить вона синів своїх, прийдуть до хати невісточки, народять їй онуків. Аж воно ступила на поріг чорна непрохана сваха та й забрала синів неодружених від матері. І невідомо, яка злая куля повінчала їх і де вони впали на свою смертну постіль.

Залишилися лише на карточці синочки. Ще коли були маленькими школяриками, знялися разом у фотографа на ярмарку в Рокитному. Горнуться з обох боків до матері, немов два голуби, в білих вишитих сорочечках.

Сидить баба Докія на призьбі, гріється на сонці. Недавно з лісу прийшла — збирала рано по росі цілющі трави, стомилась трохи. Важкувато нагинатися, підрізати ножем ту чи іншу билинку, щоб не пошкодити коріння. Аякже. Треба, щоб і наступного року виросло буйне пагіння.

Розвішала трави на горищі — нехай сохнуть у затінку, щоб не втратили цілющості. І тепер ось присіла на призьбі, ніби злилася з нею. Обидві вони старі й похилі. Обидві знають одна про одну все чистісінько. І бережуть у пам'яті всі радощі і болі.

Де ви, синочки мої! Прилетіли, немов сизі голуби, в мою хату, виросли, зміцніли й відлетіли в світ далекий. І ні вісток від вас, ні навіть сумних похоронок. Пропали безвісти. Тільки в селі на пам'ятнику, де висічено імена всіх односельців, живуть Зозуленки — Максим і Олексій.

11

Десь на осичині заскреготіла сорока, мабуть, зачула людей, подає вістку бабі. Хто ж це до неї йде? Чи не хворий якийсь прибився здалеку, щоб допомогла вона йому перебороти недугу. Багато їх приходить і приїздить, навіть з великих міст, де є лікарі й досвідчені професори. Що поробиш — біда жене. Коли людині болить, вона ладна на все.

На стежці, що вела до двору, йшло двоє. Один чоловік ніби знайомий, Байрачний, здається. А другий не-

тутешній. Ой, скільки тих людей топчуть цю стежку.

— Добрий день вам, Докіє Корніївно! — привітався поштиво незнайомий.— Не впізнаєте, бабусю?

— Не впізнаю, сину.

— Та це ж Береговців Василь,— сказав Байрачний.— Він дружив колись з вашими синами.

— Ой боже мій! — сплеснула вона руками.— То це вже й ти посивів, сину! Ну сідайте, сідайте ж, гості дорогі. Спасибі, що навідали бабу. Чи, може, ти, сину захворів,— звернулась вона до Василя.— До мене люди більше з горем приходять, аніж з радістю.

— Ні, матінко, я здоровий.— Назвав стару матір'ю, і від того вона ще більше розчулилася.

Ще перед цим дізнався Береговець від Байрачного про нелегке життя Корніївни. В тяжкі роки війни допомагала жінка нашим солдатам-оточенцям. Не одного врятувала від смерті, лікувала й переховувала в своїй хаті. Багато з тих оточенців завдяки Докії знову вернулися на фронт, пройшли всю війну і зараз живі, часто пишуть своїй рятівниці з далеких міст, а іноді й самі приїздять, щоб уклонитися старій знахарці, сердечній і добрій людині. І Береговець загорівся, сказав тоді Байрачному: «Хочу я навідати бабу Докію».— «А чого, це ідея. То, може, сходимо до неї. Поговориш зі старою. Та й вона буде рада...»

І ось Береговець прийшов до лісничихи. Розглядав її уважно. Обличчя старої світиться добрістю, хоча все в зморшках. Що не складка — то борозна від прожитих важких літ. З-під волохатих брів світяться мудрі, ніби й не старечі очі. А голова сива, аж біла, час заплів павутину в чорні колись коси.

Докія Корніївна проясніло дивилася на нежданого гостя, який назвав її матір'ю, і в пригаслих очах виступила росяниста волога.

— Ну й слава богу, що здоровий. Я рада таким гостям.

— Ви тут поговоріть,— промовив Байрачний.— А я, мабуть, піду. Справи в мене...

І пішов собі. А вони присіли на призьбі.

— То ти мене пам'ятаєш, синку? — проясніла Докія Корніївна.— От спасибі, що не забув бабу.

— Аякже... Й закортіло подивитися на вас. Ви ж ровесниця моєї мами.

— Царство небесне Христі. Рано пішла вона зі світу.

Доконали бідолашну німці й поліцаї. Прийняла смерть разом з мужем своїм...

Згадка про матір і батька болісним щемом озвалася в серці Береговця, і він, опечалений, сидів біля бабиної хати, немов на похороні.

— У кожного, сину, своє горе. Ти матір втратив і батька, а я — чоловіка й синів. Про чоловіка хоч маю пам'ятку, а за синів тільки вітри в негоду голосять під стріхою. І, здається, мовлять тужно: прийдуть, прийдуть, Докіє, твої сини. От і чекаю. Снігом запорошило мою голову, вистудило душу, а я все жду. Ні в кого немає такого терплячого чекання, як у матерів. Часом сниться мені, ніби вернулися вони з безвісті, і сиджу я з ними у вишняку під хатою, і вже така рада-радісінька, що діждалася. Прокинусь: у хаті пусто. Ніч стоїть наді мною, мов сестра-жалібниця, і крізь шибку місяць заглядає, як моя печаль... Живу, мов стара верба, розбита громом, блискавкою обпечена. Якби не трави мої цілющі, давно б засохла.

Береговець, аж стрепенувся від тих слів. Збираючись іти до старої, він мав намір зобразити її на полотні, хоч не знав, як це краще зробити. Але зараз він намалює її ось тут, біля хати — з цілющим зіллям у руках. Стара Докія сидить на призьбі серед тихого надвечір'я. З причілка видно згасаюче сонце. Відблиски його падають на згорблену бабусю в чорній терновій хустці, з-під якої вибивається сиве волосся. На зажуреній жінці біла сорочка, чорна дерга. Руки поклала на колінах, тримаючи безсмертники. Два ясени стоять трохи осторонь, біля колодязя, як дві надії біля вічного джерела.

— А що, матінко, коли я вас намалюю,— сказав він тихо, ніби думаючи вголос.

Докія Корніївна підвела голову, глянула на нього пильно, наче просвічуючи наскрізь, і так само тихо відповіла:

— Намалюй, тільки з синами...

«Як же це?» — мало не вихопилося в нього. Але стримався. Хоч баба Докія, мабуть, відчула це серцем.

— Отак і намалюй, як бачу їх у своїх снах та мріях. Прийшли вони, мої синочки дорогі, прилетіли, голуби мої, з далекої далечі, і сиджу я з ними під хатою, а над нами вишня цвіте...

Береговець на мить уявив ту картину, яку виносила, вистраждала бабуся за довгі роки. І зрадів з такої зна-

хідки. Він з вдячністю поклав свою руку на сплетені долоні Докії Корніївни, що пахли травами й терпкою живицею.

— Спасибі, що підказали.

Щоправда, він не міг уявити синів старої Зозулі. Які вони? Бачив поки що дві невиразні тіні. А може, їх так і намалювати? Як видіння старої матері. Два привиди з минулого. Ні, ні, вона їх виразно бачить — рідні постаті, дорогі обличчя, хоч вони й змінилися і постаріли.

Буду малювати так, як бачить їх стара,— вирішує художник. І враз його осяйнула думка, ніби блискавка з далекого минулого. Побачив перед собою картину Рєпіна «Не чекали». Кімната залита сонцем, проміння висвітлює крісла, стіл, стільці. І виразні обличчя дітей — хлопчика, дівчинки, літньої жінки в чорному, що підвелася з крісла, сповнена тривожного здогаду, забачивши згорблену постать сторонньої, в поношеній одежині людини, яка несподівано зайшла до залитої сонцем кімнати. Одна мить, нежданa поява в рідному домі сина, чоловіка, батька, що повернувся з каторги, якого не чекали. Ой, чи ж не ждали? Картина Рєпіна сповнена великого смислу. З царської каторги мало хто вертався до рідного дому. І все ж їх ждуть. Часом втрачають віру. Тільки не матері...

Він назве свою картину «Діждалася»... Діждалася мати синів, що вернулися не з далекого заслання, не з каторги, а з пекла, куди закинула їх проклята війна. І буде це ось тут, під старою хатою, де стоять ясени і вишня, яка розквітла материнською радістю — білим, непорочним цвітом.

— Про що ти думаєш, синку? — озвалася до нього з призьби баба Докія.— Може, тобі нездужається? По очах твоїх бачу: маєш у серці якусь зажуру. В мене є трави, які приносять людині спокій для душі, вгамовують сердечні болі.

«Невже й справді вона ясновидиця? — міркував Береговець.— Звідки їй знати про мої болі, прикрощі й сумніви. По очах бачить! Може, й справді звіритися їй про свої сімейні незлагоди, про те, як розстався я з дружиною і що мучить мене совість, хоч і намагаюсь погасити оте почуття в праці, прагну більше бувати серед людей, не думати про себе».

— Та подумалося мені, матінко, про вірність людську. Про те, що люди, коли мають щастя, то не цінують

його, а коли втрачають, то плачуть. Таким би та вашого терпіння і віри.

— Без терпіння і віри немає життя, синку. Якщо їх немає в серці людському, все йде прахом — багатство, достаток, і талант, і сімейне благополуччя. Тебе, мабуть, уже не раз обсмалило життя своїм гарячим подихом. На голові, бачу, заплелася сивина, мов осіння тирса, під очима зморшки. А ти ж молодший від мого Олексійка.

І вона знову глибоко зітхнула.

— Що це я заговорила тебе. Навіть не почастувала, як велить звичай стрічати гостя. Ходімо до хати, я тебе обідом пригощу.

— Дякую, щось не хочеться їсти.

— То, може, я тобі сюди молочка з медком винесу. Мене, спасибі їм, люди добрі обдарували. Молочко гарне, не городське, а медок з трав лісових. Дуже корисний...

Вона так вмовляла, що гріх було відмовлятись. Винесла з хати кухоль молока й мисочку меду. Опішнянський глиняний кухлик, покритий золотистою поливою, схожий на щільник. Давно-давно, ще як він був малим, приносила йому мати мед з вощиною. З тим янтарним щільником у їхню хату входило свято. Нічого кращого, здавалося, немає в світі за той мед, загорнутий у зелений листочок з лопухів.

Подякувавши за частування, Береговець сказав Докії Корніївні:

— Ну, а тепер дозвольте я візьмусь за роботу. Ви собі сидіть на призьбі, як сиділи, а я малювати буду.

— Незвично так сидіти без діла. То, може, я хоч перебиратиму зілля.

— Будь ласка... І якщо можна, розказуйте мені щось зі свого життя. Люблю слухати...

12

Монолог Докії Корніївни

«Що ж розповісти тобі, сину? Була б у мене радість, поділилася б нею з тобою, мов святим хлібом. А журбою ділитися — тільки жалю завдавати людям. Але доводиться, бо важко оту журбу та горе носити в своїй душі. Розкажеш людям — ніби висповідаєшся перед ними, і легшає на серці. Довге і многотрудне життя

прожила я на білому світі. Вже й день мій смеркається, скоро ніч закриє очі. А ніби й не жила... Одна була в мене радість — мої сини, та й ту забрала в мене проклята війна. Коли Гітлер напав на нас війною, пішли мої сини до війська червоного, щоб битися з ворогом, пішли мої солдатики Максимко і Олексійко...

Ой горе-горенько наше... За все своє життя не знала я такої осені, як того гіркого року. Дні стояли тривожні, аж чорні від куряви. Хоч сонце світило, та померк світ. У полі падали на землю незібрані почорнілі жита. Нікому було косити. Та й навіщо, коли фашисти вже танками перещматували нашу Полтавщину, захопили Київ, сунуть далі на схід, немов проклята чума.

Одного випадку повік я не забуду. Звечора почалася страшна гроза. Ліс гуде під чорнотою горобиної ночі. Небо рокотало громами, здавалося, настав страшний суд... Ще зранку того дня німці захопили Рокитне, а потім і Кобзівку. Хоч до лісу, до моєї хати, ще не докотилася війна. Удосвіта прийшов до мене посланець — довірений чоловік самого секретаря райпарткому товариша Кащенка. Знала я ще раніше від нього самого, що в лісах наших створюється партизанський загін, а за командира того загону сам Кащенко. Сміливий, відчайдушний був чоловік. Приходить той посланець і не сам, а з партизанами-солдатами, і приносять вони на саморобних носилках з гілля важкопораненого лейтенанта. Молоденький такий, на верхній губі ледь пробиваються вусики. Глянула я на нього — і обімліла. Ну зовсім як мій Олексійко...

«Оце, Докіє Корніївно, просив наш командир, товариш Кащенко, надати притулок цьому лейтенантові і, якщо можна, то врятувати його від смерті. На вас уся надія, Корніївно»,— сказав зв'язківець командира. Через нього, як раніше було домовлено, мала я тримати зв'язок з партизанами. Розповіли мені солдати, що поранили того лейтенанта Журавльова недалеко від Пирятина в Шумейковій діброві. Що тримали там наші оборону на чолі з самим командуючим фронтом генералом Кирпоносом. Билися вони до останнього. Як рядовий солдат, упав там від ворожої кулі в нерівному бою генерал Кирпонос, небагатьом вдалося вирватися з того пекла. Винесли солдатики свого лейтенанта. Щоправда, не стройовий він, а медик. Недавно закінчив медичний інститут у Москві, а звідти прямо на фронт. За ніч

добралися оті оточенці з-під Лохвиці в наші ліси і тут зустрілися з партизанами Кащенка, а вже він направив їх до мене.

Кинулася я до лейтенанта медичної служби, а він без пам'яті. Багато крові зійшло. «Як же хоч звуть цього сердегу?» — питаю в його товаришів. «Олексієм»,— відповідають вони. А мені ніби блискавкою вдарило в саме серце. Як же мені врятувати тебе, сину, від лютої смерті? Три рани в нього на білому тілі, одна на плечі, друга пошкодила ногу, третя понівечила руку. Осколками німецької міни порвало все тіло. Ночей біля нього недосипала, цілюще зілля варила, напувала недужого, до ран прикладала. Може, ліки мої, а може, молодий організм поборов хворобу. Встав на ноги лейтенант Олексій Журавльов, мій хрещеник, моя радість. Зимою, коли вже впали над лісом сніги, спорядила я ще одного сина в путь-дорогу, ніби відірвала од серця... Довго від нього ніякої чутки не було. Бо ж далеко воювали наші, аж на Волзі та на Кавказі. А вже коли визволили Україну, прилетів білий трикутничок, ніби той голуб, і заворкував мені на радість... А далі й сам Олексій навідався, коли закінчилась війна. І тепер від нього часто листи приходять з Москви. Знаменитим лікарем, професором став мій хрещеник.

Завдяки Олексієві не чіпають тепер мене місцеві власті, хоч і звуть знахаркою, як і раніше. А мій Альоша пише: «Ви в нас, ненько, не просто знахарка, а народний лікар». Може, й так. Он і в книжках, які мені Олексій подарував, багато про народну медицину пишеться. В одній професор згадав і про мене... Спасибі йому, став на захист трав усяких, зілля цілющого. Тепер за допомогою трав усякі хвороби лікують. Якби мені не такі літа, пішла б я вчитися. Та ба, відшуміли літа мої, як сосни, що давно вже взялися товстою корою, всльозилися терпкою живицею...

Недавно оце, коли відзначали День нашої Перемоги, викликають мене в Рокитне на урочисте свято, і там прилюдно сам секретар райпарткому товариш Бутко вручає мені партизанську медаль. Не забули старої... Хоч і не героїня я, не стріляла у фашистів, зате стріляли ворогів мої сини, яких я врятувала від смерті, щоб могли вони взяти до рук зброю. По-різному можна воювати з ворогом. Матері воюють найдорожчим — вони віддають своїх дітей, щоб жила наша Вітчизна... Є в ме-

не чимало таких синів на білому світі. Пишуть листи, називають мене сивою зозулею, хрещеною матір'ю, доброю знахаркою. Ті слова гріють мені душу, вони як цілющі ліки для мене. Дякувати добрим людям, не самотня я. Віднедавна славну дочку маю. Гаїнкою звуть. В лісництві вона працює. Там така весела та щебетлива. Бабусею мене називає. Дякувати долі, що дарувала мені онуку. Дасть бог, може, й правнуків діждуся... Скоро моя Ганнуся з роботи прийде. Вже, бач, і вечоріє...»

Вона перебирала сухими чорними пальцями прив'яле зілля, ніби чаклувала над ним. Вироблені руки з синіми жилами були схожі на вузлувате коріння. Обличчя зосереджене й строге, хоч світиться якось особливо — добротою, ласкою і пригаслою красою материнства.

Як вловити все це, передати з найбільшою точністю, щоб люди, які дивитимуться на мою картину, відчули те, що і я,— щире хвилювання, збагнули внутрішню красу цієї сивої бабусі, старої зозулі, яка хоч і має своє гніздо, та не має своїх дітей...

«Коли б тільки вона не встала з призьби,— непокоївся Береговець.— Адже такі люди не вміють позувати... А мені треба, щоб старенька посиділа ось так на осонні хоча б годину. Треба, щоб вона говорила, в розмові повніше розкривається людина...»

Бабуся була рада, що в неї появився уважний слухач, навіть не помічає, як збігає час. На полотні поволі виростали обриси майбутньої картини... Біля старої похилої хати з солом'яною стріхою стоять два ясени. В зеленій кроні всохлі вершечки, ніби їх обпалила грозова блискавиця... Розлога стара вишня цвіте рясно та біло, здається, то й не весняний цвіт, а холодний іній укрив дерево. З-під двох ясенів виступили два солдати в пілотках, з шинелями на руках, закіптюжені пилом далеких доріг. Мати, забачивши своїх синів, схопилася з призьби, зілля випало з рук, уся вона в пориві, руки звела неначе крила...

Він малював у якомусь дивному збудженні, не пам'ятаючи, скільки пройшло часу. Мати вже впізнавала на полотні в двох солдатах своїх синів... Розчулено витирала сльозу.

На якийсь час Докія Корніївна змовкла, чулося тільки важке схлипування. Розхвилювалася, мабуть... Гля-

ди, ще встане й піде до хати. «Говоріть, бабусю, говоріть!» — хоче сказати він. І вона ніби почула його прохання. Тихий голос знову полинув з призьби:

— До мене багато людей звертається з хворобами серця. Тепер ця недуга косить багатьох. Може, час такий. Усе кругом гримить і дрижить. Та й люди багато пережили за війну, надірвали серця. В місті лікарі всякі ліки дають — валідол, нітрогліцерин, пантангін та інші препарати, зроблені хімічним способом. А воно одному допомагає, а іншому, мабуть, шкодить. Особливо коли забагато вживати отих таблеток. А я волію лікувати серцеві хвороби травою горицвіту, весняною конвалією, калганом, цвітом червоного глоду. Якщо хвороба серця застаріла, то варто вживати настойку спирту на часникові. Спочатку по капельці в день, потім збільшувати дозу до шести. Багатьом допомагає...

Кого тільки й не лікувала я тими травами. Твій батько, земля йому пухом, після поранення в бою на Пслі з тиждень у мене переховувався... Прибився вночі до хати весь закривавлений, босий і без шапки. Як побачила я його, мало не зомліла. Вже й сама не знаю, як його в хату затягла. Три дні був він без пам'яті. А коли опритомнів, то розповів, як на крижаному Пслі німці й поліцаї застукали їх і перестріляли, сердешних, у ніч глуху. Розповідав мені Роман. «Опритомнів я,— каже,— від того, що хтось мене сіпав за ноги. Мало не закричав від болю... Якийсь поліцай стягував з мене чоботи, прийнявши за мертвого. Придивився до нього, аж то Карпо Голуцвай, отой горбатий, що живе на Шамраївці, куркульський вилупок. Пожаліли ми його в тридцятому році, не відправили разом з батьком на Соловки. В дитячий приют віддали, а воно, бач, виросло яке стерво...» Той Карпуша,— вела далі Докія,— разом з такими окаянними бузувірами пізніше твого батька й матір згубив. Ще й хвалився, показуючи всім Романові чоботи. Люди говорили, що він і Катрусю вашу занапастив...

Береговець і малювати перестав, закам'яніло слухав оповідь старої Докії. «Так от хто згубник мого роду,— німим болем кричала його душа.— Попався б ти мені, сволото! Та зразу, кажуть, після війни, засудили Карпа Голуцвая і запроторили аж на Колиму».

Мабуть, він вимовив це вголос, бо баба Докія раптом сплеснула руками:

— Живий він, головосік проклятий... Недавнечко оце до мене приїздила за травами одна жінка з-під Ковалівки. То, розговорившись, розповіла, що бачила Карпа, давно повернувся він, сибірний, влаштувався лісником у лісництві, причаївся, немов тхір...

— Де він? — підхопився з місця Береговець.

— Та кажу ж тобі — в Ковалівці, в сусідньому районі лісникує,— звела догори баба Докія кістляву руку, мов караючий перст.

Та звістка приголомшила його. Але він знайшов у собі сили вгамувати біль і розпуку, продовжував малювати.

Не помітив, як з-за рогу хати з'явилася Гаїна,— повернулась додому, та, забачивши художника за роботою, заховалась, боячись своєю появою перешкодити творити красу.

Прекрасна людина в натхненні,— думала дівчина. Художник виглядав зараз зовсім не таким, яким бачила вона його раніше. Щось одержиме просвічувалося в ньому. Очі горять, нервово пересмикуються уста, ніби він говорить з кимсь а чи веде мову з самим собою... Обличчя палахкотить, і сивина на голові, як біле полум'я. «В такого й закохатися можна»,— зашарілась Гаїна і відступила назад, за причілок хати, де вже залягали тіні тихого надвечір'я.

13

Пахощі конопель завжди викликали в його душі якусь неясну бентегу. З зеленої гущавини віяло терпким настоєм, від якого злегка паморочилася голова. З дитинства увійшов йому в душу той млосний запах. Бувало, мати вибирає плоскінь, висмикує золотаво-білясті стебла в густій матірці, і клубочиться над підметом просіяний на сонці пилок легкою димчастою курявою. Здавалося, то сіється перга через невидиме сито.

Малому Василеві кортіло забрести в коноплі, немов у важку зелену воду, і викупатися в золотій куряві, плосконі. Мати зустрічала його посмішкою: «Прийшов, дорогий мій плоскінчику!» Василько не знав, чому вона називала його так, але те ласкаве слово подобалось.

Він любив в'язати жовтувату плоскінь у снопики, складати горстку до горстки, зводячи з них невеличкий

курінь, схожий на золотий дзвін. А коли на підметах вибирали матірку, густо всіяну насінням на вершечках,— допомагав матері в'язати тугі кулі, які згодом уже сухими обмолочували на току, і білясте зерно матірки порощало, вилущуючись з китиць, заливало землю зелено-янтарним намистом. Тоді весь тік, усе подвір'я пахли олією, і той присмак він відчував навіть на губах.

Коноплі були його першою зеленою колискою, його димчасто-золотою купіллю. Мама казала, що й знайшовся він у їх заростях. Кожного разу, коли проходив стежкою мимо підметів, його тягло зайти в кушпелясті хащі, набратися золотавої перги.

І ось тепер через багато літ, коли сива плоскінь зацвіла на його голові, Береговцю захотілося забрести в коноплі, вбирати в душу їхній терпкий запах, доторкнутись серцем до найранішнього свого дитинства, глянути звідти на голубе небо, яке просвічувалося через золотисту плоскінь і тугі зелені китиці матірки. Обережно, ніби крадучись, зайшов у хащі підметів. Коноплі були такі високі, що він потонув у них з головою. Млосний п'янкий чад огорнув його звідусіль, навіваючи й спогади, і солодку дрімоту.

Зелені перначі матірки вигрівалися під сонцем, обтяжені зерном материнства. Вони тяглися, рвались до неба, заплітали химерну сітку на блакитному тлі і тихо шуміли, ніби розповідали йому про той далекий день, коли народився він на світ серед зеленого леготу і марева конопель.

Береговець аж сп'янів від налитого зелом духу, голова туманіла, а серце билося в грудях часто-часто. Чи не очманів він од млосної задухи?.. Вибрів з конопель, рушив стежкою через луки до Псла.

Білокорі тополі, розлогі верби, струнке вільхи й кучеряві осики стояли у вечірній дрімоті над старим річищем. Поміж деревами й верболозом затоки, озера і саги поросли рогозою й очеретом. А далі луки в косих промінняхзгасаючого сонця, мішаний ліс і ген на пісках темніє сосновий бір, в його гущавину вже прийшов вечір, влігся чорним лахміттям ночі.

Береговець зупиняється в полоні краси, споглядає, як рожевий день складає свої крила. І в душі художника ожили слова вірша:

Уклін тобі, запсільський краю,
До тебе знову я прийшов,
На луках грає зелен шовк,
І Псьол на кобзі срібній грає.
Яка краса, яке привілля!
Про чари рідного Запсілля
Прадавній ліс мені шумить,
Зеленим листом лопотить...
Пора заходить вечорова,
Довкілля дихає шовкове,
І розливає супокій,
І небо в казці золотій...

Мабуть, і справді живопис і поезія — рідні посестри... Та ще музика. Бо часто ж так буває, що художники пишуть вірші, а поети малюють, композитори складають пісні на слова, які народилися в їхньому власному серці... От і зараз потягло на поезію і його. Може, тому, що недавно дід Григор розповів йому легенду-бувальщину про дуба й березу, які стоять неподалік куреня, на крутому березі Псла, переплелися своїми вітами.

— Давно те, сину, вже було і мохом сірим поросло... Тепер казкам ніхто не вірить, старі легенди повмирали і забуваються пісні. Та коли у тебе є охота, сідай, послухай, розкажу,— почав він свою розповідь, замислено дивлячись у воду, ніби щось бачив на дні Псла-ріки...— Он бач, на березі береза і дуб гіллям переплелися, немов кохані обнялися і так навіки заніміли. Воно й насправді так було... Давно те діялось на світі, жила у нашому селі красива дівчина-сирітка і хлопця бідного любила, сільського хлопця коваля... Вже скоро мали і побратись, та ба, одначе не судилось, бо пан ту дівку сподобав, почав словами улещати піти до нього в покоївки, грішми й багатством спокушав... Та дівка гордою була і пану облизня дала. Розгнівавсь пан, звелівши слугам привести дівчину в палац, щоб силою зламати чесноту... Дізналась дівчина про лихо і разом з вірним нареченим давай тікати у ліси. За ними слідом гайдуки навзгінці кинулись в погоню. Вже ось ще трохи — й доженуть. І трапилось тут диво дивне: берізкою та дівка стала, а хлопець в дуба обернувся і пнями стали гайдуки...

То, кажуть, мавка лісова такеє диво учинила... Відтоді так і стоять у парі, охоплені тим дивним чаром... Он ба, як дуб зелений обняв берізку ніжно-білу, навіть зимою не скидає свого дубленого кожуха, берізку лю-

бу захищає від злих вітрів і хуртовин. Ото любов! Тепер такої не буває...

— Яка легенда пречудова.

— Ні, це бувальщина, синок, і в неї люди прості вірять, вона їм душу колисає, від того краще в світі жить...

І здалося Береговцю, ніби зашумів вітер, сколихнув верховіття, і озвалися серед ночі приспані голоси.

Д у б. Проснись, озвись, моя кохана, прийшла до нас нічна пора...

Б е р і з к а. Від срібних рос я ніби п'яна, душа від млості завмира. Яка чудова, щасна мить, поглянь, як місяць золотить мої зелені довгі коси, як заплітають срібні роси перлисті ніжні самоцвіти у буйні віти осяйні... І любо так стоять мені ось тут у парі із тобою, обнявшись гіллям над водою.

Д у б. Яка ж ти гарна в ніч казкову, моя красуне зеленава. Я пригорну тебе, шовкову. Мою єдину ніжну паву.

Б е р і з к а. Хоч би ніхто нам не завадив відчути ласку і відраду в цю ніч сріблясту і святу... Я щастям дихаю, росту. Та я боюсь, боюся, любий, що нас сокира зла погубить. Рубають, нищать ліс повсюди, і звідкіль знати лісорубам, що ми з тобою також люди, хоч і зачаровані навік.

Д у б. Нас охоронить лісовик від злого ока і напасті, не дасть нам від сокири впасти... Всміхнись, білявко, стрепенись, до мене гіллям пригорнись. До тебе небо прихилю я, здійму я зірку з висоти і заквітчаю в твої коси небесні перла золоті.

Б е р і з к а. Як жаль, що ця відходить мить, сюди, здається, хтось спішить... Коротке наше раювання, і знов задума і мовчання.

...Невже й справді нашіптують мені скрадливим голосом дерева? Чи мариться? — думає художник. Затихає береза, і дуб крислатий тільки злегка ворушить, гойдає таємничо переплетені сяйвом віти.

Та зненацька щось прошуміло над верхів'ям дерев, і раптом на галявину опустився вітер-вітровій у блакитній киреї, пишно білочубий, засмаглий від сонця. Він бережно поклав на траву закутану в біле полотно дівчину у вінку з колосків і волошок і стиха заговорив:

«Ну от ми, сестро, й прилетіли, спочинь, голубонько моя, поглянь, як хороше в Запсіллі, яка он срібна течія...

Тобі води я роздобуду і спраглі освіжу я груди або росиці назбираю у цім чудеснім соннім гаю. Поп'єш вечірньої роси і солодко отут поспи... А я ще трохи політаю... Тебе верхів'ям заколишу, та й сам на хмарі відпочину, бо тут щось душно... Ти не турбуйсь, до тебе скоро я прилину...»

І змахнув вітровій блакитними крильми, залопотів у місячнім потоці... А мавка залишилась одна і тихо плаче... Підійти б до неї, втішити, але Береговець не може зрушити з місця. Ноги одерев'яніли. Чи його зачаклувала ця чарівна ніч?..

На галявину виходить лісовик, він виступає, немов привид, з-за білих осокорів, старий, бородатий, на плечах наопашки якийсь сіряк, ніби витканий з туману, на голові картуз, точнісінько такий, як у Яременка, та й лицем він схожий на нього.

— Чи вчулося мені, чи справді наче хтось плаче...— І, придивившись пильно, помітив степову русалку.— Ти звідки, дівко, узялася?

— Ой, леле-лелеленько дідусю! А ви, здається, лісовик, такий поважний, таємничий...

— Для кого, може, й лісовик, але для декого — лісничий...

Справді-таки й голос ніби Яременка,— дивується Береговець.

— Звідки ти до нас прибула?

— Із степу з вітром прилетіла... Немає в полі нам спокою. Прийшли туди незнані люди і землю всю перекопали, сягнули в чорну глибину... Геологи якісь, чи що, а з ними бурильники у касках.

— Та знаю, знаю, дірявлять землю, газ шукають. То ти вже, бачу, сьорбнула горя.

— Ой дідусю! До мене залицявся один причепа. Насилу я втекла від нього.

Голос у мавки схожий на голос сестри Катрусі. Та це ж вона,— здогадується Береговець. Тільки у білому вбранні та у вінку сестричку впізнати важко.

— Ходім зі мною, любко. А то туман з ріки встає. Простудишся. Ти до вологості не звикла...

Лісовик з мавкою зникають за осокорами.

Береговець хоче рушити за ними, але якась невидима сила прикувала його в курені. А може, то й краще, його ніхто не бачить, йому ж усе видно, неначе в кіно.

Від Псла чується плескіт, із води на берег виходить якийсь дідок у зеленому лахмітті, з ним дівчина з лілеями в косах.

— Ну, слава богу, що добралися з тобою, дочко, ми сюди. А то вже думав, що загину в болотах на Хорлиці, серед машин тих нечестивих, які сушать річку від води. Немає місця нам з тобою.

— Оце вас, тату, провела, живіть самі, а я подамся в світ широкий.

— Куди ж ти, дочко? Тобі не можна без води...

— А я влаштуюся у бані, мо', манікюрницею стану...

— Яка ж вода в тій бані, дочко? Ні свіжості, ні джерела... Тече по трубах-залізяччі й воняє, кажуть, хлорофосом.

— Не буде скоро і такої. Бо люди, ніби марнотрати, води нітрохи не жаліють. Бо не за гроші, а задарма беруть водицю, скільки хочуть.

— Ой правда, дочко... А все ж родилося з води.

З-за осокорів знову з'являється лісовик. Здалеку помітив дві постаті на березі.

— Кого це нічка принесла? Щось куширом мені запахло. Невже і справді водяник?

— Та я, мій куме і собрате. Оце примусила біда покинуть Хорлицю мою, бо сушить річку Лихошерстний, зостались де-не-де ковбані, і кис я в них, неначе горстка конопель. Вже думав — бороду мою на клоччя люди обтіпають...

— Пропала Хорлиця блакитна. А з нею луки й болота, криниці всюди повсихають, захиріють бори й ліси.

— Ой правда, куме. Жаль бере, клянуть усі гниле болото. Від нього, кажуть, вся біда, і комарі, і малярія... В болоті ж є своя краса, стоять озера і затоки, джерела б'ють із глибин, шумлять рогіз і очерет, качки гніздяться на болоті, куріпки ходять по траві, і вечір тихий по долині малює злотом акварелі. Вночі встає з боліт туман, і день народжується новий у чистих сагах та озерах.

— Ходім до мене. В нас на Пслі не все ще втрачено,— сказав гостинно лісовик. І вже звернувся до русалки: — Не плач, дитино, все минеться. Можливо, людство схаменеться й природу рідну захистить...

— Якби ж то сталося таке. Бо гірко жити без води, без голубої річкової, без плескоту пречистих хвиль, і без пісень, і без вінків, що плинуть рікою... І без вогнів

ясних купальських. Мені аж дивно, чому люди відмовились від усього того. Від казки, мрії і краси.

— Бо існують у світі і злі духи, погані. Вони перевертнями стали і чинять зло природі й людям. От кілька днів тому,— сказав неквапно лісовик,— на цій місцині були непрохані гості, убили лося, мов злочинці, щоби зажарить шашлики. Вмололи кілограмів з десять, а решту туші закопали. Взяли ще роги як трофей. Нехай би їх побило громом.

— Оті прокляті деришкури, немає кари на таких,— в зажурі мовив водяник.

— Нелегко жити нам на світі, бо ми духи не злі, а добрі і для людей несем добро. А люди нас не розуміють і чинять зло собі на шкоду. Боюся я, що сеї ночі до нас нагрянуть браконьєри. О чуєш! Поклики тривоги,— підняв свій посох лісовик.

Здалеку почувся рокіт мотора. Загурчала на лугах автомашина. Зацокотів лелека на вербі, здіймаючи тривогу.

— Гей, лісовики, водяники, мавки і русалки! Ховайтеся, та живенько! Ой, щось буде! Ідуть люди!!!

Сплеснула вода в Пслі і розійшлась кругами, зникли водяник і русалка, лісовик причаївся за деревом. Зблиснули фари з синьої мли ночі. Почулися вигуки: «Сюди! Сюди! Тут прекрасне місце!»

Лісовик сумно похитав головою.

— О, вже несе нечиста сила їх сюди... Від них я ліс ще вбережу. А хто ці води збереже, хто луки захистить зелені від чаду, диму і вогню? Та від пляшок із-під горілки, консервних банок і газет.

Не доїжджаючи до галявини, автомашина зупиняється, з неї виходять троє чоловіків, одягнених у спортивні костюми, і одна жінка в джинсах. Від галасу й крику прибулих зникла сполохана тиша, і навіть місяць у небі померк, втекла в чагарі мрійна казка. Транзистор хрипить речитативом, мов робот...

Стеліть доріжки і газети,
давайте сало і котлети,
вино, горілку і коньяк,
бо зголодніли, як-не-як,
доки добралися сюди,
до благодатної води...

Жінка в штанях повела кирпатим носом:

— Яка місцина пречудова, і поблизу десь є корови, я носом чую, братці, млеко, десь, певно, ферма недалеко. Ой, закортіло молока.

— Пішли удвох, моя мадонно, припрем цілого бідона,— сказав товстун у тюбетейці,— а ви тим часом варіть юшку та рибки, братці, наловіть.

— Гаразд, наварим. Візьмем з машини вибухівку. Шарахнем раз — і буде риба... Ловити рибу я мастак.

— Гляди-но, друже Заболотний, щоб за браконьєрство не перепало. Мало тобі того лося, що вбив недалеко в цих лісах.

— А вовка боятись — в ліс не ходить. Та й хто нам стане на заваді?

Взяли в багажнику вибухівку, і вже гримнуло над Пслом, застогнало, що захиталися береги.

Вибухова хвиля відкидає кудись Береговця, і він, вдарившись головою об колоду, втрачає свідомість...

А коли опритомнів, то побачив усіх приїжджих. Вони бенкетували на галявині, проголошували тости за природу.

— Пропоную пісню,— говорить огрядний чолов'яга в тюбетейці, якого називають Перевертайленком.— От хоч би й цю стару, в новій редакції.

І він хриплим голосом завів:

Як засядем, браття, на повітрі,
Як засядем, браття, на землі,
Та розіп'єм не одне півлітря,
Та гульнем, як справжні королі...

Кришталева чара,
Срібная креш...

І вже підтягнули всі нічним хором: «Пити чи не пити — все ж помреш».

— Золоті слова. Я, братці, звуся археологом,— підвелася жінка над багаттям.— І знаю, як колись давним-давно жили тут люди... Все пройшло, струхлявіло. Одні могили. Багато їх я розкопала. І все то прах минувшини сумної. Тож пиймо, пиймо все до дна.

— А я родився на болоті. Від того й прізвище моє Заболотний. Моя стихія — меліорація. Річки сушу, гачу джерела, повсюдно землю оновлюю. Хоч люди й ремствують на мене, та діло я своє роблю...

— А я геолог. Перевертаю землю й гори. Від того

й звуть мене Перевертайленком. Девіз у мене: все копай, усе вверх дном перевертай... Одним словом, кришталева чара, срібная креш.— І він випив келих до дна.

Зашумів дуб, затремтіла берізка, бо вогненні язики з багаття вже досягли гілля. От-от обсмалять листя. І почулось Береговцю, як озвалася береза: «Невже це люди, плем'я горде творців, звитяжців будівничих? Ні, ні, щось дике в їх обличчях, в очах — зненависть і злоба. Немає серця в чорних грудях. Та це ж перевертні, не люди...»

Ніч. Тиша. Сплять стомлені гості.

Десь неподалеку тюгукнула сова, закалатав безсонний чорногуз у гнізді, ніби подаючи тривожний сигнал. На галявину вийшов лісовик, на ньому жовтогаряча багряниця, в руках патериця. За ним виступають мавки, водяник, русалки, з лісу поприлітали сови, журавлі, чаплі, позбігались олені, козулі, зайці. Лісовик звертається до всіх:

— Ми запросили вас сюди, щоб суд правдивий розпочати над перевертнями-духами злими, які обрали собі людську подобу, чинять зло природі, людям і нам усім. Вони приїхали сюди на п'яні гульбища й розваги, щоб осквернить земну красу. Тепер он сплять усі з перепою... Підсудних прошу розбудить.

І враз закалатали лелеки, закричали сови, заревли в хащах олені й дикі кабани. І від того на копицях попрокидалися сп'янілі гості.

— Що за гвалт у лісі? Хто нас розбудив?

— Пора вставати, лиходії. Ми будем вас усіх судить,— сказав суворо лісовик.

— Який ще суд! Ти що, стерявся, діду? Натяг на себе якусь попону і думає, що він суддя!

— А ти гадав, що все минеться тобі безкарно? Брехнею світ пройдеш і зло зоставиш на землі? Відповідай, ти хто такий?

— Як це хто? Геолог я... Розвідувач глибинних надр, з землі скарби я здобуваю.

— Брехні доволі! Ти — сатана, а не людина. Ти Басаврюк, а не геолог. Одяг на себе людську шкуру і думаєш серед людей прожить підступним лиходієм. Ану скидай людську подобу!

— Я протестую... Я, я, я...— І враз змінився він на

обличчі, скарлючився ніс, в очах кривавість, і руки стали мов копита.

— Тепер нам ясно, хто ти є,— сказав спокійно лісовик. І вже до жінки у штанях звернувся строго: — Ти хто єси, відповідай?

— Як ви смієте? Я археолог, я історик. Я врешті женщина...

— Ти просто відьма, хоча й професор. Немало зла ти учинила. Пора за все відповідать. То й стань такою, як була, коли доїла ще корови серед ночі.— І вдарив тричі лісовик патерицею об землю, і враз змінилася Хвостенко, на голові з'явились патли, крізь джинсові штани пробився довгий хвіст.

— А й справді, відьма! — озвалися голоси.

— А що ти скажеш, дідьку лисий,— звернувся лісовик до меліоратора.— Чого тремтиш?

— Я перетворювач природи, творець новітньої краси... Клянусь! — І впав підсудний на коліна.

— Він бреше підло! — озвався з гурту водяник.— Він чорт з болота, якого ми давно прогнали за лиходійство і розпусту та ще за пристрасть до горілки.

— Я протестую. Це клевета...

— Нехай він скине капелюха. У нього роги вище вуха,— сказав у гніві водяник.

— Скидай бриля! Кому кажу,— звелів суворо лісовик.

На мить так званий Заболотний став дідьком, з рогами й хвостиком малим, скрутився в дугу, від злості схопив зубами власну руку і почав гризти її. Галявиною прокотились шум і гелготіння.

Володар лісу підняв угору патерицю, неначе світлу булаву:

— Хай стане кожен тим, хто є насправді.— І тричі вдарив він об землю...

— Хай буде так! — прогудів збуджений гурт.

І сталося так.

— Того, хто рив повсюди землю і звався нечесно геологом, а є насправді Басаврюк, того обернемо у камінь. Хай буде вічно валуном і мохом чорним поросте...

— Хай буде так, хай буде так!

— А злого виродка з болота пеньком ми зробим. Нехай він кисне вічно серед твані й не дасть зеленого пагіння.

— Хай буде так! Хай буде пнем!

— А відьмі звісно яка кара — перетворити на осику, безкору, темну і безлику. Стоїть хай проклята в воді, сама ж суха, неначе мрець.

— Хай буде так! Суха, як мрець! Такий у суду рішенець!

І вмить не стало на галявині трьох перевертнів. Тільки загуло, застогнало щось на болоті.

— Ми з вами добре порішили. Ми проти правди не грішили. І покарали по закону перевертнів і лиходіїв, що прикидались людьми, жили нечесно поміж миром. Жили неправдою й злобою, своїми вчинками і мстою ганьбили чесний добрий люд. Ми покарали, як і треба, і свідки нам земля і небо... Так є, було і завжди буде. За це всі ми і чесні люди. Нам разом жить на цій землі в добрі, у злагоді і згоді.

І озвалися всі дружно:

— Нам разом жить на цій землі! Нам чесно жить!

Від села донеслися перегуки третіх півнів. Зачувши їх, лісовик сказав до гурту:

— Пора і нам усім на спочин. Півні нам знаки подають, що скоро люди повстають...

— Пора, пора...

І враз все зникло. Тільки вітер-вітровій залопотів тривожно крилами в переплетеній кроні берези і дуба.

— Я вітер ніжний і грозовий, а часом, може, й гонористий, мов кінь буваю норовистий і часом б'ю своїм копитом, чого б не варто, може, й бити... Я час, мов вітер невблаганний, бо й сам судьбою вічно гнаний, лечу і мчу і все топчу своїм копитом, старе череп'я й сиве жито. Я кінь, я час, я вітровій...

Хтось бабахнув з рушниці зовсім недалеко, за річкою, на луках, і від того прокинувся Береговець. Вибіг з куреня.

Світало.

Дід Григор уже сидів на березі зі своїми вудками. Забачив художника, похитав головою.

— Якась анахтема вже стріляє, хоча сезон на качок ще й не почався... Прокляті браконьєри. Вже скоро виб'ють усю дичину. Та й вас, я бачу, розбудили. Щось міцно спали ви цієї ночі.

Береговець оглянув усе довкола. Світанок несміло ступав берегами. Розвіювався туман над річкою. Неподалік на галявині під осокорами виднілися сліди від автомашин, покидьки недавнього гульбища, повсюди

розкидані пляшки, консервні банки, порвані газети. Чорніло вугілля від багаття.

— Знову хтось гуляв уночі,— похитав головою дід Григор. І почав збирати сміття.

— А й справді,— дивувався Василь Романович.

— А ви так спали, що й не чули... Ну то й краще. Хай їм грець.

«Невже й справді тут хтось був?» — оглядав Береговець довкола місцину. Дуб і береза стояли, як і раніше, зрошені сріблястою росою. Трохи далі — замшілий камінь, невідомо ким і як занесений сюди. Поблизу в болоті виднівся чорний пень, а край озеречка маячіла суха осика, заплетена хмелем.

Тьху ти, чорт! Наснилося це мені чи й справді щось було цієї ночі?

І рушив до криниці.

Над рікою блаженна тиша. І марить небо про красу. Гуляє вітер верховіттям дерев дрімотних. Летить той вітер, неначе білогривий кінь, розвіявши клубчасту гриву.

А може, то й не кінь, а час летить. Куди — і сам не відає, не знає...

14

Київ купався в розкошах літа.

Була неділя. День стояв погожий і кликав людей до річки, до лісу, в Гідропарк,на Труханів острів. Раніше, бувало, в таку днину Береговці гуртом виїздили на Десну або в бородянські ліси чи в Кончу-Заспу. А зараз розлетілася сім'я, хто куди, і власна квартира здавалася пустим лелечим гніздом.

Зранку, поки ще Марина поралася по хаті, не так відчувала самотність, а по обіді напосілася журба. Вийшла на балкон, присіла на табуретку, розглядала людей, що проходили мимо будинку. Вулицею пролітали легкові машини. Хтось кудись поспішав. А їй нікуди йти, немає куди поспішати.

Зненацька з передпокою долинув поклик електричного дзвінка. Хто ж це прийшов до неї ради неділі? Сказати б, вернулися син чи дочка, так рано ще, до того ж у них є ключі від квартири.

Схопилася з місця, не питаючи хто, відчинила двері і застигла від несподіванки. Перед нею стояла незнайома жінка середніх років у легкій голубій сукні, на пле-

чах косинка, в руках біла сумочка. З усього видно, трохи розгублена й зніяковіла.

— Пробачте за турботи. Тут живе Василь Романович Береговець?

— Тут!

— Я хотіла його бачити...

— А Василя Романовича немає вдома.

— Жаль,— нервово стиснула в руках сумочку.

— А хто ж ви будете і по якій справі? — запитала Марина. І враз спохватилася. Що це вона затримує жінку на порозі. Від розгубленості навіть не запросила до хати.— Та ви заходьте... Вибачте, не здогадалася відразу запросити.

— Дякую. Хоч, власне, не знаю, чи варто вас турбувати. Ми з вами навіть не знайомі,— переступила гостя поріг.

— Я дружина Василя Романовича.

— А я Маша... Може, Василь Романович розповідав вам про мене. Марія Михайлівна. З Москви приїхала. В Києві зараз проходить симпозіум медиків з питань вірусології. Так я оце у вихідний вирішила навідати Василя Романовича...

— Маша! Ну як же, знаю. Це ви врятували його від вірної смерті під час війни. Василь часто згадує вас.

— Він давно запрошував мене завітати в гості. А я все відкладала. А тепер ось прийшла невчасно, коли його вдома немає. Де ж він?

— У відрядженні. Знаєте, він непосидючий, як усякий художник.

— Творчий неспокій. Розумію. Хоч вам, як дружині, це завдає чимало прикрощів і клопотів.

— Я вже звикла. Хочте чаю або кави? — запропонувала Марина.

Гостя почувала себе незручно. Але ж не вертатися їй назад.

Вони сиділи за столом і не стільки смакували кавою, як говорили. Щоправда, розмова не дуже-то клеїлась, адже ще півгодини не знали одна одної. До того ж що там не кажи, а в якійсь мірі ніби суперниці. Хоч минулі літа давно затягли мохом усе те, що пробивалося в душі оцієї колись білявої дівчинки, а нині вже злегка посивілої жінки.

— А ви дуже схожі на ту юну рятівницю, яку Василь намалював на картині. І майже не змінились.

— Де там! Скільки літ пройшло.

— Коли б не ви, загинув би мій Василь,— сказала Марина підкреслено,— і не зустріла б я його. Хоч із великим запізненням прийміть від мене глибоку і щиру вдячність.

— Ну, що ви! Я вчинила так, як зробили б і ви на моєму місці. Хоч потім той лейтенант запав мені глибоко в душу. Та доля розлучила нас. Я рада, що в нього така мила дружина. Ви ніби сестра мені, й імена у нас схожі...

Марина Сергіївна усміхнулась. Ця відверта щирість сподобалась їй, як сподобалась і сама гостя. Інтелігентна, немолода вже, але красива жінка, чимось схожа на мальву, яка доцвітає своє літо.

— У нас з вами навіть однакова професія,— сказала господиня.— Я теж лікар.

— Я знаю. Василь Романович мені говорив. Ну от, бачите, я раз прислужилася лейтенанту Береговцю, а вам доводиться все життя... Бути дружиною художника нелегко.

«Звідки вона знає? — подумала Марина.— Чи, може, їй щось розповідав Василь. А може, просто здогадується».

— Всяке буває. Родинне життя у кожного складається по-своєму.

— Ви бережіть його,— вихопилося в гості, і вона густо почервоніла.

— Та бережу,— усміхнулася Марина потаємно. І вже тепліше додала: — Але хіба такого вбережеш? От узяв і помандрував з дому, вже більше двох місяців немає. А в нього серце слабе.

— Чого ж ви не поїхали з ним?

— Щоб не заважати... І потім у мене робота, двоє дітей...

— Ну хоча б на кілька днів навідали. Я б на вашому місці не витримала,— сказала вона відверто й просто.

— А я витримую. Витримую ще й не таке...— І враз закусила губу. Що це вона впадає у таку відвертість перед цією чужою для неї жінкою. І вже стриманіше перевела на інше: — Знаєте, художники — народ капризний. Треба дивитись, як за малим.

— Така вже наша доля жіноча. Мій чоловік лікар, професор медицини, не має справи з мистецтвом, а відтак і з усякими емоціями, а доводиться з ним клопота-

тись. Головне в родинному житті — стриманість, лагідність, доброта, взаємоповага. Щоб не напала на людей хвороба, яка називається черствістю душі.

«Невже вона знає щось про наші взаємини. Може, поділився з нею Василь під час зустрічі а чи в листах повідав»,— міркувала Марина. Хоча, власне, нічого такого ця Марія не сказала. Слова, мовлені нею, стосуються кожної сім'ї.

— Жаль, що Василя Романовича немає вдома. Він був би вам радий,— запевнила Марина.

— І я шкодую. Будете писати — передайте йому привіт від мене. А якщо приїдете в Москву, ласкаво прошу до мене в гості. Буду рада.

— Дякую. Скористаюся з нагоди.

— А де ж ваші діти?

— Подалися на Дніпро зі своїм товариством. Звісно, молоді, не сидиться їм удома.

— Хотілося б побачити, які вони у вас,— не криючись, сказала Марія Михайлівна.

В душі Марини ворухнулася жіноча ревність, а може, прихований жаль. Важко добрати.

Посидівши з годину, гостя почала збиратись.

— Не буду вас утруднювати. Погостювала трохи, вже й час іти.

Марина не стала затримувати її. Познайомились, поговорили трохи. А далі обидві відчули, що якась незрима смуга, через котру не можна переступити, ніби розділила їх.

Провела аж на східці. Розпрощалися тепло, Маша ще раз оглянулася з нижньої площадки, помахала рукою і подріботіла вниз. А Марина все ще стояла коло дверей, ніби в сні.

А може, ніякої гості й не було. Може, то просто наснилося їй від гіркої самоти.

15

Немає більшої радості для хлібороба, як докошувати останню ниву. Недарма ж у народі кажуть: «Кінець — ділу вінець». Жнива завжди клопітна справа. Часом вони тягнуться з місяць... Христич з досвіду знає, що на фініші буває найважче. Трапляється так, що все відразу дозріє — горох, ячмінь і пшениця та овес. Не знаєш, за що хапатися раніше. Добре, що вони в своєму

колгоспі «Надія» вже давненько взялися сіяти різні сорти пшениць — «одеську», «миронівську» і «охтирчанку», сіяли навіть яру, яка дозрівала трохи пізніше. Щоправда, на цю пшеницю дехто дивиться косо. Ще в п'ятдесятих роках склалася про неї негативна думка. Мовляв, маловрожайна культура. І відмахнулися від ярої, хоч треба було думати про виведення сортів більш урожайних. Бо ж часто трапляється так, що в сувору зиму вимерзає озимина. Чим ти засієш почорніле поле? Горохом, вівсом! Та то ж не той хліб. Отут би й виручала яра пшениця.

Раніше яра пшениця, яку вирощували на Україні, славилася своєю врожайністю, бо сіяли її на парах або толоках. А про хлібопекарські якості ярої знав увесь світ. Італійці купували в Росії мільйони пудів зерна, щоб виробляти славнозвісні макарони. А наші знамениті полтавські галушки! Їх варили з борошна білотурки. Так само, як і вареники. Бо тісто з ярої не глизяве... То чого ж нам відмовлятися від такої пшениці? Навіть тоді, коли вона дасть не тридцять, а двадцять центнерів з гектара. Справа не в отому валу, а в якості.

Всупереч деяким волюнтаристським рекомендаціям, голова колгоспу Жадан разом з агрономом Христичем сіяли в своєму колгоспі яру пшеницю. От і цього літа двісті гектарів колосилося.

Вже й ніч зайшла, а комбайни не покидають поля. Залишилося зібрати гектарів з тридцять — і кінець жнивам. Десь надвечір приїхав у степ Христич, розговорився з комбайнерами.

— Ну то як, хлопці, відзначатимемо завтра свято обжинків чи ні?

— І вночі працюватимемо, але жнива закінчимо,— сказав Назаренко.— Завтра неділя, хай вона стане хліборобським святом.

— Будемо вважати за честь, коли нам доручать скосити останні гектари,— попросив Юрко Байрачний.

— От і добре,— погодився Христич.

— Ночі зараз місячні, зоряні, само небо підсвічуватиме нам у роботі,— зраділо щебетала Гаїна, підіймаючись на комбайн.

— То я сьогодні скажу людям, що завтра в Кобзівці свято обжинків. І Гордію Васильовичу про це передам.

Тепла ніч пливе на зоряних парусах, пахне стернею,

жнивною курявою і дозрілістю врожайного колоса. Вночі працювати навіть краще, ніж удень. Не так спечно. Легко дихається під зорями. Дівчина горнеться до Юркового плеча... Їй трохи сумно. Бо кінчаються жнива. І не буде вона більше, як оце зараз, поруч з Юрком. Цілий місяць сплив, як один день... як одна ніч... Скільки щастя пізнала вона серед золотого шуму пшениць, скільки перепелиних пісень наслухалась і пісень власного серця...

Поволі виходять із жнивного поля комбайни. Веселі, збуджені, хоч трохи стомлені, комбайнери зіскакують на теплу землю і падають горілиць на запашні валки соломи. От і кінець жнивам.

Високі зорі миготять з глибин космосу привітно і клично... Десь там пролітають наші космонавти. Хто б подумав, що люди можуть злетіти так високо? Дивина, та й годі! Казка стала дійсністю...

Данило Карпович виводить свій комбайн з поля... Останню смужку пшениці підтинає Юрко Байрачний.

— Зажди хвилинку,— кладе йому на плечі руку Гаїна і проворно, як білка, спускається з містка. Забрела по груди в хліба, виривала стебла з корінням. Зв'язала снопик.

— Це нам на щастя! — сказала Юркові.— Поставимо на столі, коли буде наше весілля...

— Ох ти ж, розумнице моя! Добре придумала.

Ну от і все. Впали останні покоси, зашерехтіли стебла, як тихе зітхання літа. Юрій виводить свій комбайн на межник і глушить мотор. І раптом на поле спадає урочиста тиша. Літня ніч огортає вічним спокоєм землю. Тільки в нескошених просах усе ще видзвонюють в калатала перепели і кличуть стомлених жниварів до степових криниць напитися води...

— Ну ходімо! І ми ходім! — бере Гаїна під руку Юрка. І вони йдуть у налиті волоттям проса, забродять, ніби в літепло... І падають щасливі й стомлені на зелений килим, мов на теплу постіль.

Коротка літня ніч, зібравши свої волохаті темні сувої, відходить. На сході заголубів світанок. Назабаром він став рожевий, червоні протуберанці вдарили в небозвід, провіщаючи погожий день...

День свята обжинків, повний сонця і блакиті.

Все село зібралося на широкий вигін, і став він схожий своїм багатолюддям на святковий ярмарок. Коло

Будинку культури транспаранти горять написами: «Хвала роботящим рукам, що пахнуть хлібом!», «Привіт героям жнив!». А ось і вони, земні чудодії, виїжджають своїми машинами на розлогий майдан. Червоний оксамитовий прапор колгоспу з орденом Леніна коло древка... Веде той комбайн Данило Карпович Назаренко. Біля нього дві дівчинки в українських костюмах тримають снопи, оперезані мережаними поясами, прикрашені польовими квітами. Поруч з батьком сини — старший Володька і меншенький Василько.

За Назаренковим фрегатом, злегка похитуючись, іде «Колос» Юрка Байрачного. Ясночубий комбайнер у сорочці-вишиванці, поверх неї новенький синій комбінезон. Поруч Гаїна. Ну й дівчина!.. І тут своє щось придумала. На голові в неї вінок з польових квітів і колосся. На плечах червона косинка, поверх неї дві тугих коси. І вся вона мов жива блискавка в людській подобі. А далі перевалюються інші земні кораблі, міцно стиковані в дружній праці.

Урочистий гул, мов переможний рокіт танків, які тільки-но вийшли з поля бою. Він затопив увесь вигін, прибоєм стелеться до пам'ятника героям Вітчизняної війни, до гранітної стели, на якій викарбувано імена кобзівців — полеглих героїв.

«Ви чуєте нас, батьки і діди наші! — здається, лине над селом.— Не здолала ворожа сила нашої радянської сили. І немає переводу нашому великому роду. Це вже ми, діти й онуки ваші, ось на таких машинах множимо в труді невмирущу славу колишніх воїнів. Несемо вашу звитягу далі...»

І, здається, чують той віщий голос усі кобзівці, які полягли в далеких горах і долинах, по чужих країнах, на берегах Волги, Дніпра, Вісли й Дунаю...

Чує Карпо Назаренко, прізвище якого викарбувано на камені, хоч самого його поховано в Будапешті на горі Гелерт. І бачить він з вічності сина Данила і своїх онуків, які народилися на світ без нього, йому на зміну...

Чують радісні передзвони свята сини Григора Крутивуса — Яким, Семен і Михайло, сини баби Докії, Зозуленки — Максим і Олексій... Скільки їх тут увічнено на камені — Назаренків, Байрачних, Береговців, Оноприєнків, Жаданів, Кобзаренків.

Василь Береговець стоїть серед святкового натовпу

своїх односельців, наче на молебні. Потривожений рокотом моторів, сонячний день видзвонює на всі лади, ніби голубий орган. Зворушений художник бачить радісні людські обличчя, веселі усмішки і сльози на очах схвильованих удів...

А з трибуни до учасників урочистого свята звертається секретар парткому, агроном колгоспу Микола Христич. Говорить за себе і за голову колгоспу Жадана, який не може прийти сюди, лежить важко хворий на веранді і чутливо прислухається до урочистих оплесків, що долітають і до його хати.

Христич зачитує рішення правління й парткому, називаючи імена переможців жнив. Під звуки духового оркестру й схвальні аплодисменти присутніх юні дівчата одягають переможцям на шию вінки з колосся і пахучого різнотрав'я. Маленькі школярики обдаровують комбайнерів і жаткарів букетами чорнобривців, ромашок і жоржин.

Жінки перев'язують передовиків червоними полотнищами, ніби рушниками. Гаїна, оперезана широкою вогнистою стрічкою, застигла поруч Юрка. Здається, вони вже стоять на весільному рушникові, збуджені, трепетні й щасливі.

Найповажніші сиві хлібороби і жниці підносять Христичу тугий сніп золотого литва. Він низько кланяється, дякуючи за виявлену честь. Другий сніп, призначений голові колгоспу Жадану, люди несуть через усе село.

Береговець ніде й ніколи не бачив чогось подібного, хоч об'їздив півсвіту. Все на цьому святі було щиро й невимушено. Творилося священнодійство — фінал чудесної народної вистави під голубим небом. Усе це ще чекає свого художника, поета й композитора.

В душі він дякував своїй долі. Скільки цікавого побачив, доторкнувшись до джерел народного життя, скільки почув захоплюючих розповідей, в яких розкривається краса народного подвигу, велич звичайних буднів... «А все це могло пройти мимо мене, коли б я залишився в місті! Висиджував би цілі дні в майстерні, коло мовчазних, сірих полотен, намагаючись намалювати щось путнє. Та ще коли-не-коли ходив би на збори, вислуховував би балакунів, які змагаються між собою в пустому красномовстві і показній ерудиції. Відвідував би ще семінари, на яких запрограмовані лектори

з заяложених шпаргалок читали б лекції про життя-буття в збаламученому світі».

Зворушений Береговець рушив услід за депутацією, яка мала вручити святковий сніп пшениці Жаданові. Поважні діди і бабусі мовчки зайшли на подвір'я недужого голови. Забачили Гордія Васильовича на веранді. Він чекав їх, насторожено сидів у кріслі в святковому костюмі, при всіх орденах і медалях. Через силу звівся на ноги, підтримуваний дружиною,— щоб зустрічати людей стоячи.

— Вітаємо тебе, наш дорогий Гордію Васильовичу, святим хлібом. Поздоровляємо зі святом обжинків! Хай цей сніп завжди нагадує тобі про щедрість нашого поля і про невтомність наших роботящих рук...

— Спасибі вам, добрі люди! — хриплим голосом мовив Жадан і припав обличчям до колосся.

Він знав, серцем відчував, що це його останній сніп.

16

Серпневі ночі, настояні на сизих отавах і туманах, дихають пахощами зрілого літа. Високе темно-синє небо колише над землею загадкову мовчазність всесвіту. Іноді з глибин космосу спадають заблукалі вогнисті осколки, прошивають принишклий небозвід, немов ракети, і гаснуть серед нічного безгоміння.

Спить під зорями село.

А йому не спиться. Якщо й поринав у короткочасне забуття, то лише на часинку. І тоді до нього приходили сни не сни, спогади не спогади, якісь дивовижні видіння спліталися в єдиний клубок...

Бачив себе на війні, поруч з давно полеглими солдатами-побратимами. Обнімався з ними навхрест, радіючи від зустрічі. «То ви, хлопці, живі?!» — вигукував здивовано. «Живі, Гордію, живі!» Хоч були вони якісь задубілі й холодні, ніби щойно зійшли з пам'ятників. Разом з ними їв він з одного котелка солдатську кашу. То затягувався цигаркою з міцного самосаду, то раптом по тривозі біг в атаку в страшній вогненній хуртечі і, важко поранений, падав на землю. Розпечений шмат заліза сіконув його під саме серце...

А за хвилину він повертався з тих химерних сновидінь, прислухався до самого себе і чув, як давній холодний осколок з ворожого металу вперто і хижо прокра-

дався до серця, шматуючи судини... Шмат заліза з фашистської міни вчепився своїми клешнями в його тіло. Ще кілька таких ривків і — кінець...

Боявся поворухнутися, щоб раптом не обірвалось життя, яке висіло на волосинці. Тільки ж, мабуть, це не допоможе... О, знову ворухнувся осколок, різонув нестерпним болем. «Терпи, Гордію, терпи»,— звелів сам собі. Загадкові шерехи звідусіль обступили лейтенанта Жадана, який лежав на веранді. Здавалось, серпнева ніч хотіла щось розповісти йому наостанку. Рипів вузлуватий ясен над хатою від тихого повіву вітру чи, може, від старості. Потемнілі соняшники росли на причілку, ніби й не соняшники, а давні фронтові друзі, які посходилися до нього і сумовито хитали головами. Шорстке листя шерехтіло, наче скаржилось на свою долю, що скоро воно засохне, відімре і обернеться на прах... З капустяних грядок несло млосним запахом гвоздик і чорнобривців. Може, завтра вони заплетуть свої жовті оксамитові голівки у скорботний вінок, який в'янутиме в нього в узголів'ї?

На леваді раптом озвалася перепілка, запідпадьомкала сумовито. Про що вона співає? На що скаржиться? Може, хоче розповісти людям про свою печаль, що ніде їй у полі сісти, ніде гніздо звити, малих діток прокормити...

В душі він пожалів перепілок.

Відлунало лагідне і ласкаве тьохкання, і натомість озвався в березі в молодих отавах деркач. Його спів схожий на тривожний поклик долі. І Гордієві Васильовичу чомусь здалося, що то дзенькнула щербата коса, яку мантачила сама костомаха...

Важка роса опадала з листя і перестиглих вишень і губилася в спориші, немов кришталеве намисто. А може, то ніч-мати плаче холодними слізьми, прощається з ним на світанку.

Чи діждеться він сходу сонця? Чи отак передсвітом відійде в небуття з росою, з туманами, з тривожними скриками перепелів? Покликати б дружину. Сказати б їй останні слова на прощання. Але навіщо тривожити її сон. Вона, бідолашна, й так вибилася з сил за багато днів його недуги. Нехай поспить... Удосвіта солодко спиться здоровим людям. А важкохворі в цю пору здебільшого відходять у вічний сон.

Нестерпно боляче кольнуло під серцем. Знову повер-

нувся той проклятий залізний павук, ніби розізлився на старого солдата за його терпіння, поворухнувся вдруге, насідаючи на хворого ще з більшою люттю. «Ах, ти так? Уп'явся в моє тіло і мучиш мене!.. Хочеш довести, що війна не скінчилась. Я знаю, ти хочеш, щоб я виявив свою слабість, благав тебе змилуватись. Не діждешся, тричі прокляте німецьке залізо!» — прошепотів він спраглими губами і через силу змахнув долонею холодний піт з крутого чола.

Тоді ненависний осколок рурської сталі, давній зачаєний згусток смерті ворухнувся втретє, ніби розпеченими ножами шименуло по всьому тілу... В старого лейтенанта потемніло в очах, у грудях забракло повітря. Він хапав його пересохлим ротом. Але хижий осколок виріс до таких розмірів, що своїми клешнями перехопив подих, здавив серце, не відаючи про те, що водночас з людиною загине і він, проклятий.

Чорні соняшники сколихнулись біля причілка, немов скинули свої картузи фронтові побратими, що прийшли до нього на останнє прощання. Лейтенант Жадан через силу звівся на лівий лікоть, махнув їм правою рукою і відкинувся навзнак. І вже нічого не чув і не бачив. Ні перепелиного плачу, ні скорботних соняшників з похиленими головами. Ні зорі, що зірвалася з неба і впала за Пслом у холодні, сиві отави.

Опадали з неба роси на сади, на городи, на густі спориші. Ніч оплакувала ще одного солдата, що понад тридцять літ жив між живими і мертвими і ось тепер відійшов з цього світу, не дочекавшись сходу сонця. А воно вже поспішало з'явитися на багрянім небокраї, розливаючи над землею живий і вічний вогонь.

Разом з сонцем схопилася з постелі Ганна Дмитрівна і відразу ж подалася на веранду. Як там Гордій? Може, ковдра сповзла, вкрити треба... Як же вона міцно спала цієї ночі, жодного разу не навідалась до хворого.

— Гордію! — озвалась лагідно, переступивши поріг.— Ти спиш, Гордію?

У відповідь ні слова, ні поруху.

— Гордію! — вже не сказала, а скрикнула дружина, охоплена страшним передчуттям, і кинулась до нього. Він лежав ще теплий. Тільки на крутому безкровному чолі вже тремтіла холодна роса.

Ганна Дмитрівна заридала і впала перед ним на коліна.

Все дворище покійного голови зарясніло людьми. Прийшли сюди старі й малі, щоб віддати останню шану тому, хто був не просто шанованим керівником колгоспної Кобзівки, а дбайливим батьком, мудрим наставником і порадником, дорогою, найріднішою для всіх людиною.

Кобзівка оплакувала Гордія Васильовича Жадана. Він лежав у просторій світлиці, вікна якої були розчинені навстіж, і теплий ласкавий вітер, прилетівши з поля, приніс йому запах стерні і свіжоскошеного жнив'я. На столі в узголів'ї стояв тугий сніп пшениці, який недавно урочисто піднесли Гордію Васильовичу в'язальниці на знак великої поваги. Золотавий сніп був перев'язаний червоною і чорною стрічками. Здавалось, він стояв у почесному караулі коло небіжчика.

Мимо труни проходили опечалені кобзівці, клали вінки, пучечки квітів, і лягали на домовину червонобрунатні, жовті й фіолетові жоржини й айстри, пахучі гвоздики й оксамитові чорнобривці. Вінки пахли хвоєю і терпкою живицею, що стікала з недавно зламаних гілок.

Над покійником у чорній жалобі стояли дружина, близькі й рідні, востаннє вдивляючись у знайомі до болю риси дорогого обличчя. Хоч воно змінилося відтоді, як смерть залишила на ньому свою холодну печать. Бліде лице витяглось, високий крутий лоб став ще випуклішим, а сива чуприна нагадувала вилиняле під сонцем і вітрами ковилу. Біля труни на червоних подушечках лежали ордени й медалі, бойові й трудові, якими Вітчизна удостоїла гвардії лейтенанта Жадана. Три ордени Слави відсвічувалися золотом і сріблом, мов три зорі... Два ордени Вітчизняної війни, орден Леніна, Трудового Червоного Прапора, а вслід за ними золоті розсипи медалей. А може, то виблискували оті вогнисті осколки, які недавно падали вночі з неба, як останній спалах життя.

Не соромлячись сліз, плакав дід Григор: «Ех, Гордію, Гордію, наздогнала тебе розпроклята німецька куля... Прощай, наш лейтенанте, а вірніше — полковнику в довічній відставці...»

Дмитро Якович Яременко приніс вінок, сплетений з дубового листя і хвої,— на ньому горіли квіти безсмертників. Він поклав його як дар життя до ніг Жадана і застиг у німій скорботі.

Байрачний з Береговцем стояли в узголів'ї, налиті по вінця печаллю. Василь Романович ловив себе на думці, що в ньому навіть зараз живе художник. Хотілося запам'ятати все це до найменших подробиць. Чому б не намалювати картину, відбивши на полотні похорон старого солдата? Згадалася картина художника Мурашка «Похорон кошового», яку він не раз бачив у Київському державному музеї українського мистецтва. Похоронна процесія виходить з темно-зеленого лісу. Попереду сивовусий козак з білою головою. За ним козаки на молодих плечах несуть труну з небіжчиком, прикриту червоною китайкою. Над нею розвівається малинова хоругва, під якою запорожці не раз ходили в бойові походи. А далі скорботна юрба січовиків з піднятими догори списами і бунчуками.

Хіба цей Гордій Васильович Жадан не був для кобзівців за своєрідного кошового? Він водив своє кобзівське товариство в бої не з шаблями й піками, не з мушкетами, а з косами й вилами, з плугами і ралами, з тракторами й комбайнами, виборюючи найдорожче в світі для людини — хліб!.. Хліб, який є символом життя, в якому навіки поєдналися сонячна живиця і земні соки.

Все довкола повите мовчазністю і сумом. Гордій Васильович заповідав поховати його без музики і промов, як хоронили побратимів на війні...

Христич стояв коло труни названого батька в зажурі. І пригадалася йому остання зустріч з Гордієм Васильовичем.

«Хочу висповідатися перед тобою, сину... Маю тяжкий гріх на душі. І досі палить мене сором за те, що наробили ми під час великого перелому. Скільки безвинних людей покалічили, завдали горя і руйнації нашому селу».

Він говорив тихо, час від часу заплющуючи очі, на які вже впав туман наближаючої смерті. Потім потягся рукою під подушку, витяг звідти цупкий зошит, простяг висохлу руку.

«Ось тут склав я список тих хазяїнів, яких ми в тридцятому році вивезли з Кобзівки на край світу... Серед них були і безвинні хлібороби, трудяги нашої землі. Розметала їх лиха доля по Сибірах. Де тільки й немає нашого українського брата».

І знову замовк, перевів подих.

«Обіцяй мені, Миколо, що занесеш до Книги Пам'яті всіх цих людей, які безвинно постраждали, щоб пам'ятали про них кобзівці».

«Обіцяю, батьку»,— заприсягнувся він.

«Постав на сільському цвинтарі великого дубового хреста і нагорніть там символічну могилу землякам нашим. Обіцяй, сину».

«Обіцяю, батьку».

«І третє моє прохання — зроби все, сину, щоб не опустіла наша Кобзівка, щоб не розбіглися з неї люди по всіх усюдах, а трималися своєї рідної землі. Коли треба буде — воюй за родинне гніздо наше, за людей наших, не здавайся всесильним чиновникам. Поклянися, сину».

«Клянуся, батьку».

Гордій Васильович безсило відкинув руку на бік, а в очах його сплеснула іскра і згасла під віями. То була мить останнього прощання...

І ось тепер настав час,— коли небіжчик мав покинути рідну хату і подвір'я... Домовину, оббиту кумачем і чорним крепом, встановили на кузові автомашини, відкинувши борти, засипали автомобіль вінками, сплетеними з квітів, пахучого зела і хвої. Похоронна процесія рушила з подвір'я вулицею, важкою ходою посувався засмучений жалобою людський натовп... Червона труна горіла на сонці. За нею несли пурпурове знамено, на якому біля древка сяяв орден Леніна, здобутий кобзівським колгоспом у нелегкій боротьбі за врожай. Ішли бригадири, механізатори, доярки, ланкові, сповнені смутку. Йшли старі діди і бабусі. Бабка Докія несла в руках кетяги вже побурілої калини і чорну кашемірову хустку, щоб покласти це на віко труни, як останній знак прощання... Ішли й музиканти кобзівського духового оркестру. Тільки мовчали їхні срібні й мідні труби, вщерть налиті невимовною скорботою.

Кобзівці проводжали Гордія Васильовича в останню путь. Несли не на кладовище, що туманіло на околиці села, а в широкий степ на Солдатське поле, виконуючи останню волю небіжчика, який хотів повернутись до своїх побратимів. А ще бажав Гордій Васильович, щоб не відокремлювала його огорожа від рідного поля, на якому він народився, виріс, з яким зжився навіки. Навіть мертвий він волів, щоб над ним шуміли жита й пшениці, витьохкували перепели і жайворонки сіяли ніжні звуки своїх пісень.

Позаду залишилось село. Високі тополі гнулись на вітрі, як печальні вдови. Осідала курява на степовій дорозі, потривожена тисячами ніг жалóбної процесії. На межнику поблизу лісової смуги автомашина зупинилася. Друзі й товариші підняли труну і понесли Гордія Васильовича через Солдатське поле. Здавалося, він плив у червоному човні до зелених дубочків, що стояли в осмуті, мов воскреслі солдати першого грізного року війни. Поблизу дубків височіла кам'яна гранітна брила, під якою спали вічним сном фронтові товариші й друзі Жадана. Тут, на цьому охопленому вогнем бойовищі, вони прийняли свою смерть гіркої лихолітньої осені. Поруч з гранітною стелою чорніла глибока яма. В неї мовчки опустили кобзівці тіло Гордія Васильовича. Над полем стояла скорботна тиша. Лише де-не-де хлипне хтось, зойкне здавлений крик. Над могилою звівся Христич. Стояв простоволосий, готуючись сказати останнє слово.

— Дорогий Гордію Васильовичу! Скільки раз ви були на цьому полі. І як воїн, і як хлібороб, і як великий добродій... Вже відчуваючи наближення смерті, ви хотіли зустрінути свій кінець серед житів і пшениць. Ми привезли вас, батьку, на ваше поле, на Солдатське поле... Вволили ваше останнє бажання кобзівці... Спіть спокійно, дорогий наш Гордію Васильовичу. І нехай над вами завжди буде мирне небо і довкола шумітимуть жита й пшениці. Зелені дуби стоятимуть біля вас, немов почесна варта. Хай м'якою і теплою буде вам наша рідна земля...

Поховали кобзівці свого голову без надривного плачу духового оркестру і рушничних пострілів, як заповідав Жадан. Не хотів небіжчик тривожити степової тиші і мирного неба. На свіжій могилі Байрачний і Христич поставили високий, тугий сніп пшениці, який ще недавно подарували кобзівські жниці з побажанням дожити до нового врожаю. Та ба, це був останній сніп Жадана. Хто б подумав, що він стане обеліском на його могилі.

Баба Докія обв'язала той сніп темною терновою хусткою, поклала на гробик багряні кетяги калини і за давньою звичкою перехрестилась: «Спи спокійно, Гордію». І мовчки відійшла від могили, засипаної квітами.

Поволі натовп розійшовся, і кожен, хто повертався

в село, ніс у своєму серці важкий смуток. Надвечір коло гранітного пам'ятника залишився лише золотавий сніп, кидаючи на стерню довгу пелехату тінь. До викарбуваного на камені списку полеглих солдатів додалося ще одне ім'я — «Жадан Гордій Васильович». То нічого, що прийшов він сюди із запізненням через багато літ. Він жив ці роки поміж живих і мертвих, як непогасна пам'ять...

Молоді дубочки щось лопотіли, промовляючи до вітрів, здавалось, вони говорили до неба й сонця, що будуть довічно стояти ось тут, на Солдатському полі, в почесній варті.

НА ОСІННЬОМУ ПОРОЗІ

1

Автомашина летіла крізь ліси. Здавалося, ніби тут і не було дороги. Дуби, берези, осики й сосни стояли стіною, і він уперше прокладав серед зелених хащ широку просіку. Хоча ні, дорога була, але вона губилася поміж заростей, відкривалася лише за сотню метрів і зразу ж змикалася позаду, ніби її заступали сполохані дерева.

Береговець мчав на Ковалівку. Вона лежала десь там, за лісами й борами, в сусідньому районі, в якому йому колись доводилось бувати. Давно, дуже давно, коли Василеві було років з десять, батько возив його в це село на ярмарок. Пригадує: одягся він тоді в крамні штани. Вперше випросив у матері ту обновку. Коли б знаття, краще б їхав у старих полотняних штанцях. Сидів на возі, розглядав ярмарок, святкові юрби людей. Потім захотілося зіскочити на землю, а воно трісь — і розпанахав холошу нових штанів об цвях, який стирчав на полудрабку. Мало не заплакав з горя.

Але що це горе порівняно з тим, яке нині давить його за горло, не дає спокійно спати. Відтоді, як довідався він від баби Докії, що поліцай Карпо Голуцвай живий, не знаходить собі місця. І біль, і гнів, і бажання помститись над убивцею розпирають йому груди. Він має на це право! Має!.. Ні давність злочину, ані те, що Голуцвай відбув покарання, не може бути виправданням лиходію. Перед ним, сином Романа Береговця, той Карпо не спокутував свого злочину, страшного гріха... І от він, Василь, єдиний, хто вцілів з роду Береговців, їде до зрадника і вбивці, щоб здійснити помсту.

Зранку випросив у Байрачного автомашину. «Куди це ти зібрався?» — запитав той, помітивши його знервованість і неспокій. «Та хочу провідати одного знайомого. Давно не бачились». Добре, що Сергій не допитувався. Хоча з усього видно — відчув його душевний стан.

Зеленкувата «Волга» летіла крізь ліси. Нарешті вона

вихопилася на луки, за річкою виднілася Ковалівка. «Спочатку заїду в сільраду, довідаюсь, де він живе, той Голуцвай»,— вирішує Василь Романович. Але в сільраді нікого не застав. Тільки в сусідній кімнаті, де містилася пошта, перебирала газети якась жінка. Напевне, листоноша. Довелося звернутися до неї.

— Голуцвая питаєте? А хто ж він вам буде? Знайомий чи родич? — відповіла молодиця запитанням на запитання, як справжня полтавка.

— Знайомий. Давно бачились, захотілось зустрітися.

— Та як вам сказати. Живе він аж під лісом, бо лісникує... Якщо ви мене підвезете на той куток, край села, то я вам і хату Голуцваїв покажу.

— Гаразд, сідайте, поїхали.

Жінка зручно вмостилася на задньому сидінні, поклавши сумку з газетами на коліна.

— А ви, видать, здалека. Чи не слідчий, бува?.. За Карпом здавна грішки водяться. Він з поліцаїв... Живе на одшибі. Наляканий. Як у селі появиться хтось з району чи області, відразу тікає в ліс. Думає, що за ним приїхали.

— Чого ж це він такий полохливий?

— Не знаю. Люди кажуть про таких: «На злодієві шапка горить». Цей горбань, побий його грець, чорну душу має. Звиняйте, що я так кажу. Може, він ваш приятель, а я розпатякалась...

Вони доїхали мало не до Голуцваєвої хати, яка ніби вросла в чагарі, а високим парканом відгороджувалася од села. Жінка проворно вискочила з машини і, перекинувши сумку через плече, подалася по дворах. А Береговець натиснув на клямку хвіртки до обійстя Голуцвая.

— Хто там? — озвався з-за паркана жіночий голос, і враз хрипко загавкав собака, сердито забряжчав цепом.

— Свої! До лісника Карпа Голуцвая в мене діло.

Жінка неквапно возилася із засувами і відчинила. Собака заметався на прив'язі, як скажений. Біля повітки на току розпанахані снопи жита, деякі були вже обмолочені. Два ціпи лежали на соломі.

— А де ж хазяїн?

— Та немає,— відповіла Федора, ховаючи очі.

— А тільки що гупало два ціпи,— спіймав її на брехні Береговець.

— Пішов до лісу, щоб, бува, там чогось не вкрали...

За стіжком майнула чиясь тінь, і Береговець помітив той порух на спориші.

— Ану, Карпе, виходь. Чого ховаєшся?

Діватись було нікуди. З-за стіжка не вийшов, а викотився низенький горбань. Велика голова сиділа на широких плечах, немов гарбуз. Ця схожість посилювалася ще й тим, що з лівого боку череп був вдавлений,— напевне, сліди якоїсь рани. У Карпа спереду горбик випирався на грудях, немов у півня, а ззаду ще більший. Той горб, немов тягар, гнув його до землі. Мишасті маленькі очі злякано шастали, сині губи тремтіли.

Так, це був він, Карпуша, якого Береговець пам'ятає змалку. Жили Голуцваї на сусідній вулиці. Батько — дука на всю губу. А син — каліка. Ще малим батько турнув з воза, і хлопець перебив собі хребет. Коли ліквідовували куркулів як клас у тридцятому році, громада пожаліла калічку, і на пропозицію Романа Береговця малого залишили в селі, віддавши до колгоспного інтернату. Мале Голуцвеня росло зачаєне і якесь дикё. Мабуть, затаїло в душі злобу за те, що його зобидило життя. Ровесники Карпові вже й парубкують, з дівчатами ходять, одягаються в святешні костюми, а він, насуплений, носить за плечима свій горб.

Ожив Карпо лише тоді, коли на Україну прийшли гітлерівці,— зодяг чорну форму, картуз з кокардою, а головне, замав німецький автомат. Став поліцаєм і вже зганяв свою лють на всіх кобзівцях, мстив і за батька, і за себе, і за своє каліцтво.

Карпо оторопіло стояв біля стіжка.

— Ходімо до хати,— звелів йому Береговець.— Маю до тебе діло!

— А ви, той, звідки будете? І що за чоловік? — пробелькотів господар заїкаючись.

— В хаті й розкажу.— І вже повернувся до Федори: — Ви можете бути вільною. Ясно?..

Це було сказано таким тоном, що Федора подумала: цей чоловік не інакше, як прокурор. До того ж приїхав на легковій автомашині. Виходить, велика шишка. Коли б не забрали її Карпа. Три роки як живе вона з ним, прийняла в прийми. Скучно самотній без чоловіка. Хоч і з ним, правда, невесело. Якщо й заберуть, то бог з ним. Така, знать, її доля.

Зайшовши до хати, обидва присіли на лаві. Береговець запитав:

— Ти що, Карпе, мене не впізнаєш?

— Не можу знати, гражданин начальник,— схопився він, давня звичка давалася взнаки.

— Я помста і кара твоя! — і Береговець ступив крок до Голуцвая.

Горбань злякано блимнув очима, довгі руки його тремтіли.

— Я Береговець! Син того Береговця Романа, з якого ти... напівмертвого стяг чоботи на крижаному Пслі... Якого потім вислідив. Привів до хати поліцаїв, щоб згубити моїх батьків.

Горбань зіщулився, припав до столу, став ще менший. Тільки горб його ніби поповз догори, як колючки на переляканому їжакові.

— Розказуй усе по порядку. Хочу знати правду, хоч мені й гірко це чути. Але я син, а заодно й суддя твій.

— Я вже карався за той злочин. Відразу ж після війни понад десять літ гибів на Колимі...

— Ти відсидів ці роки як зрадник. А ти ще вбивця і маєш заплатити власною смертю за смерть моїх батьків.

— Я не вбивав... Чоботи хотів узяти, це вірно. Стріляли німці й поліцаї. І потім це було так давно. Час списав усе.

— Ні, такого злочину час не списує. І ти не викручуйся, сволото!

Береговець не міг стримати гніву, підійшов до горбаня, схопив його правою рукою за карк так, що той захрипів, посинів, закотив очі під лоба.

— Задавлю тебе, як собаку, коли не розкажеш усього, мов на сповіді. Я й так усе знаю — про батька, матір і про Катрусю... Ти її згвалтував, ти занапастив мою сестру!

Карпо від тих слів зовсім скис. Цього йому ще не говорив ніхто й ніколи. Звідки ж цей Василь довідався про Катрю? Чи вона сама прийшла з того світу і розповіла про те, що давно відбулося на березі Псла?..

— Винуват,— прохрипів Карпо.— Лихий попутав. Німці знівечили мені душу. А тілом я й без них був калікою. Батько турнув мене малим з воза... Відтоді й ношу горба.

— Ти мені, бандюго, про мого батька кажи, а не свого згадуй!

— А що тут казати. Стріляли німці й поліцаї, і я стрі-

ляв. Невідомо, чия куля скосила вашого батька й матір. Я й на суді про це розповідав... От клянусь, мов перед богом.

— Ти вбивця! Ти вислідив мого батька і привів до нашої хати німців і поліцаїв. Ти гвалтівник! Розповідай, де наглумився над Катрусею. Де? В якому місці кинулася вона з берега у вир?

— Неподалеку від криниці,— зашавкотів Карпо.— Там чорторий, а по той бік ріки Паськова круча...

Береговця ніби блискавкою ударило в саме серце. Та це ж те саме місце, де оселився він у своєму курені. Чи не Катря покликала його до себе?..

«Катрусю, Катрусю, дорога сестричко,— простогнав у розпуці.— Бідолашна ти моя. І оця гидота шматувала твоє молоде тіло, осквернила твою чисту душу».

Важко було стриматися. Та й навіщо! Чорт з ним, що буде, те й буде. І він з усієї сили розмахнувся і вдарив горбаня в пику.

— Це самосуд! — заволав Карпо.— Ви не маєте права!

— А ти, собако, мав право вбивати мій рід? Ти давно мусиш гнити в землі, негіднику, а ти живеш поміж людей. Так от запам'ятай: тобі не жити! Зрозумів? Або завтра я приведу сюди міліцію... На цей раз ти тюрмою не відбудешся.

Карпо припав головою до столу, мов до гільйотини. «Рубонуть би по оцій потилиці — і всьому кінець»,— подумав Береговець.

Він підвівся з лави в страшному гніві і, вже виходячи з хати, сказав:

— Я знаю й про те, що ти видав наших солдатів, які ковалися в ожередах і копах під Кобзівкою. Через тебе загинули вони в огні тієї страшної ночі. Через тебе, негіднику...

«Звідки він усе знає?..— затіпався, наче в пропасниці, Карпо.— Не минула мене лиха година. Навіть тоді, під час того далекого суду, вдалося приховати свої злочини. Осудили як рядового поліцая. Здавалося б, час затягне все трясовиною. Аж воно ні. Пропав ти, Карпе, пропав! Тепер уже не викрутишся...»

Береговець, не оглядаючись, вийшов з хати. Глянув у бік Федори, яка тулилася коло стіжка необмолоченого жита, підійшов до машини і, завівши мотор, рушив вулицею.

А Федора кинулась до хати, щоб довідатися, що з Карпом. Він сидів одерев'яніло коло столу під похмурими образами, тільки губи його тіпались. «Тікати треба, тікати... Але куди? Спіймають, знайдуть! Знову запроторять бозна-куди... Вдруге я цього не переживу...»

— Що з тобою, Карпе?

— Пропав я, Федоро. Завтра, мабуть, заберуть до тюрми...

— Господь з тобою! А хто це був, прокурор чи слідчий?..

— Прокурор. Та ще який прокурор. Мертвою хваткою взяв мене за горло. Ой, пропав я...

Вночі Карпо Голуцвай метався на ліжку, не міг заснути. Все ввижався йому Роман Береговець — лежав він на кризі роздягнений і роззутий... То стояв, розстріляний, на воротях. Стара Береговчиха повзла по снігу, заливаючись кров'ю, Катря випливала з води, з чорного виру, щось кричала, видно з усього, кликала свого брата, щоб помстився за них.

Мертві оточували Карпа звідусіль... Насувались обгорілі солдати з вогненного поля, того самого, яке німці мали йому віддати в нагороду за те, що видав оточенців.

А ще бачив він далеку, оповиту холодними сивими снігами Колиму. «Я цього не переживу»,— хлипав серед ночі, сповнений тваринного страху.

Потім устав з холодної постелі. Тихо крадучись, щоб не розбудити Федору, взяв у комірчині віжки, подався далі від хати. У глибині садиби, яка зливалася з лісом, глухо шумів розкарякуватий дуб. На нього й закинув Карпо вірьовку. «Тільки не тюрма, не заслання! Я вам не дамся до рук»,— шептав холодними губами. Накинув петлю на шию. Вибив з-під ніг стовпчика і повис на гілляці, немов трухлявий корч.

Вранці прокинулася Федора, глянула туди-сюди — нема чоловіка. Вийшла на подвір'я і, забачивши його на дубі, заголосила. «Ой боже ж ти мій, боже! На кого ж ти мене, Карпе, покинув?» — затужила по-жіночому, скликаючи людей.

Тільки на третій день довідався Береговець від Байрачного про те, що в Ковалівці повісився колишній кобзівський поліцай Голуцвай.

— То я його скарав,— сказав глухо.— Настигла вбивцю відплата.

— Як це ти?

— А так! Поїхав до нього і поговорив сам на сам.

І більше нічого не сказав Василь Романович. Про свої відвідини Голуцвая він не сповістив у міліцію. Не поспішав, давши можливість злочинцеві самому виконати над собою смертний вирок.

Того вечора художник довго блукав отавами, сидів у зажурі під кущем калини над криницею. І мовчки говорив з дорогою сестричкою.

Здавалося, вона випливала з чорного виру на побачення з братом після довгої розлуки.

Жаль, що це лише здавалось. І Береговець шкодував, що в наш час немає русалок...

2

Не встигли закінчити в колгоспі збирання хліба, як несподівано навалились раніше встановленого строку нові, так звані зелені жнива.

Кобзівці ще докошували просо й гречку, збирали кукурудзу на силос, готували поле під озимину, а подекуди вже почали й сіяти.

Новообраний голова колгоспу Микола Христич планував, щоб за сухої погоди вивезти коноплі на завод. Наморочилися з ними люди, доки зібрали, вимочили в копанках, просушили в горстках на березі. Побоювались: лине дощ — зіпсує тресту, треба вихопити за години.

Та сталося непередбачене. Попередили його в райкомі, як і всіх голів колгоспів, щоб наступного дня розпочали копання цукрових буряків. За графіком і вони повинні вивезти на завод понад три тисячі центнерів.

Це збирання завжди розпочинали в кінці вересня. До того часу корінь набереться сили. Але площа цукрових буряків у багатьох колгоспах чимала, а машин бракує, не вистачає робочих рук. Через те збирання затягувалось аж до морозів. Чимало врожаю залишалось у грунті.

І от зараз порядком експерименту почали копати буряки майже на місяць раніше. Знайшли вихід. Кореням ще б порости, набратися ваги й цукристості. Але ж ні, копай, вези на цукроварні. А заводи до цього не всюди й готові. Та й прикро: адже не дозрів буряк. Викопаєш його з землі... Дні стоять теплі, навіть спекотні, зів'яне бурячок, стане немов капшук. Зате виконується план

збирання... Хтось відрапортує достроково, хтось одержить похвалу й нагороду.

«Спробуй тут не послухатись,— досадував Христич,— коли все затверджено, розписано, кому і скільки впорати в гектарах і центнерах, кому на які заводи везти сировину». І доводиться робити це всупереч своїм переконанням і здоровому глуздові... Той, хто опирається, може одержати догану вже на третій день.

І все ж Христич спробував виявити непослух:

— Дозвольте нам розпочати копання хоча б на два тижні пізніше.

— Про це не може бути й мови. Графік є графік,— відповіли йому в райкомі.

— Наш колгосп, як відомо, крім зерна та цукрових буряків, вирощує таку важливу технічну культуру, як коноплі. І немало — понад п'ятдесят гектарів. Ми зібрали, вимочили й висушили тресту, яку треба негайно відправити на завод. Пройде дощ, намочить коноплі — і все піде прахом. Щоб запобігти цьому, ми прийняли рішення на правлінні: в неділю, незважаючи на вихідний день, мобілізувати всіх людей, весь транспорт і вивезти коноплі...

— Ти що ж, рішення свого правління ставиш вище від постанови партійних директивних органів?

— Але ж ми не передбачали, що цукрові буряки будуть копати так рано і саме в цей день, цебто в неділю.

— Треба переграти все наново. Не задирай носа, Христичу. Ти не Жадан. Те, що прощали йому, того тобі не подарують,— не таким, як ти, обламували роги.

— Я можу запевнити, що через кілька днів ми увійдемо в графік. Зрештою, дайте нам один день, до того ж вихідний, щоб вивезти коноплі,— впрохував Христич.

— Який він вихідний! У сільському господарстві немає вихідних,— заперечив той керівник.— Ти що, хочеш, щоб через твою впертість мені, а може, й секретареві райкому вліпили виговоряку...

— Я хочу, щоб ви керувались розумним хазяйським розрахунком, а не лише вказівками згори...— не погоджувався Христич.

— Наше господарство планове, і нема чого тобі розводити антимонію,— відрубав районний начальник, давши зрозуміти, що розмову закінчено.

Повернувшись до Кобзівки, Христич порадився з Байрачним. І вирішили не відміняти ухвали правління, вивезти в неділю коноплі, а буряки почати копати наступного дня, в понеділок. Для цього мобілізували весь транспорт. Зранку автомашини і понад сорок підвід рушили на Красногорівський завод — везли гори конопель. А десь перед обідом до села нагрянуло начальство. Не районне, а з самої області. Довідавшись про непослух голови колгоспу, інструктор обкому Деркач накинувся на Христича з такою лайкою, від якої вуха в'янули.

— Ти, сякий-перетакий, чому зриваєш копання буряків? Чому не дотримуєшся графіка?

— Коноплі теж потрібні державі... Нічого не станеться, коли ми почнемо бурякозбирання на день-два пізніше. А коноплі можуть загинути.

— Що ти мені торочиш? Про твої коноплі не було ніякого рішення, а про буряк... є надзвичайна постанова.

— Не одними рішеннями живе людина. .

— Товаришу Христич, не заривайся! Ти новоспечений голова колгоспу, а після цього навряд чи залишишся ним.

— А я й не набивався. Я агроном і дію як агроном... виконуючи волю правління і всієї громади.

— Ну, тоді начувайся, сьогодні ж про твої вибрики стане відомо в обкомі партії.

— Я й сам можу сповістити.

— Ти що, хочеш, щоб тебе витягли на трибуну — купину бурякової гички, як колись диканського голову колгоспу на чорноземну брилу? — строго запитав Деркач.

— Ні, не хочу.

— Отож-то. Але коли впиратимешся, як віл, то дограєшся.

І згадалося Христичу, як кілька років тому, коли в області тільки впроваджувався новий метод безвідвального обробітку грунту, дехто з голів колгоспів і агрономів неохоче приставав на те нововведення. Мовляв, це повернення до дідівських способів хазяйнування. Землю треба орати глибиною на двадцять п'ять — тридцять сантиметрів. Для цього й техніку могутню маємо. І орали, вивертали тракторними плугами глиби, більші за чемодани. Осінь видалася того року суха. Вже й сія-

ти озимину час, а оті брили на зораному полі нічим і ніяк розбити не можна. Не будеш же кидати насіння в таку ріллю.

Ті, що послухалися вказівок, зорали площу мілко або просто пройшлися по стерні дисковими боронами, виграли. Вже й озимину посіяли. А любителі глибокої оранки мало не кусали собі лікті.

Щоб провчити противників нового методу, обком партії зібрав нараду голів колгоспів і агрономів в одному диканському колгоспі. І не де-небудь, а на полі, на отій самій ріллі з чорними грудомахами, схожими на вулканічне каміння. Голову колгоспу змусили стати на найбільшу брилу і доповідати учасникам наради про хід осінньої сівби.

І сміх і гріх. Присоромлений голова виліз на оту «трибуну» і не знав, що говорити. Поле, захаращене зачерствілими скибами, сказало все досить красномовно. Пізніше, після дощу, сяк-так розбили те груддя, посіяли з горем пополам. А наступного року зібрали на тому полі на шість центнерів нижчий урожай, ніж на площах, яких взагалі не орали. Це був предметний урок для багатьох голів колгоспів і агрономів. Невже отак і треба вчити нашого брата,— в душі сумнівався Христич, хоча сам він був за вміле поєднання глибокої оранки і поверхневого обробітку грунту. Тут треба зважати і на особливості осені, коли дощів випадає мало, і на забур'яненість поля.

Непокоїли погрози Деркача. «Невже мене можуть витягти на «трибуну» — купу бурякової гички?.. Адже я не консерватор. Я відстоюю господарські інтереси колгоспу». Проте не всі так думали. На кожну справу, як правило, є принаймні дві точки зору. І в цьому невдовзі переконався Христич.

Тільки надвечір того клопітного недільного дня з міста повернулися автомашини й підводи. Відвезли коноплі на завод, і дуже своєчасно, бо смерком пішов рясний грозовий дощ. Христич радів, що врятував коноплі, хоч на душі було тривожно. Деркач слів на вітер не кидає. І справді, пізно ввечері в Кобзівку надійшла телефонограма — Христича викликали до високого начальства. Ледь засіріло, він уже виїхав своїм газиком до Полтави. О дев'ятій був у приймальні начальника управління сільського господарства. Але там його попередили, що хоч телеграму підписав начальник відом-

чий, а насправді його викликають до секретаря обкому партії.

Не знати чому Христич глибоко зітхнув. «Ну що ж, може, це й краще. Адже говоритиму не з другорядними товаришами. Коли що, скажу обласному секретареві все, що думаю. Нижче хлібороба мене не розжалують...»

3

У приймальні секретаря йому не довелось довго чекати. Запросили до кабінету. З якимсь внутрішнім хвилюванням переступив він поріг. Секретар обкому говорив з кимсь по телефону, кивнув йому ніби між іншим і продовжував розмову. Очевидно, він запросив його сісти, але Христич не наважився опуститись у велике чорне крісло біля столу.

— Ти чого стоїш, як солдат? — озвався до нього секретар, поклавши трубку.

— Прибув за вашим викликом.

— То сідай. Люди кажуть: в ногах правди немає.

— В ногах, може, й немає. Хай краще та правда буде в наших думках.

— Ну, ну, говори далі,— скосив на нього очі секретар.

— Та це я так, до слова...

— Якщо ти такий правдолюб, то скажи, будь ласка, чому це вчора порушив важливу вказівку обкому як комуніст, чому не розпочав копати буряки.

— Не міг, у колгоспі була інша невідкладна робота. Ми рятували коноплі від загибелі.

— Як це рятували?

— Відвозили на завод тресту. Боялися, що піде дощ і людська праця загине марно... А дощ, до речі, цієї ночі в нас випав, і таки добрячий...

— Ти що, зв'язався з небесною канцелярією, щоб вона допомогла тобі? — хитрувато примруживши очі секретар.

— Ні, само собою так вийшло...

— А ви що, й коноплі сієте? І скільки гектарів?

— Півсотні гектарів. В низинах та заплавах річок маємо підме́ти.

— І скільки вам дає прибутку ця культура?

— Понад двісті тисяч карбованців. Але справа не в грошах, ми дбаємо про інтереси держави.

— А хіба збирання буряків провадиться не в інтересах держави? Чи, може, ви забули, як позаминулого року в області загинули тисячі гектарів буряків від морозу? І ми ломами видовбували їх із замерзлого ґрунту.

— Ні, не забув. Хоч у нашому колгоспі буряки були викопані вчасно. Але ми допомагали сусідам і знаємо, що це означає...

— Думаєш, нам легко розпочинати дострокове копання буряків? Звісно, ми втрачаємо на цьому чимало. Але коли своєчасно не зберемо врожай і вдарять морози, то втратимо утричі більше. В гарячу пору бурякозбирання не вистачає в нас техніки. Зовсім мало машинних комплексів. От і викручуємось, як можемо...

— Я розумію. Хоча й поспішати нема чого. Запевняю вас, що ми свої буряки зберемо вчасно... Як на те пішло, то наздоженемо і випередимо деякі колгоспи.

— Ти лише про власний колгосп думаєш. А нам треба дбати про всю область.— Секретар обкому, як здалося Христичу, глянув на нього досить пильно. Вже перегодя запитав: — Чим же ти одвозив коноплі на завод?

— Спорядив усі десять автомашин, зробили по три ходки. До того ж ще сорок кінних підвід...

— Яких підвід? Де ж ти коней стільки набрав? — дивувався секретар.

— А в нашому колгоспі є сто тридцять коней. Не вивели, хоч і дісталося нам від декого... Дорікали, що переводимо корми, які б мали піти коровам на ферми.

— Сто тридцять коней! — вигукнув секретар обкому.— Та ви ж молодці!

Христич не чекав такого повороту справи, стояв зніяковілий.

— Це не моя заслуга, а Гордія Васильовича.

— Так,— протяг секретар з нотками суму в голосі, згадавши покійного Жадана.— Так от, за те, що ти не розпочав копати вчора цукрових буряків, попереджаю тебе, і серйозно. Поки що без протоколу. Через три дні маєш наздогнати прогаяне... Завод не може простоювати. Це теж державна справа. За те, що врятував коноплі, подяка тобі від обкому. А за те, що тримаєш коней у колгоспі,— ще одне спасибі. Не можна забувати про живе тягло і перекладати все на плечі машин. А то витрачаємо іноді сотні кінських сил там, де можна

обійтись однією. Ну, бажаю тобі успіху... Ти ж чого стоїш?..

— Жду, що ви скажете далі.

— Я сказав усе. Може, ти щось скажеш?

— А таки скажу,— наважився Христич.— По-перше, мене дивує, точніше сказати, обурює поведінка інструктора обкому Деркача, який накинувся на мене з брудною лайкою на полі, та ще при людях. Звідки така поведенція? Ображати людей...

Секретар обкому голосно засміявся, чого Христич ніяк не чекав від нього.

— То він перейняв таку звичку у деяких наших керівних товаришів. Так би мовити, для більшої солідності, щоб настрахати вашого брата.

— Не знав я, що в такий спосіб дехто прагне зробити собі кар'єру.

— Гаразд, я поговорю з Деркачем. Хоч він може це розцінити як наговір з твого боку.

— Я наклепами не займаюсь. Та й люди чули, як він мене лаяв на всі заставки.

— Може, й погарячився трохи. Мабуть, ти теж винен у тому. Адже не виконував прямих вказівок обкому...

— Занадто багато цих вказівок,— не стримався Христич.— Я враховую всю складність ситуації. Але хіба можна копати буряки, коли вони тільки набираються соку й цукристості. Та й люди, жінки наші протестують. Що вони, задарма гнули спини над зеленими рядочками, щоб тепер копати незрілі буряки? Ми можемо дати письмове зобов'язання, що зберемо врожай у строк за тепла, до кінця жовтня. І щонайменше п'ятсот центнерів з гектара. Такий бурячок наливається. Ви приїдьте, подивитесь, розберетеся на місці.

— Гаразд, приїду. Але врахуй одне — завод уже почав працювати. Йому потрібна сировина. Конвейєр пущено згідно державного плану. Так що доведеться тобі викопати раніше строку хоч гектарів двадцять буряків. Через день-два завітаю... А заодно й коней ваших подивимось. Ти що ж, може, й круторогі сірі воли в колгоспі держиш? — запитав обласний секретар. Зразу й не добереш — серйозно чи з іронією?

— А чого ж, держимо й воли... Чотири пари маємо та з десяток корів сірої української породи. Не хочемо, щоб вивелася геть своя порода.

Секретар обкому вже з подивом глянув на Христича.

— Ти гадаєш, що ця порода краща за симентальську та чорно-рябу німецьку?

— Якщо говорити по правді, то наша місцева порода має чимало переваг. По-перше, корови сірої української породи не такі мазухи, як ті, що їх ми розводимо зараз на фермах і комплексах.

— Але ж вони малопродуктивні, повільно набирають вагу, і не молочні, й не м'ясні. Більше здатні до плуга.

— Може, й так. На цих корівках ми витримали тяжкі повоєнні роки. Я сам був біля них погоничем і добре знаю... То хоча б з поваги до тієї породи, яка разом з нами винесла тягар війни, не витурювати її з нашого колгоспного двору. А щодо удоїв, то, може, вони в неї й менші, ніж у чорно-рябої німецької чи сименталки, але набагато більша жирність молока. Не молоко, а вершки. Що ж до м'ясних якостей, то скажу лише одне — в давні часи до імператорського столу подавали гов'ядину лише з сірої української породи. А царські кухарі на тому знались.

— Цікаво,—пожвавішав секретар обкому.— А в колгоспників ваших багато є корів?

— Та корів з триста набереться. І переважно наші доморослі. З кормами, самі знаєте, важко. Навіть у колгоспі не вистачає. Вже стало правилом залишати худобі на корми не більше п'ятдесяти процентів концентратів від потреби. Від цього й низькі надої на фермах.

— Що ж ти пропонуєш? — гостро глянув на нього секретар.

— Щоб зернові й кормові баланси складати не для проформи, а дотримуватись їх. А то ми щоліта складаємо той баланс. А в обкомі перекреслюють, додають ще кілька тисяч центнерів сучасної продрозверстки. От і залишаємо худобу без кормів. Це ж безглуздя. Чи можливе таке, скажімо, в промисловості — дати заводові шістдесят процентів металу, а вимагати з нього сто процентів готової продукції?

— Звичайно, ні... Хоч буває і таке.

— А дехто вважає, що в сільському господарстві це робити можна. І роблять це за рахунок корів. Вони, мовляв, без'язикі, нічого не скажуть. І тут нас ніякі комплекси не врятують. Корми потрібні не на папері, а в яслах.

— Ти що, проти комплексів?

— Ні, я за розумне поєднання комплексів і звичайних тваринницьких ферм у колгоспах. А то дехто здихався їх, розв'язав собі руки. В нас з'явилися сучасні галушки. Тільки Корнійчуків не хотів створювати в себе ферм, а нинішні вже мали їх, але ліквідували, перекинувши все на плечі держави...

— Справді, ти маєш рацію.

— Коли вже на те пішло, скажу вам ще одне. Я за те, щоб у кожного колгоспника була своя корова. За багато років ми стільки разів відбирали в дядьків худобу, потім повертали і знову забирали, що люди зневірилися в цьому. Старі тіточки, які мало не билися за корівок, повмирали, молодші змалку не звикли до них. Навпаки, стають байдужими: «Чого я маю триматися коров'ячого хвоста? Поїду в город, куплю масла й сиру!» А це ж споживацький підхід. З міста везуть у село й хліб печений, і масло, дивись, скоро й цибулю та редиску возитимуть. Люди поступово відвикають од домашньої роботи, до якої покликані самим життям.

— Виходить, ти за те, щоб колгоспники обзавелись коровами, свиньми, птицею, понабудовували в дворах повіток, хлівів, сажів, щоб гноєм несло на все село.

— Поки що тим смородом більше несе від комплексів. На всю округу тхне. Бо не встигають вивозити гній із стічних ям. Немає належної каналізації... Я не за те, щоб кожен колгоспник будував у своєму дворі хлівець. А чому б не збудувати корівник на кооперативних засадах, як будують у містах гаражі власники автомашин. Кожний вносить грошовий пай, сплачує за свій бокс... Міські люди за таким самим принципом розводять так звані колективні сади. То чого ж у селі на колективних внесках не звести ферму і не дати кожному стійло, своєрідний бокс для корови. Все мусить бути механізованим, як на колгоспній фермі. Але кожна господиня доглядає свою корівку і має молоко для родини. Лишки може здавати на сепаратор чи вивозити на базар. Це було б підмогою і для держави, і...

— А годувати тих корів чим? Божим духом?

— Ні, чому ж. Можна віддати людям малопридатні, болотяні луки, кожному відвести невелику ділянку, яку він викосить косою чи вижне серпом. А скільки трав засихає на пні в наших лісах, на обочинах доріг.

Зрештою, можна б було виділити із загальної артільної площі гектарів тридцять, п'ятдесят під посіви кормових трав. А за це колгоспники сплачували б невеликі гроші, як за своєрідну оренду.

— Та ти, я бачу, розробив цілу програму. Колгоспну землю віддавати в оренду? — метнув сірими очима секретар обкому.— Так можна договоритися і до передачі землі в особисте користування селянам. А хто нам дозволить розбазарювати державну землю?

— А чому вона державна? — сміливо заперечив Христич.— Як відомо, ленінським декретом земля була передана селянам безкоштовно в довічне користування. Відколи ж вона, та земля, стала державною?

— Ну, це вже занадто! — аж схопився з крісла секретар обкому.— В країні будованого соціалізму все належить державі.

— То, виходить, ми з вами живемо в державному соціалізмі? — випалив згарячу Христич.

— Ти ці розговорчики кинь! За такі речі можна тебе витягти і на бюро обкому.

— Немає за що. Я виходжу із ленінських принципів,— не здавався Христич.— Пригадуєте, Володимир Ілліч писав про цивілізованих кооператорів.

Секретар обкому промовчав. Щось не читав він такого у Леніна. І звідки цей Христич відкопав таке твердження! Начитаний. Що-то працює над науковою дисертацією.

— Ти що ж, про все це пишеш у своїй кандидатській дисертації? — скосив він лукаві очі на Христича.

— Дещо пишу й про це. А головним чином, намагаюся показати наші помилки під час колективізації, коли в рік великого перелому відкинули неп «к чорту» і, зрештою, довели країну до голоду в тридцять третьому році. А заодно вбили віру і любов хлібороба до землі.

Секретар обкому на цей раз не став Христича перебивати. Нехай виговориться до кінця. Треба ж знати, чим дихають ось такі, як цей Христич.

— Не раз сушив над цим голову,—продовжував той.—Моя програма не суперечить економічній програмі соціалізму. Не відроджує капіталізм, вона гармонійно вписується в наше планове господарство. А головне, змушує людей активно працювати, а не бути споживачами.

— Ти можеш написати про все це в доповідній для бюро обкому? — запитав секретар, зацікавлений пропозиціями Христича.

— А чому ж. Зроблю це з охотою. Сам збирався це зробити. А коли ви схвалюєте мою думку, буду тільки радий.

— Так, так,— замислено сказав обласний керівник.— Нам усім більше думати треба. А то розвелося чимало формалістів, які тільки ждуть вказівок зверху, що і як робити.

— Формалізм, казенщина — найбільше наше лихо. Та ще бюрократизм. Проти цього, між іншим, застерігав колись Володимир Ілліч Ленін. Ви знаєте, недавно я вичитав у старому словарі Брокгауза й Ефрона цікаве визначення, що таке бюрократизм.

— Цікаво. Ну й що ж вони пишуть — старорежимні енциклопедисти?

— Не такі вони вже й старорежимні. Так от, бюрократизм там визначається як власть канцелярій, влада чиновників, такий порядок у державі, коли всі важливі справи зосереджені в руках органів центральної влади, яка діє головним чином на основі письмово-канцелярського розпорядку, спущення згори рішень і вказівок, директив, витворених чиновниками.

— Ти що ж, вважаєш всіх нас чиновниками від райпарткому до ЦК?

— Справа не тільки в партапараті. А що роблять Ради — від сільської до Верховної. Яка ж це влада, позбавлена реальної влади? Це лише її видимість, якщо не проста фікція. Але послухайте, що далі пишеться в тому старому словникові.— І Христич продовжував по пам'яті: — «Бюрократизм породжує систему, відчужену від життя, культивує рутину, формалізм, а відтак неефективність тих заходів, які він проголошує. Мало того, така система сприяє відсутності громадського контролю, схильність до взаємного приховування помилок, до кумівства. Більше того, за таких умов бюрократія вироджується в касту, яка заради власної вигоди, для збереження своєї влади не допускає розвитку громадянських свобод, вдається до насильницьких методів, щоб тримати народ в покорі і духовній бідності. А все це призводить до занепаду, до застою господарчого суспільного життя і творчості мас».

— Ти що, все це напам'ять завчив чи сам до такого

додумався? — зайорзався в кріслі секретар обкому.

— Можете самі переконатись,— взяв до рук третій том словника,— прочитайте сторінку шістсот два,— сказав Христич.

— Що ж, доведеться перевірити, яка в тебе пам'ять,— вже усміхнено сказав господар високого кабінету.— І якщо ти все це придумав, то начувайся, викличемо на бюро і всиплемо по саму зав'язку.

— А що не сподобалось? — якось аж зухвало сказав Христич.— Ну, а коли б я сам висловив подібну думку! Чи правда очі коле? У нас здебільшого тільки говорять про правду, а насправді вдаються до ошуканства, навіть деякі високі персони, увінчані орденами і золотими зірками. А між іншим, ще Ленін говорив, що «краще гірка правда, аніж солодка брехня».

— Хоробрий! — заграв весело очима секретар обкому.— Що ж, за відверту розмову дякую. Сподіваюсь, що ми її продовжимо, коли я приїду в Кобзівку, а може, і в іншому місці.

«А цей Христич вільнодумець! — проводжаючи кабінету незвичайного відвідувача, думав секретар обкому.— Мало сказати беручкий, начитаний, так ще й з неполохливого десятка. У Жадана набрався юшки. Показує свій характер! З таких виростають дисиденти, зазнайки і самоправці. Неспроста ж кобзівці затіяли війну з міністерством, відстоюючи хорлицьке болото. На таке не всякий зважиться».

Вже коли Христич наближався до вхідних дверей, секретар обкому докинув йому вслід:

— Раджу тобі не зариватися. За всіма правилами тобі треба було б вліпити догану за те, що зволікаєш зі збиранням буряків. Ну та помилуємо на цей раз. Придивимось до тебе поближче. Жди в гості! Скоро приїду!

— Будемо раді вас зустріти.

— Не кажи так. Від приїзду начальства радощів небагато.

— Дивлячись яке начальство і в якому настрої.

Микола Христич вийшов з кабінету, дивуючись сам із себе. Звідки взялася в нього така сміливість? Мабуть, від того, що не тремтів він за свою посаду. І сказав секретареві обкому все, що думав. Ні, не все. Одразу про все не скажеш...

Пізно надвечір вернувся в Кобзівку. Коли пере-

їздив місток через річку, помітив, як у воді купалися миготливі яскраві зорі, ніби хтось розпалив на дні купальські вогні.

4

Минув місяць, уже й на другий звернуло, а з Києва немає ніякої відповіді на скаргу кобзівців. Мовчить редакція. Лихошерстний продовжував справжнє лиходійство на Хорлиці, перевертаючи все догори дном. Але, ніби на зло, не скорилися йому джерела. Навпаки, потривожені бульдозерами, вони забили з глибин з новою силою. На місці рівчаків і каналів збиралася вода.

Лихошерстний біснувався. Що за гибле місце! Як ти його не загачуй, а воно б'є ключами! Вже наказав був хлопцям привезти автомашин з п'ять щебінки та засипати джерела. Де там! Вода проникає, немов крізь фільтр, чиста і, здається, глузує з меліораторів. Зранку чути, як тихо дзвонять розбуджені ручаї.

— Чорті-що! Природа така ж непокірна, як і люди.

Сіно, скошене влітку, стояло в стогах, і Христич непокоївся. Треба було б вивезти за погоди в надійніше місце, бо Лихошерстний скоро все перекопає. Вже не раз похвалявся:

— Вивозьте своє сіно! Ваші стоги заважають мені розвернутися, стоять, мов піраміди єгипетські.

— А ти не поспішай! Подумаєш, фараон болотяний. Гляди, скоро доведеться самому змотувати вудочки,— не здавався Христич.

— На що ви надієтесь? Не буде баба дівкою.

— Ти думаєш, що взяв самого бога за бороду?

— Може, й взяв би, якби був той бог.

Нарешті повідомили, що з Києва виїздить авторитетна комісія на чолі з професором Полозенком. Байрачний, як тільки довідався про це, повідомив Береговцю.

«Та це ж мій сусіда, Леонід Михайлович, якого вважають досвідченим спеціалістом у справі меліорації. Він не тільки викладач сільськогосподарської академії, а й член колегії Міністерства меліорації і водного господарства,— пригадував Василь Романович.— Цікаво! От де доведеться зустрітись..»

— Я його, здається, знаю,— сказав він керівнику сільради.

— Тим краще. Сподіваюся, з ним не важко буде домовитись. І ти нам допоможеш. Що не кажи, а особисте знайомство багато важить.

— Ой, навряд...— Та й не доказав.

Наступного дня Сергій Сергійович виїхав своєю машиною на станцію зустрічати гостей. Він мало не остовпів, коли в поважному голові комісії впізнав того чоловіка, якого випадково застав у Марини. Щоправда, вони тоді навіть не познайомились. Непідходяща була ситуація.

Полозенко теж упізнав Байрачного і, здається, трохи зніяковів. «Справді замалим став світ»,— говорили його очі. Він мовчки потис руку Байрачному, люб'язно подякував за зустріч. Другий член комісії — Кащук—був зовсім молодий, очевидно, недавній студент, який успішно перейшов у категорію кандидатів наук. Третій, уже літній, лисуватий чоловік на прізвище Падалка, схожий чимось на старомодного канцеляриста, якого зараз можна побачити хіба що на сцені в класичних п'єсах.

— Ну то що, поїхали? — сказав Байрачний, коли гості всілися в машину.— Куди накажете? Прямо на хорлицькі плавні чи, може, спочатку підобідаємо з дороги?

— Якщо ви люди гостинні, то не завадить і підобідати,— погодився голова комісії. І вслід за ним схвально закивали головами молодий Кащук і лисуватий Падалка.

— Ну то заїдемо до хати лісника. Це поруч, у межиріччі Псла й Хорлиці.

Яременко ще звечора попередив лісника Білоуська і його дружину: з Києва приїдуть поважні гості, тож треба почастувати обідом. І господиня, як справжня полтавка, наварила борщу з молоденькою курятиною, приготувала смаженю і, звісно, вареники з сиром.

Гості смакували стравами і хвалили господиню. Особливо припали всім до смаку вареники. Лисуватий Падалка аж пальці облизував і, як сам засвідчив, уминав третій десяток.

Під кінець обіду над'їхав Яременко і, привітавшись до членів комісії, сказав жартома, як той Котигорошко в казці:

— Ну що, будемо битись чи миритись?

— Ні те, ні інше,— холодно відповів Полозенко.— Маємо об'єктивно розібратися в суті справи. Ми не з

інституту фольклору й етнографії, а з солідного міністерства.

Про Яременка Полозенко наслухався всякого ще в Києві: «Це крутий дідуган. Такому пальця в рот не клади».

Гуртом рушили машинами на хорлицьку заплаву. Там на них уже чекали Христич і Лихошерстний. Неприваблива картина відкрилася перед комісією, коли вони поминули греблю, виїхали на луки. Глибокі рівчаки, чимось схожі на марсіанські канали, глибокими борознами переорали колишні сіножаті. Нескошена трава пожовкла, зім'ята, витоптана залізними кіньми. Величезні купи засохлого болота і бурого торфу виднілися повсюди, немов струп'я на тілі, підступаючи до самого лісу. В болотах зав'язло кілька бульдозерів, чорніли, ніби танки, підбиті на полі бою.

5
Діалог на оболоні Хорлиці

— Чого стоїте? Не працюєте? — запитав Полозенко у Лихошерстного, який стовбичив край греблі, високий і незграбний, мов пугало на городі.

— Та вас же ждали.

— Ви що, самочинно припинили роботи?

— Та не те зовсім,— зігнувся в коромисло Лихошерстний,— але місцеві власті забороняють працювати, доки у високих інстанціях не буде розв'язано скаргу кобзівців.

— Он як,— скосив очі на Байрачного Полозенко.

— Ми позавчора зупинили машини...— виправдовувався Лихошерстний.— На об'єкті було районне начальство... Та й мої хлопці щось бунтуються.

— Тут меліоратори такого накоїли, що авторитетній комісії є на що подивитись,— сказав Христич.

— Ну-ну, розповідайте, що ви тут натворили! — звернувся до Лихошерстного Полозенко.

— А що? Втілюємо в життя проект, затверджений по всій формі. Осушуємо цю гнилу річечку. Перетворюємо, так сказати, природу. А вони,— повів очима в бік Байрачного і Яременка,— ще й ремствують. Закоренілі консерватори. Хоч ви їм розтолкуйте, що й до чого.

— Знайшов чим хвалитися,— не витримав Яремен-

ко.—«Перетворюємо природу!» А по-моєму, так чинять землевбивці.

Полозенко пересмикнувся.

— Я знаю, що полтавці народ дотепний, за словом у кишеню не полізуть. Але не все те, що лежить у кишені, є взірцем мудрості.

— А ще менше мудрості в тому, що деякі горе-меліоратори гублять річку, висушують сінокоси, а заодно й колодязі в дворах кобзівців.

— Цю річку люди занапастили давно, ще до прибуття меліораторів, тоді, як переорали її береги, знищили дерен, і тепер вода під час повені заносить мулом русло річки...

— І то правда. Дехто вишукав так звану цілину. От і розорали береги. Але замість того, щоб врятувати річку, ми добиваємо її остаточно,— сказав Христич.

— Надумали річку випрямить,— насідав Яременко,—щоб текла вона, мов по струнці! Все виправляєте ошибки природи. На проекті воно, може, й красиво виходить. Поклав лінійку, провів рейсфедером по ватману, і все... Є найкоротша лінія між двома точками. Але ж так можуть діяти лише формалісти і бездушні люди.

Лисуватий Падалка засовався на одному місці, ніби йому щось муляло, і скосив сірі очі на Яременка.

— Ну-ну, говоріть,— заохочував Кащук.

— Ви подивіться на карту, погляньте, як тече Псьол. Та хіба тільки він — і Волга, і Дніпро, і всі ріки. Вони самі обрали собі шлях. А дехто прагне вирівняти річище, немов залізничну колію.

— А ви знаєте, що товариш Падалка — один з авторів проекту осушення Хорлиці,— сказав Кащук.

— Тим гірше для нього. От тільки не розумію, чого це його ввели до складу комісії. Він же буде захищати честь свого мундира.

— А таки буду,— озвався той сердито.— І не стільки свій мундир, як авторитетне міністерство і взагалі передову науку.

— Аби ваше було зверху. А річка хай пропадає. Як же, ми багаті! У нас на Україні є двадцять п'ять тисяч річок!

— Це вже не річка, а болото,— заперечив лисуватий Падалка.— До того ж, мабуть, болото мінералізоване більш як на двадцять відсотків.

— А що таке болото? Це просто перезволожена земля, яка живе, дихає. Вона немов легені людини, без яких організм не може жити.

— Хороші мені легені, коли з них чвакотить твань,— хихикнув Падалка, провівши рукою по лисині.

— На жаль, у декого слово «болото» чомусь пов'язується з гниллю, з чимсь відворотним і шкідливим. Це можна пробачити людині некомпетентній. Але прикро чути подібне від члена солідної комісії,— заперечив Христич.— Болота, як правило, служать праматір'ю всіх рік, звідки беруть свої витоки не тільки ця маленька річечка, а й Волга, Дніпро. Згадаймо невичерпні джерела Валдаю. А Прип'ять витікає з поліської низовини. Образно кажучи, джерельна вода відіграє в житті природи таку роль, як кров у житті людини. Вода, як сказав давно колись грецький філософ Фалес,— начало всіх начал. Все, що вийшло з води, в воду й повернеться.

— Цікаво,— звів здивовані очі наймолодший член комісії Кащук.— От не читав.

— Аякже! Товариш Христич думає, що перед ним студенти першого курсу,— іронічно сказав Полозенко.— М-да! Я дедалі більше переконуюсь, що саме в цих краях народилося прислів'я: кожен кулик своє болото хвалить.

— Приказки і всякі поговірки ми теж знаємо. Але той, хто висушує болота, плює в колодязь, з якого вже не доведеться води напитись. І, щоб зрозуміти це, не треба бути професором,— відрубав Яременко.

— А чи знаєте ви, що в нас на Україні понад один мільйон двісті тисяч гектарів заболочених земель. Справжня трясовина, а вона могла б стати джерелом родючості й достатку. Зараз із тих боліт користі, як з козла молока. Заросли очеретом, рогозом та осокою. Лежать там нашаровані пластами тисячолітні торфовища.

— Висушуючи болота, ми знищуємо луки,— зауважив Христич.— А нам потрібне сіно. Треба чимось годувати худобу.

— Сіно можна успішно замінити силосом,— прорік Падалка.

— Сіна ніщо не замінить. От коли б вам давали на обід, сніданок і вечерю саму юшку або вінегрет, що б ви заспівали?

— Людина не скотина.

— Це правда. Але шлунково-кишковий тракт у них дуже схожий. Хоча є й відмінності,— уточнив Яременко.— Корови пережовують корм, а деякі люди — власну жуйку і видають це за книжкову мудрість.

— Це не наукове ведення дискусії.

— Поменше б дискусій, а побільше діла.

— І адміністрування вам не подобається, і вільний обмін думками не підходить,— сказав Полозенко.— То як же ми повинні розв'язувати назрілі животрепетні проблеми?

— Найперша проблема полягає в тому, щоб спершу добре подумати, а тоді вже й діло робити, а не навпаки. А то понавигадували стільки всіляких проблем, що й слухати прикро.

— Ви, я бачу, гострий на язик, Дмитре Яковичу. Так ми ні до чого не домовимось,— застеріг Полозенко.— А суперечки, коли вони досить гострі, мало дають користі. Давайте говорити по суті. Хіба можна допустити, щоб ось тут лежали заболочені луки, як і двісті, триста років тому.

— На цих луках, давно непродуктивних, це я підкреслюю,— підняв вказівний палець Падалка,—після меліорації можна буде вирощувати городні культури. Я не розумію, чого ви опираєтесь, як ті воли, що їх впрягають у ярмо.

— А тому, що іноді чиниться насильство над природою,— не витримав Христич.— Луки в нас давно стали пасинками, ми не дбаємо про них, ставимося по-споживацьки, мов погані орендатори. Орну землю обробляємо, вносимо добрива, засіваємо зерном, а луки кинуто напризволяще. Замість того, щоб збагатити їх, підсіяти врожайними травами, хочемо осушити на тирлища. Вбиваємо живу природну зелену ниву.

— Не вбиваємо, а омолоджуємо і переводимо в іншу якість,— не здавався Падалка.— Ми хочемо перетворити неродючі луки на золоте дно.

— Яке там дно! Глядіть, щоб не вийшло з того дна драного решета,— заперечив Христич.— Нам треба давно взятись за відродження малих річок, за оздоровлення луків, а ми подеколи йдемо шляхом ліквідації того, що дала нам природа.

— Ми мусили будувати гідроелектростанції, вирішувати найважливішу проблему віку — електрифіка-

цію країни. На користь енергетиці мала поступитися територія,— відповів Христичу Полозенко.— Що б ви зараз робили без електроенергії? Руками б крутили віялки, блимали б очима при каганцях.

— Не треба вдаватися в такі крайнощі,— сказав Байрачний.— Будуючи гідроелектростанції, не завжди обваловували береги майбутніх водоймищ, щоб не заливати родючі землі мілководдям, де зараз цвіте сірозелене жабуриння.

— Це коштувало б занадто дорого.

— А земля, виходить, у нас дешева? Затопленої землі нічим не компенсуєш.

— Ви дивитесь на речі зі своєї болотяної купини,— заперечив Полозенко.— А треба піднятися вище. Враховувати державні інтереси.

— Страшенно не люблю демагогії,— спалахнув Яременко.— Все треба робити, виходячи з інтересів нинішніх і майбутніх поколінь. По-моєму, кожний радянський громадянин, від міністра до колгоспника, має дбати про охорону землі та про збереження багатств рослинного і тваринного світу, щоб були в нас чисті води і ясне небо. Щоб ранками озивалися плеса перелітними зграями качок...

— Все це поезія,— перебив його Полозенко.— А ми, практики, дивимось на світ тверезими очима. У вік велетенського поступу технічного прогресу ми не можемо сидіти, мов крижні у сагах. Меліорація — не зло, а вихід із становища для тих людей, які живуть на болотах. Візьмімо хоча б наше Полісся. На Україні є понад двадцять три тисячі річок, здебільшого це маленькі річечки, струмки і ручаї, які дають про себе знати лише навесні.

— Донедавна було двадцять п'ять тисяч, як засвідчувала статистика, а нині вже більше тисячі рік не стало,— похитав головою Яременко.— Коли так піде і далі, то звідки ж одержуватимуть воду Псьол, а за ним і Дніпро. Адже великі ріки беруть воду в малих.

— Ріки, як і люди, старіють і вмирають самі по собі,— скривив губи Падалка.— А на їх місці виникають твані та болота, які треба ліквідовувати.

— Але ж не можна гвалтувати природу!

— Природа — не красуня-дівиця.

— Звичайно, вона все стерпить,— мовив Байрачний.— От тільки чому у вас все так прямолінійно. Боло-

та — значить висушити їх, вбити вологу. А вода — то ж найдорожчий дар природи.

— Ви говорите так, ніби ми з вами знаходимося в пустелі,— заперечив Полозенко.— Полтавщина — не Сахара. Тут води вистачить.

— Та воно так, Полтавщина справді край багатьох річок,— вів далі Христич.— Але це не значить, що ми мусимо стати марнотратцями. На терені нашої області протікають Дніпро і Ворскла, Сула і Псьол і ще багато невеличких рік. Лише берегова лінія Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ займає понад двісті п'ятдесят кілометрів. Ріки Сула, Псьол і Ворскла з численними притоками простяглися довжиною в три з половиною тисячі кілометрів. Це своєрідні життєдайні канали, які створені самою природою.

Полозенко звів на Христича зеленкуваті очі, не приховуючи подиву й глуму. «І звідки цей сільский однорукий агроном набрався таких знань?» Але він змовчав, власне, Христич не дав йому говорити, вперто оперував незаперечними фактами.

— Загальний щорічний стік води полтавських рік дорівнює півтора мільярда кубометрів. Та це ж ціле море! Значну частину того стоку можна було б затримати в балках, ярах та руслах малих рік, таких, як наша Хорлиця, звівши порівняно невеликі греблі. Так, скажімо, для будівництва ставка із дзеркалом тридцять-сорок гектарів і зрошувальної системи на триста-чотириста гектарів потрібне просте обладнання і невеликі затрати, не більше двох тисяч карбованців на зрошування одного гектара. Все це швидко окупиться.

— До того ж, крім вигоди, ми маємо яку красу,— підтримав його Яременко.— Ріки стануть повноводими, в балках та ярах розіллються ставки і озера. Зміниться весь краєвид. Рівномірним стане стік води. А то весною буває так, що ми плаваємо вулицями на човнах, а влітку на річковому броді горобцеві по коліна.

— Під меліорацією ми розуміємо не просто осушення землі, а регуляцію вод, щоб стала наша земля родючішою,— наполягав Байрачний.

— Ви за те, щоб меліорація була двосторонньою,— зауважив Кащук.

— Саме так,— підхопив Яременко.— Скільки в нас раніше було водяних млинів, олійниць та сукновалень. Звісно, все це віджило. Але, що там не кажіть, а греблі

треба будувати, щоб тримати належний рівень води в ріках.

— Можливо, ви й маєте рацію,— погодився Кащук.

— Це невигідно,— заперечив Падалка.— Викинемо гроші задарма. Гідростанції хоч дають електроенергію. А тут що...

— А тут вода, найбільший дар матері природи, якої скоро в нас не вистачатиме,— заперечив Байрачний.— От ви скільки в місті витрачаєте води на одного жителя? Статистика засвідчує: двісті п'ятдесят — триста літрів на день. Та це ж марнотратство! А скільки води йде на виплавку сталі, на потреби кожного заводу! Беруть чистеньку. А яку назад повертають? Взяти хоча б Сумський хімічний завод! Коли він випускає свої стічні води, вода в Пслі стає немов молоко. А через три-чотири дні — руда, насичена якоюсь страшною іржею... В такій не те що риба, а все живе гине... Поки такі річечки, як наша Хорлиця, несуть до Псла чисті води, доти він сяк-так очищається. А не буде їх — перетвориться на стічну канаву, як горезвісний Рейн,— гарячково доводив Байрачний.

— Не знав я, що зустріну тут таких начитаних людей,— усміхнувся Полозенко.

— Ми проти того, щоб псувати нашу річку,— вів далі голова сільради.— Якщо вже й робити меліорацію, то не за допомогою осушування, а методом регуляції води.

— Це нереально,— заперечив Падалка.— Проект затверджено, і його вже ніхто не відмінить.

— Виходить, треба стати рабом власних постанов і рішень,— спалахнув Христич.

— Ми наполягаємо на тому, щоб переглянули проект, усі роботи по осушуванню припинити,— стояв на своєму Байрачний.— Прориті канали використати не як рінви, по яких збіжить вода, а як живі артерії, що ними вода йтиме в обидва кінці залежно від потреб. Для цього варто збудувати кілька невеличких насосних станцій... шлюзів... Нам потрібна іригація.

— То, може, у вас є свій проект? — єхидно усміхнувся Полозенко.

— Проекту немає, а є побажання, які не важко втілити в проект спеціалістам.

— Щось ви надто широко розмахуєтесь.

— А що ж, по-вашому, стук-грюк, аби з рук, як робить Лихошерстний.

— Не я те придумав,— огризнувся той.— Роблю, що велять зверху.

— Ти ж диплом маєш! А значить, повинен мати і свою думку. Відстоювати її. Не робот же безсловесний, а людина,— накинувся на нього Яременко.

Лихошерстний махнув рукою, ніби відганяв од себе надокучливих комарів:

— Чи варто ото горювати та гніватися за якусь річечку?

— Варто,— відповів йому Байрачний.— «Кто живет без печали и гнева, тот не любит Отчизны своей».

— М-да... Ви, я бачу, добре підготувалися до зустрічі комісії,— лукаво скосив очі Полозенко.— Що ж, подумаємо, зважимо на все. Треба дослідити, яке тут підгрунтя, які джерела. Одним словом, сім разів відміряти, а раз відрізати.

— На жаль, цього правила досі не було дотримано. Від цього і вся біда наша,— мовив Христич.— Над усяким струмочком, над кожною річкою свій хазяїн, і всяк робить що захоче.

— А це ви вірно сказали,— підтримав Христича Кащук.— Усі наші річки і річечки та струмочки стікаються до Дніпра. Басейн Дніпра — це своєрідна держава, якою треба управляти. А що ми маємо? Над кожною річкою, великою чи малою, такою, скажімо, як Псьол чи Хорлиця, свій володар. До того ж не один. Своє, так би мовити, начальство. І це призводить до небажаних наслідків.

— Ну а що ж робити? Де шукати вихід?

— По-моєму, давно назріла потреба створити управління басейну Дніпра, якому слід підпорядкувати все. Щоб уникнути вузького міжвідомчого підходу до річок Дніпровського басейну, а був розумний добрий господар.

— Оце було б по-хазяйському,— погодився з Кащуком Яременко.

«І чого цей Кащук за кобзівців руку тягне,— невдоволено супився Падалка.— Та й Полозенко щось хитрує. Хоче бути добреньким — і вашим, і нашим». І лисуватий член комісії непомітно перевів погляд на професора. Той сидів зосереджений і мовчазний, очевидно, не чекав, що йому доведеться стати учасником такої гарячої дискусії в запсільському селі.

Полозенко втяг голову в плечі, немов слимак у влас-

ну мушлю, і все мовчки слухав суперечки про природу, про майбутнє навколишнього середовища. «А що мені до того? — міркував він.— Мій дідівський, батьківський хутір давно знищили як осідок ворожого класу. Ніякого сліду не лишилося... То чого я маю уболівати за якусь Кобзівку, за річку Хорлицю?

Вони мені чужі.

Зрештою, яка різниця, зникнуть вони сьогодні, чи завтра, чи через сотню або тисячу літ. Чи ж варто переживати про долю якоїсь річечки. На мій вік вистачить і води, і кисню, і ще дечого...— І знову повертався думкою до свого хутора.— Боже ти мій, який був хутір! Справжній рай на землі! Зліквідували, відібрали в мого роду богом даний закуток, а тепер просять, щоб я допоміг їм зберегти луки, левади, садиби... А чорта лисого. Не ждіть від мене добра».

Вибухнув прихованою зненавистю і враз спохватився. Чи не здогадаються оті Яременки, Христичі, Байрачні, про що він думає? Боронь боже!

І вже вголос сказав:

— Ну що ж, товариші, може час закінчувати дискусію... Будемо вважати, що ми не дійшли до спільної думки. Одне слово, як говорив граф Толстой: «Сколько голов, столько и умов».— І роблено засміявся.

Вони обійшли мало не всю заплаву, продовжуючи суперечку. Завернули до гурту меліораторів-механізаторів, які курили цигарки біля захололих машин.

Полозенко привітався навіть якось весело.

— Ну, як працюється, хлопці?

— Загораємо на болоті,— кинув якийсь дотепник.

— Он механізатори на жнивах хіба ж такі заробітки мають... А ми, мов чорти, в багнюці.

— Коли б же була з того якась користь,— озвався третій.— А то всі нас клянуть. За те, що осушуємо річку й криниці по дворах.

— А як ви гадаєте, меліорація потрібна? — запитав Кащук.

— Може, й потрібна, але не тут... Знаєте, скільки тут джерел! Одне загатимо, а в іншому місці б'є... Он за тими лозняками вчора нове джерело зажебоніло. Ходімте поглянемо.

— Цікаво! — загорівся Кащук.

Гуртом рушили за кущі верболозу. Прямо з-під коріння дзюрчала вода. За ніч у долинці її набралося чи-

мало, і вона витікала з тої зеленої мисочки, поспішала в незнайомий світ.

— Жалко дивитись, як воно лепече, немов мала дитина,— мовив жалісливий бульдозерист.

Це джерельце сказало так багато. Природа не здавалась, бунтувала струмками а чи, може, плакала слізьми, благаючи зглянутися над її горем.

Яременко нахилився, набрав у пригорщі чистої води, підніс до рота, жадібно пив.

— Та й смачна ж водиця.

Потім Кащук підставив долоні ківшиком, набрав води і припав до неї, мовби причащався.

— Цілюща вода,— похвалив він, не витираючи мокрого підборіддя.

Коли повертались від Хорлиці назад, Байрачний запропонував перейти острів, пройтися берегом Псла, оглянути славнозвісну річку. А заодно мав і щось своє на думці.

6

Береговець ще зранку попередив Байрачного, що не прийде на зустріч з комісією. «Так буде краще,— запевняв Василь Романович.— А то коли б моя присутність не зіпсувала всієї справи». Сергій Сергійович погодився, здогадуючись про не дуже-то дружні взаємини київських сусідів.

І ось тепер, ідучи берегом, господарі показували гостям роздолля Зеленого острова. Він колихався, ніби великий човен поміж двох рік. Кущі глоду, що вже починали червоніти ягодами, були схожі на розкриті зелені парашути.

— Яка красота! — вихопилося з уст вразливого Кащука.— От би пожити хоч з місяць у такому раю.

— А чого ж, до нас приїздять люди на відпочинок з Ленінграда, Мурманська, Харкова, Києва,— хвалився Байрачний.

— Та бачимо. Он якийсь нап'яв курінь під осокорами. Справжній вігвам,— запримітив Полозенко.

— Ага,— ствердив Яременко.— До речі, то киянин. Художник за професією.

— Хто, хто?

— Художник Береговець! Може, чули в Києві такого...

— Василь Романович! Та це мій сусід. Як же він сюди потрапив?

— А Кобзівка — його рідне село,— пояснив Байрачний.

— Цікаво, цікаво,— скривив губи професор.

Вони підійшли гуртом до куреня. На причілку, залитому сонцем, сидів за мольбертом Береговець і малював щось з натури. Забачивши гостей, підвівся назустріч.

— Василь Романович, здрастуйте! — роблено зрадів Полозенко.— От не думав, що вас тут зустріну.

— А то б що?

— Та сказав би Марині Сергіївні, що побачу вас. Може б, передала якогось гостинця.— І непомітно зиркнув на Сергія: чи не розповів той художнику, що стрічався з ним у Марини? Але Байрачний наче й не бачився з ним. Та й художник ніби не знає про це нічого.

— Що ж ви поробляєте, Василю Романовичу? Все малюєте... А тут справді гарно.

— Якщо ви не осушите цього земного раю.

— У вас, художників, усе легко. Коли щось не так, змив, стер з полотна, загрунтував наново, малюй далі те, що тобі до серця. А тут маємо справу не із щітками. У нас інші мольберти.

— Які називаються бульдозерами. Скажіть, Леоніде Михайловичу, куди котиться оте ваше роторне колесо? І до чого призведе?

— Мене вже атакували цими запитаннями ваші земляки. Справи надто серйозні, щоб вирішувати їх біля цього екзотичного куреня.

— Можливо, й так. Для вас це курінь, а для мене — майстерня...

— Ми теж майстри свого діла.

— Але не можна перетворити всю землю на майстерню, де всякий, кому не лінь, прагне поліпшити природу, а насправді завдає екології непомірної шкоди. Природа — це чудесна книга, яку треба читати розумом і серцем. Усі помилки наші йдуть від недостатнього розуміння, від згубного відношення до навколишнього середовища...

— Ви згущуєте фарби, шановний,— перебив його Полозенко.— Ніхто з нас не хоче помирати. Хіба що самогубці.

— А скільки є таких людей, які не вміють берегти

своє власне життя, не те що природу,— не втерпів Яременко.— Дудлять горілку, труються нікотином, вдаються до інших «розваг». Де вже таким виступати в ролі захисників природи, коли вони варвари щодо самих себе.

Полозенко з неприязню глянув на Яременка: «І чого цей дід суне свого носа куди не слід? Все йому треба. Не дасть гаразд з сусідом поговорити».

— Я бачу, що природа захопила вас, Василю Романовичу. І ви тут не лише малюєте, а й пізнаєте живий світ в натурі. Ще Герцен, здається, говорив: «Природа і наука — два вигнуті дзеркала, які вічно відображають одне одного».

— Можливо,— сказав Береговець.— Хоч мені часом наука і природа нагадують сімейне подружжя, в якому вічно існують і взаємна любов, і конфлікти.

— Мм-да,— лупнув очима Полозенко.

— До речі, як там поживає Юлія Валеріанівна? Напевне, знову поміняла меблі в квартирі?

— Якби ж то меблі,— напустив смуток на очі Полозенко.— А то перемінила квартиру на домовину... Немає більше Юлії Валеріанівни. Царство їй небесне, як говорили колись старі люди.

— Та що ви?! — вражено вигукнув Береговець.— Як же так?

— Лихо підкралося нежданo-негадано. Треба ж було нам поїхати на південь, до моря... Перегрілася, перекупалася, схопив серцевий приступ... Ледве додому добралися. Ну а вдома другий удар. За ним третій, і останній... Уже не могли допомогти нічим лікарі. А хіба ваша дружина не писала вам про наше горе?

— Оце вперше від вас довідався.

«Значить, вони не листуються,— відзначив у думці Полозенко.— Ну що ж, може, це й краще». І в очах його зблиснули лукаві вогники. Береговець помітив ті скалки, хоч вони швидко й погасли. «Чи не радієш ти, сусіде, що твоя Юлія розв'язала тобі руки?» І враз подумав про Марину. Клубок ревності ворухнувся під серцем. Та він подавив у собі те хвилювання, сказав до Полозенка якомога тепліше:

— Я вам співчуваю. Важко залишатися самотньому на старість. Хоч ви, правда, ще можете обзавестися сім'єю.

— Чи не пізно? Молодші від мене і то шукають само-

ти,— мовив Полозенко, явно натякаючи на Береговця.— А мені вдома одному не по собі. Оце, можна сказати, сам напросився у відрядження. І от де зустрів свого сусіду. Світ став затісний, Василю Романовичу.

На розлогих гонах луків озвався мотоцикл, він усе наближався.

— Здається, Гаїна мчить? — здогадався Яременко.

А за хвилину мотоцикл підскочив, мов норовистий кінь, і змовк, став ніби вкопаний. З-за керма вихопилась дівчина в голубій косинці, зодягнена по-спортивному, в коротких шортах.

— Що це за білочка? — запитав професор.

— Та це ж наша Гаїна, помічниця Яременка,— відповів Лихошерстний.

«Справжня лісова лань»,— зацікавлено оглядав Гаїну Полозенко.

— Дмитре Яковичу, вам дзвонили з Полтави. Просили передати, щоб завтра ви були на нараді. То я оце на мотоцикл і сюди...

— Гаразд. Добре, що попередила.

— А це товариші з Києва? — метнула очима Гаїна.— Комісія?

— Атож,— кивнув Байрачний.— Як бачиш, ведемо переговори в дружній теплій обстановці.

Гаїна підійшла до Береговця, подала руку як мужчина, але усмішка в неї була, як здалося Полозенкові, ангельська. «Цей художник розбитний. І тут знайшов собі натурщицю. Та ще яку! — позаздрив подумки.— Неспроста ж напнув курінь. Для любощів з таким звірятком кращого житла й не треба.— І вже посвічував Марині: — А вона, наївна, ще й вірить йому...»

Перемовившись про щось з Береговцем, Гаїна повернулась до мотоцикла, проворно осідлала його, натиснула на педаль і подалеліла луками, розтанула за синім димом, за зеленим маревом трав.

«Ну й дівчина,— облизався Полозенко.— Заради такої можна жити в хаті з лободи, не те що в таємничепервісному вігвамі».

І скосив очі на художника.

— А чи не скупатися б нам, товариші? — запропонував Кащук.— Кажуть, тут вода мов шовкова.

— Чудесна вода. Цілюща, можна сказати,— заговорив Яременко.— Здавна переказують люди цікаву бувальщину. Нібито під час подорожі по Україні Катерині

Другій захотілося скупатися в Пслі. Звісно, бажання цариці — святий закон. Обрали гарну місцину, розставили варту, купайся на здоров'я, царице-матінко... Зайшла в воду Катерина, немов у божеське літепло. М'яка вода огорнула, пестила розніжене тіло, бадьорила імператрицю, ніби гойдала на руках. Вийшовши з води, її висока світлість відчула себе так, мов на світ народилася. Якась легкість і бадьорість у всьому тілі. «Що за дивна вода? — хвалилась Катерина.— Я відчуваю себе так, ніби помолоділа на десять років. У цій воді таяться якісь дивні чари!» Сановники царські упадали коло государині, задоволені з того, що Катерині сподобалось звичайне купання в Пслі. Розніжена цариця від задоволення тут же повеліла своїм слугам доставляти воду з Псла до Петербурга для царських ванн. І, кажуть, нібито видала такий указ. Так їй сподобалась ласкава, м'яка вода,— закінчив оповідь Яременко.

— Ну, то скупаємо і ми своє грішне, а не царське тіло в цій річці,— сказав Кащук і, швидко роздягнувшись, шубовснув у воду. Тільки розляглися на широкому плесі кола...

7

Продовження діалогу на березі Псла

День ще розкошував на зелених луках острова, а тут, у затінку дерев, уже лягали вечорові тіні. Запашна прохолода розливалася цілющим озоном. Тихе надвечір'я ніби примирило прибулих з Києва членів комісії і місцевих керівників. Та й не будеш весь час сперечатися про болото...

— До чого ж гарно у вас,— захоплювався Полозенко.— Ви, Василю Романовичу, й справді народилися на райському березі.

— У кожного з нас є свій берег,— мовив Кащук, згадавши свою Горинь.

Полозенко тільки подумав про тиху річечку, що впадала в Дніпро поблизу Золотоноші,— пам'ятав її з дитинства. Але не обмовився й словом... Давно він утратив свій берег.

— А як на мене,— заговорив Дмитро Якович,— то у всіх нас один берег — наша планета Земля, яку космонавти вперше побачили з космічної висоти і назвали голубою.

— Всі ми діти сонця,— заговорив Байрачний.— Земля — теж частка великого світила. На відміну від своїх сусідок Венери і Марса, наша планета уникла надмірного холоду і згубного тепла, знайшла своє щасливе місце на орбіті поміж крижаністю і космічним вогнем. Що це? Щасливий випадок чи закономірність? Очевидно, і те, й друге. Незначне відхилення, якийсь непередбачений катаклізм, земля відхилилася б від орбіти лише на один-два градуси, і все могло б статися по-іншому. Холодна чи розпечена пустеля...

— М-да, цікаво поговорити під цими тополями про діла космічні, а не якесь там болото,— зауважив не без іронії Полозенко.— Видно, що ви, Сергію Сергійовичу, начитана людина. Мабуть, не раз про це дітям розповідали... Я б на вашому місці написав дисертацію, став би принаймні кандидатом. А ви працюєте в сільраді.

— Краще бути рядовим учителем, головою сільради, аніж сіреньким ученим.

— Ви пробачте, я не хотів вас образити,— почервонів Полозенко.— Просто бачу, що ви досить ерудовані. Вперше стрічаю такого голову сільради. Але своїм втручанням я, здається, порушив хід ваших думок, сам того не бажаючи...

— А от скажіть, будь ласка, невже, крім нас, нікого немає в світі — ні поблизу нашого сонця, ні в цих, як ви кажете, галактиках? — запитав Лихошерстний.

— Хтозна. Деякі вчені кажуть, що крім нас, у всесвіті є розумні істоти і, може, навіть вищі за нас своєю цивілізацією. Інші астрономи доводять, що ми виняток.

— Ти скажи,— почухав потилицю Лихошерстний.— Тут, брат, голову треба сушити, а не болота...

— Тож-бо і є,— кинув Яременко.

— Життя — це одвічний рух,— вів далі Байрачний.— З неймовірною швидкістю летить у голубому просторі наша Земля. І не тільки навколо своєї осі, а й навколо Сонця. Сонце мчить в обширах нашої галактики, несучи нас у невідомість. Галактики теж розбігаються увсебіч. Усе мчить, летить на космічних швидкостях. І немає тому початку і краю немає...

— Як же це так! — здивувався Лихошерстний.

— Початок, звісно, був,— заговорив і собі Полозенко, щоб часом кобзівці не подумали, що він, столичний професор, не обізнаний з найновішими досягненнями

науки в галузі астрономії.— Вчені доводять, що життя у всесвіті вимірюється сотнями мільярдів років... Навіть Земля наша існує понад чотири мільярди років... Початком життя нашої галактики був гігантський вибух у всесвіті від накопичення матерії, і від того все завертілося на вогненних дорогах. Усе те, що має свій початок, як вчить логіка, матиме й свій кінець... Настане колись такий час, коли зоряні системи, планети, галактики почнуть стискуватись, як розкручена в космосі пружина. І тоді матерія згуститься до неймовірності. Один наперсток важитиме мільйони тонн...

— Ти скажи! — закліпав очима Лихошерстний.

— І тоді вся наша сонячна система стане схожою на оту чорну дірку, про яку нині все частніше пишуть астрономи, таких дірок є чимало в інших галактиках. Одним словом, усі ми так спресуємося, що від нашого сонячного бублика залишиться тільки чорна дірка...

— Невеселу картину ви нам намалювали, Леоніде Михайловичу,— насупився Яременко.

— Не треба хвилюватись, Дмитре Яковичу. Це буде не сьогодні й не завтра і навіть не через тисячі років. Може, через мільярд. У всесвіті є свої виміри.

— А я не за те хвилююсь. Я переживаю за сучасне. Бо не бережемо ми того, що маємо. Правильно тут говорив Сергій Сергійович. Усе, що є живого чи навіть мертвого на землі, все виникло від сонця. Сонце — праматір наша. Від нього розходяться повсюди сонячний вітер, могутня енергія нашого світила. Благодатна живиця, яку ми ще не навчились використовувати. Та що там казати, коли те, що ми маємо під рукою, використовуємо неекономно, а то й нерозумно. Уже й зараз великі міста відчувають гостру нестачу води, бо ж витрачають неекономно. Ми не знаємо ціни води, розтринькуємо її злочинно. А повітря! Людство спалює кисень, основу свого життя. Не думаючи, звідки ж береться той кисень. А між тим дерева, наші зелені друзі, вже не можуть виробляти стільки кисню, скільки ми спалюємо щоденно. Ми досі користуємось запасами, які планета виробила і накопичила за мільйони років.

— Що й казать, живемо по-хижацькому. І вся біда від загниваючого капіталізму,— знову вступив у розмову Полозенко.— Чи знаєте ви, що в тій же Америці гинуть Великі Озера, вирубуються ліси. У США давно не вистачає кисню, і американці користуються чужим,

який надходить із сусідніх країн та з океану, на дурняк, а не за гроші. До речі, найбільшого забруднення завдають біосфері саме американці. Он як обертається проти людства хвалений технічний прогрес через зажерливість панів капіталістів.

— Мене одне дивує,— не витримав Яременко.— Ну чого воно так у нас здавна повелося: «Чуже видно і під лісом, свого не бачимо під носом». Галасуємо, що в Америці гине природа, забруднюють ріки і озера, отруюється земля і повітря. Одне слово, нещасна Америка стоїть на грані катастрофи.

— А так-таки так,— озвався Лихошерстний.

— А у нас хіба краще? Та й хіба ми огороджені од них стіною? Де там! У нас гине Дніпро-Славута, погибає Волга-матінка, не кажучи вже про малі ріки. Велика міністерська сокира вирубує безжально наші ліси. Добралися вже до тайги і тундри. Дехто поводить себе, ніби той зажера-колонізатор. Все намагаємося побільше взяти, гребемо під себе, мов якісь временщики.

— Ти що, забув, що сказав відомий учений: «Ми не можемо чекати милості від природи»,— вихопився Лихошерстний.

— Та природа благає у нас милості, просить захисту, а ми хоч би що, мовчки чухаємо чуби. Користуючись цим, лихошерстні всяких рангів розперезалися ненаситно, витрачають міліарди чортзна-куди.

— Таке скажеш! Я людина маленька. Та й масштаби у нас не ті.

— Треба рятувати нашу землю, доки не пізно. Нам потрібен закон про природу, інакше розтягнуть всі багатства землі нашої різні міністерства,— розходився старий лісничий.

Полозенко в душі погоджувався з Яременком, правду каже дідуган, але не дійде його голос до начальства високого, як молитва не дійде до бога.

Байрачний гаряче підтримав лісничого.

— Закон нам справді потрібен. Але ж не будемо ми його чекати склавши руки. Треба знизу підіймати народ на захист природи. Ми не маємо права мовчати.

— Налякали нас єжовці та беріївці так, що ми й досі боїмося власної тіні,— похитав головою Яременко.

Юхим Лихошерстний із подивом слухав Яременка і, може, вперше перейнявся повагою до нього. Головастий чоловік. А він думав, що Дмитро Якович тільки

з обов'язків своєї служби воює за ліси. І, може, вперше в душі пошкодував Лихошерстний, що вчився заочно, за чужими конспектами, і хоч одержав диплом, та душа його зосталася гола.

Григор Крутивус підійшов до гурту, як це робили діди й дядьки на селі за всіх часів, і нишком присів на пеньочку, прислухаючись, про що розмовляють між собою вчені і начитані люди. І аж долоню приклав до правого вуха, коли заговорив Кащук.

— Неспокійний наш вік. Занадто вже ми напосілися на природу. А вона давно волає змилуватися над нею. Упродовж багатьох століть люди з невтолимою жадністю і шаленством підкорювали беззахисну планету, черпали її багатства. Ми беремо в необмеженій кількості чисту воду, свіже повітря, експлуатуємо землю, розмашистою сокирою рубаємо ліси, видобуваємо корисні копалини з надр, спалюємо їх у печах, моторах, реакторах. Ми грабуємо природу, не даючи їй нічого навзамін. А коли що й повертаємо, то платимо злом за добро. От ви, Дмитре Яковичу, згадали тут американців. Пани-бізнесмени ні з чим не рахуються. Бо для них долар — цар і бог. Доведено, що найбільшого забруднення завдають природі американці. Та й ми не кращі. Кожного року в біосферу планети викидається двадцять два мільярди тонн вуглекислого газу, дев'яносто сім процентів добутих і використаних сировинних ресурсів, двісті мільйонів тонн мінеральних добрив...

— Подумати, як тільки все це витримує бідна природа,— непокоївся дід Крутивус.— А що буде за двадцять, тридцять років, коли кількість отруйних газів зросте удвічі, втричі?

— Невже людство само собі готує загибель?

— На щастя, ми все більше і більше усвідомлюємо, що далі так продовжуватись не може, що, гублячи природу, ми губимо самих себе, уготовляючи для майбутніх поколінь невеселе майбутнє.

Полозенко криво усміхнувся, так що й не добереш, що в нього на мислі.

— Я, звичайно, не хочу заперечувати того, що казали ви, Сергію Сергійовичу, і ви, Дмитре Яковичу,— хитнув він головою на обидва боки.— Але ж зрозумійте одне. За нинішніх умов розвитку науки і техніки і всього прогресу не можемо ми сидіти сиднем на землі, мов на болотяній купині. Незалежно від наших бажань

життя диктує свої вимоги і закони. Назад у печери ми вже не повернемось і не проживемо з полювання на мамонтів чи бізонів... Повороту назад немає. Така, брат, діалектика розвитку подій.

— А ми й не закликаємо повертатися назад,— заперечив Яременко.— Але час нам навчитися соромитись самих себе і засуджувати свої негарні вчинки.

— Так отож я й кажу,— вів далі Полозенко, ніби й не почув репліки Яременка.— Всякий, хто йде попереду, протоптує після себе слід. А тут іде мільйонна маса людей, іде не з рогатиною, а з такою могутньою технікою. Хоч-не-хоч, залишається глибокий слід на землі. На жаль, технічний прогрес має і свій зворотний бік. Взяти хоча б хімію. Спробуй обійтись без неї в нинішній час. А вона ж, крім користі, завдає нам чимало й шкоди.

— А таки завдає,— озвався й собі дід Крутивус.— Отруюють усякими ядохімікатами сади, городи, поля і луки. А вона ж, ота шкідницька ватага, живуча, трясця його матері. Деякі жучки звикли до тих гербіцидів, жеруть їх і хоч би тобі що. Взяти хоча б проклятого колорадського жука. Вреднющий, зараза! Я своєї картопельки не оприскую. А з бабою збираю того американського пришельця у відеречко, потім палю його на вогні. Смердить, а горить, бісова личина. Та й плодючий же він. Шутка сказать, одна самиця за літо дає чотири потомства або понад тридцять мільйонів зажерливих жучків. Читав я в газеті. Їй же богу, як на мою думку, цих шкідників занесла до нас Америка.

— Можливо. У всякому разі, вони пришельці з-за океану.

— Чого ж та хімія не може здолати якогось падлючого жука? А от корисна комаха гине. І птиця в гнізді, і звірятко в лісі. Недавно я бачив рій бджіл, який всівся на осичині. Не встигли пасічники зібрати його, як війнуло на той рій отруйною хмарою, занесеною на луг вітром. І що б ви думали? Осипався той рій з дерева, лежали тисячі тисяч мертвих бджіл, схожих на луску соняшника. Прямо душа болить,— похитав головою дід Крутивус.— Я, звісно, не проти науки, але та хімія, немов зла чаклунка, завдає нам чимало лиха.

— Чаклунка, кажете,— усміхнувся до старого Кащук.— У всякому разі, хімія чарівниця. Часом її лають, а часом і хвалять. І є за що. Без її величності хімії ми вже не можемо жити.

— От іменно,— знову вступив у розмову Полозенко.— Ми не можемо обійтися без полімерів, без штучного волокна, каучуку, мінеральних добрив, отрутохімікатів і антибіотиків і ще без багатьох корисних речей. Без продуктів і виробів хімії зупинився б рух автомобілів, літаків, космічних ракет. Припинила б свій розвиток промисловість, не кажучи вже про виробництво речей побутової хімії. Не забуваймо при цьому, що людство за допомогою хімії — медикаментів, які винайдено останнім часом,— перемогло страшні хвороби, в тому числі малярію, перед цілющими медичними препаратами відступили туберкульоз, пневмонія та інші хвороби. Хоча в той же час чимало вірусів пристосувалися до антибіотиків, а в деяких людей виникли не знані раніше медикаментозні хвороби та алергія.

— Одним словом, та, як ви кажете, її величність хімія зцілює нас і лупить батогом,— похитав головою Яременко.

— Що правда, то правда. Людство нині знаходиться ніби на конвейєрі. Хвиля технічного прогресу несе його, і ми не можемо його зупинити.

— А чи не занесе та хвиля нас у тартарари?

— Може. Якщо не навчимося нею управляти, не прислухаємось до власного розуму і мудрих порад учених, наших великих учителів,— сказав Христич.

— Що ж, це вірно,— погодився Кащук.— Володимир Ілліч давно застерігав, що з часом «залізна п'ята» великих промислових гігантів може раздавити родючу рілю й зелені ліси, ступити на береги прозорих рік, і люди мріятимуть про ковток чистого повітря і свіжої води. Ленін завбачливо попереджав, що соціалізм немислимий без дружби з природою.

— Де це ви таке вичитали про цю страхітливу «залізну п'яту»? — скосив очі Полозенко.— Щось не зустрічав я такого в працях Леніна.

— Жаль. А саме ці думки Ленін висловив у розмові з Глібом Максиміліановичем Кржижановським ще в 1922 році.

Присоромлений вчений зіщулився, немов той студент, який засипався на екзамені. А дід Крутивус мовив на радощах:

— Ой, здорово ж сказав Володимир Ілліч. Я так понімаю, що природа, то матір наша і з нею треба жити в добрі та злагоді.

— В гармонії, як кажуть учені,—кинув хтось всерйоз чи з іронією.

«Ми маємо жити в гармонії з природою,— озивається до Береговця власна душа.— Адже ми мандруємо у всесвіті на природному космічному кораблі, який називається Земля. Чи ж дбаємо ми про те, щоб на нашому планетольоті все було у цілковитій справності? Адже повітряна оболонка на нашій землі — тоненька, запаси кисню не такі вже й багаті. Коли ж зважити, що ми отруюєм атмосферу шкідливими газами, нищимо, вирубуємо ліси — ці зелені фабрики кисню, забруднюємо воду, то перспективи в нас не дуже-то райдужні... Якщо ми хочемо, щоб наш космічний голубий корабель щасливо мандрував у глибинах всесвіту, ми повинні зберегти нашу землю від наруги, від плюндрування. Земля — це витвір природи, найвища її досконалість, явище унікальне, в одному екземплярі... Земля — найдорожче, що є в людини. От ми тут, різні люди, сидимо на березі і говоримо про великі й складні речі. Довкола ніби нічого й не відбувається. В лузі на осокорі кує зозуля, метелики літають над луговими квітами, поруч повільно тече ріка. А Земля мчить у космічному просторі. Годинник відстукує Час. Секунди, хвилини летять, мов іскри. Тільки за одну хвилину в світі народжується близько ста тридцяти п'яти дітей, за одну годину, яку ми тут просиділи, їх народилося понад вісім тисяч. За одну добу з'явилося на світ сто дев'яносто дві тисячі малюків, а за рік населення земної кулі збільшується до сімдесяти мільйонів чоловік. До кінця нинішнього століття населення подвоїться. Недавно бачив в одному іноземному ілюстрованому журналі обкладинку, яка була густо всіяна відбитками дитячих ніжок, ніби хтось розсипав на зеленій мураві квасолю. Художник хотів підкреслити, що скоро людям ніде буде ступити на землі. Не всі відчувають цю небезпеку. Кожен заклопотаний своїми справами — хто великими, хто малими. Не кожен може піднестися до глибокого розуміння світових глобальних проблем».

Береговець сам не помітив, як почав висловлювати свої думки вголос. Полозенко скосив на нього воровкуваті очі. Мабуть, здивувався, що художник цікавиться такими проблемами. Лихошерстний аж голову витяг, ніби гусак, видно з усього, здивувався й меліоратор. Байрачний, усміхнувшись, підморгнув другові,

а Яременко, розгладжуючи вуса, підхопив ту думку.

— Отож воно і є... Шість, вісім, десять мільярдів людських ротів. Як їх прогодувати? Де взяти харчів? Адже їх і зараз бракує. Одні живуть впроголодь, а декому вистачає в три горла.

— І то правда,— погодився Кащук.— Бо світ наш поділений на два табори. В таборі, де владарює своєрідний хижий великий Молох, панує голод, розпалюються зло, ненависть, згуба, які личкуються в позолочені ризи цивілізації. Створивши страхітливі атомні, ядерні і нейтронні бомби, палії війни готують смерть для планети. І ми, тільки ми, можемо їм перешкодити, зупинити атомне божевілля. На щастя наше, природа всесильна,— говорив далі Кащук.— Навіть зазнавши від людей тяжких ран, вона здатна відродитись, дякуючи невичерпним силам, могутній здатності оновлюватись у безкінечних циклах життєствердження. Спотворена, ображена природа знову оживає і сміється над війнами і над тими, хто розпалює в світі пожежі й безумства. Це переконливо засвідчує сумна історія острова Бікіні в Тихому океані, який американці перетворили на атомний полігон. Незважаючи на ядерний розгул і шабаш, на опеченому острові знову відродилося життя... Щоправда, подекуди спотворене, в різних видозмінених мутаціях. А от людині на тому приреченому атолі місця немає через отруйну радіацію.

— Значить, не вбили американці острова, а бікінців залишили без отчого краю, прирекли на вмирання,— похитав головою Яременко.— Отак вони і всю нашу планету можуть спотворити, як той острівець. Воно й ми, гляди, до ще гіршого дограємось, поназводили атомних станцій, а це ж приховані вулкани. Крий боже, колись десь рвоне.

Падалка почухав рукою лисину, зиркнув з-під навислих брів на Кащука.

— І навіщо б ото я лякав людей,— буркнув стиха. Хоча в глибині його єства ворухнулася заздрість до цього молодика: он ба який сміливий та начитаний! В його молоді роки він, Падалка, здебільшого мовчав. За багато літ так звик мовчати, що вже й сам на сам у думках не признавався собі, де кривда, а де правда.

— Що й казати, експлуатуємо ми природу,— озвався після довгої мовчанки Полозенко.— Від хижацтва людського терплять і земля, і вода, і повітря.— І вже

з іронією додав: — Одним словом, усе, що создав бог всемогутній за шість днів світотворення, якщо вірити біблії. Хоча, звісно, все то забавна казочка, як пишуть нині вчені...

Яременко пильно глянув на професора, ніби пропік його наскрізь очима. І голосно сказав:

— Тільки люди з чистою совістю можуть і повинні стати на захист природи. Бо, зрештою, вони її діти. Це їхній найсвятіший обов'язок — боронити рідну матір.

— Слова, слова! Всі ми красно вміємо говорити,— погодився Полозенко, не моргнувши оком.

Вже й зовсім звечоріло. Сонце пірнуло в смарагдову кушпелу соснового бору. Потемніли луки, й копиці вже не кидали від своїх шапок тіні на молоді отави, що зазеленіли довкола.

Від берега, де вже давненько порядкував дід Крутивус, над багаттям віяло сизим димком, несло пахощами юшки. Старий рибалка вирішив почастувати всіх доброю вечерею.

— Гей, ви там, кінчайте свою дискусію. Милості прошу до спільного казана...

— А й справді, час уже й вечеряти. Гріх відмовитись від нашої запсільської юшки. Та ще такої, яку варить дід Григор,— запросив Байрачний.

— Що ж, пішли. Тільки ж якби знати, то захопили б ложки з самого Києва, а може, й ще дещо,— пожартував Полозенко.

— Свадьба сорочку знайде,— відповів примовкою Яременко.

Закінчували вечерю вже при зорях.

8

Дні й ночі, проведені в гарячій праці жнив, ще більше зблизили й зріднили Гаїну і Юрка. І тепер, коли дівчина повернулася на роботу в лісництво, а Юрко пересів на інший, буряковий комбайн, вони скучали одне за одним і чекали зустрічі як свята.

Частенько пізніми вечорами Юрко, осідлавши свого мотоцикла, мчав через мости й місточки до старої хати баби Докії. Гаїна зустрічала його на луках або на узліссі. Випливала з вечірніх сутінків, немов з рожевого туману, вихоплена прожектором мотоцикла.

От і сьогодні в неділю Юрко зранку завів свого «іно-

ходця» і подався знайомою дорогою — туди, за Хорлицю. Гаїна чекала його за містком. Він зупинився, підхопив дівчину на руки, всадовив на «червоного гриваня», як жартома прозивала Гаїна його мотоцикл, і вже вдвох полетіли вони лісовою дорогою. Тільки синій димок залишався, немов туманець, що відразу танув у ясноті теплого вересневого дня.

Заглибившись у гущавину, зупинились. І дивна тиша огорнула їх, ніби зайшли вони не в хащі, а в зелений сон. Птахи ще не відлетіли в теплі краї, але вже майже не чути було їхнього співу. Крилаті мандрівники збиралися в далекий переліт. Тільки сойки, сороки та синички нікуди не збирались летіти — незрадливі мешканці рідних лісів. Та ще проворні білки разом з молодими виводками шугали поміж дерев, перескакуючи з гілки на гілку, і від того тихий шерех слався верховіттям.

Гаїна націлилась фотоапаратом на окасту вивірку, що завмерла на гілці, і клацнула.

— Єсть,— сказала вона зраділо.— Ти знаєш, Юрку, який буде знімок!

Ще бувши студенткою шацького технікуму, дівчина захопилась своєрідним полюванням на птахів і звірів, що жили в гаях та заплавах. Як не важко було, а придбала фотоапарат. Але що той перший ФЕД порівняно з цим «Зенітом», який вона має зараз. Широкоплівковий чудо-апарат знімав кольорові слайди, виходили такі фотографії, що від них не можна було відірвати очей. Згодом Гаїна передала те захоплення і Юркові. І тепер вони вже вдвох виїздили на чудове полювання. В музеї Яременка зібралася ціла колекція слайдів, які демонстрували відвідувачам на проекторі. Окрім того, на стінах було десятків зо три збільшених фотографій мешканців навколишніх лісів.

Вони йшли далі вузькою просікою, як раптом Гаїна зупинилась, притулила палець до губів.

— Тихо! Он, бачиш, на стовбурі зелений дятел. Це рідкісний птах. Зараз я його схоплю на плівку.— І навела свій «Зеніт». Дятел насторожено повернув красиву голівку і вже готовий був пурхнути. Та в ту мить Гаїна встигла сфотографувати зеленого птаха.

— Він тільки збирався злетіти... Ти уявляєш, яке це буде фото! — раділа вона, немов дитина.

— Дай же і я щось «вполюю»,— попросив Гаїну. Юрій ходив з фотоапаратом напоготові, мов завзятий

мисливець з рушницею, але, як на те, йому ніщо не попадалось. Нарешті в кущах щось зашелестіло, і на галявину вибігло маленьке дике козеня. І в ту ж мить Юрій «вистрелив». Дика кізочка метнулася вбік і зникла в гущавині, але зображення її залишилось на плівці.

Гаїна завжди почувала себе в лісі, немов птиця в рідній стихії. І говорила вона якось особливо, неначе читала вірші, розповідаючи Юркові про кущі й дерева, про сосни, які гордо зметнули догори свої зелені крони.

— Ти тільки подивись на цих зелених царівен. Сосни з року в рік зберігають своє вбраня, і ніхто не бачить, як вони міняють зелені шати. А як пахнуть прозорою і золотистою живицею. Та живиця живе тисячі, мільйони років. З неї народжується янтар...

І Гаїна розповідала Юркові про дивну смолисту рідину сосни, яка витікає з-під кори, згодом тужавіє, стає схожою на прозорі зливки... З давніх-давен люди прагнули розкрити таємницю янтарю, сонячного каменю. Деякі філософи й письменники древності створили поетичні сюжети, що увійшли до міфології. Так, приміром, ще Овідій у своїх «Метаморфозах» стверджував, що янтар виник із сліз дочок бога сонця Геліоса, обернутих на дерева, аби вони вічно оплакували загибель свого брата Фаетона на березі студеної річки Ерідан... У прибалтійських народів існує легенда, пов'язана з нещасливим коханням дівчини, яку забрало море. Ще й зараз море викидає на пісок затверділі сльози янтарю, що їх люди знаходять на піщаних пляжах.

У нашого народу є свої легенди й перекази. Живиця — то сльози матерів наших, безталанних удів, які втратили своїх чоловіків і синів на війні, оплакуючи тих, що не повернулися з далеких походів. І стигнуть ті сльози згустками печалі, перетворюються в камінь... Бо багато горя звідали матері за віки й тисячоліття. Війни прокочувались грізними валами через нашу землю...

Янтар тисячі років служить людям. Часом він зберігає в собі рештки комах, зернят, листочків, а то й крапельки роси, що потрапили в полон до застиглої живиці. В Древньому Римі з нього виготовляли різні прикраси для жінок, кубки для вина, браслети, намисто... Янтар спалювали в храмах як пахощі на урочистих відправах. Ще в давнину греки високо цінували прозорий і теплий колір сонячного каменю. З нього виробляли дивні витвори мистецтва. А в Петербурзі в Катерининському па-

лаці навіть була створена янтарна кімната — неповторний шедевр. На жаль, під час війни її пограбували фашисти. Доля тієї кімнати невідома й досі...

Гаїна розповідала Юркові все, що знала про сосни, живицю і янтар.

— До речі, без живиці неможлива навіть музика. Без каніфолі стає безголосою скрипка. Змовкає музика Моцарта, Бетховена, Чайковського, Лисенка, Шостаковича... бо німіє смичок. Чи не тому наш народ дав цій прозорій сосновій смолі таку глибоко символічну назву — живиця, в корені слова якої є «життя»...

Кожне дерево прекрасне по-своєму, у нього свій стовбур, своя форма листка з прожилками — відмінна, як відбитки людських пальців. Коли воно росте в лісі, воно схоже на музичний інструмент. Воно співає... Та навіть тоді, коли його зрубають чи спиляють, майстри-умільці творять з нього чудо. Співуче дерево! Хіба не з нього роблять скрипки, кларнети, кобзи, сопілки, флейти, віолончелі, ліри і арфи...

Давно-давно, коли люди ще жили в первісному стані, якийсь хлопчина вирізав гілку з калини і зробив свисток чи сопілку-жалійку. Ті перші музиканти наслідували птиць, народжуючи зі співучого дерева звуки. Згодом люди додумалися з кусочків деревини зробити багатоголосу флейту, а далі — й кларнет. Попередницею скрипки була віола. А тоді в світ прийшла скрипка і зачарувала всіх своїми звуками.

Народження багатьох щипкових і струнних інструментів губиться в тумані віків. І кожен народ виробляв щось своє, неповторне. Так на Україні народилась бандура, в Росії — балалайка, в Білорусії — цимбали...
А тоді прийшли клавесин, піаніно, рояль... І все це з дерева. В поєднанні зі струнами народився чудовий оркестр. І за все те ми маємо дякувати лісові, нашому зеленому другові. Скільки в Древній Русі і на Україні нашій було чудових майстрів! Вони робили кобзи, балалайки та скрипки...

Захопившись, Гаїна почала розповідати про одного незвичайного майстра.

— Ти, Юрку, ніколи не здогадаєшся, що тим майстром був маршал Тухачевський... Так, так, той самий Тухачевський, який у свої двадцять чотири роки став командармом, а потім і командуючим фронтом. Так от, ще в юності любив він музику, чудесно грав на скрип-

ці. І вже маршалом у вільний час змайстрував власними руками скрипку. Сам грав на ній, грав, як згадують його сучасники, божественно! І не раз казав: «Нічого в світі немає прекраснішого за музику! Це моя друга пристрасть після військової справи, якій я присвятив усе своє життя». Одну зі своїх скрипок Тухачевський подарував оркестрові Великого театру. Михайло Миколайович зробив ту скрипку зі співучої ялини, яку привезли йому із Закавказзя. До ялинових дощечок додав яворові, і вийшов неповторний музичний інструмент.

Юрко зачаровано слухав Гаїну.

— Я знаю, ти любиш музику,— сказала вона і потяглася очима до білоголового юнака.

— Я тебе люблю. І нехай життя наше буде чудесною піснею. Ти будеш співучою ялиною, а я стану яворoм...

Вони перейшли із соснового бору знову в мішаний ліс, де переплелися гіллям дуби, берези, сосни, осичина, кущі глоду, чагарі чорниці і ліщини. Поміж дерев буйно росли трави, густі папороті, які не цвітуть ніколи, навіть у ніч на Івана Купала. Лісові дзвіночки голубіли на галявинах, жевріла своїми вогниками смолка. Деревій пахнув міцно й терпко, звівши догори свої білі парашутики. Де-не-де ще горіли ягоди запізнілої лісової суниці. І Юрко кинувся збирати їх... Набравши повну пригорщу, став частувати Гаїну.

Вона, жартуючи, брала губами стиглі суниці з його долонь, прицмокуючи, немов мала дитина. Від стиглих ягід губи Гаїни стали червоні, наче нафарбовані помадою.

— Ой, як ти замурзалась! Дай я тебе витру...— І теплими губами знімав сік з трепетних дівочих уст.

Над ними шуміли тонкостанні берези. Десь у гущавині виспівувала іволга, ніби говорила — цілуй, цілуй. І, змахнувши трепетним крилом, полетіла далі.

Захопившись прогулянкою, вони й не помітили, що зайшли далеко від того місця, де залишили мотоцикл. Треба було вертатись.

— Гляди, ще хтось украде твого «червоного гривня»,— жартувала Гаїна.

— Та кому він тут потрібний. Дикі кабани на машинах не їздять.

Пройшовши кілька кварталів, помітили ліворуч синій димок. Гаїна стривожилась: «Хто це посмів розпалити вогонь у лісі?»

— Мабуть, зайшлі туристи, які все частіше завертають і до нас на автомашинах.

— От варвари! Так і до пожежі недалеко. Треба негайно припинити це безчинство.— І вона кинулась на вогонь.

На галявині поруч молодого сосняка стояла автомашина жаб'ячого кольору. Трохи далі палаххотіло багаття, від якого пахнуло смаленим м'ясом. Мабуть, пришельці смажать сало або шашлики.

— Як ви посміли? — налетіла на них Гаїна.

— А ти хто така, ціпонько! Чи не русалочка? Йди сюди, я тебе трішки полоскочу,— ошкірився патлатий з борідкою і вусиками, чимось схожий на Ісуса Христа.

— Слухай, ти! Я тебе полоскочу,— скипів Юрко.— Ану, геть звідси! І негайно!..

— Тю-тю-тю, який Отелло знайшовся! Зараз я тебе провчу, селюк нещасний.— І патлатий «ісусик» налетів на Юрка. Але, напевне, переоцінив свої можливості. Та й звідки йому було знати, що Юрій ще в армії навчався боксу. Одним ударом кулака він нокаутував нахабу, і той розпластався на землі.

— Ой Жорику,— скрикнула сухорлява дівка в джинсах, схожа на чехоню.— Едик, чого ж ти стоїш? — закричала вона до другого хлопця, який стояв коло «Жигулів».

У руках Едика зблиснув ніж. Юрій стиснув зуби і вже хотів був як належить зустріти нападника, та раптом Гаїна кинулась на патланя ззаду, немов лісова рись. «Ой Гаїнко! — з досадою подумав Юрко.— Що ти робиш, тільки перешкодила мені провчити цього забіяку».

Відчувши на собі гаряче і гнучне тіло, Едик розвернувся і щосили відкинув Гаїну вбік, так, що вона, пролетівши метрів зо три, розпласталася на траві. А сам з піднятим ножем накинувся на білоголового сміливця. Але в одну мить його рука з ножем була скручена назад за спину, фінка випала. І вже противники зчепилися руками й ногами в лютій сутичці.

Сухорлява дівчина в джинсах причитувала щось біля очманілого Жори, який усе ще не міг опам'ятатись. Гаїна поповзом кинулась до фінки, що, немов та гадюка, лежала в густій траві.

Нараз постріл розірвав лісову тишу. В запалі бороть-

би вони не почули, як наблизилося гурчання мотоцикла і хтось невідомий, побачивши бійку, бабахнув з рушниці вгору.

— Ану розійдись! — звелів він суворо. І Гаїна впізнала лісника Білоуська.

Притиснутий до землі, Едик у лютому безсиллі кусав губи.

— Ой Матвію Григоровичу! Як добре, що ви нагодились,— сказала Гаїна і тільки тепер ніби зів'яла, затремтіла всім тілом, на очах виступили сльози.

— Хто ви такі? Звідки приїхали? — запитав грізно Білоусько непроханих гостей.

— А що, хіба вже на природу не можна виїхати! — огризнувся Едик.

— Теж мені природолюбці. Насвинячили он як. Пляшки побили, вогонь розвели. Могли б і пожару наробити... Ану киш звідси і негайно! А номери вашої машини ми запишемо.

— Я запам'ятала, Матвію Григоровичу,— сказала Гаїна.

Вона сиділа на теплій землі і терла зчесане до крові праве коліно. Біля неї опустився Юрко.

— Що, боляче?..— І легенько погладив рукою.

— А, пусте. До свадьби заживе, як каже баба Докія... Ти, Юрко, піди і вирви мені чистотілу. Змажемо, воно й затягнеться.

Юрко мотнувся в тіняві місця і за хвилину вернувся з пучком зеленого листя, з якого стікали краплі соку, схожого на йод.

Білоусько запалив цигарку, розповідав неквапно:

— А я вирушив в об'їзд. Здалеку побачив димок. І хто воно, думаю, розклав вогонь? Та й завернув у цей квартал. Аж бачу, тут боротьба не на жизнь, а на смерть... Добре, що нагодився.

— Спасибі вам за виручку,— подякував Юрко.

Гаїна звелася на ноги і, трохи шкандибаючи, рушила дорогою. Її бережно підтримував за руку Юрко.

— А ви сідайте на мого мотоцикла, він у мене з коляскою. Я вас додому підвезу.

— А як же Юрко? А що, коли ті лиходійники вернуться,— турбувалась Гаїна.— Ні, ми пройдемо. Десь тут недалеко наш мотоцикл стоїть.

— Не вернуться. Чкурнули, мов навіжені. Більше сюди не потягнуться,— сказав Білоусько.

І знову в лісі тиша. Чути, як скачуть десь поміж верховіть невгамовні білки і падають з дубів достиглі жолуді, немов янтарне намисто. І від того над лісом линуть тихі дзвони...

9

Чорний дуб полонив художника відразу, схвилював душу. Він, цей старезний пращур, який так багато бачив і звідав за своє життя, був воістину посланцем з минулих віків.

Пам'ятає Василь, коли лісничий Яременко привів його сюди вперше. Це було невдовзі після його прибуття на Зелений острів. Забачивши могутнього велета серед чагарів, дубняка й ліщини, Береговець одразу здогадався, чому той дуб називався Чорним. Товстий дуб у шість обхватів унизу нагадував випалене жлукто. Серцевину виїв вогонь. В деяких місцях на корі страшні опіки зарубцювалися вузлуватими шрамами. Але не тільки це жахливе каліцтво спотворило віковічного дідугана. Дві товстелезні гілки всохли. Здавалось, то й не гілля, а розпростерті опечені руки, в розпуці підняті до неба. Вони волають до помсти. І все ж багато гілок уціліли, гнали молоде пагіння, кучерявились темно-зеленим листом. І було дивно, звідки бралися соки в цього паленого вогнем, битого громами дерева.

На тлі зеленого підліска Чорний дуб здавався привидом з далекого минулого.

— Скільки ж йому літ? — запитав Береговець.

— Красилівські старожили говорять — років п'ятсот...— пояснив Яременко.— Давно-давно, коли поселялися над Пслом козаки, дуб уже стояв тут, товстий і кремезний. А Красилівці нашій понад триста літ. Хоч була вона не раз нищена і плюндрована. І за татарщини, і під час великої руїни.

Як багато бачив цей вузлуватий витязь лісу на своєму віку! І стояв би ще сотні літ, коли б не оте звуглене нутро. Хто ж то завдав такої наруги дереву? Кому заважав цей лісовий патріарх?

— За непокору фашистам гітлерівці спалили село,— розповідав Дмитро Якович.— У хатах згоріло живцем понад триста красилівців, старих і малих. Дехто втік до лісу, до партизанського осідку. Каратслі, зібравши сили, оточили ліс. Гатили по ньому з мінометів. Від того

вогню падали люди і дерева. Та все ж партизанам пощастило вирватися з вогненного кільця. Ринулись німці в глиб нетрів, а там нікого немає... Добрались до дуба, де був партизанський табір. Стоїть дуб непорушно, гуде грізно верхів'ям і, здається, регоче з ворогів. А на стовбурі дуба, кілька свіжих ран від снарядів. Розлючені німці, зганяючи досаду, облили бензином віковічне дерево й підпалили. Той бік стовбура, що був зранений снарядами, взявся полум'ям, вигоріло дупло... На щастя, з неба впала гроза, пішов рясний дощ, і поволі затух вогонь... Та й німці, коли почало сутеніти, відступили. Дуже постраждав дуб, та не здався... Оце, як бачите, огородили ми його, на стовпчику прибили дошку, щоб кожен перехожий знав гірку історію цього дерева.

«Дуб здавна користується у людей великою шаною,— згадував Береговець,— з-поміж усіх наших дерев — наймогутніший пагін землі. Не так уже й багато стрічається на Україні ось таких довгожителів. На Звенигородщині є Шевченків дуб, а поблизу Хортиці — Запорізький, якому перевалило за сімсот літ. Дуби для нас неначе ті піраміди. На їхніх кронах вляглася наша нелегка, але славна історія...»

Він уже й не пам'ятає, чи то старий лісничий Яременко розповідав йому овіяні курявою століть легенди, чи правічний дуб шумів кроною, шамотів стиха, неначе чаклун.

Дерева — як і люди, тільки й того, що не можуть говорити. Одне росте струнке та високе, радує око, а з другого покруч виходить, всяке буває... Людина, яка втрачає свій корінь, подібна до підточеного дерева. Якщо людина знає свій корінь і живиться його соками, тоді вона має життєдайну силу, закладену в насінні і в корінні. Тоді й повітря, яким вона дихає, видаватиметься їй цілющим, і земля, на якій зростає людина, буде дорожчою. Люди, пам'ятайте про свій корінь. Бо без коріння немає й крони, без крони немає плоду, а без плоду немає насіння...

Від першої зустрічі з дубом минуло вже чимало часу, та Береговець часто приходить сюди. Сяде з мольбертом неподалік і переносить Чорного дуба на полотно.

Як не дивуватися могутній силі життя, що наперекір усім напастям пробивається в цьому скаліченому древі? З глибин землі цупке коріння тягне цілюці соки, і на живих гілках дуба проростають зелене листя, молоде

пагіння, і тутї жолуді в'яжуться на вітах, як заперечення старості і вмирання. Коли дивишся на це могутнє, вузлувате дерево, здається, то й не дуб, а Дід Час, який відраховус на собі віки.

Береговець аж зрадів, що йому прийшло в голову таке порівняння. Він назве свою картину «Дід Час». І намалює чорними фарбами на білому полотні. А для того, щоб не виникло враження, ніби цей дуб мертвий, він злегка кине прозелень на дубове листя і золотисто-коричневою фарбою намалює жолуді, які несуть у собі одвічний заряд життя.

Захопившись роботою, художник затримався в лісі мало не до вечора. Сонце вже давно залишило в небі ту найвищу точку, яку звуть зенітом, і догоряло на вечірньому прузі, мов наповнений червоним гелієм дирижабль. Поволі згасав день... І раптом Береговець згадав, що для нього цей день надзвичайний, день його народження! За роботою та творчими клопотами забулося. Ну що ж, обійдемось без ювілейної метушні.

Він народився у вересні, в ту пору, коли земля, зробивши у всесвіті велетенський круг довкола сонця, повертається до осіннього рівнодення. Відходить скошеними стернями літо, і натомість настає осінь, спершу тепла й ласкава, замріяна і трохи сумовита. Високе синє небо розливає над нами тиху лагідність і срібне плетиво павутиння, на якому, немов на струнах велетенської арфи, бринить симфонія вересневого рівнодення. Осінь дзвонить у золотий бубон сонця, і від того жовтогарячі бризки розливаються на гаї, ліси й сади.

Полудень віку! Неповторний час, коли сонце стоїть над тобою в голубому зеніті. Пора зрілості і змужніння. Своєрідне високосне літо в житті людському.

І ось це полудневе літо прийшло й до нього, озвалося далекими і близькими дзвонами, сіючи в душі і радість, і тривогу. Двічі люди на світі не живуть — говорить народна мудрість. Але є багато таких, що й один раз не вміють як слід прожити під сонцем... Без мети, без прагнень, без тривог і жертв людське існування неможливе. Бо життя — це не розкішний сад, у якому ростуть тільки квіти та ще райські яблука. В житті людському, мов на довгій ниві, буває всяке. Хоч прожити його — це не просто пройти ниву довжиною в десятки гонів.

Жити — значить боротися, діяти, можливо, помиля-

тися, падати, вставати, щоб знову горіти чистим вогнем, зігрівати тим полум'ям інших і залишити по собі добру пам'ять. Життя людське багатогранне, і кожна його пора по-своєму прекрасна. Зумій тільки своєчасно це збагнути й оцінити.

В житті людському є всякі дати — день народження, день повноліття, день одруження. Дехто щасливо доживає до срібного весілля і навіть золотого.

В юності так хочеться, щоб виповнилось тобі вісімнадцять і ти став по-справжньому дорослим. Потім роки летять у якомусь прискореному темпі, і незчуєшся, як над тобою вдарять дзвони полудня віку. Приходить до тебе зріле літо. Одним воно приносить радість, задоволення від здійснення заповітних мрій, добрий ужинок, іншим — зажуру, неспокій, приспані тривоги. Та кожна справжня людина дедалі більше замислюється над тим, що вона встигла зробити. Чи достойно зустріла свій високосний зоряний час, своє янтарне літо?..

Ці думки непокоїли і його... Здавалося, з далеких гонів озивались до нього приглушені дзвони минулих літ, щемом проникали в груди і осідали в зболеному серці важкими краплями згуслої живиці.

Догоряв на західному небокраї день, який для Береговця був пам'ятний. П'ятдесят літ тому розпочався відрахунок його днів і років. Півстоліття відстукав годинник часу.

Як добре, що сьогодні він побував у мовчазному товаристві старого дуба. Адже він не любив пишних іменин, бенкетного застілля. Не раз доводилось бачити, як вшановували якогось художника, митця чи актора. З трибуни говорили урочисті слова, а ювіляр сидів на сцені за столом і вбирав їх у себе, немов трунок, від тих слів його аж розпирало. Часом говорили на тому вечорі таке, що личило б, може, сказати тільки на похороні чи після смерті тієї людини... Пишномовні адреси в дорогих палітурках, солодкі телеграми і сувенірні подарунки і навіть хліб-сіль, які «організувала» комісія від земляків ювіляра.

Можливо, й треба відзначити той пам'ятний день, коли випадає кругла дата. То влаштувати б краще виставку робіт художника а чи літературний вечір перед читацькою аудиторією, коли це поет, або концерт, якщо ювіляр став знаменитим артистом. Зробити свя-

то для людей, а не для однієї особи. Не роздувати кадила, не курити фіміам, від якого, мабуть, і чесному ювілярові стає прикро на душі.

Він і сам незчувся, як дожив до знаменної дати. І хоч не збирався пишно відзначати цей день, все ж годилося б у колі рідних випити чарку. А вийшло так, що на самоті проведе свій день народження.

Ну що ж, не завдаватиму людям клопоту. Посиджу сам край берега, згадаю батька й матір, покличу їх у спогадах до себе в гості, погомоню з ними й пожурюся. Може, ще сходжу на левадки, де буйно зеленіють підмети і коноплі розливають свій млосний чад. В них я колись народився на світ.

А ще поговорю подумки з дружиною.

І вже складав усного листа до Марини, а може, сповідався перед самим собою. Коли людина прагне спокутування перед власною совістю, вона стає відвертою. Бо ж не можна приховати від себе того, що відклалося в пам'яті, закарбувалося в душі.

10

«Марино, дружино моя! Не гнівайся на мене і прости за те, що я не завжди був таким, яким би мусив бути. На жаль, життя не тільки додає нам років, а й вихолоджує серце... З часом людина змінюється, втрачає свої найкращі якості — доброту й сердечність, а натомість приходять байдужість, холоднеча, змінюються вдача, характер, і людина поволі перероджується, стає егоїстом, а то й просто згасає, як прибите дощем багаття.

Зрозуміти це вчасно, критично оцінити себе не кожен зможе — перешкоджає власне самолюбство. Треба виявити неабияку мужність, бо ж вона потрібна людині не лише в бою, а й у змаганні за саму себе. Потрібні самоочищення, переоцінка морально-духовних цінностей, а може, й відмова від звичного домашнього затишку і встановленого спокійного плину життя. Наша суперечка була тим спалахом, з якого розгорілося полум'я, що обпекло мені душу і спопелило. Власну совість треба випробовувати вогнем. Усе добре в людині вистоїть, загартується, душевне сміття і непотріб згорає, і ти виходиш з того полум'я, немов з чистої купелі.

Я зрозумів, Марино, що останнім часом жив не так, як треба. Мабуть, у мені, як і в багатьох людях, поселився міщанин, себелюбець. Коли говорити щиро, то я зраджував не тобі, а самому собі. А це найгірше, що може робити людина, хоча в цьому не всі зізнаються. Колишній сільський пастушок, син голови ревкому, а пізніше солдат поволі почав забувати, хто він, звідки походить і до чого покликаний долею. Взагалі багато людей не вміють цінувати того, що нам дає життя. Замість того, щоб вдовольнятися буттям, радуватись красою земного світу, творити для загального добра, знаходяться серед нас, на жаль, і такі, які хочуть досягти чогось більшого,— одні прагнуть кар'єри, інші — багатства, треті — слави, а четверті знаходять утіху й розраду в горілці та любощах. А всі ті прагнення не що інше, як суєта сует, що неминуче веде особистість до ошуканства, до обкрадання себе самого. Чим простіше живе людина, тим вона порядніша,— не вибаглива і задовольняється результатами своєї праці, знаходячи відраду в родинному житті. На жаль, не всі ми приходимо до цього висновку або робимо це із значним запізненням, коли вже пізно починати життя спочатку.

Над тобою, Марисю, ще стоїть літо, і вся ти — немов багряниста вишня, вмита літньою грозою... А я стою на осінньому порозі, немов любисток, прихоплений приморозком. Піввіку — це полудень у житті людському, як пишуть поети. Якщо це говориться навіть для красного слівця, то й тоді в цьому є доля правди. Бо ще не згасли сподівання і надії на краще, бо ще не звечоріло, не закотилось сонце.

За довгі місяці нашої розлуки я багато передумав, багато осмислив, не раз дорікав собі, а то й просто розпинав власну душу. Гірко відчувати: не зміг я взяти від життя того, що дарувало воно мені. Найбільше щастя в родинному житті — це дружина, добра, мудра, ласкава. Хоч я, напевне, й не міг достойно оцінити дорогоцінність власної дружини і цим завдавав їй болю, викликав у її душі холод, а інколи й ворожнечу. Прости мені, Марисю, за це. Мабуть, втрата тепла родинного вогнища викликала в мені невдоволення й роботою. Іноді я малював не те, що треба, хоч і шукав свою тему й натхнення у відрядженнях та будинках творчості, але не знаходив, а тільки втрачав те, що мав у себе вдо-

ма. Не шукай за тридев'ять земель того, що маєш удома під боком,— промовляє давня народна мудрість. Мабуть, мав рацію великий живописець Рембрандт, коли говорив молодому художникові, який збирався в мандрівку: «Залишайся дома, залишайся дома, цілого життя не вистачить на пізнання чудес, які тут таяться». Можливо, ці слова треба було б викарбувати на металевій дощечці і прибити над дверима кожного будинку чи квартири. І хай вони там красуються замість знайденої підкови. Родинне щастя — це, мабуть, більша половина успіху в житті людини, хто б ти не був — токар чи поет, сталевар чи живописець, хліборób чи актор.

Розлука з тобою принесла мені не лише гіркоту, а й обернулася на користь. Я намагався критично глянути на себе і скласти спокуту перед власною совістю, я судив себе строго, я був серед людей, які навчили мене жити просто й правдиво.

Не знаю, може, ще рано мені повертатися до тебе і просити прощення, час покути, мабуть, ще не скінчився. Але вже зараз я прошу тебе: якщо можеш — прости мені. Як прощає розквітла навесні вишня лихий морозець, що ненароком обсмалив її білі, непорочні суцвіття. Бо ж услід за тим приморозком блисне теплом весняний ранок, відійде мороз і усміхнеться вишня сонцю, зберігши від нічного холоду зав'язь, і коли прийде літня пора — горітиме та вишня ягодами, торжествуючи своїм материнством».

Чомусь подумалося, що його думки й слова, які виливаються в ненаписаний, але вже виношений лист,— це його останнє послання до дружини. Якесь передчуття гнітило душу. І стало жаль, що, може, він не побачить більше Марини, не відчує її теплої ласкавої руки на своїх скронях, всипаних інеєм осіннього приморозку.

Не треба думати про це. І в каятті людина теж повинна мати почуття міри. Хоч не такий він уже й грішник, щоб краяти душу докорами... Та ще в такий день! Ніхто його не привітав з п'ятдесятиріччям. І немає чого дивуватись. Навіть сам забув таку дату. Чого ж тоді ремствувати на людей? А якщо хто й згадав, то, звісно, шле вітання на київську адресу. Тут, на Пслі, поки що немає поштового індексу.

Що не кажи, а дивна людська натура! Ще кілька хвилин тому він спокійно втішався своєю самотністю, був радий, що немає ювілейної суєти, листів і телеграм і оксамитових, дерматинових папок, а зараз у душі щось шкреблося. Ворухнулася в ній досада, що забули його всі, навіть дружина й діти.

«Не впадай у розпач, Василю! Он, бачиш, вітають тебе тополі, гнуть зелені арфи, пружно бринять на вітрі. На березі Псла калина вийшла тобі назустріч у червоному намисті, схожа на дружину...»

Не доходячи до свого куреня, він помітив на березі сивий димок. Хто ж то розпалив багаття? Чи не дід Григор надумався варити кашу? Але, ступивши ближче, побачив Сергієву зеленкувату «Волгу», жовтогарячий «Запорожець» Яременка і газик Христича. Біля куреня споруджено з дощок столи, коло яких порядкували Ольга Павлівна, Гаїна та ще якісь жінки.

І серце в Береговця тьохнуло, хоч сам він не йняв віри, чого це до нього нагодилися гості.

Першою помітила його Гаїна, подалася назустріч, а вслід за нею Юрко і все товариство.

— Вітаю вас, Василю Романовичу! — обняла за шию дівчина...

— Оце, як той казав, приходьте до нас у гості, як нас дома не буде,— жартував Байрачний...

— Та я ж не знав,— зніяковів Береговець.

— Та й ми ж не знали. Спасибі, Дмитро Якович підказав, що в тебе сьогодні день народження.

— Ге, я то пам'ятаю, як піввіку тому народився ти в коноплях. Дай я тебе розцілую, сину.— І старий міцно обняв оторопілого художника.

— І від мене прийми поздоровлення, Василю Романовичу,—підступився дід Григор.— А оце тобі наш з бабою Варкою дарунок,— розгорнув розмаїту квітчасту плахту.— Це, брат, така плахта. Її ще твоя мати ткала на замовлення моїй Варці. А ти, напевне, цівки сукав. Нехай у тебе буде пам'ять про матір...

Береговець припав щокою до барвистої картатої тканини, відчувши ніжний дотик материнських рук. Ледве стримував себе, щоб не розплакатись.

— А тепер до столу, товариство, а то захолоне наша ювілейна вечеря,— запросила їх Ольга Павлівна.

Він стояв, розчулений до сліз, коли найстаріший з усіх Дмитро Якович виголосив:

— За твоє здоров'я, Василю Романовичу, щоб прожив ти ще стільки літ, скільки маєш за плечима, і не знав старості...

До пізньої ночі лунали над рікою пісні.

11

Повернувшись до Києва, Полозенко не знаходив спокою. То завжди, коли приїздив з відрядження, зустрічала його тихою ласкою й покірністю Юлія Валеріанівна. В домі все вичищене до блиску — і килими й меблі. Кришталеві вази усміхалися з буфета, наповнені по вінця сонцем.

А зараз у квартирі запустіння, все вкрите сірою пилюкою. Насуплені килими блимали зі стін, нібито траурні хоругви, і вази шкірили зуби, немов глузуючи з нього. «Ну що, дочекався волі? Чого ж ти не радий, удівець-молодець? Чого не засилаєш старостів до якоїсь молодички? Мало ходить їх по Києву? І згадував пристаркувату лікарку-стоматолога, яка давно овдовіла і шукає солідного жениха, а також молоду арфістку з оперного театру, що давно готова стати господинею в його домі. Але куди їм до Марини».

За життя Юлії він марив про те, як вільготно заживе на світі, коли стане вдівцем. Адже не старий ще і одружитися може. Серед представниць чарівної статі знайдеться чимало таких, які розділять з ним і трапезу, і відпочинок у санаторії, а коли що, то й постіль.

Може, хто скаже, що це аморально. Але хто з нашого брата не грішний. Тільки не зізнаються навіть собі в отих сокровенних гріхах, вдають з себе святенників. Хто, хто, а Полозенко знав таких, бо й сам належав до подібної генерації.

Невідомо, звідки і яким способом з'явилася на світі нова порода людей, що, мов та гусінь, усе пожирає, а далі обмотає себе власною слиззю, залізе в шовковий кокон і причаїться.

Хоч куди тим гусеницям та личинкам до людей, які оволоділи властивостями хамелеонів. Спробуй відрізнити їх від справжніх. На вигляд вони нормальні, цілком сучасні, досить начитані, можна сказати, нафаршировані різними цитатами, знають, де й коли їх ужити. Спробуй їх розгадати. Такі пристосуванці досить активні, вони полюбляють виступати на зборах та засідан-

нях під час обговорення якихось проблем при проведенні творчих дискусій. Ого-го, хіба ж такі красномовці!

А коли подібний індивідуум залишається сам на сам, удома чи серед найближчих довірених своїх, тоді стає іншим. Те, що недавно приймалося за непогрішну істину, відкидається як неприйнятне. З нього можна й поглузувати, розповісти з цього приводу якусь притчу або анекдот. Можна ще з дружиною покепкувати з начальства, посміятися з ближнього друга, повтішатися різними плітками, зробити власний коментар до подій сьогоднішнього дня, вступивши в дискусію з диктором телебачення. І розрядка є, і ніхто нічого тобі не заперечить. От і виходить твоє зверху.

Полозенко зустрічав у житті подібних, та й сам був такий. На людей справляв враження неабиякого ерудита, вченого, досвідченого спеціаліста, який неспроста має високе звання професора. Лекції читає перед студентами, ніби співаючи завчені арії. На зборах чи засіданнях говорить мудро, посилаючись на найвищі авторитети, і його вважали прогресивно мислячою людиною.

Виговорившись, сходив з кафедри або з трибуни і вже вів розмову з самим собою, зі своїм другим «я»... Сміявся з того, хто недавно гаряче розпинався на трибуні, дошкульно глузував, а то й просто хихикав зі свого двійника, ніби то був і не він, а хтось інший, до кого він ставився глузливо, з саркастичною іронією.

Після повернення з відрядження Полозенко, сидячи самотньо в своїй квартирі, пригадував запальні дискусії на берегах Хорлиці і Псла і скептично думав про все те, глибоко переконаний, що кобзівці нічого не доб'ються.

В перші дні приїзду до Києва члени комісії писали доповідну на ім'я міністра про долю хорлицької заплави і як бути далі — продовжувати осушувальні меліоративні роботи чи визнати за необхідне готувати новий проект, що передбачав би регуляцію води і штучне зрошення довколишніх лук. Падалка, як один з авторів першого проекту, наполягав на своєму. Його підтримував і Полозенко, тільки Кащук був проти, вважаючи, що осушення Хорлиці слід припинити.

Доки писали доповідну, та сперечалися, та роззнавали думку у відповідних інстанціях, у центральній газе-

ті з'явився колективний лист кобзівців, і справа обернулася інакше. Стурбований міністр викликав до себе членів комісії.

— Чому ви й досі не доповіли про справи на Хорлиці?

— Працюємо над доповідною, уточнюємо, аналізуємо,— сказав Падалка.

— І дочекалися, що нас розкритикували в газеті!

— На те й преса існує, щоб писати,— і оком не моргнув Полозенко.

— А ми тепер маємо виправдуватись,— зауважив міністр.— Вам, як членам комісії, треба було розібратися раніше. Для того й виїздили на місце. Чи, може, вважали це відрядження за пусту прогулянку?

— Я вас прошу не говорити таким тоном,— наїжачився Полозенко. А сам собі подумав: «Мабуть, перепало міністрові від вищого начальства, так він зганяє оскому на мені». І вже перегодя додав: — Зрештою, як голова комісії, я захищав схвалений захід по здійсненню меліорації.

— Ви забуваєте, що наше міністерство відає не лише меліорацією, а й водним господарством. Ми маємо дбати за збереження води, а не вбивати джерела. Настав час подумати про малі й середні річки, такі як Хорлиця, Удай, Псло, Ворскла, Сула і багато інших живих артерій, які дають нам вологу.

— Але ж донедавна на малі річки і болота дивились, як на...

— Як на пасинків, хочете ви сказати,— перебив Полозенка міністр.— Життя нас багато чого навчило. Як відомо, партія і уряд недавно прийняли важливу для всіх нас ухвалу, яка зобов'язує нас берегти воду, розумно провадити меліорацію, в кожному випадку враховуючи конкретні умови. А дехто з нас тримається старих догм...

«Так, так,— міркував Полозенко.— Маємо ще одну, нову постанову. Виходить, треба міняти тактику. Зрештою, коли комусь хочеться, щоб роботи на цій Хорлиці припинили, то чого мені лізти на рожен. Я можу запросто перебудуватись».

Розмова закінчилась тим, що міністр звелів комісії написати висновки на сторінку-дві, не більше і подати йому завтра вранці. Видно, що з ЦК тисли на міністра.

До вечора той папірець було складено. Члени комісії виявились одностайні, бо знали, що треба писати. Адже веління, яке йде згори, то закон. Відписалися й на цей раз.

Згодом хорлицьке болото відійшло од Полозенка, мов поганий сон. А з початком вересня, коли в сільськогосподарській академії в Голосієві почалися заняття, він поринув у звичну для нього стихію — читав лекції. У вільні години ходив до Гідропарку, де можна зустріти знайомих пенсіонерів, а ще більше удовиць різного калібру, що марили якось влаштуватися на старість.

12

Побував Полозенко і в Марини. Правда, не відразу після повернення до Києва. Кілька разів дзвонив по телефону, напрошувався, але вона знаходила різні причини для відмови. Припертися самочинно, як першого разу, не наважувався.

І все-таки вибрав нагоду, щоб переступити поріг гордої жінки. Було це в суботу, коли син і дочка Береговців подалися на природу ловити ласкаву благодать ранньої осені, а Марина залишилася вдома сама. Цього разу він не став витрачатися на гостинці. Зайшов просто як сусід до сусідки. Марина насторожено пропустила його до вітальні.

— Ви пробачте, Марино Сергіївно, що вторгаюсь на вашу суверенну територію. Людина, як казав мій один знайомий професор, «стадное животное» і не любить самотності.

Марина усміхнулася куточками губ і погасила посмішку.

— Я маю доручення від вашого чоловіка передати вам привіт.

— Де ви зустрічалися з ним?

— На Полтавщині. Василь Романович влаштувався у своїх земляків, можна сказати, як на курорті. Живе цивілізованим дикуном у курені на березі ріки. Вигляд у нього непоганий. Засмаг на сонці, зміцнів, має спортивну форму. Щоправда, кажуть, нібито в нього був один чи два серцевих приступи, але все обійшлось гаразд.

В очах Марини занепокоєння. Видно, вона про це

не знала. Та й звідки їй знати? Такі чоловіки, як Береговець, уміють таїти свої болячки й гріхи.

— Помолодів ваш Василь Романович. Самі знаєте, вільне життя на природі. До того ж він не скучає. Багато їздить по селах, малює... До речі, там з'явилися й натурщиці. Та ще які! Одну з них я бачив особисто. Справжня лісова мавка...

— Навіщо ви мені про це говорите?

— Щоб ви знали правду,— метнув очима Полозенко.

— Ви в полоні нездорових почуттів.

— А може, це почуття дружні — щоб допомогти вам відкрити очі на істину.

— На яку? — опекла вона його очима.

— Ви ще й питаєте. Невже вам не набридло терпіти зневагу від власного чоловіка?

— Ну, знаєте! — пересмикнуло Марину. Але вона намагалась говорити спокійно.— В сімейному житті всяке буває. Треба вміти прощати. Той, хто ніколи не прощав людині, яку любить, той не здатний на справжню любов.

— Мудро сказано, але, на жаль, не всі того дотримуються.

— А ви дотримувались?

— Ну, в мене зовсім інша річ.

— Ну що ж, любов у кожного своя, як і відбитки пальців. Але є на світі мужчини, які залишають після себе брудні сліди, мов злочинці на зламаних сейфах. Сейфи залізні, все стерплять, а жіночі серця вразливі.

— По-моєму, більше болить тим жінкам, яких зраджують.

— Звідки ви знаєте? Від власної дружини? Наскільки мені відомо, ви не належите до однолюбів.

Полозенко засовався в кріслі.

— Серед чоловіків, та й жінок, правда, є так звані прихильники вільної любові,— підкреслено говорила Марина.— Давно вигадали теорію, нібито у вільному суспільстві можна буде вільно задовольняти свої любовні потреби, так само просто, як, скажімо, випити склянку води. Якою б великою не була спрага напитися, та хіба нормальна людина за нормальних умов ляже на вулиці в грязюку і буде пити воду з калюжі? Або навіть із склянки, краї якої зализькані десятками губ? А що, неправда? Я не звикла пити ані з калюжі, ані з немитих чужих склянок.

— Ви божественна жінка, Марино Сергіївно.

— Ой ні. Я буваю часом і зла, і неврівноважена, і колюча. А це найбільша вада для жінки, яка має бути душею сім'ї. Скільки буває розлучень або нещасливих шлюбів від того, що в і н чи в о н а виявляють гарячковість, не вміють поступитись там, де треба. А то й просто вдаються до нещирості або дворушництва.

— Так, так,— закивав головою Полозенко,— я з вами згодний. І тому прийшов до вас, щоб відкрити вам очі... Адже ваш чоловік гульвіса...

— Ви перебільшуєте, бо не можете бути об'єктивним. Я знаю одне: розсудливій, добре вихованій жінці не варто зловживати своїм правом на право чоловіка, як розумному чоловікові не слід зловживати довір'ям та слабістю жінки.

— Воно то так, але мені жаль вас, Марино Сергіївно. Дивує ваша довірливість.

— Не вам втручатися в наші родинні взаємини.

— Але, на жаль, мені не байдуже, коли людину, яку я, скажемо прямо, люблю, кривдить її власний чоловік. Він же кинув вас...

— Він художник, людина вільної професії і має право на те, щоб працювати де захоче, щоб йому не заважали. Навіть власна сім'я.

— Ви, я бачу, віддана йому, мов та Пенелопа.

— Відданість у подружньому житті не порок.

— А нещастя,— єхидно додав Полозенко.

— Нещастя з'являється там, де люди втрачають віру одне в одного. Є серед нас такі, які давно втратили совість, вільно сходяться з випадковими чоловіками або жінками, дивляться на це, немов на розвагу або гру в рулетку.

— Бачу я, що бог дав Береговцю не лише талант художника, а щось більше за це — вірну дружину... В наш час це така рідкість,— криво усміхнувся Полозенко.

— Що ж, мудрі люди кажуть, що без вірної дружини гине все і навіть талант...

— І ви стояли, стоїте і будете стояти на сторожі того таланту, мов вірний цербер.

— Не цербер, а як дружина. Цербер, як мені відомо, охороняє підземне царство. Ми ж, дружини, яких прийнято називати Пенелопами, охороняємо не царство темряви, а царство сонця. Без цього немає щастя на землі, немає й родини.

— Але ж ви знаєте, що ваш чоловік не завжди був вам вірний.

— Не вам про це говорити,— тихо сказала Марина.— Гомо сум, гумані нігіль а ме аліенум путо,— додала вона з усмішкою.— А якщо перекласти це з латині, то звучатиме приблизно так: кожна людина, навіть досконала, має якісь недоліки, бодай дрібні. Напевне, маю їх і я. І ви, звичайно. Чи ви вважаєте себе безгрішним? — глянула вона на нього пильно.

Полозенко аж знітився під тим поглядом. Що вона має на увазі? Страшний холодок, що народився під серцем, крижаною грудкою розлився по всьому його тілу...

— Ви чого зблідли, Леоніде Михайловичу?

— Вам здалося...

— Я знала одного чоловіка, який здогадувався, що в його дружини страшна невиліковна хвороба, не сказав їй цього, а повіз до моря, де вона одержала таку порцію сонячної радіації, що до осені її не стало. Як бачите, є різні форми вбивства. І серед них досить досконалі, яких не може встановити ніяке слідство, щоб віддати вбивцю до суду...

— Ви говорите страшні речі.

— Найстрашніше в цьому те, що той чоловік через два місяці одружився з молодою... Плюнув на елементарну порядність — хоча б з рік прожити в траурі по власній дружині... Але й це ще не все. Через рік не стало і його. Молода скороспечена дружина спричинила те, що літнього чоловіка схопив інфаркт. Кара за кару. Ну от бачите, виходить, є на світі божа кара. А може, фатум...

Полозенкові від тих слів стало моторошно. Був уже й не радий, що зайшов до Марини. Та ця жінка, мабуть, відьма... А може, ясновидиця. А що, коли вона здогадується, що то я написав їй листа від імені неіснуючої «білочки», щоб посіяти сумніви в її душі і недовіру до власного чоловіка.

«І чого це вона так дивиться на мене? — знітився Полозенко.— Невже читає мої думки?»

— Ви знаєте, Леоніде Михайловичу,— поволі заговорила Марина,— я знала одного чоловіка, який написав анонімку на себе самого і переслав власній дружині нібито від якогось доброчинця. Намагався цим самим викликати в сім'ї незгоди, знайти причину до розлучення.

— Аж не віриться, що в наш час, у нашому суспільстві є такі люди,— сказав він приглушеним голосом.

— Є всякі! Кожен домагається любові по-своєму. Є й такі, які пишуть любовні листи чоловікам від імені закоханих або довірливим жінкам, сіючи сум'яття в їхніх серцях, викликаючи ревність. Куди тому шекспірівському Яго з його хусточкою.

Полозенка кинуло в піт. «Та вона що, мої думки читає? Невже й справді існує телепатія... Ні, з такою краще не мати справи. Хай уже з нею мучиться той Береговець. Подалі, подалі від такої...» В серці його озвався приспаний страх. На мить перед очима постала Юлія і сумно похитала йому головою: «Все, що сказала тобі Марина,— правда, Льоньчику. Тепер я вже знаю... Ти ніколи не любив мене».

Що за чортівня,— здригнувся Полозенко.

Надворі вже зовсім стемніло. Ліхтарі на вулиці просівали крізь зелену гущавину світло до кімнати, були схожі на два місяці-побратими, від сяйва яких текла легка прозорість.

Полозенко підвівся з крісла, ніби з лави підсудних. От тобі й освідчився в своїх почуттях. Тікати звідси, і швидше, поки ця Марина не просвітила тебе рентгеном.

— Засидівся я у вас. Пробачте... Не вийшло у нас розмови. Справді, ми з вами люди різні. Хоч я схиляюсь перед вашою самозреченістю і вірністю. Виходить, є ще на світі святі, можна сказати, дружини.

— Дякую за комплімент, Леоніде Михайловичу. До речі, від Василя Романовича я недавно отримала листа. Він пише мені й про вас. Згадує гарячі дискусії на березі Псла. Просить передати вам привіт і найкращі побажання!

— Он як! — здивувався Полозенко.— Дякую, дякую, що згадав мене добрим словом,— вже прощаючись, говорив Полозенко в дверях. І, схопивши Маринину руку, підніс до губів.

Марині здалося, що він не поцілував їй руку, а притулив крижану печать, таким холодом війнуло на неї.

У неділю надвечір повернулися з лісових мандрів діти. Зайшли до хати збуджені, щасливі, принесли кошик білих грибів і трилітрову банку ожини.

— Ось тобі подарунки лісу,— щебетала Валя.

— Ожина — то Валина здобич. А грибочки назбирав я. Перший сорт...

— Тобі насмажити чи замаринувати? — спитала мати, знаючи, як син любить гриби.

— Трохи насмаж... Оскома на зубах. А решту можна й замаринувати. Я сам почищу...

— Гаразд.

— З ким же ви їздили в те лісове царство? — поцікавилась мати.

— Невеличкою чесною компанією. Тобі признаємось, мов на сповіді. Окрім нас, був ще й Толя, той студент з університету, який колись приносив тобі квіти із «Світанку» і в якого наша Валя закохалася з першого погляду.

— Вітю, перестань!..

— Ну а Толя так само закохався у Валю,— розповідав далі брат.— Повна взаємність. Від такого взаєморозуміння і до весілля недалеко, або, як кажуть мої товариші кібернетики, до шлюбної стиковки.

— Ти, неможливий, братику. Розказав би краще про себе.

— Справді, хто був у вашому товаристві четвертий?

— Міс Катрін, обраниця мого серця, або, точніше кажучи, Катерина Сошенко, студентка медичного інституту, твоя майбутня колега.

— І невістка,— додала не без лукавства Валя.

— А що тут такого. Не маленький уже. Годі бурлакувати. Час і за розум узятись. А то скажуть — запродав свою душу роботові... Краще я вже віддам її Катрусі... «Катерино, серце моє, що робиш зі мною»,— продекламував він, ставши в театральну позу, і всі весело розсміялися.

Мати давно помічала зміну в поведінці своїх дітей. Віктор став якийсь врівноважений, спокійний і ласкавий до неї. Мабуть, і справді любов облагороджує людину. А Валю (відтоді, як несподівано появився в їхньому домі студент з квітами) ніби підмінили. Прийшла справжня любов до дівчини. Коли б же вона не обпалила душу дочці і не згасла, залишивши чорне попелище.

Тільки ж, мабуть, щаслива її Валя, очиці світяться, щоки горять, душа співає. А для матері то найбільше щастя, коли в дітей радість. Бо живе вона їхніми радощами і болями, окрім своїх буденних клопотів

та незгод і скупих власних радощів, схожих на теплу осінню днину бабиного літа.

Вона вже хотіла була сказати дітям, що сьогодні одержала лист від батька, але згадала, що краще не говорити про це, бо почнуть просити, щоб дала почитати. А той лист незручно показувати дорослим дітям...

Озвався Василь зі своєї далекості. Заговорив, як колись бувало. Може, й на користь пішла йому ця розлука. Часом вона допомагає, немов ліки. На відстані можна спокійно все зважити, можна влаштувати суд над собою. Суд честі...

Вона принаймні за цей час не раз була отим суддею, який судить і ближнього свого, і самого себе.

Пізнай самого себе — чи не в цьому найвища мудрість людського існування?

13

Дощі, які щедро йшли на початку жнив, давно припинилися, і ось уже з місяць стоять теплі, погожі, навіть спекотні дні. У небі ні хмаринки. І здається, воно не синє, а якесь білясте, немов вицвіле від сонця. Теплінь така, що люди сплять на верандах або й просто на розкладачках під яблунями в саду.

Береговець втішався теплом і сонцем. Сергій і його дружина наполягали, щоб він перебрався до них. «Як не є, минуло спаса,— говорила Ольга Павлівна.— А в народі кажуть: прийшов спас, бери рукавиці про запас. Може статися так, що зненацька почнуться дощі. Замерзнете в своєму курені».

— Коли я ще поживу серед такої розкоші. Он по радіо передають і в газетах пишуть, що не тільки вересень, а й жовтень буде теплий. Обіцяю вам, як тільки похолодає, відразу ж переберуся до вас.

— Ну, добре! Кімната для вас давно приготовлена.

Справді, кімнатка була чудова. В ній уже кілька разів спав Береговець, але завжди тягло його в курінь.

Вересень перебрав ключі в серпня, буйно зеленів отавами на луках, заплітав павутиння в повітрі, ніби збирався ткати власні білі капрони. А вночі вересень-чародій трусив з неба зорі, немов яблука з райського саду.

Жаль, що останнім часом якісь непрохані гості по-

рушили спокій на Пслі і на зеленій оболоні, де туманіли старі озера. І звідки тих мисливців принесла нечиста сила. Минулої суботи прибилися на полювання. Нагрянули, мов татари, чимало перебили неполоханих качок, а ще більше зранили, і птиці впали в густі зарості.

«Що воно за мисливці і звідки взялися?» Дід Крутивус не витримав, підійшов був до галасливого гурту, став допитуватись. І пізніше з болем розповідав про це Береговцю:

— Підходжу до них, привітався, як подобає добрим людям. А вони на мене чортом дивляться, бо вже хильнули добряче. «А що, діду, випить закортіло на дурничку? Ну, сідай! Наллємо тобі чарку». А я їм у відповідь: «Не треба мені вашого чортового зілля! Хочу спитати, що ви за люди? Чому бахкаєте без кінця? Вже скільки птиці по-дурному перебили!» Заіржали вони, немов лошаки. «А тобі яке до того діло? Ти що, захисник природи? Чи не з того світу придибав, старина? Щось нафталіном від тебе пахне. Не заважай нам! Тут такі божественні місця, що гріх не розважитись. В нас у столиці немає такого».

І сьогодні тих мисливців принесла лиха година. Цілий вечір бахкали. Розвели багаття коло Хорлиці, мабуть, кашу варять чи пряжать шашлики.

— І де вони тільки беруться, отакі лобуряки, любителі природи? — журився дід Григор.— Серця в них немає. То такі, що весь світ підпалять. Дикуни від цих патланів були набагато благородніші... О, затихло вже, мабуть, поїхали пришельці. Слава богу.

Зоряне безгоміння повисло над Пслом, над усім видноколом.

Того лагідного вересневого вечора засидівся він з дідом Крутивусом. Риба давно не ловилась, хоч вудки з поплавками й купалися на хвилях. А що та риба! Не завжди заради неї приходять люди на береги річок і ставків. Кращого відпочинку, як на зеленому моріжку, не знайти. Дивишся на ласкаву воду, на тихе тремтіння поплавка, і всі інші думки відлітають бозна-куди. А коли ще поруч з тобою мудрий, сердечний співрозмовник, такий, скажімо, як дід Крутивус, то кращого дозвілля й не треба.

— Гарненько посиділи з тобою, Романовичу. Набрали цілющого повітря повні груди. А це, брат, лікарст-

во неабияке. Помітив я, що й ти за літо поздоровшав, посвіжів, прямо-таки помолодів...

— Можливо... Легко дихати на рідному березі.

— Коли б мене відірвали од рідного грунту, я давно переселився б на цвинтар. А так живу. У своїй, можна сказати, стихії... І баба моя Варка ворочається. За своїх синів, можна сказати, живемо. Вічна їм пам'ять... Чув я від Байрачного, що ти, Василю Романовичу, зробив Книгу Пам'яті, куди вписані всі наші солдати-односельці. До того був звичайний зошит. А яка ж то пам'ять... А тепер в тій книзі — портрети всіх солдатів, намальованих тобою з фотографій. Спасибі тобі, синок...

— Нема за що... Що зміг, те зробив для своїх земляків.

— Є за що. Он усі люди тебе хвалять. При в'їзді в Кобзівку така картина красується. Село наше ніби у віночку. А поруч напис, коли засновано Кобзівку. Як не є, село наше історичне. Більше півтисячі років йому. І назву гарну має. Люди переповідають, нібито наше село здавна славилось кобзарями.

— Мабуть, що так, Кобзаренків і зараз у селі багато. А кобзарі, на жаль, перевелися.

— Тепер на транзистори мода.

Вже зовсім стемніло. Поплавків на воді вже й не видно. Дід Григор звично зібрав вудки, поставив біля куреня. Завтра раненько прийде, закине, до сходу сонця добре ловиться рибка, велика й маленька.

— Ну, я, мабуть, пішов. Стара давно виглядає... Оце й живу на світі, поки живе моя баба Варка. А не дай боже помре, піду і я вслід за нею. Скучно, брат, жити одному на білому світі.

Береговець похитав головою на знак згоди.

— Не знаю я, синок, як ти оце всеньке літо прожив самотньо. А ти ж ще молодий. Не те що я. Порох з мене сиплеться,— і то без жінки нудьга бере. Іноді бурчить, лається стара, а все ж таки коло тебе жива душа. Жаль, не знаю я твоєї дружини. Думалось, приїде — познайомиш. Та вже, мабуть, не вдасться. Літо скінчилось. Це ж ти від нас скоро й поїдеш?

— Я повернусь навесні. І вже не сам приїду...

— Атож. Удвох воно веселіше. Ну, я пішов. Та й тобі треба вирушати до Байрачних або до мене ходімо. Не здумай ночувати в курені. Воно вже холоднувато. Та й сирістю тягне від Псла. Ще застудишся.

— Добре, дідусю. Зараз і я йтиму. От тільки складу своє причандалля.

Ніч стояла над Зеленим островом така тиха і ясноозора, що не хотілось розставатися з її дивною красою. Здається, великий Гоголь нашіптував стиха: «Чи знаєте ви українську ніч? Ні, ви не знаєте української ночі...»

«Знаю, Миколо Васильовичу. Знаю, бо я й виріс під її зорями».

Тут, у водах рідного Псла, пройшов він своє друге водохреще. Воскрес, ожив, відчув свою силу. Скільки в нього появилося замальовок, етюдів, розпочатих портретів і картин. Усе це, звісно, заготовки. Він зараз ніби бджола, яку разом з вуликом вивезли ближче до медоносів. Збирає пергу, дорогоцінний нектар і все несе до свого вулика. Може, не кожну задумку йому пощастить довести до кінця. Але в нього багатий вибір сюжетів. На цілу зиму, на роки вистачить. Може, доведеться ще не раз перемальовувати, дороблять те, що він зробив у захваті. Але без таких заготовок немає творчості. Великі художники, попередники наші, скільки робили начерків, етюдів, перш ніж створити справжнє художнє полотно.

Тільки в праці, в пошуках приходить натхнення. Під лежачий камінь навіть вода не тече.

І народжувалися в тихі лагідні вечори на берегах Псла високі роздуми про мистецтво живопису. Оживали в серці думки, які він запам'ятав з давно прочитаного. До них додавалися ті, що прийшли до нього в тихі зоряні ночі.

Справжній художник у своїй праці має стверджувати красу. Живопис — це музика барв і кольорів, це пісня, яка застигла на полотні. Кожна картина повинна утверджувати живу правду життя. І кожний твір треба народжувати в муках і радості, як мати дитину. Звісно, не можна підходити з однією міркою до портрета, картини, пейзажу чи, скажімо, етюда, мініатюри. В портреті того чи іншого персонажа головне передати внутрішній духовний світ людини, щоб відчули ми багатство душі героя, його характер. Не обов'язково, скажімо, знатного шахтаря малювати з відбійним молотком чи в касці, металурга — освітленого вогнями домни, комбайнера на комбайні, ткалю біля верстата. Адже ці атрибути, так званий виробничий інтер'єр, засвідчуватимуть лише професію героя, а не його внутрішній

зміст, душевну красу, добрість, ніжну душу ланкової або доярки. Основне в портреті героя — це його обличчя, очі, через які проступає душа. Людину треба намалювати так, щоб на неї хотілося дивитись, щоб з нею хотілося говорити.

Інша річ — пейзажі. Вони вдаються тоді, коли в тебе хороший настрій, внутрішня легкість. На них художник відпочиває, органічно зливається з природою, вона для нього найкращий учитель. Живописець повинен змагатися з природою, а не заперечувати її. Немає для художника кращої майстерні, як природа, вона підказує, вчить, викликає творчі пориви, породжує високе натхнення. Встигай лише переносити бачене на полотно. Живопис стає музикою твого власного серця. А картина — піснею без слів. І ти чимось схожий на поета, тільки й того, що ти не чародій слова, а чародій барв, чудесної гами кольорів, яка в разі твого успіху озоветься ніжним відлунням у серцях тих, хто дивитиметься на твої картини. Не бувши схвильований сам під час праці, ти, як художник, не схвилюєш людей, які не просто хочуть подивитись на твори, а приходять у музей на побачення з красою.

14

Над землею колихалася ніч, точнісінько така, як на картинах Куїнджі. Потемнілий Псьол нуртував під крутим берегом. Молодий місяць давно вже зібрав срібну доріжку з дрімотної річки, зайшов за темну стіну лісу. Пора вирушати до гостини Байрачних. Він ще раз окинув поглядом свій курінь і рушив стежкою поміж густих отав. Коли вийшов на луки, раптом побачив, як там, де в'юнилась Хорлиця, червоно наливалося небо. Що це? Схоже, ніби місяць сходить! Але він давно вже згас на іншому, протилежному боці.

Вітер доніс здаля запах згарища. Нічне небо бурхнуло вогнистими язиками, ніби на луках хтось розводив велике багаття.

Пожежа! Здається, ліс горить. А може, сіно? Зараз сухо й вітряно, полум'я може перекинутись на сосняк і на стоги, які стоять біля потривоженої бульдозерами Хорлиці. Чи не мисливці залишили багаття? А ві-

тер роздмухав лихі іскри, від яких і загорілися сухий очерет та рогіз, висушені купи торфу.

Не роздумуючи більше, Береговець кинув на стежку етюдник і подався на тривожний поклик вогню.

Захеканий підбіг до стогів,— вони стояли в чорній осмуті. На щастя, їх ще не зачепив вогонь, хоч уже готіло майже поруч. І Береговець здогадався: горіли нагорнуті бульдозерами купи торфу і водорості, висушені сонцем та вітрами. І не тільки зверху, вогонь проник і в темні ями, де торф залягав віками. Здавалося, приспана сила енергії раділа, що дочекалася спалахнути полум'ям.

Береговець кинувся на вогонь. Але як ти погасиш цей рукотворний вулкан? Поруч була вода, але брилем ти її не наносишся. Не заллєш цього розбурканого пекла. Та все ж він не відступив, почав закидати вогонь мокрим болотом.

Розпашілі торфовища бухали вогнем і димом, ніби з глибини озвалися розгнівані таємничі сили. З розбурханих ям, наче з димарів, валував ядучий дим. Він проникав у легені, хапав за горло, забивав подих. Береговець почав ногами розривати купи торфу, щоб вогонь не перекинувся далі... Адже поруч молодий сосняк, сухий, як кістриця.

Він нічого не чув і не бачив, окрім вогню, з яким боровся сам на сам.

І враз страшний вибух сколихнув сиві луки. Якась сатанинська сила підкинула його в повітрі, ніби він падав з коня сторч головою. Щось боляче різонуло в ноги й плече. По старих рубцях і ранах.

Чорний дим заволік усе довкола і поніс його на своїх крилах туди, де панує вічний морок.

Баба Докія крізь сон почула запах диму. Господи, чи не горить моя хата? Схопилася з постелі, зашастала руками, шукаючи на стіні вимикач. Електричне світло розітнуло нічну темряву.

Стара кинулась до кімнати, в якій спала Гаїна.

— Гаїно, дочко! Вставай! Чуєш, десь пожежа. Щось горить!

Гаїна спросоння не збагнула, де вона, що з нею. Але скоро оговталась. Накинула на себе спідничку і подалася з дому туди — на луки, де біснувався вогонь.

Що ж це горить? Може, сосни? Може, сіно? А чи ку-

пи сухого торфу? Щось дуже болотяним запахом несе.

Вона не добігла з півкілометра до розритого торфовища, як щось гримнуло і задрижала земля. Але перед тим Гаїна встигла помітити в нічній заграві чиюсь постать, яка боролася з вогнем.

Що ж то гримнуло? Невже якась бомба чи міна, що причаїлася з війни на торфовищі?

Захекана Гаїна побігла до вогнища. Неподалік лежав розпластаний на траві чоловік обличчям до землі. Гаїна впала біля нього на коліна, перевернула на спину і вжахнулась, упізнавши Василя Романовича. Припала до його грудей, слухала серце.

Живий! І взялася тягти важкопораненого по м'яких шовковистих отавах, виносячи Береговця, як солдата з поля бою.

Від села долинали дзвони тривоги, сполоханий лемент і крики. Люди бігли гасити пожежу. Зблискуючи фарами, виринув з темряви газик, висвітив на луках дівчину, яка тягла когось далі від вогню.

З газика вискочив Байрачний, за ним Христич.

— Що сталося, Гаїнко? Хто це?

— Василь Романович. Його поранило. Мабуть, вибухнула міна. Горять торфовища. А поруч — ліс і стоги сіна. Поспішайте! Треба рятувати його,— знову припала вона до пораненого, тамуючи ридання.

— В машину, і до лікарні! Я сам повезу. А ти, Миколо, веди людей гасити пожежу.

Байрачний обережно вклав Береговця на заднє сидіння і з Гаїною підтримував зів'яле тіло друга на руках.

— Швидше, швидше до лікарні. Але як ти поженеш машину, коли в ній важкопоранений.

Нарешті приїхали. Розбудили Павловського. Занесли Береговця в лікарню. Лікар оглянув потерпілого. Осколки застряли в лівому плечі і пошкодили праву ногу нижче коліна.

— На операційний стіл, і негайно!

Штучне сонце зблиснуло над столом. Береговець злегка повів головою, блимнув очима. Живий, хоч і несвідомо, а реагує на світло.

Зосереджений хірург витягав осколки з плеча, рване залізяччя, яке долежалось свого, вп'ялося в людське тіло, мов скручені п'явки. Їх було три гостряки і четвертий зовсім маленький, він мало не попав до серця.

«Ну, Василю Романовичу, ти, напевно, в сорочці народився»,— подумав Павловський і кинув той осколок у закривавлену миску.

Коли рани на плечі змазали й забинтували, стали оперувати ногу. На щастя, осколок злегка зачепив кістку.

Майже дві години тривала операція. Коли непритомного Береговця занесли до палати, надворі вже сіріло. З далекого загір'я поспішав день, повний тривоги й розпуки.

Гаїна не відходила від Береговця ані на крок. У білому халаті сиділа над ним, мов сестра-жалібниця. Уже й лікар пішов, задрімала в коридорі стара санітарка. А вона не сплющувала очей.

Усі сльози вже були виплакані. Сухі червоні очі повні туги. Вона не зводила їх з непритомного, який спав важким сном, склавши на грудях руки. Велика голова на подушці ніби маска, жодна рисочка не здригнеться. Біле пасмо спадає на ліву скроню, неначе голубине крило.

Хоч би ж отямився, сказав хоч слово,— бідкалась дівчина, вдивляючись у скам'янілі риси обличчя. Він для неї не просто художник, він був для Гаїни знайденим батьком, а може, й більше.

Коли почало розвиднятись, Береговець ворухнувся, заплямкав пересохлими губами, здається, просив пити. Вона подала йому кухлик з водою.

Він дивився на неї, хоч і не впізнавав. Тільки сказав якось дивно: «Це ти, Марійко!.. Ти знову прийшла...»

— Ні, я Гаїна,— мовила вона тихо.

— А де ж Марійка? — допитувався, усе ще не усвідомлюючи, де він і що з ним. «Як же я довго спав... А де зараз наші? Чи досі б'ються під Прохорівкою...»

З усього видно: жив він тим далеким життям, яке звідав понад тридцять років тому. Хоча, власне, було в тому щось неперервне... Німецька міна, покинута в ті далекі роки, наздогнала його на берегах Псла, тільки вже в іншому місці, на його рідному березі...

«Я Гаїна, Гаїна»,— шепоче хтось над ним. І він знову розплющує очі. Бачить дівчину в білому халаті. Де він її бачив і коли?

— Це ти, Маринко! — тягнеться він до неї правою рукою.

— Я, я,— гладила його руку Гаїна. І раділа, що до нього повертається життя.

15

Передсвітом у київській квартирі Береговця озвався телефон, різко, нетерпляче, розливаючи в дрімотних кімнатах тривогу. Марина скочила, мов опечена, кинулась у передпокій.

Якесь передчуття горя вже полонило її, нервово трусила лихоманка.

— Я слухаю...— І не впізнала свого голосу.

— Марино Сергіївно!.. Здрастуйте!.. Це я, Байрачний з Кобзівки. Тільки не хвилюйтесь... І пробачте за ранній дзвінок.

— Кажіть швидше, що з Василем Романовичем... Він живий?

— Живий... І буде жити. Але... вам треба приїхати до нас у Кобзівку... Він хоче вас бачити.

— Що з ним? — перепитала вона.— Серцевий приступ, інфаркт, інсульт? Кажіть, ради бога...

— Ніякого інсульту й інфаркту немає. Випадкове поранення... Як буває часом на полюванні. Операція пройшла успішно. Ми ждемо вас, Марино Сергіївно. А найбільше, звісно, Василь.

І обірвався голос. Тільки трубка ще піпікала, ніби посилаючи тривожні сигнали не з Кобзівки, а з далекого космосу.

Діти, почувши телефонну розмову, посхоплювалися й собі, стояли коло матері, сповнені тривоги.

— Що з татом?

— Сталося нещастя. Кажуть, випадкове поранення, чи що... Треба їхати, і зараз же...

— От біда,— зітхнув Віктор.— Зараз я побіжу в гараж за машиною.

Валя хлипала, забившись у закуток.

— Біжи, синок. Ми чекатимемо. Виїдемо до сходу сонця, десь перед обідом там будемо. Туди кілометрів триста. Тільки заспокойся, синок. Ти ж за кермом...

— Гаразд, мамо... я побіг.

Уже коли виходили з Валею, в передпокої гучно задзеленчав телефон, Марина кинулась до нього: може, з Кобзівки? Але в трубці почувся голос Шерехтія:

— Добрий ранок, Марино Сергіївно.

— Ой, на жаль, він не добрий, Олексо Яковичу...

— А що трапилось?

— З Василем Романовичем нещастя. Поранило його на полюванні, чи що. Недавно дзвонили з Кобзівки. Зараз ми їдемо туди... Я сама не своя.

— Жаль... Я вам співчуваю. А я хотів вас порадувати, тому озвався так рано... Василеві Романовичу присвоїли звання заслуженого художника України... Указу, правда, ще не обнародувано. Але я знаю точно...

— Ой, що те звання. Хоч би живий був.

— Е, не кажіть. Це визнання творчих здобутків художника. Ви передайте йому привіт і повідайте цю новину.

— .Дякую. А зараз вибачте, ми поспішаємо.— І Марина Сергіївна поклала трубку. Подалася по східцях услід за дочкою, яка чекала на неї коло під'їзду.

З Києва виїхали рано. Сонце ще не зійшло, хоч на східному прузі вже кривавилось небо.

Поминули Бориспіль. Добре, що траса була майже вільна. І тільки тоді згадали, що сьогодні ж субота. Звечора вони збиралися їхати по гриби в Борфдянку. Та ба, куди випала несподівана дорога. «Господи, що з ним? Хоч би живий!» — надривалося серце в Марини.

Хоч «Волга» йшла прудко, дорога здавалась безкінечною. Їхали мовчки. Коли на людей налягає горе, вони стають небагатослівні. Проїхали Лубни, звідти вже недалеко й до Хорола. А там поворот з головної магістралі на дорогу, яка веде в запсільський край...

Нарешті придорожній стовп показав праворуч, що до Кобзівки двадцять сім кілометрів. Дорога рівна, накочена. Коли б не горе, зупинилися б хоча коло отої криниці, над якою застиг звід у вигляді величезного лелеки, схилився дзьобом до цямрини.

З голубої долини випливала Кобзівка, мов намальована на декорації. А може, то лише здалося Марині. Прогуркотів під колесами місток, перекинутий через Псло.

Марина вбігла до палати в білому халаті, мов лебедиця, розвіваючи крила, не встигла застебнути поли. Біля вікна побачила єдине на всю палату ліжко, а на ньому того, за ким перетліло серце. Від ліжка підвелася молода дівчина із виплаканими очима.

— Ви Марина Сергіївна... От добре, що приїхали.

— А ви медсестра? Що з ним?

— Ні, я Гаїна. Зараз прийде лікар. Він вам усе розкаже... Розумієте, Василь Романович підірвався на міні. Я рятувала його. І от жду вас.

— Спасибі тобі, дочко... Він що, без пам'яті чи заснув?..

— Усе кликав вас... А зараз у важкому забутті...

Мати з дітьми присіла коло ліжка. Вдивлялась у дорогі риси обличчя, на біле пасмо, що заплелося в чуприні, здавалося, то холодний подих смерті, яка вже хотіла полонити його в свої обійми.

«Мій дорогий білий віхоть»,— припала губами до чола.

Від того дотику а чи від чогось сильнішого, від нерозгаданих ще людством біострумів він прокинувся. Побачив перед собою дружину, болісно усміхнувся.

— Це ти, Марисю! Пробач мені... за все.

— Не треба, Василько... Ось діти наші! — повела вона головою в бік Віктора і Валі.

— Мої голуб'ята!.. Прилетіли... Спасибі вам.

— Вам не можна хвилюватись,— зайшов до палати лікар.— Усе буде гаразд. Навідали батька, і досить. Після обіду приходьте ще.

Діти слухняно рушили до дверей. А Марина затрималась на якусь хвилину, припала до чоловіка, і гаряча сльоза впала з її очей йому на чоло, мов крапля живого срібла.

Одна сльоза з очей карих.

Хоч була вона не одна. Ніхто не знає, де, як і скільки плачуть дружини, коли зла недоля завдає їм невимовного горя і часто відбирає в них найдорожче в світі — віру, надію і любов.

16

Через два дні Віктор і Валя вирушили автомашиною до Києва, а Марина залишилася в Кобзівці. Взяла відпустку за власний рахунок, щоб бути біля чоловіка. Вона стала для нього лікарем, санітаркою і нянькою. Ні, навіть незрівнянно більшим. Бо що може бути дорогоцінніше на світі, як дружина. В цьому старослов'янському слові переплелися і непідкупна вірність, і готовність до самозречення, і ніжність жони, яка заради високої чистої любові здатна на все, навіть на самопожертву. Марина була невідступно коло хворого.

Данило Антонович жартував:

— Зараховую вас до штату нашого медперсоналу. І справді, чому б вам не залишитися в нас, Марино Сергіївно, разом зі своїм чоловіком... І для вас, і для нього знайдеться робота.

— Може, й залишимось. Коли б тільки йому на ноги стати.

— Через два тижні поправиться. Він у вас молодчина.

Звістка про те, що їхнього земляка-художника спіткало лихо, швидко розійшлася поміж людьми. І зачастили гості до Береговцевої палати. Він навіть не підозрював, що в нього стільки друзів.

Найпершою прийшла Докія Корніївна. Вона принесла свої цілющі трави й настої в пляшечках, щоб допомогти недужому швидше здолати хворобу.

— Оце, синок, відвар трави. Його треба вживати по столовій ложці після їжі тричі на день. А це мазь, сама приготувала, вона з чудодійних трав. Від неї швидко заживають рани... Дасть бог, поправишся. Я нею скільки солдатиків у війну на ноги поставила.

Данило Антонович не заперечував. Він давно працює в тісному контакті з бабою Докією. Навіщо ігнорувати народну мудрість, усе те, що набуто віками?

Марина Сергіївна зацікавилась бабусею. Адже вона, як лікар, завжди високо цінувала лікувальні властивості трав. Колись навіть мріяла написати про це наукову працю. А зараз трапилася така нагода. У вільний час Марина Сергіївна пізнавала таїнство бабусиного лікування.

— Передам тобі, дочко, все, що пізнала сама від старих знахарок і від лікарів. Рада, що не пропадуть мій досвід і знання. Ти до мене заходь, подивишся мою аптеку,— запрошувала Докія Корніївна.

Одного дня до Береговця завітав Дмитро Якович Яременко. Він зайшов до палати в білому халаті, схожий на біблейського апостола.

— Здоров, синку! Та ти лежи, лежи, а я коло тебе трохи посиджу. Давно поривався провідати, та Данило Антонович не велів. А зараз тобі ніби краще стало...

— Справи йдуть на поправку. Плече тільки ниє...

— Казав мені Данило Антонович, що один осколок пройшов близько серця. Та проклята війна йде за тобою по сліду.

— Хіба тільки за мною. Он і Гордія Васильовича через стільки літ наздогнала. І Христич носить протез на лівій руці. Вся наша земля начинена проклятим залізом.

— А тобі ще не розповідали, від чого сталася пожежа? — запитав Яременко.

— Ні.

— Тоді я розкажу... Приїздила авторитетна комісія з області. Все розслідувала. Міна, звісно, німецька, ще від війни причаїлася в болоті. А пожежа сталася через тих патлатих бусурманів, що приїздили на полювання. Кажуть, нібито їм порадив ці місця Полозенко, той шановний київський професор, а до того ще й твій сусід... Треба ж отаку підлість! У тих мисливців-браконьєрів у цьому тихому закутку очі розбіглись. Скільки дичини!.. Ну й полювали та горілку попивали. Смажили шашлики, варили кашу. Наохотились і поїхали, а багаття не погасили. Вітер роздмухав полум'я. Кругом повно сушняку з рогози й очерету. Осінь суха, все стоїть неначе порох. Роздмуханий вогонь проник і в купи пересохлого торфу, і навіть у чорні ями. А там, в торфовищах, виявилося, ще була німецька міна. Мов потайна, відлежувалася в болоті десятки років. А теперечки нагрілася, розпеклася, сатанюка, від вогню і рвонула... Посікло тебе осколками, бідолаху. Віхті полум'я розкидало на стоги сіна і на ліс... Ледве той пожар загасили. Ти перший помітив і кинувся туди. Люди не знають, як тобі й дякувати. Від їхнього імені і я кажу тобі, Василю Романовичу, превелике спасибі.

Береговець відчував себе ніяково. Що, власне, він міг зробити з тим підступним вогнем! Люди загасили пожежу. А йому війна ще раз плюнула в обличчя, мало не звела з білого світу.

Через кілька днів навідав хворого Токаренко. Подав міцну шорстку руку, поздоровався по-солдатськи.

— А ти молодець, Василю! Не злякався вогню.

— Що той вогонь порівняно з тим, який гасив ти, Андрію...

— Вогонь завжди небезпечний, якщо він виходить з-під влади людини. З поганенького сірничка може виникнути така пожежа. Не кажучи вже про ті вогненні віхті, якими розмахують палії війни...

У відчинене вікно вривалися прозорі вересневі потоки. Поблизу лікарні цвіли лапасті жоржини, заглядали живим полум'ям до палати. Вогнецвіт радував людське око.

— А я почув від людей про твою біду і оце відпросився, щоб провідати. Приніс тобі гостинця. Ти вже звиняй... Тут медок у щільниках і молочко маточне. Воно додає сили... У мене свої вулики вдома.— Токаренко поставив на вікно білу емалеву каструльку з гостинцем, і запахло в палаті медом, війнуло запахом білих гречок.

— Спасибі тобі, Андрію...

— Поправляйся та приїзди до нас.

— Портрет твій я майже закінчив.

— Сергій показував... Похожий. Тільки змалював ти мене таким богатирем, що мені аж ніяково стало.

— А ти і є такий.

— Як і всі.

— Тим краще. У нас багато таких. Чудові люди живуть на землі нашій.

Одного дня завітала в палату ще одна жінка, якої він ніяк не чекав. О тій порі біля нього була саме Марина. Зніяковіла санітарка викликала її в коридор. Там стояла літня жінка з вузликом. Благала, щоб пропустили її до хворого.

— А хто ж ви будете, тіточко?

— Я сестра його, так і скажіть Василеві Романовичу.

— Сестра! — здивувалась Марина.— Щось не чула я про таку...

— Він знає...

Повернувшись до палати, Марина сповістила Василеві, що до нього прибилася якась сестра. Він і сам здивувався з того.

І от до палати зайшла та жінка, яку він не так давно зустрів у сосновому бору з в'язанкою сухого хмизу.

— Здрастуйте! Ви пробачте, що я так назвалася. Це ж ви самі називали мене сестрою. Матяшиха я... Пам'ятаєте?..

— Ну а як же, Мотре Денисівно. Сідайте. От спасибі, що не забули.

— Тобі спасибі, брате мій.— І приклала кінчик білої хустки до очей.— За твоє добре серце... За те, що по-

дбав про стару вдову. Хочу поділитися з тобою своєю радістю. Викликали мене оце до району... Сказали, нібито отримали вони твій лист, в якому ти клопотався про мою пенсію. Призначили мені шістдесят карбованців. Вже й одержала, відразу розбагатіла. А недавно прочула про твоє лихо. Оце тобі яблучок принесла. У мене дві яблуньки ростуть біля хати. Ще чоловік посадив. Гарні яблучка, смачні. Прийми гостинець... Ти вже звиняй, немає чим більше тобі віддячити.

Вона сплеснула своїми долонями й поклала натруджені руки на коліна. Береговець довго дивився на чорні вузлуваті пальці.

— А це жінка твоя? — запитала просто Матяшиха і перевела погляд на Марину.— Звиняйте, що я так звертаюсь на «ти». Чоловік у вас золотий. Такого сам бог має берегти, а не посилати йому отаке горе...

Марина обняла стару вдову за плечі.

— А я рада, що в мого чоловіка з'явилася така сестра... Збільшилось у нас рідні.

— У добрих людей завжди рідня велика. Бо горнуться до них усі. Ну не буду вам довго надокучати. Прибула, побачила, що ви живі й здорові, і на серці полегшало. До побачення...

Вона низько вклонилася і неквапно вийшла з палати. На порозі оглянулась, звела догори руки, і не доберешся — махнула на прощання чи благословляла їх на щасливе подружнє життя.

Проминув перший неспокійний тиждень, уже й на другий повернуло. Поволі заживали рани на скаліченому тілі. За допомогою Марини поривався вставати. Всідався коло вікна і споглядав, як надворі розкошував і тихо пригасав вересень. Одної ночі вдарив приморозок, і померкли лапасті жоржини в квітнику... Схилили побурілі голівки. Листя теж прив'яло, зникла зелена соковитість. Тільки гвоздики горіли жовтоцвітом та ще тендітна петунія. Невідомо, як вона вцілила від морозу...

За вікнами снується павутинням бабине літо.

У палаті тихо. Широке вікно відчинене в сад. Легенький повів вітру гойдає білу фіранку, ніби хоче щось сказати недужому художникові, а чи, може, кличе його під голубе небо.

Марина сидить у нього в узголів'ї, немов добрий ангол, оберігаючи від всякої напасті. Крізь повіки він ба-

чить засмучену дружину, немов у тумані. І душа його наповнюється невимовною вдячністю до жінки, яка була послана йому долею. І пекучий сором палив Береговця гірким каяттям... Ой, не завжди він був до неї справедливий, а часом завдавав і болю.

Де ті жінки, які іноді зустрічалися йому в житті як випадкові перелітні птахи, кигикнувши чаїно? Де ті випадкові супутниці, які, може, й приносили короткочасну радість і втіху, та швидко зникали, гублячи в польоті пір'я?! Зникли назавжди. Десь з іншими чоловіками живуть вони в парі і, певно, давно забули оті миттєві зустрічі. І не знають вони, що він мало не розпрощався з своїм життям. Навіть уві сні не з'явиться він їм зненацька. Як не приходять і вони до нього. Все забрав білий туман.

А ця жінка, його Марина, дізнавшись про те лихо, яке сталося з ним, прилетіла і висиджує над ним дні і ночі, і крадькома, щоб він не бачив, витирає сльози.

Справжня любов пізнається в стражданнях, в суворих випробуваннях, і той, хто готовий на самопожертву, гідний тієї любові.

Він нечутно говорив сам з собою.

Настояна на осінніх пахощах тиша пливе за вікном сільської лікарні. Шелестить про щось розлогий клен, гублячи на вітрах золоте клечання, а здалеку доноситься пісня. Хтось співає про осіннє золото:

Багряний лист в саду кружля,
Цвітуть отави молодо.
Чого-чого вдягла земля
Рясне осіннє золото.

Марина заслухалася в пісню, насторожена і хвильна. І він убирав в чуле серце слова і мелодію. Здається, та пісня була написана для них.

Літа на зиму повернули,
Не вернуться із вирію...

Гаряча сльоза покотилася в Марини з очей, і він, помітивши те, озвався тихо, простягнувши до Марини забинтовані руки, немов перебиті крила:

— Не плач, Марисю,— а самого душили сльози.

А пісня лилася ніжними переливами, невимовною тугою, ревним жалем... Літа, мов птиці, відлетіли, не вернуться із вирію...

Коли йому ставало краще, спираючись на плече дружини, він виходив з лікарні, сідав поруч з Мариною на лаві під розлогою грушею, яку вже позолотила ласкава осінь. Нічого не говорили про минуле. Навіщо ятрити рани? Та й було б чого... За довгі дні розлуки все передумано, зважено, оцінено. Кожен з них пізнав сам себе, а може, й осудив. Усі ми люди, і не безгрішні, часто робимо помилки, потрапивши в полон якогось почуття.

Тепер, коли горе війнуло їм обом у душу, всі ті незлагоди здавалися дрібницею. Чи ж варто було сперечатися з того, надривати серця?

Нечутно підійшов Данило Антонович, озвався до них весело:

— Ну що, вигріваєтесь на сонечку... А правда у нас тут гарно?

— Дуже хороше. Коли б тільки здоров'я...

— Скоро пройде ваша хвороба. То як, не передумали, Марино Сергіївно? — запитав він чи то серйозно, чи то жартома.— Може, справді в нас залишитесь?

— Зараз, мубуть, ні. А весною, як потепліє, приїдемо... От і Василь Романович збудує тут свою майстерню.

— А чого ж, художникам тут тільки й працювати. Поміж людьми, серед чудової натури. Як мені відомо, у Василя Романовича стільки творчих задумів... Встигай тільки працювати.

— Природа — то найкраща майстерня, яку я знаю. А все інше копії...

— Ну, відпочивайте, а я пішов. Маю оперувати хворого, реставрувати, як ви кажете, копію.— І, помахавши рукою, зник за рогом будинку.

Десь тут поруч хтось страждає, мучиться, і за його життя йде боротьба, як ще недавно тривала вона за його власне. А могло ж статися таке, що не бачив би він ані цього високого блакитного неба, ані кронистої груші, що схожа на дзвін.

На алеї, поміж осінніх квітів, з'явилася Таня з невеличким кошиком у руках. Підійшла до Береговців, привіталася.

— А я вам, Василю Романовичу, ожини в лісі назбирала. Знаєте, яка вона корисна! В ній найбільше вітамінів.— І подала літрову банку, наповнену темними ягодами, схожими на малину, тільки чорно-синього кольору, з сизим полиском.

— Дякую тобі, Тетянко.— А перед очима в Береговця раптом з'явилося засмучене лице Галочки. Як вони схожі!

Мабуть, про це подумала й Марина Сергіївна, бо враз аж зашарілася. Пригадавши щось, розкрила свою сумочку і витягла звідти розірваний конверт.

— Тут лист тобі. Недавно отримала. Так з собою і ношу, не можу розстатись.— І подала чоловікові списаний аркушик.

Він припав до нього очима, вбирав у душу слова.

«Добрий день, дорогий мій дідусю Василю Романовичу!

Пише вам онука ваша Галя Береговець. Повідомляю, що я жива й здорова, вже перейшла до третього класу і рада з того, бо ж можу сама вам написати листа. Живеться мені в приюті непогано, тут і годують нас, і одягають, і вчать... От тільки сумно буває, коли в неділю до багатьох дітей приходять батьки і матері, а до мене ніхто ніколи не приходить. Жалко мені стане, заб'юся десь у куточок і мовчки плачу... Ну чому я нікому не потрібна?.. Мати зовсім не озивається. А недавно оце прийшов до школи-інтернату якийсь дядя. І назвався моїм татом. Мені аж страшно стало. Бо ж він такий забрьоханий, заросліий волоссям та ще й п'яний... Щось говорив мені, а я ніби оглухла. Мати моя казала, коли я була ще маленькою, що батька мого й на світі немає... А він раптом об'явився.

Дорогий Василю Романовичу! Якщо можна, візьміть мене жити до себе. Я тьотю Марину матір'ю зватиму. Я слухняна буду, підлогу вам митиму, воду носитиму і вчитимусь гарно. Тільки на чотири й п'ять... Не цурайтесь мене, озовіться... Кланяюсь вам низенько.

Ваша Галя Береговець»

Він дочитав лист до кінця, все ще не відриваючи очей од списаного каракулями аркушика. У вухах звучав голос сиротки: «Не цурайтесь мене...»

— Може, справді візьмемо Галочку до себе,— озвалася Марина.— Жалко дитину. Та й нам буде веселіше.

— Я буду вдячний тобі за цю великодушність.

— Ну от і добре. А поки що тобі треба поправитись. Повернемось до Києва і все владнаємо.

Він слухав її, а перед очима бачив дівчатко, яке забилося в куток і витирає кулачатами сльози... «Бідне моє береговченятко...»

І Марина чутливим серцем вгадувала його мислі. Щодня з ранку до вечора була вона з хворим у лікарні. І тільки на ніч приходила до Байрачних. Ольга Павлівна зустрічала Марину Сергіївну, немов рідну сестру.

Родина Байрачних готувалась до весілля. Юрко і Гаїна запросили Марину Сергіївну побути на родинному торжестві. До того часу й Василь Романович поправиться. То це весілля буде і їхнім святом. Гаїна для них немов рідна дочка...

Іноді забігала вона до Байрачних, звикала до своєї нової хати. Одного разу заговорила з Мариною Сергіївною.

— Ви порадьте, як мати, в чому мені буде краще на весіллі. В білій фаті чи, може, в народному костюмі? Бабуся Докія радить не одягати фати, є в ній щось чуже й холодне...

— Звичайно, краще в народному костюмі й у віночку. Тим більше, що вони тобі до лиця.

— І бабуся так кажуть. Вони вже й рушник вишили, на який ми маємо стати з Юрасем.

— Ну от і добре.— А сама подумала: «Що ж я тобі подарую, ясочко? За те, що ти врятувала мого Василя...»

Марина Сергіївна ще не знала, що той дарунок уже готовий — намальована Береговцем картина, на якій Юрій і Гаїна стоять за штурвалом степового корабля, освітлені сонцем. А довкола мерехтять янтареві лани пшениць.

ЕПІЛОГ

Гаї, заквітчані в жовті і багряні барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем. Небо високе і синє-синє, без жодної хмаринки, на його пречистому тлі палахкотять дерева, неначе вогнескипи.

Час від часу набіжить вітер, вдарить тугою хвилею по верховіттях, і тоді враз закружляє в повітрі золотаво-багряниста віхола, зашурхотить падолистами. Здається, що й не листя тріпоче, а жахтить живе полум'я, щоб за хвилинку згаснути, розпрощавшися з вітром і сонцем.

Осіннім гаєм, який тягнеться від Псла по підгір'ю і підступає до самої лікарні, йдуть двоє. Він злегка припадає на ліву ногу. І, щоб легше було йому йти, вона підтримує його під руку.

— Може, присядемо? Ти, мабуть, втомився...

— Ні, мені легко з тобою.

І вони йдуть далі живими килимами, що сумовито шелестять під ногами. Терпкий запах опалого листя проникає в душу, переповнюючи її журливою бентегою. Ще вчора трепетне листя гойдалося на гіллі, пило росу й сонячну живицю і від того взялося жовтизною, світилося прозорістю на тлі синього неба.

Та вночі непомітно підкрався приморозок до сонного дерева, прихопив холодом ніжні колінця листочків, і ось тепер від повіву вітру зриваються вони з гілок, летять у жовтогарячій завії.

— Ти поглянь, яка краса! Краса осіннього цвітіння,— говорить вона стиха, припавши до чоловікового плеча.

— Навіть геній Левітана не в силі змагатися з дивовижною красою зрілої осені.

— Якби ці дерева могли простояти отак хоча б місяць...

— На жаль, час золотого дерева короткий.

— Осіннє прощання... І до дерев, як до людей, приходить своя осінь,— сказала вона з сумом.

Він глянув на неї журними очима, помітивши, як на скронях дружини з'явилася сиза отава, злегка прихоплена приморозком. І в серці відчув гіркоту. «Чи не ти посіяв оту сивину? Бач, як густо поплелася вона за це неспокійне літо».

Покаянно потягся рукою до неї, провів гарячою долонею по скронях, ніби просив вибачення за всі турботи й горе.

І вона не відхилила його руки, покірно, по-жіночому, підставляла йому голову, бо скучила за ласкою і добротою. Вони зайшли в березовий гайок, схожий на марево. У розгіллі дерев дивна прозорість. Берези, наче кришталеві келихи, налиті по вінця, і піниться, шумує в них настояне на кореневищах осіннє вино.

Він задивився на березове кипіння — художник завжди художник. Як усе це передати на полотні? І враз ніби осінило його.

— Стань, Марисю, ось тут, біля цієї берези. Хвилину ось так, я трохи відійду, гляну збоку.

Вона стояла, трохи зніяковіла і засоромлена, біля своєї посестри і не знала, радіти їй чи плакати.

— Я намалюю тебе серед березового гаю,— мовив він якось глухо, ніби щось здавило його в горлі.

Якусь мить стояв мовчазний, замислений і бачив в уяві на картині свою Марину серед осіннього кипіння білокорих берез. А вона не зводила з чоловіка зволожених очей. Голова в нього була ще більш посивіла, погустішав, розрісся кущ білої ковили. А очі такі ж молоді, тільки стали ніби яснішими, немов спала з них полуда.

Осінні падолисти, тихе згасання дерев навівали їм обом високі думи, нагадуючи далекі весни й літа і невідворотне наближення власної осені.

До дерев, які струшують нині листя, через півроку знову прийде весна. Вона вже зараз у непомітній зав'язі. Та зачаєна бростъ перенесе лиху зиму і люті морози. І коли повіє теплом, вдарить таким зелом у небо, що можна тільки дивуватись ве кій силі життя.

А до нас, до людей, не повертаються такі весни. Хоч буває, що й восени зеленіють буйні отави. Їх і зараз видно звідси, з високого підгір'я — на шовкових луках. А далі ген-ген зблискують течією Хорлиця і Псло, горнучись одне до одного ласкавими хвилями. Бо ріки, як і люди, не люблять самотності.

В тихій задумі, перейняті бентежним почуттям скороминувшини і вічності, стоять вони край гаю, охоплені осіннім пожаром, вслухаються в таємничий шум а чи, може, до самих себе, здається, п'ють сонячну живицю, від якої люди стають мудріші. Бо зближення з природою робить людей кращими, очищає їхні душі.

Вона усміхається до нього так, як давно колись на дніпровських кручах.

— Я була в твоєму курені... Забирала речі... Там гарно, затишно... Хоч одному в тій хатині жити, мабуть, сумно.

— Наступного року ми приїдемо сюди вдвох, Марисю.

— От і добре, Василечку. Нам не можна розлучатись.

— Ти прости мені за прикрощі і болі, яких я завдав тобі.

— І ти мені пробач.

Вони говорили, мов на сповіді, тихо, упокорено, і взаємне каяття їхнє було найвищим виявом щирості.

Стояли на узгір'ї, під вітрами осені. Вгорі над ними цвітуть осінні тихі небеса, як у пісні... А внизу широкою долиною котить ясноводі хвилі Псло, і снується над сизими отавами срібне павутиння бабиного літа.

Прекрасна мить, зупинися!

Хоч не до кожного приходить ота благословенна щаслива мить у пору осені. Все пізнається, все дається через спокуту і терпіння. Тільки вони повертають нам н а д і ю, в і р у і л ю б о в.

1975—1980 рр.
Миргород — Зіньків — Київ

РОКІТ СИНЬОГО МОРЯ

Повість пам'яті

ПРОЛОГ

Він звідав вітри всіх широт.

Холодні і теплі моря обдавали його солоними бризками своїх бурунів. Величезні гори-хвилі кидали його корабель, немов іграшку. Не раз і не двічі сердиті бурі та шторми намагалися затягти той корабель з усією командою в бездонну морську глибінь.

Море не завжди було його другом, ой, не завжди! І все ж у найважчу, найкритичнішу хвилину воно рятувало його від смертельного вогню, коли ворожі снаряди, бомби і міни впивалися осколками в борт корабля, шматували гарячим залізом, щоб знищити, потопити, пустити на дно.

Скільки було тих смертельних поєдинків з грізним морем і шаленством полум'я! Воістину він пройшов крізь вогонь та воду.

Відшуміло, відгуло, відрокотало житейське море. Відшаленіли поривні вітри часу. Де поділися ті норд-ости й зюйд-вести, грізні бурі й урагани, невгамовні побратими самого океану?!

І настав штиль. Якось скрадливо, непомітно надійшов він невідомо звідки і нині накочується на старого капітана-чорноморця з безмежної водяної стихії. Місячна доріжка мерехтить на морській гладіні, сягає борту корабля і здається йому звабним трапом з далини, що кличе на берег, зове його до останнього причалу.

Куди і навіщо? Та й чи знайдеться десь там для нього тиха пристань? Хіба що податися до берега рідного Удаю, звідки колись прийшов на морський скелястий берег поблизу Севастополя?

Тиха зоряна ніч колише над спокійним морем зоряне небо, схоже на блискітну попону самого Посейдона. Ласкава хвиля тихо лащиться до борту, ніби хоче щось розповісти бувалому капітану, який замріявся на містку. Він здавна любив у тихі нічні години стояти на вахті, вбирати в душу гіркувату солоність безмежного простору, вслухатися у тихі сплески хвиль, у рокіт синього моря.

В таку пору так гарно думається, в душі оживають спогади, здається, що ти читаєш книгу власного життя, невідомо ким написану, чуєш далекі голоси... А чи то пам'ять закарбувала назавжди все те, що сталося з ним давно... Висвітлена місяцем доріжка здається прожектором, наведеним на екран, за який править безкрає море.

І оживає на тому екрані фільм, який створило за багато літ саме життя. Фільм-спогад, повість пам'яті...

1

Удай, Удай! Ти котиш свої чисті води в Дніпро, а звідти вливаються вони в Чорне море, тож, мабуть, закипає твоя прозорість і в цих хвилях і пахне рогозою, очеретом, лепехою та любистком...

Над Удай-рікою клубочиться ранковий туман. Зелені верби здаються сивими, кущі верболозу — ніби копиці прив'ялого сіна. А сама ріка димує прозорими випарами, застеляючи береги, острівці й саги, зарослі очеретом і осокою.

Десь гупають копитами об купини коні, стиха хропуть — спивають з трав роси й тумани. Коней зовсім не видно, неначе заблукали вони серед лозняків і лі-щини.

Ранок народжується поволі. Сонце ще не пробилося крізь густу сиву пелену, хоч у тій стороні, де воно от-от викотиться з-за обрію, туман зажахтів прозорістю, став схожий на синюватий дим.

Серед ранкової тиші чути, як спадають з дерев роси. Удай-ріка ще спить. Хоч ні, здається, сплеснуло десь на бистрині весло, хлюпнув човен, якийсь ранній рибалка повертається до берега з потаємних саг, де завжди водиться риба.

Ось уже зовсім близько вдарили весла в тугу течію, і човен легко стукнувся носом об піщаний берег.

«Напевне, дід Дорош»,— здогадується Назар і кидається до старої верби, коло якої завжди дідусь припинає човна. Хлопець біжить росяними травами, забрьохавшись по коліна, хоч і завбачливо підсукав хо-

лоші. Від холодної роси аж зашпори позаходили в ноги, але од того біжиться ще прудкіше.

Верба випливає з сивого туману, а за нею й дід, що вже стоїть у човні, готовий от-от вискочити на берег.

Забачивши хлопця, він гукає від берега:

— Це ти, Назарку? Ану, поможи прип'ясти човна.

Хлопець миттю кидається на мілину, хапає руками ланцюжка і тягне човна на берег. А дід Дорош, щоб допомогти помічникові, впирається веслом у піщане дно.

— Ну, от ми й на причалі. Спасибі тобі, синку.

— Доброго ранку вам, діду! Як ви сьогодні, з уловом?

— А спіймав-таки чималенько,— показує дід плетену із старого ятірця торбину.— Є кілька щучок, окунців, три линочки і десятків зо три карасиків. Буде і тобі на юшку.

— Ой, що ви!

— Не відмовляйся, коли дають. Та й не чужий ти мені. У тебе немає рідного діда, а мені бог не послав онуків, так що зріднила нас скупа доля.

З прибуттям діда туман раптово розвіявся, зійшов невидимим димом, і сонце бризнуло віялом по воді тихого Удаю, освітило за́воді й плеса.

— До чого ж гарний ранок! Річка зараз тепла. Не гріх і скупатись,— ніби сам до себе сказав дід Дорофій.

У селі з літніх людей рідко хто в річці купався, та й то хіба що пізно ввечері, коли смеркне, щоб не бачили люди. А дід Дорош не може без води. Люди не дивуються з того. Що то значить матрос — не може кинути давньої звички, і часто позаочі односельці називали старого Водяником. Зрештою це стало його вуличним прізвиськом.

Відійшовши за верболозові кущі, старий Дорош роздягнувся і шубовснув у воду — від задоволення аж крякнув, мов селезень, гукнув із бистрини:

— Давай сюди, Назаре!

Хлопець жвавенько скинув штаненята, фарбовані у вільховій корі, сорочку, пошиту з семірки, і з берега кинувся в обійми Удаю. Замахав хутко руками й ногами, поспішаючи на чистоводдя.

— Не спіши, бо захекаєшся. Руки викидай ширше і далі. Ось так.— І бувалий чорноморський моряк рвонувся вперед легко й моторно, незважаючи на свої літа. Старий ще з війни залишився кривим — укоротили

біляки праву ногу, але на воді досвідчений плавець не відчував свого каліцтва.

— Тримайся спокійно. Вода — то друг наш. З води вийшло все, що живе на світі,— навчав старий.

Тихе плесо враз ожило, від бовтання плавців гучні сплески котилися луною. Сонце, розвіявши тумани, розстелило на воді свої рожеві полотна.

Накупавшись досхочу, дід Дорофій і Назар вийшли з води, задоволені з ранкової купелі.

— А ти молодець, тямущий хлопець. Вже непогано плаваєш.

— Ваша наука, діду. Хочу, як і ви, моряком стати.

— От за це хвалю! Я навчу тебе, синашу, як на воді триматися, плавати по-морському, а не так, як сільські хлопчаки, по-жаб'ячому. Все, що знаю, передам. Ти хлопець беручкий, а на флоті саме такі й потрібні,— заговорив розважливо старий матрос.— Не вік же тобі наймитувати, пасти чужих коней. Був би живий твій батько Клим, може б, по-іншому склалася і твоя доля. А так... погиб сердега на війні, не повернувся з громадянської.

При згадці про батька Назар спохмурнів — він ледь пам'ятає його. Заскочив якось червоний вершник до них у гості, провідав дружину й сина. Переночував у рідній хаті і до схід сонця осідлав баского коня, подався наздоганяти червоних козаків, що гнали біляків з України.

Пам'ятає Назар, як вороний тривожно заіржав, коли вилетів із двору, аж мати перехрестилася. «Ой, не перед добром це, синку!» — І пригорнула малого до грудей.

Й ось уже п'ять років як живуть вони вдвох із матір'ю осиротіло. Щоб не бути нахлібником, пішов Назар батракувати до заможного хазяїна Стратона Борзила, пастушком став. Ціле літо коло череди, доводилося пасти й коні, водити їх на нічне до Удаю.

Сьогодні неділя, так що коням відпочинок, не треба заганяти до хазяйського двору. Цілий день вигулюватимуться на луках. Напасуться досхочу. Ну, а в Назаровій торбині кусень житнього хліба, цибулина, два огірки та помідор. У лузі ожини назбирає, якось перебуде.

— Я твоїй матері рибки занесу, хай насмажить — буде чим тобі пообідати,— каже Дорош, ніби відгадавши його думки.

Попрощавшись, дід пішов, злегка покахикуючи. І знову хлопець зостався один серед зелених луків, осяяних сонцем. Сидів край берега, дивився на бистрину Удаю, а думав про море... Яке ж воно? З розповідей діда уявлялось голубе безмежжя, що грає-миниться, хлюпотить під небом, таким же голубим та безкраїм. Ще не бачивши моря, Назар потягся до нього душею.

Перед обідом з села прийшла хазяйська дочка Меланка. Була вона Назарова ровесниця, хоч виглядала вже дівочкою. Поволі наливалося жіночністю її молоде тіло, і довга руса коса сягала мало не до колін.

— А я тобі їсти принесла,— заговорила привітно і, розв'язавши вузлик, поставила горнятко з борщем, три білих пироги й добрий шмат сала.

Хлопець здивувався: оце так розщедрились хазяї!

— То я у мами випросила,— червоніючи, зізналась Меланка.— Сьогодні день такий — храмове свято.

— Спасибі тобі, Меланко,— чемно подякував Назар і додав жартома, мов дорослий: — Рости велика та щаслива і дай бог хорошого жениха.

— Не треба мені ніякого,— й соромливо опустила очі.

Вони сиділи на поваленому дуплястому дереві мовчки, хазяйська донька та наймит. І не знали, про що говорити. Добре, що в гущавинах воркували горлиці й співучі перегуки заколихували їх щедрістю зеленого світу.

2

Птахи восени летять за моря — в теплі краї, а весною повертаються додому, до своїх гнізд, і так одвічно крилатий годинник відлічує лет Часу...

Тричі прилітали з теплого краю горлиці на береги Удай-ріки. Все довкола здавалося незмінним — річка, верби і зелені луки.

Тільки іншим став колишній пастух Назар Гайдаренко. Вже давно не пасе багатійських коней, другий рік як прийняли хлопця до комсомолу, тепер він у молочарному товаристві за сепараторника, приймає молоко, яке щоранку приносять у дійницях господині.

Серед білого шумовиння працює Назар. Це не те що наймитувати у хазяїна, бути за попихача.

І все ж душа його рвалася до іншого, вона прагнула до моря, а тут іще дід Дорош напосідає: «Годі тобі, хлопче, купатися в молоці. Ти ж знаєш, що комсомол шефствує над Чорноморським флотом, посилає туди своїх кращих синів. То чого б тобі не записатися добровольцем...»

А й правда, думав Назар і якось наважився про це сказати секретареві комсомольського осередку Семенові Балакшію. Той аж загорівся:

— Так це ж те, що нам треба, товаришу Назаре! Райком комсомолу зараз набирає добровольців на флот. Завтра буду в Пирятині, поговорю з хлопцями. Сподіваюсь, що твоя кандидатура по всіх статтях підходяща. Так що можеш співати.— І він затяг улюблену комсомольську:

Ты, моряк, красивый сам собою,
Тебе от роду двадцать лет...
По морям, по волнам,
Нынче здесь, а завтра там...

Він раптово обірвав пісню, сказав з неприхованим сумом:

— Ех, був би я нежонатий! Сам би подався на Чорне море.

«Що й казати, сім'я держить,— думав про Балакшія Назар.— А мені що? Ні кола, ні двора, ані спідниці. Ну, а мати зрозуміє. Не стану я поки що непокоїти матір, може, ще нічого й не вийде з тої затії».

А поки що море було далеко від нього, десь там, аж край світу. Й оживало хіба що в оповідях діда Дороша.

«Ге, море — то, брат, хіба ж така стихія! Воно мені й досі сниться. Часто хлюпне до мене тихою хвилею, а то й штормом ударить у груди, неначе в борт корабля. Це ж не жарти, майже двадцять літ відслужив я на флоті. Ще при царі-батюшці забрали в матроси. Коли броненосець «Потемкин» збунтувався, дійшла про те чутка й до нас. Скоїлась заворуха на нашому есмінці «Стремительный». Та начальство подавило бунт. Капітан у нас був строгий, сам з дворян,— тримав високо марку роду свого,— і дід його, і батько були моряками. Гордовитий був капітан.

У сімнадцятому році збили ми з нього оту благородну спесивість, власть перейшла до матроського комітету,

і підняли на щоглу червоний прапор революції. Думалось, пронесемо його через всі моря й океани. Аж тут настала важка пора. Навалилися німці на Україну. Тягли загребущі руки і до Чорноморського флоту. А з ними і «самостійнички» з Центральної ради галасували до хрипоти: «Наше Чорне море! По ньому ще козаки плавали на чайках».

Щоб не віддати кораблів ворогам, довелося нам потопити флот власними руками. Ти, напевне, знаєш із книг, а я, брат, пережив те... Гірко було нам розставатися з кораблями. Якби не наказ самого Леніна, то навряд чи піднялася б рука. А так здолали, можна сказати, самих себе. І пішли ми бойовими загонами в морську піхоту. Два роки я провоював у чорному бушлаті. Бився під Севастополем, Керчю та Новоросійськом. Поблизу Феодосії, на гірському узбережжі, поранило мене в бою, коли ми вибивали біляків з підніжжя Карадагу.

Лежав я на високому кам'янистому березі, а хлопці далі погнали ворога. Прийшов до пам'яті, звівся на руки і — ні гу-гу. Ноги не слухаються. І така мене досада взяла. Обидно, що вмираю не у хвилях морських, а на суші. Дивлюсь на море і відчуваю, як течуть по щоках солоні патьоки. Плачу, чи що! День був сонячний, море шуміло край берега — таке мінливе, як життя моє. Коли б можна, доліз би до нього рачки і шубовснув головою, хай прийме до себе навіки. Не доліз, не втопився. Підібрали мене якісь люди, занесли до високого кам'яного будинку, схожого на корабель. Стояв він край самого берега. Підійшов до мене бородатий чоловік, сказав співчутливо: «Зараз ми вас перев'яжемо, дамо ліки. Будете жити, чорноморцю». І гукнув на жінку: «Маріє! Неси бинти, йод і вату. Та захопи й якусь одежу, зодягнемо пораненого в цивільне. А то ще заскочить якийсь лиходій, пропаде матрос...»

Два тижні у них провалявся. І що ж ти думаєш, ви́ходили мене. Лікаря з Феодосії викликали. Зажила скалічена нога, та ба, й досі шкандибаю. Ось там, у Коктебелі, й попрощався я з морем... Уже коли проводжали мене ті добрі люди на Україну, додому, запитав я в них: хто ж вони є, оті мої рятівники? А той бородатий, зодягнений у якусь хламиду, і каже: «Ви були в обителі поета Максиміліана Волошина. А це дружина моя, Марія Степанівна, можна сказати, ваша сестра-жалібниця».

Ось так, брат, буває в житті. Додав тільки, що, як виявилося потім, в іншій кімнаті, вище поверхом, лежав ще один поранений, і був він білогвардійцем. Хоч ми й не знали, хто є хто, але в душі здогадувались. І при зустрічі здебільшого мовчали. Господар велів нам жити в перемир'ї. Он як воно буває...»

Дід розповідав так зворушливо і зримо, що Назар, здавалось, бачив усе те, як у кіно. Високі гори над морем, безкраю голубу далечінь, матроса, що стікає кров'ю, і той дивний будинок, схожий на пароплав, де знайшов матрос Дорофій Долинюк порятунок.

Далекий загадковий світ звабно кликав Назара до себе, і хлопець марив морем.

Через кілька днів після розмови з секретарем комсомольського осередку знову прийшов до нього Семен Балакшій, приніс радісну новину:

— Так от, Назаре, викликають тебе завтра в Пирятин, на бюро райкому комсомолу, заодне і на медичну комісію. Так що збирайся в моряки.

У Пирятині Назар відшукав райком комсомолу, невеличкий двоповерховий будинок на головній вулиці імені товариша Губіна. На бюро райкому комсомолу розпитували, хто його батьки, як сам живе, що зараз робить. Довелося розповісти і про батька-примаковця, який загинув під Перекопом, і про матір, і про те, як наймитував з восьми років у багатіїв. Згадав і діда Дороша, який заронив у його серце любов до моря.

Всі уважно слухали. А під кінець секретар райкому комсомолу, смаглявий, кучерявий такий, сказав:

— Я думаю, що кандидатура товариша Гайдаренка цілком підходяща. Хто за те, щоб послати Назара на флот, прошу голосувати.— І всі одностайно підняли руки.

Звідти провели його на медичну комісію. Лікарі в білих халатах доскіпливо оглядали, промацували все тіло. А він стояв голий, вперше отак на людях, і соромився, червонів від голови до п'ят.

— Годен, цілком годен! — сказав лікар з клинцюватою сивою борідкою.— Цей хлопець для моря народжений.

Від тих слів у грудях Назара ніби розлилося якесь тепло. І радість стукала в серце солов'ями, хотілося танцювати, та він стримав себе.

— Ждіть виклику,— сказали йому на прощання.

Вийшов Назар з приміщення поліклініки, і, здавалося, хтось причепив йому крила за плечима. От-от полетить. Швидше б до моря! Сказали: «Ждіть»,— а скільки чекати? Тиждень, два, місяць чи й більше? Не терпілося Назарові.

Чи, може, зайти до райкому комсомолу та й розпитати? Назар піднявся на другий поверх, але там уже нікого не було. В коридорі зустрів якусь дівчину. На ній чоловіча гімнастерка, стягнута в талії ремінним поясом, на голові червона косинка. «Та вона ж, здається, була на бюро райкому комсомолу»,— здогадався Назар.

Дівчина, напевне, впізнала його, бо зупинилася, усміхнулась, як до давнього знайомого, подала руку.

— Звіть мене «товаришка Ольга». Ну, як справи, товаришу Назар? Пройшли комісію?

— Пройшов. Сказали: годний по всіх статтях.— І аж сяяв від радості.

— Що ж, вітаю тебе, товаришу Назар. У райкомі вже нікого немає. Роз'їхались по селах. Та воно вже й вечоріє. Це я трохи затрималась, а зараз зібралася додому. А ти ж як? Може, заночуєш у Пирятині? То я подзвоню в сельбудинок, щоб дали місце для ночівлі.

— Та ні, не треба. Додому піду, тут недалеко, верст із п'ятнадцять, не більше.

Вони вийшли з будинку, рушили вичовганим цегляним тротуаром. Широка вулиця, обсаджена деревами, спускалася згори донизу, виходила аж до Удаю, а вже за нею виднілося село Заріччя.

— А чого ця вулиця називається імені Губіна? — поцікавився Назар.

— Таке прізвище мав секретар Пирятинського повіткому партії більшовиків,— пояснила дівчина в червоній косинці.— Денікінці порубали його шаблями на цій ось вулиці під парканом.

У Назара аж в душі похололо. Він на мить уявив ту картину, і пекучий біль пройняв його серце. Мовчки пройшли ще з квартал. На стіні одного з високих кам'яних будинків Назар прочитав: «Комсомольський клуб імені Івана Голобородька». І само собою вирвалось у хлопця:

— А хто такий Іван Голобородько?

— Це мій брат, колишній секретар Пирятинського повіткому комсомолу, теж загинув у бою.

Молоде привітне обличчя враз спохмурніло, мабуть,

у серці Ольги ожило давнє, мов стара запечена рана.

— Розкажіть мені про вашого брата,— простодушно попросив Назар. І тільки коли вихопилось у нього те прохання, зрозумів його недоречність — чи ж варто завдавати прикрощів людині?

— Ходімо до його могили і могили товариша Губіна, по дорозі я вам розкажу. Спочатку про Губіна. Був він чекіст, непідкупної чесності чоловік. А потім обрали його секретарем повіткому. Час був тривожний, місто переходило з рук у руки. Повсюди орудували банди. Одного разу чекісти спіймали двох куркульських синків, які переховувалися в батька. Один денікінець, другий — петлюрівець. Привезли в Пирятин, посадили до в'язниці. А наступного дня приїхав з того села батько тих синочків ще з двома синами. Зайшли в кабінет Губіна. Висипали перед ним два мішки грошей. Були там царські асигнації, керенки і петлюрівські гривні.

«Ось тобі, секретарю, викуп за моїх синів».

Губін скипів.

«Та як ти смієш, куркульська наволоч!» — І тут же викликав чекістів, віддав наказ: іменем революції білогвардійського офіцера та петлюрівця-бандита, а заодно й їхнього батька-куркуля віддати до трибуналу. Засудили їх до розстрілу. А двох молодших синочків відпустили. І даремно. Бо втекли вони в банду отамана Бурого. Пізніше, коли зайняли місто денікінці, куркульські синочки разом з іншими головорізами схопили Губіна і порубали шаблями ось тут, коло повіткому. Хотіли спіймати і мого брата Івана, та він утік, переховувався в далекому селі у надійних людей...

Над Пирятином уже розгортав намет теплий літній вечір. Десь там, за Удаєм, догоряв на стернях гарячий серпень, і вітер доносив на міську вулицю пахощі стиглого поля.

Назар ішов поруч з товаришкою Ольгою, слухав її розповідь, і далеке минуле війнуло на них обох помахом багряного крила.

— Не довго протримався Денікін. На заклик Леніна все трудове селянство України разом з робочим людом піднялося на ворога, і змели ми білу армію. Повернувся в Пирятин наш Іван на чолі озброєного загону. А з ним і повітвійськком Тимченко. Відновилася Радянська влада по всім повіті. Але подекуди ще чинили розбій недо-

биті банди. Особливо лютувала зграя на чолі з отаманом Бурим, колишнім учителем і куркульським вилупком. Одного разу подзвонили з Яготина в повітком: «Висилайте загін. У нас безчинствує банда». Іван зібрав невеличкий загін, усіх тих, що були під рукою, і подався до Яготина. Діяли швидко, банда не встигла замести слід. Наші розгромили ватагу, а самого Бурого схопили. Було це в січні двадцятого року. Повертались пізно надвечір назад до Пирятина, з полоненими. На ніч зупинилися в селі Тамарівці... Ой, та ніч!..

Голос в Ольги затремтів, губи злегка затіпались. Видно, їй було важко згадувати, але пам'ять про брата веліла повідати все до кінця. Дівчина перебороła хвилювання, тріпонула косинкою і продовжила:

— Довкола стояла глупа зимова ніч. Уся земля окутана глибокими снігами. Зупинилися на ночівлю в селянській хаті. На одній половині розмістили полонених і поставили варту, на другій — полягали самі, щоб перепочити. Ніхто не знав, що в тім селі були спільники Бурого. А коли настала ніч, підкралися бандити до хати. Нечутно прикінчили вартових. Звільнили Бурого. Зраділий і лютий, зайшов він на другу половину, де спав Іван зі своїм товаришем Павлом. Павла вбив сонного. А Івана розбудив і почав катувати. До самого ранку знущалися бандити з мого брата. Сільська вчителька не витримала, підійшла до Бурого, крикнула йому у вічі: «Що ви робите, нелюди! Ви ж колишній учитель! Як можна стати кровожадним катом?!»

Розлючений Бурий мало не вбив учительку.

«Ти що замислив? — зупинив його Іван.— Не смій чіпати жінку. Стріляй мене, проклятий! Я не боюся тебе і смерть прийму як належить комуністові».

Вивели Івана темної ночі за село і там, серед снігів, у глухому яру, розстріляли. Було це 24 січня 1920 року...

На мить зблиснуло далеке засніжене поле — довкола все аж сивіє. Хуртовина скаженіє, мов навіжена. Не чути навіть пострілів у яру. І падає у снігові замети Іван Голобородько, перший секретар Пирятинського повіткому комсомолу, від бандитської кулі...

— Ми не знали, де його вбито,— продовжувала розповідь Ольга,— і чи є якась могила. Тільки навесні, коли розтанули сніги, знайшли тіло в яру поблизу Тамарівки і привезли в Пирятин. Поховали Івана з почестями ось тут, поруч з Губіним його могила. Того дня

довіку не забуду. Сталося так, що відразу після похорону зібрався партійний осередок міста на свої збори. І ось там мене, шістнадцятирічну дівчину, прийняли до лав більшовицької партії. Пам'ятаю, секретар повіткому партії сказав: «Іван Голобородько не загинув. На його місце стануть молодші брати й сестри. І першою нехай буде Ольга...»

Хвилювалася я несказанно. Прийшла додому, а мати вже знає. Обняла мене, мовби благословила.

«Вірно зробила, дочко. Брешуть бандити, не знищать нашого роду. У мене багато дітей. І всі вони будуть такі, як Іван, усі стануть комуністами...»

Мати важко пережила горе. До того ж вона носила під серцем ще не народжене дитя. Коли воно з'явилося на світ, а був це хлопчик, назвали його Іванком — на честь найстаршого брата.

А мені через кілька днів вручили партійний квиток і рушницю, яку я, маленька на зріст, мало не тягала по землі. Разом із хлопцями ходила на банди, відшукувала хліб у куркульських ямах, боролась проти самогонщиків. Вийшло так, що я спочатку стала членом партії, а вже потім вступила до комсомолу.

Вони підійшли до заростих травою могил. На граніт-них плитах викарбувані імена. Довкола тиша. Пожовклі клени ронять листя, і падає воно золотою сльозою на сірий граніт.

— А я твого батька знала,— тихо мовила Ольга,— зустрічала в повіткомі партії в дев'ятнадцятому, тоді, коли Ленін кинув клич: «Незаможник — на коня!» Ціла партизанська сотня влилася тоді в Червоне козацтво Примакова.

Якась тепла хвиля залила Назарові груди від тої згадки про батька. Щось зріднило їх з Ольгою, і вони стояли вдвох коло могили. «А де ж батькова?» — печалився молодий Гайдаренко.

— Ти донедавна в наймах служив? — ураз запитала Ольга.

— Еге ж,— кинув Назар.— У підозірського куркуля Стратона Борзила.

— В Борзила? — звела брови Ольга.— Прізвище мені знайоме... Він був у банді Бурого. Хоч, коли оголосили амністію, з'явився з повинною. Простили йому.

— І дарма. За непу розбагатів Борзило. І синок у нього росте злющий та жаднющий.

— А звісно. Одного поля ягода,— погодилась Ольга.

Удвох, мов брат із сестрою, рушили вони парком. Тихий вечір виповзав з приудайського лугу, снував присмерки.

— То, може, підемо до нас ночувати, Назаре? Куди тобі йти проти ночі? — запропонувала Ольга.

— Дякую. Піду додому. Мати жде. День у мене сьогодні такий... який вирішив мою долю. Я вдячний вам, товаришко Ольго.

Розчулений Назар вклонився дівчині в червоній косинці і швидко зник за Удаєм, розтанув у надвечір'ї.

Всю дорогу думав він про Максима Губіна та Івана Голобородька. Які були люди! Чи зможе він стати хоч трохи схожим на них? Мусить! Бо ж батько його з того ж, можна сказати, полку. А він же його син...

Пізно вночі заходив у своє село. По дворах перегукувалися перші півні. Десь далеко, на Довгалівському кутку, чулася пісня — якийсь парубок повертався з гулянки, й озивалася співом його душа.

Мати не спала. Сиділа на призьбі, виглядала сина. Зачула його ходу ще на вулиці, кинулась до воріт.

— Чого ж ти так забарився, сину?

— Ой мамо! Звикайте до розлук. Прийняли мене до Чорноморського флоту. Скоро й поїду.

— Я так і знала.— Припала худеньким тілом до дужого Назарового плеча.— Що ж, сину, йди. І нехай щасливими будуть твої дороги на землі й на морі.

3

Сняться майбутнім морякам безкозирки, біло-голубі комірці і позолочені стрічки, що в'ються над головою, неначе крила жар-птиці. Під материнським крилом виростають у білих хатах майбутні матроси. Пам'ять про рідну хату зберігають дорослі сини все життя на морі. І неспроста білі чайки нагадують їм сивих матерів...

Мати лаштувала сина в далеку дорогу. Хоч і сама гаразд не знала, що готувати. Яке вбрання, яке взуття?

Це ж не на заробітки, а на флот. Добре, що навідався дід Дорош, розказав, що й до чого.

— Та що йому треба? Трохи харчів на дорогу. Ну, сорочку там чисту на переміну, доки видадуть флотську одіж. А сундучок ось я свій приніс. Він зі мною де тільки й не бував. Тож хай послужить хлопцеві.

І дід поставив на лаву обчовганий, темний, кутий залізом сундучок, як називав він любовно саморобну скриньку.

— В цій посудині ти, Назаре, будеш тримати свої матроські скарби, «личное, так сказать, имущество». О!

Назар подякував старому. Бо й справді ж незручно з'являтися на флот з полотняною торбиною за плечима

Минув з тиждень відтоді, як був Назар у Пирятині За тим сплив і другий, а виклику щось немає. Уже й вересень відходить. Хоч, правда, надворі стоїть теплінь, ніби влітку.

Щодня Назар вставав удосвіта і біг на молочарню. Адже хазяйки корів доять рано і приносять молоко на перегін. Треба бути на місці.

Так було і того дня...

Розвиднялось, і жінки з дійницями все йшли та йшли до молочарні. Віталися до Назара поштиво, ставили на прилавок наповнені молоком дійниці, вкутані білими рушниками.

— Ну, синку, приймай молочко. Оце думаю, як виручку зберу, будуть грошенята дочці Насті на хустку. Ти ж, напевне, її знаєш? Вона в мене непогана: і працьовита, й чемна. І вже на гулі ходить. Дівочка, можна сказати. Сімнадцятка.

І балакуча жінка явно натякала, що не від того, аби мати собі отакого зятя.

Назар не подавав виду. Приймав молоко, записував до книги і дякував господині. Він уже звик до того, що чимало сільських жінок мало не самі сватались до нього. Та який з нього жених — тільки-но виповнилось вісімнадцять. Ледь вус пробивається на верхній губі. Щоправда, вигнало його ніврокy. Мати каже, що він усім у батька вдався: і зростом, і натурою.

Задумався хлопець. Не почув, як до молочарні завітала Меланка.

— Добрий день, Назарію!

— Добрий день, Меланко! А ти, бачу, відразу принесла дві дійниці. Важкувато, мабуть.

— Нелегко, але що поробиш, комусь треба.

— Звісно. Наймитів тепер у батька немає.

— Ой Назаре! Ти ж знаєш, що я змалку в рідного батька за наймичку. Сам він працює, як воляка, і нас усіх запріг. Якби ж тільки він, а то й брат Терешко такий.

— Жадібний він до того багатства. Все йому мало. А прийде скоро час — доведеться розпрощатися з коніками й воликами, з нажитим майном, і нічого Терешкові не дістанеться. Громада забере. До того йдеться, Меланко.

Дівчина зітхнула, вилила з дійниць молоко в сепаратор, і зашуміло-запінилося воно там білим шумовинням. А Меланка стояла осторонь замислена, з якоюсь зажурою в очах. Була вона вже не тою дівчиною-підлітком, як тоді, коли не раз приносила Назарові їсти на пастівник. Виросла за ці три літа. Біла полотняна сорочка з вишитими рукавами облягали дівчину — високу, ставну й повногруду. Гнучкий стан перехоплювала поясом спідниця, рясними пілками спадаючи за коліна. На ногах ношені-переношені черевики.

Напевне, Меланка помітила пильний погляд Назара, засоромлено й собі зиркнула на парубка, і якась болісна усмішка сплеснула на її вустах.

— Я, мабуть, Назаре, ще раніше розпрощаюся з тим осоружним багатством, із власною хатою,— зітхнула Меланка.— Може, чув, приїздили до мене старости з Дейманівських хуторів, умовляли батьків видати мене заміж за жениха, якого я до того й у вічі не бачила.

— І що ж, засватали?

— Відклали до покрови. Спасибі матері, заступилася, ублагала батька. Та й немає мені ще вісімнадцяти...— І враз бризнула слізьми.— Ну, скажи, як мені йти від одного батьківського багатства, щоб в інше ярмо закладати шию? Осоружне мені все це! Світ немилий! — не втрималась, розплакалася.

— Заспокойся, Меланко. Ще зайде хтось, подумає, що я тебе зобидив.

— І зобидив-таки!—вихопилось надривно, з серця.— Бо сліпий ти! Бездушний! Не помічаєш, що люблю я тебе...

— Ти що? Схаменися, Меланко! Я знаю, ти до мене доброю була, але щоб у тебе якесь там почуття зародилося, то не смів і думати.

— Щоб куркульська дочка полюбила наймита, це неймовірно по-твоєму?! А ти, Назаре, запав мені в душу, як тільки взнала я тебе. І було нам тоді обом по чотирнадцять літ. Думалось, минеться... А те почуття виросло, мов любисток на моїй душі. Ходжу з ним, як приблуда. Ти вже пробач за признання. Сама палаю від сорому — ні гордості, ні самолюбства. Можливо, й не сказала б довіку. Та довідалась від людей, що йдеш із села, на флот Чорноморський. Чи ж зустріну тебе колись?.. То знай про це, Назаре. Воно й негоже дівці освідчуватись, та несила терпіти.

Назар стояв збентежений тим зізнанням. Ніхто й ніколи не говорив йому чогось подібного. Та й сам він не зізнавався нікому в душевних почуттях. Серце хлопця ще спало. А тут раптом накотилася на нього гаряча хвиля, і він стояв збентежений та безпорадний. Стало до болю жаль оцю милу, таку добру й сердечну Меланку. Підійти б до неї, втішити, сказати лагідне слово. Але чи має він право подавати якусь надію? Ні! Різні вони люди і підуть різними дорогами в житті. Та й Меланка, мабуть, це добре розуміє. Але наважилась висповідатись перед ним на прощання.

Добре, що ніхто вже не заходив до молочарні. Меланка, напевне, навмисне прийшла наостанку, щоб побути з ним наодинці якусь часинку.

Поволі вона заспокоїлась. Витерла сльози з палаючих щік кінчиком білої хустки, краєчки якої звисали на груди. Вмиті сльозами сині очі виблискували волошковим квітом, чисті, непорочні й по-дитячому довірливі.

— Ой дурна я, дурна,— полегшено зітхнула, посміхнулась, мов дитя до матері.— Ти не гнівайся на мене, Назаре. І не поминай лихом... Ага, от іще: повертаю тобі «Кобзар», який ти давав мені почитати. Спасибі і прощай.— Війнувши квітчастою спідницею, не оглядаючись, пішла.

А Назар усе ще стояв, мов обпалений блискавкою молодий ясенок, і в душі його кипіло, плескалось якесь шумовиння, ніби сік навесні з пробудженого дерева.

Десь через тиждень на молочарню забіг Семен Балакшій.

— Привіт чорноморцям! — гукнув іще з порога.— Тут такі, брат, діла! Отримав я телефонограму з райцентру. Викликають тебе, Назаре, до Пирятина. Так що танцюй гопака.

Назар на радощах пішов навприсядки. Зробив одне коло, друге. А далі кинувся обнімати секретаря комсомольського осередку.

— Заздрю я тобі,— сказав Семен.— А мені, мабуть, комсомолити ще в Підозірці рік-два, а там перейду головувати в комнезам — за віком.

— Не прибідняйся. Чув я, що тебе збираються послати в радпартшколу.

— Якщо жінка пустить,— пожартував Семен.— Ти приходь сьогодні в сельбуд на комсомольські збори. Востаннє побудеш.

— Обов'язково прийду.

— Сепараторні діла від завтрашнього дня вестиме Онися. Досить з тебе, накупався в молоці! — сипав жартами Балакшій.

Збори підозірського осередку, як завжди, відбувалися в сельбуді. Зійшлися на них хлопці й дівчата після клопітного трудового дня, але причепурившись, бо ж для них ті молодечі сходки — ніби свято. Відчували себе причетними до чогось великого і значущого. Часто з райцентру приїздили в село доповідачі, агітатори й пропагандисти. Найбільше розповідали про міжнародні справи. Про те, як англійські чемберлени та німецькі гінденбурги точать зуби на нашу країну, як американський дядечко Сем хоче задавити нас блокадою і досі не визнає Радянського Союзу.

«Що ж, обійдемось і без них. Вистоїмо серед бурхливих хвиль капіталістичної стихії. Народжена у великому Жовтневому штормі, наша країна, мов той корабель, ітиме вперед своїм ленінським курсом».

Слова доповідача глибоко запали в серце Назарові. Він давно вже вважав себе матросом на тому кораблі.

Сьогодні перед зборами розспівався підозірський комсомольський осередок. Ставши тісним колом під яворами, будили співом вечорову тишу над селом. Заспівував, як завжди, своїм соковитим голосом Андрій Чирка, їхній культпроп. Його дружно підтримували всі — пісня все ширше розгортала свої крила, здавалося, летіла під зорі, коли Матвій Марченко високим тенором підносив її на найвищій ноті.

Назар і собі підспівував, хоч було якось тривожно на душі. Радість і журба водночас поселилися в його серці. Радів, що їде на море, і сумував, що залишає рідне село та своїх друзів. Ось вони стоять у співочому

колі — Семен, Грицько, Андрій, Панько, Марися Горобець, Галина Кожевник, Онися Висоцька. І здається, їхні усміхнені обличчя звернені до нього. Й співають вони йому на прощання.

Після зборів хлопці та дівчата вийшли з сельбуду. Знову залунала над селом пісня, яка полюбилася комсомольцям: «Гарно-гарно серед степу...» А потім заспівали моряцької — ніби прощалися з Назаром. І линуло над селом клично:

По морям, по волнам,
Нынче здесь — завтра там!..

Розсталися коло греблі під вербами. Побажали друзі Назарові доброї служби та щоб не забував їх, рідного села.

Залишився Назар на самоті. Якийсь жаль пройняв його від розставання з рідним селом. Пройшовся принишклими вулицями. Тихо. Тільки місяць сіє на хати, тини й подвір'я золотисту куряву. Минув подвір'я Борзила. Згадались літа наймитські. Чомусь випливла, ніби з туману, Меланка. А може, то вона й справді білим привидом з'явилась із-за клуні й відразу зникла?

Ні, не Меланка то. Із-за тину виступив її брат Терешко. Рушив прямо на Назара, в руках щось тримає.

— Слухай ти, комсомоліст голодранцюватий! — прошипів він, мов розлючений гусак.— Попереджаю, не спокушай Меланки. А то голову розвалю.— І показав затиснутий у руці шворінь.

— Ану геть з дороги, куркульський вилупку! Гляди, щоб я тобі тим шворнем не пощитав ребра, хоч для тебе у мене є й інша зброя.— І потягся рукою до кишені.

Терешко відскочив назад. «Гляди, ще з нагана шарахне»,— опекла думка, й він переплигнув через тин, загупав у темряві.

«Лякати надумав, сволота! — кипів Назар.— Думає, я заздрився на їхнє багатство, обворожив його сестру. Та провалися ти зі своїми волами й десятинами!»

Він повернув із темного завулка, все ще напружений до краю. «Треба хоч матері нічого про це не казати. Бідкатиметься вона»,— вирішив Назар, прямуючи додому.

Мати, як завжди, чекала на нього. Від її постаті на призьбі колихалася тінь на висвітленій місяцем стіні.

— Сідай, сину, посидимо перед дорогою. Все вже

минуло за північ. Так що, вважай, сьогодні ти покидаєш рідну домівку.

Посиділи в золотій каламуті, зосереджені й мовчазні. І здалося Назарові, що до них прийшов зі свого далека батько і сів на призьбі поміж ними, лагідний, добрий...

— Іди, сину, до хати, поспи хоч трохи перед дорогою,— клопоталася мати.

Невдовзі він і заснув. А вона просиділа побіля сина до самого світанку, не змикаючи очей. Потім провела аж за село, де стоять три тополі. Там і розпрощалися.

Пройшовши трохи, Назар оглянувся. Мати стояла під тополями і здавалась четвертою, надломленою грозою. В повітрі снувалося павутиння.

Він ішов степовою дорогою, яку не раз стоптав малими босими ногами, коли був пастушком. Десь на далеких стернях загубилося його дитинство. Довкола ніби все, як було. Потемнілі скошені поля, чорні ріллі, і перша озимина зеленіє на нивах.

Тільки він не той. Не худобу жене пасти, не орати їде чужу ниву, хазяйську. А йде до Червоного війська.

І з глибини єства раптом пробився ключем вірш, який давно запав у юнацьку душу.

Як у полі заплакали гони
І птахи полетіли у вирій,
Нас покликали в військо Червоне,
Кров юнацька нам серденько гріє.
Молода наша юність весела...
А у грудях — мов зорі горять...
Прощавайте, задумані села,
Здрастуй, місто,— мурований брат!

Не йшов, а летів до Пирятина. Вже поминув Барилівські озера. Тут десь і поле його колишнього хазяїна. Враз побачив на далеких гонах пару коней, запряжених у плуга. За чепігами борозною йшов сам хазяїн, він же правував і кіньми, тримаючи в правій руці довгі віжки. Немає наймитів, немає погоничів. Усе доводиться робити самому — ввірвалося дуці.

А трохи осторонь волочила зорану ріллю Меланка. Пара воликів тягла за собою зв'язані дві борони, вирівнюючи свіжу оранку. Сумовите «ге-гей!..» висло над полем. То гукала до волів Меланка, а може, співала від жури.

Ось воли поволі наближаються до дороги, що веде на Пирятин. Назар прискорив ходу, щоб не зустрітися.

Та Меланка впізнала його здалеку. Зупинила волів і довго дивилась на дорогу, проводжаючи поглядом парубка. Зупинився й Назар. Оглянувся. Помахав дівчині на прощання. Меланка звела руку, мов перебите крило, і помахала йому вслід. Старий Борзило помітив те, буркнув сердито:

— Куди зориш? Страму тобі немає! Наймитові кланяється.

Вітер підхопив ті слова й поніс степом, мов перекотиполе.

4

Так от яке воно, море! На півсвіту розкинувся голубий мерехтливий простір. Десь там, у далині, до нього припадає небокрай, зливаючись воєдино. Тільки майне з блакиті білий парус вітрильника, мов крило альбатроса, як зблиск пам'яті.

З морської далини одна за одною накочувалися хвилі, вдарялись об берег, закипали білим шумовинням і відступали назад. Та море вихлюпувало нові хвилі, раз по раз сплескуючи прибоєм.

Назар стояв на Графській пристані, коло причалів якої швартувалися кораблі. Вони громадились, неначе будинки, споруджені на воді, звівши до неба високі щогли.

До самого берега збігали вулиці Севастополя. Місто лежало на пагорбах, вишикувалось білими кам'яницями, що від гарячого й сліпучого південного сонця здавалися казковими.

«Здрастуй, море!» — озвався душею Назар, зворушений побаченим, і, згадавши прохання діда Дороша, шанобливо вклонився морю.

— Ти чого розкланявся, селюк? — кинув хтось насмішкувато.— От дивак! Моря не бачив?

— А таки не бачив,— щиро зізнався Назар.— Непостижима безмежність, голубий простір, чарівна краса!

— А ти, видать, поет — прямо віршами говориш.

— Де там. Так мені про море розповідав колись дід Дорош, колишній чорноморський матрос. І правду казав старий. Тепер сам на власні очі бачу.

— А родом звідки? — запитав білявий юнак, і в його голосі вже не було тієї іронії, що прозвучала на початку.

— З Полтавщини я. Степовик... А ти звідки? — в свою чергу запитав Гайдаренко.

— Я, брат, одесит. На морському березі, можна сказати, народився. Хоч прізвище в мене городнє — Буряк.— І він весело засміявся.

— А що, Буряк — гарне прізвище. Будемо знайомі.— Й Назар подав новобранцеві руку.

— Будемо! Як кажуть одесити, «на вечные времена»... До речі, ти вмієш плавати? Хочеш, я навчу? Я, брат, змалку плаваю, мов риба. Море, можна сказати, моя стихія.

— Я на Удаї ріс. Річка така є на Полтавщині. Дід Дорош учив мене плавати. Але, звісно, річка — то одне, а море — зовсім інше.

— О, ти, бачу, хлопець з понятієм, у курсі,— засміявся Буряк.— А раз так, то будеш матросом.

Вони стояли в гурті добровольців, яких тільки-но привели на причал. Було їх десятків зо три, молодиків комсомольського набору, з різних міст і сіл України. Новобранці були ще одягнуті хто в що, так, як вирушили з дому. Тільки без сундучків, чемоданів, рюкзаків чи торбинок. Розбитний старшина забрав їх на збірному пункті, після розподілу, щоб привезти потім на постійне місце служби — до морського екіпажу.

— Кінчай перекур! — почулася команда.— В шеренги шикуйсь! — наказав старшина.— Зараз вас поведемо в баньку. Там постригуть, побриють, видадуть матроські роби, а потім уже...

— На корабель?

— Ти ба, який нетерплячий!..— кинув старшина.— На корабель ще рано. В екіпажах морську науку треба освоїти. Пройти відповідний гарт. А потім уже й на кораблі. Ясно?

— Так точно!.. Ясно! — почулися голоси.

Через годину Назар не впізнавав сам себе. Туга, ніби брезентова, роба, важкуваті черевики — і далекувато ще було до омріяної безкозирки зі стрічками, на яких горить напис: «Чорноморський флот». Була довга й не-

легка матроська наука в морському екіпажі. Як з'ясувалося згодом, чого тільки не треба знати матросам, і не тільки знати, а й уміти ходити під парусами та на веслах і ще багато дечого, про що й не підозрював Назар.

Тільки згодом, після присяги, потрапив він із товаришами на корабель «Червона Україна». Стояли хлопці-чорноморці — один до одного, як перемиті. Над ними майоріли стрічки, шелестіли урочисто.

Давно колись, як був пастушком у наймах, бачив себе таким тільки в мріях. А тепер ось — матрос він... Побачили б його мати чи дід Дорош!

Новачків вишикували на просторій палубі крейсера. Командир привітав їх з початком служби на флоті. Говорив про високу честь, про бойові традиції моряків, про священний обов'язок захищати морські рубежі Батьківщини.

Високо на кормі лопотів на вітрі червоний прапор, а на щоглі — біло-голубий стяг Військово-Морського Флоту. Вони шугали, немов два крила, під якими судилося Назарові Гайдаренку звідати щастя і горе, не раз дивитися у вічі смерті й вийти переможцем з усіх суворих випробувань життя.

Вночі крейсер «Червона Україна» віддав швартови, знявся з якоря і вийшов у море, взявши курс на зюйдвест. Море злегка погойдувало корабель, з незвички у Назара туманіло в голові. Та він терпляче стояв на своїй першій вахті, вбираючи у душу терпку солонуватість моря і тугий подих далеких вітрів.

Хвилюючі враження переповнювали вщерть його душу, і Назар через тиждень написав матері листа, ділився своєю радістю, що відбув перше у своєму житті плавання — побував у Туапсе, в Новоросійську. Милувався південними берегами Кавказу. Який же то широкий і дивний світ, мамо! Втішав матір, щоб вона не турбувалася про нього. Служба проходить добре. Просив передати привіт дідові Дорошу і сказати, що він пам'ятає його мудрі слова: «З морем треба поріднитись, щоб ти став йому за сина, а воно тобі — за матір. Ну а мати, звісно, іноді й погнівається на тебе, а потім і приголубить».

Мати озвалась не скоро. А може, лист затримався в дорозі. Бо ж ходили вони знову в плавання. Кораблі зрідка стоять біля причалу, вони — як птахи: весь час у русі, в польоті, хто в небі, а хто в морі.

«Дорогий сину! — писала мати.— Отримала я від тебе листа, і пораділа, й поплакала трохи. Скучаю я за тобою... Така вже доля материнська, доки малі діти, доти з нею, а виростають — відлітають з рідного гнізда. Живу я, сину, по-старому. Город уже впорала, зібрала картоплю, капусту й бурячки. Зима надходить. Спасибі твоїм товаришам-комсомольцям, завезли мені палива на зиму, дід Дорош попиляв, порубав, і склали ми полінця у дровешник. Змолола мішечок жита і мішечок пшениці у вітряку. Буду з хлібом... Люди добрі мене не залишать у самітності. Бо ж знають у сільраді й комнезамі, чия я жона і чия мати...»

Далі оповідала про сільські новини:

«Ото після того, як поїхав ти з села, десь через місяць, у Борзила, в якого ти служив колись за наймита, справляли весілля. Віддали дочку за багатого жениха з Дейманівських хуторів. Чутка така, що нібито Меланка не хотіла йти заміж, опиралася, але батько присилував. Ще з п'ятниці на подвір'ї Борзила почалися співи та гульбища. Спочатку калашниці бгали коровай, співали пісень передвесільних. А далі — й дружки. Ходили разом з молодою та закликали угодних людей на весілля... У неділю заіржали коні на дворищі Борзила, задзвеніли дзвоники на заквітчаних дугах, заграли весільні музики, вдарили бубни. Приїхав молодий поїздом із п'яти бричок, а в них запряжені коні як змії. Забрали молоду — і гайда до церкви на вінчання.

Підкотили до церкви, вже ступили молоді за ограду, почали підніматися по східцях до храму, як раптом молода круто повернулася, скрикнула не своїм гласом: «Не хочу я! Не хочу під вінець! Осоружний він мені!..» І, зірвавши з голови вінок, кинулась утікати. Що тут сталося! Люди аж ахнули. Старий Борзило заволав: «Ловіть її! Доженіть. Скрутіть їй руки, заткніть рота!» Молодий було кинувся з Терешком і боярами за Меланкою. Та насупроти їх став дід Дорош, а з ним — незаможники й комсомольці. І голова сільради нагодився. «Не маєте права силою тягти дівку під вінець. Це не по закону. Навіть піп, коли вінчає молодих, питає про добровільну згоду обох наречених. Церковний закон і той проти насильства».— «Це моя дочка, я їй повелитель! — кричав старий Борзило.— Вона дала згоду, прийняла старостів, пов'язала хусткою молодого». А дід Дорош у відповідь: «Ти, Стратоне, не кипи. Присилу-

вав дівчину. Рушники подати — ще не означає повінчатися. За старих часів і то такого не було. А нині, за Радянської влади, й поготів...»

Тим часом Меланка втекла далеко, а потім мов крізь землю провалилась. Одні кажуть — утопилась, інші передавали, що нібито добралась до станції, там на поїзд ускочила, затим і слід за нею прохолов.

Я пишу тобі, сину, про це так докладно, бо через кілька днів приходила до мене Борзилиха і розказала таке: нібито призналась їй Меланка, що одного тебе полюбила ще з юних літ, як ти був у них наймитом. Не бажала ні про кого й думати. Хоч знала, батько її нізащо не віддасть за бідняцького сина. Коли ж ти пішов на флот, дівчина у відчаї погодилась прийняти старостів і подала рушники. Та в останню хвилину одумалась, зірвала вінок і втекла з-під вінця... Жалько мені її, бідолашну. Дівчина вона добра й сердечна, хоча і з багатого роду. Чого ж ти, сину, мені не признався, що Меланка була до тебе не байдужа? Чи, мо', соромився? А може, між вами нічого й не було...

Ось така новина сталася в нашому селі. Ти вже звиняй, сину, за такого листа. Адже все це і нас торкається... Та й по правді сказати, жаль мені Меланку. Що її чекає в житті! І чи ж винувата дівчина, що народилася в багатійській сім'ї? Як по правді сказати, вона все життя була у свого батька-жмикрута наймичкою. Так і стара Борзилиха каже. Плакала, скаржилась на свою долю. «Стратон,— оповідала,— деспот, мене замучив на роботі і дітей своїх, а Терешко з ним заодно. Весь у батька». Що тільки й не робить із людьми жадібність до багатства. Ну, буду закінчувати.

Обнімаю тебе, синку, і цілую нещотно разів. Твоя мати».

«Бідна Меланка»,— пожалів він у душі дівчину. А вночі чогось наснилося...

Бачив ясно і зримо, як Меланка, втікаючи з-під вінця, вибігла за село і безсило впала на землю. Серце, здавалось, от-от розірветься. Все тіло дівчини проймала пропасниця.

«Боже! Змилуйся наді мною! Пошли мені смерть. Нехай прийме мене земля. Бо ж нікуди мені податись! Наздоженуть, руки й ноги скрутять, поведуть під вінець силою...»

Той страх підняв дівчину з придорожнього перело-

гу, і вона кинулась у гайок, що кучерявився до самого Удаю.

Ледь встигла сховатись у гущавині. На шляху вже цокотіла бричка, запряжена вороними кіньми. Сумніву не було — за нею погоня.

Меланка залізла в густі колючі терни і причаїлась. Коні скажено мчали далі. На них розпатланий батько, та наречений, і ще якихось двоє парубків, оперезаних рушниками, мабуть, бояри.

«Шукайте її, сяку-перетаку,— надривав горло Борзило.— Треба провчити анахтемську душу, щоб не ганьбила батька й матір, усього нашого роду!..»

«Меланко! З'явись! Покайся! А то знайду — уб'ю!» — нахвалявся Терешко.

Все те бачив Назар, виглядаючи з-за кущів, і наливався гнівом. Нарешті не витримав, вийшов весільним людоловам назустріч.

«Це ж по якому праву ви неволите дівчину під вінець? Так знайте: я її заступник і оборонець! Хочете помірятись силою зі мною? Ну то підходьте!»

Невідомо звідки в його руках опинилась коса з довгим кіссям. Розмахуючи нею, рушив на переслідувачів. І трапилося диво... Вони ніби крізь землю провалилися. Тільки сивий дим піднявся з ями.

Та ще хтось незримий почав мантачити косу. Від того передзвону Назар і прокинувся...

На кораблі били склянки. Було далеко за північ.

5

Хвиля за хвилею накочується на берег із морського безмежжя. Вони, як спогади, напливуть на гальку і розтануть. Хвилі розплещуться, а спогади залишаться в пам'яті...

І вже бачив себе Назар курсантом морського училища. Як давно це було... Після двох років служби матросом на крейсері «Червона Україна» послали його, Гайдаренка, в Севастопольське військово-морське училище. Сюди приходили зеленими новобранцями, щоб опанувати мистецтво морської справи і знову повернутися

на кораблі, але вже змужнілими лейтенантами, майбутніми штурманами, старпомами, а згодом і командирами. Серед колишніх випускників були й адмірали... Немеркнуча слава Корнілова й Нахімова витала над корпусами училища, розкрилилася незримо над цими скелястими берегами, над Севастополем, містом слави руських моряків.

Від кожної назви віяло легендами. Маккензієві гори, Херсонес, Сапун-гора, Північна бухта, Графська пристань... Усе це так багато говорило серцеві матроса. А на високій горі, на місці, де билися з ворогом моряки Корнілова та Нахімова, звелася панорама «Оборона Севастополя». Там застигла мить вічності. Одна лише мить шаленого бою. Довкола все клекоче у вогні, рвуться ядра і свистять кулі, гоготить вогонь, валує дим, і йдуть на приступ чорні бушлати, безстрашні севастопольські моряки...

Гарячий подих бою, здавалось, оживав перед Гайдаренком, і він бачив не тільки грізне бойовище, а навіть чув розриви снарядів, від чого здригалася севастопольська земля, рушилися скелі. Які то були славні й героїчні часи!

Затаївши подих, розглядав усе те Назар Гайдаренко і в душі заздрив тим колишнім морякам, захисникам Севастополя. От тільки не знав, що на роду йому та його ровесникам написано самою долею повторити й примножити той героїчний подвиг.

Ніхто не знав того, що буде...

А тим часом есмінець — учбова плавуча база училища — вирушав у свій перший похід з новими курсантами. «Все буде, як у бою,— пояснив їм командир корабля.— Отже, мужайтесь! І пам'ятайте, що ви чорноморці».

Ніхто, крім командира, не знав, куди вони тримають курс. Завдання, поставлене перед курсантами, стане відоме тоді, коли прибудуть у заданий район. За час навчання в училищі курсанти вже чимало пізнали, іноді виходили і в море — на день-два, а коли й на тиждень. Але по-справжньому складали іспит тільки зараз. Відчували це душею.

Умовний бій розпочався несподівано. Пролунав дзвін — і курсанти блискавично посхоплювались, повибігали з кубриків, кинулися на свої бойові пости. А за мить ударили бортові гармати, зблиснув вогонь у сві-

танковій імлі. Попереду чорним привидом виднілася ціль, так званий «ворожий» корабель.

І раптом машини загальмували хід.

— Міни! — почулася команда.

Вони плавали на воді, мов темні черепахи, піднявши догори вусики. Добре, що спостерігачі помітили їх своєчасно, інакше б есмінець злетів у повітря.

Як відвести небезпеку? Як знешкодити міни? Одразу всіх не виловиш, не розстріляєш протимінними снарядами.

Серед тиші пролунав голос командира. Матросам веліли кидатись роздягненими у морську пучину й обережно, руками відводити чорні міни, щоб не торкнулись вони вусиками-зривниками об борти есмінця. Не роздумуючи й хвилини, Назар Гайдаренко шубовснув у воду.

Добре, що поблизу есмінця мін ще не було, але морські хвилі скоро їх приб'ють до борту. Цього не можна допустити! Люди пливли назустріч небезпеці, холодній смерті, розчищаючи фарватер для корабля. Назар розумів: один необережний порух — і станеться вибух, злетиш у повітря. Військове навчання було схожим на бойову обстановку... Поруч із Назаром плив супроти наїжачених мін Андрій Кологойда, друг Гайдаренка. Вони подружилися давно, їхні ліжка в казармі стояли поруч. І ось тепер судилося їм поряд борсатись у крижаній воді, долаючи смертельну небезпеку. Назар відчував, як холод сковує тіло. Але тримався на хвилях, як натренований плавець. Спасибі дідові Дорошу — привчив змалку.

На нього насувалася головаста міна, схожа на шолом лицаря, вусики хижо стирчали, мов гадючі жала. Обережно підплив до неї, торкнувся рукою слизької поверхні, став відсувати загрозу вбік, очищаючи фарватер. Уже повертаючись назад, помітив, як у воді корчився від болю, захлинаючись водою, Андрій Кологойда.

— Су-дор-ро-га!..— тільки й крикнув він, і голова його зникла під водою.

Назар блискавично кинувся на поміч товаришеві. На щастя, кучмата голова ще раз з'явилась над водою. Схопивши Кологойду за чуба, щосили потяг за собою.

Було важко пливти. Та й у гарячковості можна було наразитися на міну. Нарешті випливли на чистоводдя.

З палуби, видно, помітили біду, кинули рятувальні круги.

Витягувати потопаючого з води нелегко, бо ж бракує досвіду. І все ж Гайдаренко, вибиваючись із сил, здолав останні метри, дотягся до пробкових кругів, ухопився лівою рукою, правою ж волочив знесиленого товариша.

А битва з чорними потворами тривала. Курсанти вели єдиноборство з мінами. Важко сказати, скільки часу тривала та боротьба. Та з часом есмінець вийшов із небезпечної зони. Мінне поле залишилось позаду. З командирського містка пролунала команда: «Відбій!..» — і матроси, нахололі у воді, але розгарячілі душею, піднімались на палубу.

Назар, підтримуючи Андрія, за допомогою товаришів викарабкався на корабель. І тільки тепер полегшено зітхнув. До них кинувся лікар. Від переохолодження тіло матроса, зведене судомою, майже задубіло. Обличчя посиніло, очі витрішкуваті, як буває у людей з переляку.

— В медпункт,— наказав лікар.

Курсанти, мокрі від купелі, вишикувались на палубі.

— Молодці! Дякую за відмінну службу! — похвалив командир.

— Служимо Радянському Союзу! — врізнобій пролунало у відповідь.

— Курсант Гайдаренко! За врятування товариша оголошую подяку командування.

Назар тільки очима кліпнув — не знав, що і як відповісти.

Але ту першу подяку і той випадок на морі запам'ятав на все життя.

Коли прозвучала команда: «Вільно!» — до Назара підійшов Петро Буряк, похвалив за мужній вчинок.

— А ти хоч і степовик, а молодець. Непогано тримаєшся на воді. Коли я тебе ще трохи підучу, зовсім дельфіном станеш,— заговорив Петро, і не добереш, жартує він чи серйозно.

— І твоя наука, Петре, пішла на користь. Згадалось, як ти навчав рятувати утопаючого та й сам не раз тягав мене у воді за чуба.

— Отож я кажу. Щось у тобі є від одеситів. Мабуть, морська душа.

— Дякую за високу похвалу,— посміхнувся Назар.

...Спогади один за одним, мов розгойдані хвилі, накочувались на нього, обдавали тугими сплесками, накривали білим шумовинням і відкочувалися назад, щоб через мить ударила в груди нова хвиля з глибин пам'яті. І так без кінця...

На крейсер «Червона Україна» прибула делегація ЦК комсомолу України, яку очолював генеральний секретар Центрального Комітету ЛКСМУ Олександр Бойченко. Високий, кремезний, зодягнений у матроску і штани-кльош, він був схожий на бувалого, обвітреного матроса. Разом з командиром корабля Бойченко обходив моряків, що вишикувались на палубі, тепло вітався з посланцями комсомолу України, які відповідали своєму ватажкові весело і дружно.

Перед Назаром Бойченко раптом зупинився.

— Звідки будеш, моряк? — усміхнувся привітно.

— З-під Пирятина, з річки Удаю. Матрос Назар Гайдаренко, товаришу секретар!

— Ти, бачу по значку, відмінник служби, товаришу Назар.

— Стараюсь, як належить комсомольцеві-добровольцеві.

— Це похвально. Бажаю тобі, Назаре, стати командиром.

— Дякую за таке побажання,— відкозиряв Гайдаренко.

Командир корабля і Бойченко рушили далі понад рівним строєм чорноморців, а Назар усе ще не міг заспокоїтись. Ніколи не думав, що Бойченко зненацька заговорить до нього. «Чи ж не осоромився я перед хлопцями?» — тривожно подумав матрос.

Та все було гаразд, як говорили товариші, тримався він як належить, виглядав не розгубленим, але і не хвальком.

Не думав тоді Назар, що через рік доведеться зустрітися з Бойченком уже в Харкові, на з'їзді комсомолу України, на який чорноморці обрали Назара своїм делегатом. Просторий зал театру «Березіль» гримів молодечими піснями, здавалось, делегації з різних районів України прагнули переспівати одна одну.

Стихли лише тоді, коли на сцені з'явився Бойченко. Він був у формі матроса Чорноморського флоту, красень, улюбленець молоді. Трапилося так, що Гайдаренка обрали до президії від моряків, і він вийшов на

сцену з якимсь острахом та внутрішнім хвилюванням. Бойченко впізнав його, міцно потиснув руку, посадив поблизу себе в першому ряду. Поволі оговтавшись, Назар помітив, що в президії чимало чорноморців-моряків. «От і добре, знать, не одного мене обрали до президії від матросів»,— подумав, заспокоюючись. Тільки згодом дізнався, що в матроську форму були зодягнені всі секретарі ЦК ЛКСМУ. То була пора, коли в почесній формі чорноморців ходили і керівники, й рядові комсомольці, виявляючи цим любов та шану Чорноморському флотові.

Ось тоді Олександр Бойченко запропонував Гайдаренку сфотографуватися на пам'ять. На карточці поруч із Назаром на повний зріст стояв товариш Сашко, з-під безкозирки вибивалась густа чорна чуприна. І були вони схожі, немов брати. На звороті фотографії — напис: «Назарові Гайдаренку, майбутньому капітанові славного Чорноморського флоту,— з вірою, надією і щирістю. Олександр Бойченко. Січень 1931 року, під час VIII з'їзду Комсомолу України».

Ту фотографію він зберігає біля серця. А в серці живуть слова, сказані Бойченком на прощання: «Пам'ятай, Назаре, якщо в ранці солдата лежить маршальський жезл, то на стрічках матроської безкозирки розвівається майбутня слава прийдешніх адміралів...»

Море, як велетенський годинник, відраховує час. Що для моря літа? Три-чотири, десять, навіть сто — воно вічне. А для матросів напружені роки, протягом яких вони провчилися в училищі,— це мов кругосвітня подорож на парусниках по морях та океанах. Здається, звідали вони і бурі, й шторми, і теплі лагідні вітри, звідали, що таке пасати, загадкові, грізні сорокові широти. А головне, пізнали радість, бо відкрили для себе невідомі острови в країні Знань.

Три роки навчання, мов три далеких рейси до незнайомих берегів. І настає час, жаданий та хвилюючий, коли ти разом зі своїми товаришами, недавніми курсантами, мов стоїш на палубі бойового корабля. Над головою у тебе синє-синє небо, таке ж, як і море. Дві стихії зливаються воєдино, і ти поміж ними, як отой альбатрос, що тільки-но вилетів з гнізда, ладен шугонути у височінь.

Учорашні курсанти у новенькій формі лейтенантів.

Золотисті ремені перетягують кітелі в талії. Збоку висять блискучі кортики, як символ приналежності до флоту.

Назар стояв у шерензі, мовби народжений вдруге. Душа співала. Збулося! Віднині він офіцер флоту. Кипучі роки навчання спливли, мов на хвилях, за водою. Хоч, по правді, було жаль їх. Жаль розставатися з училищем, де набув так багато — і знань, і радощів, і змужніння.

Перед строєм виступав контр-адмірал. Він поздоровляв молодих лейтенантів, перед якими віднині пролягають морські шляхи-дороги на всі чотири сторони світу.

— Комсомол України взяв шефство над Чорноморським флотом. Уже тисячі юнаків влилися у лави моряків-чорноморців. Серед тої хвилі і ви, товариші комсомольці, наші сини, наша надія! Ми раді вітати молоде поповнення героїчного Чорноморського флоту. Віримо, що з вас виростуть у майбутньому мужні воїни — лейтенанти, капітани й адмірали — спадкоємці непогасної слави Корнілова і Нахімова. Пам'ятайте, товариші, що Севастополь був, є і завжди буде містом слави великої морької держави! Високо тримайте честь воїнів Військово-Морського Флоту. Пам'ятайте про славні діла моряків-чорноморців,— говорив контр-адмірал.— Несіть гідно, як прапор, ту славу, примножуйте бойові традиції!

У відповідь над плацом гриміло стоголосе «Ура!»

Того ж дня їх розподілили на бойові кораблі. Назар Гайдаренко потрапив на есмінець «Незаможник». Разом з ним на кораблі мав служити Андрій Кологойда, побратим Назара, й обидва лейтенанти раділи з того. Петро Буряк був призначений старпомом на есмінець «Безупречный» Чорноморської ескадри.

В новеньких лейтенантських мундирах хлопців не впізнати. Коли б побачили їх матері, і ті б, напевне, розгубилися. Давно не бачили вони своїх синів.

Тож перед початком служби кожному випускникові була надана відпустка на два тижні для того, щоб офіцери провідали рідних, відчули під собою тверду землю і вже звідти повернулися на бойові кораблі.

Наступного дня швидкий поїзд Севастополь — Київ мчав молодого лейтенанта через степи України, туди, до берегів Удаю, де не був він стільки літ. Він віз матері

темно-коричневу кашемірову хустку, відріз на плаття і тільки зараз особливо гостро відчув, як скучив за нею, за своїм селом, за тихим Удаєм.

6

Степові вітри з рідної Під озірки прилітали й до моря і, обнявшись з солоними вітрами, бентежили душу, кликали на зелені береги Удаю.

Довкола лежали зелені поля, хліба вже викидали колос і жадібно пили сонце. Жайворонки в небі витинали щось мажорне на голубих цимбалах. І та музика проникала бувалому морякові в душу, як звабний поклик дитинства.

Назар Гайдаренко поспішав додому.

Шість років він не був у рідному селі. Ось воно випливло з далини, мов острів у зеленому морі, замахало щоглами стрункіх тополь. Звідси, з цього удайського берега, розпочалася його дорога в широкий світ. Де тільки він не побував за ці роки! А село незворушно стояло, й тополі рвались верхів'ям у небо і терпляче чекали в гості колишнього босоногого пастушка.

Мати зустріла сина біля воріт, здавалось, вона чекала його одвіку. Забачивши, кинулась назустріч.

— Здрастуй, сину мій!

— Здрастуйте, мамо! От я й приїхав...

Він пригорнув матір, і, обнявшись, вони зайшли до двору. Присіли на призьбі, як любили це здавна. Квітник палахкотів од шаленства й буйноти барвистого цвітіння.

— Побачив би тебе зараз батько,— тихо мовила мати і витерла кінчиком білої хустки чисту сльозу.

А до двору вже поспішав дід Дорофій. В білих полотняних штанях і в такій же сорочці, солом'яний бриль на голові, сива борода, міцні загорілі руки, мудрі сірі очі.

— Здоров, сину! Здоров, чорноморцю! — кинувся обнімати, і Назар відчув, як затремтіло під його руками висохле, але жилаве дідове тіло.

— Здрастуйте, дідусю!

— А дай-но я гляну ще раз на тебе збоку,— мовив старий чорноморець і задоволено підкрутив білі вуса.—

Куди твоє діло! Молодець, що й казати! Перший морський офіцер з нашого села. Нехай знають наших! Ну, розказуй, де ж ти служиш? Де бував, що видав? І чи надовго прибився до рідного причалу?

Назар розповів, як він служив матросом на крейсері «Червона Україна», що побував і в Туапсе, і в Новоросійську, і в Батумі... Одне слово, у всіх портах Чорного моря.

— І в Керчі був? У Феодосії? — прицмокнув дід Дорофій.— Боже ти мій, які порти! Які береги! Жаль, що не доведеться мені там більше побувати.

Біла голова діда, мов піна морська, поникла. В очах зажура. Видно, він скучав за морем, як буревісник, якого доля закинула на далекий суходіл.

— А тепер же де служиш, товаришу лейтенант?

— На есмінці «Незаможник», старпомом.

— На есмінці! Та ще й «Незаможник»! Не чув такого. Хоч ця назва мені до душі.

— А він збудований недавно, на кошти незаможників України, від того й назва така.

— Гарна назва, взята з нашого бідняцького класу. Тобі, Назаре, це якраз підходить.

Дід Дорофій з цікавістю розглядав моряцьку форму, доторкнувся рукою до блискучих нашивок на рукаві, мовив задоволено:

— Це добре, що форма майже така, як раніше була. А мені, сину, не довелося носити такої. Все більше ходив у матроській робі. Ниньки за тебе радію.

Мати запросила до хати, щоб почастувати дорогого гостя. І вже за столом продовжували щиру розмову.

— А ми тут теж не сиділи склавши руки,— хвалився дід Дорош.— Провели суцільну колективізацію і на цій основі ліквідували куркулів як ворожий клас. Так що давно немає твого колишнього хазяїна Борзила. Він не здавався, лютував. Не хотів віддавати свого добра колективцям. Одної ночі, сатанюка, запалив хату і стодолу. Згоріло все геть дочиста. На пожарищі кричав Борзило, мов несамовитий. «Не дам вам, злидарі, свого добра! Хай краще пожере його вогонь». Отакий падлючий! Схопили його, скрутили палієві руки. Потім судили і відправили туди, куди слід. А за ним і синка його Терешка за те, що підпалив колгоспну конюшню. Отакі вони, куркульські душі... Рубонули їх під корінь. Була велика сім'я в Борзила, і немає. Одна Меланка, кажуть,

десь живе. Втекла з-під вінця, збунтувалась проти батька, люципера гемонського.

Не без гордості дід Дорош хвалився, що удостоївся честі від імені односельчан отримати привселюдно Державний акт на вічне користування землею.

— Я той акт як священну ікону перед усім миром проніс. Хоч і моряк, а землю люблю. Без неї не було б і моря. Та й матроси народжуються на землі, хоч часто помирають на морі. Така в них, брат, служба.

Погомонівши з годину, Дорош пішов додому, і мати залишилася з сином. Надворі вже смеркалося. Вона постелила йому постіль на дерев'яному полу, як у дитинстві бувало. Подала білу-пребілу сорочку з плоскіні, і в тій домашній білизні перед нею знову ожив її син таким, як знала його змалку. Красивий мундир лежав на лаві біля вікна, поблискував золотом у місячному сяйві. Мати сіла поблизу сина і злегка перебирала його волосся. І було їй так мило та любо! Немає, мабуть, більшого щастя для матері, як голубити сина, який би він не був — маленький чи вже дорослий.

— Назаре! — заговорила вона стиха.— Ось послухай, що я тобі хочу розказати. Дід Дорош повідав тобі про Борзила, Меланку згадав, що втекла від осоружного нареченого. Люди не знають, де вона. А я знаю. Бо надіслала мені листа. Давненько вже, з рік, мабуть, тому. Не стала я тобі про це писати. А тепер, при зустрічі, розкажу. Так ото писала Меланка, що втекла аж на Донбас. Десь там на шахті працювала відкатчицею. А потім до Одеси подалася... Признавалась мені, що одного тебе на всім світі любить. Та не знає, як тебе знайти. Просила, щоб дала твою адресу. А я подумала собі, може, й не треба. Ще якогось лиха тобі принесе. Що не кажи, а багатійська дочка. Мабуть, не вона твоя судьба, сину. Ти вже звиняй, коли щось не так вчинила.

— Ну що ви, мамо,— заспокоїв Назар. Хоч у самого ворухнувся жаль під серцем до тої безталанної Меланки.

— А ти, синку, чому й досі нежонатий? — запитала обережно.

— Усе ніколи було. Та й морякові, мабуть, не до одруження. Море — його дружина і порадниця.

— Е, не кажи так, сину. Море морем. А негоже, щоб обривався наш рід. Та й мені, по правді сказати, так хочеться поняньчити онуків. Ти б плавав собі, а не-

вістка з дітьми нехай би зі мною жила. Сумно мені одній.

— Не печальтеся, мамо. Обіцяю, що через рік-два приїду до вас у гості з дружиною, а може, й онуків привезу.

Від місяця видно в хаті, хоч голки на долівці збирай. Усе подвір'я, та що подвір'я, ціле село, всенький оберег довкола залитий місячним сяйвом. І тиша така, що чути, як за розчиненим вікном перешіптуються в палісадникові квіти.

Заколиханий тою тишею, і заснув у рідній батьківській хаті лейтенант Чорноморського флоту Назар Гайдаренко.

А десь далеко від Підозірки на скелястому березі стояла Меланка, дивилась у безмежну далечінь моря і шептала поетичні рядки, вичитані з «Кобзаря», писані ніби для неї:

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило.
Воно скаже, синє море,
Де його поділо...

Вітер-степовик підхоплював слова, що злітали з дівочих вуст, і на голубих раменах ніс їх понад морем усе далі й далі, припадаючи до розгойданих хвиль, ніби справді хотів дізнатися у моря, де той милий, якого вперто шукає, жде, надіється колись зустріти Меланка, незрадлива, одержима дівчина з Удаю.

Море вбирало в себе ті слова, мов пісню вірного серця, захлиналося в радісних сплесках, тихо рокотало.

Та не посилало море ніякої відповіді на берег.

7

Розколихалося море. Вітер з півночі здіймав круту хвилю. Закипали білі баранці. При місяці вони здаються схожими на золоті вруна. Може, то їх загубили в цьому безмежжі

древні аргонавти, які ходили колись морем Понтійським до самої Колхіди в пошуках казкового скарбу?..
Починався шторм.
Море живе у двох вимірах — то шторм, то штиль. Так буває і в людей. То, дивись, здійметься буря, закрутить тебе, що голова йде обертом, потім угамується житейське море і запанує штиль. І тиша заколисує стомлену людську душу.
Так не раз було і в нього. Хоч у пам'яті і закарбовуються не всі шторми і штилі, не всі дні.

Ескадра поверталася до Севастополя з далекого плавання. Кілька днів тому закінчилися бойові маневри кораблів Чорноморського флоту. Навчаннями командував адмірал.

Військові маневри наближені до справжніх бойових дій. На морі, далеко від берегів, ішла битва, в якій брали участь крейсери, есмінці, торпедні катери й тральщики.

Есмінець «Незаможник» відзначився у тому «бою». Після того, коли під час нальоту «ворожої» авіації командира есмінця було «вбито», командування взяв на себе старпом Гайдаренко. Вміло маневруючи, він вивів з-під обстрілу есмінець, відкривши вогонь по «ворожих» бомбардувальниках. Три літаки «противника» були підбиті. Розвернувшись, есмінець атакував крейсер «противника» торпедами. Крейсер був виведений з ладу.

І хоч то було лише навчання, але ж недарма в армії та на флоті кажуть: «Важко в навчанні — легко в бою...» Хоч навряд чи в справжньому бою буде колись легше. Одначе треба бути готовим.

Після розбору ходу навчань капітан-лейтенанту Гайдаренку оголосили подяку від командування.

І тепер ескадра поверталася до Севастополя.

Здалеку показались високі скелясті береги. Маяк то

вгасав, то спалахував, як свіча. На морі — повний штиль. А на Графській пристані панував справжній шторм. Севастопольці зустрічали моряків, які поверталися з походу.

Ось уже й Графська пристань у маєві різноколірних знамен. Кипить людське море. На березі — близькі й рідні моряків. Радіють дружини, діти. Яке то щастя, коли на березі тебе хтось жде!..

Кораблі пришвартувалися на причалі. Офіцерам і матросам надали відпустки. І щасливці подалися на берег.

Гайдаренкові теж дозволялося зійти з есмінця. Але він не поспішав. Та й не було куди і до кого.

Тільки десь через кілька годин, надвечір, Назар зійшов на берег. Земля злегка погойдувалася під ногами від незвички. Севастополь, мов гігантський пароплав, плив у райдужних вогнях.

Він ішов, високий, стрункий, у білому парадному кітелі, що так пасував до смаглявого обличчя, з-під білого кашкета вибивалось чорне волосся, на кітелі виблискували мідні гудзики, відбиваючи сонячні зайчики.

Ступав легко, розмашисто, як уміють ходити лише моряки.

У Приморському парку грав духовий оркестр. Чорноморці кружляли в танці з севастопольськими дівчатами. Гайдаренко стояв і дивився на бурхливий вир, що кипів веселістю та щастям. Матроські комірці тріпотіли вперемішку з дівочими — зеленими, червоними і жовтими — косинками.

Довкола стояло багато людей, милуючись парами. Серед них Назар помітив русяву дівчину з довгою косою та накинутою на плечі хусткою. Щось зайоме здалося в її обличчі.

«Може, підійти до неї, запросити на вальс?» — зародилася в голові шалена думка. Але стримався. Непомітно, здаля стежив за незнайомкою. Дівчина, як здалося Назарові, теж пильно розглядала танцюючі пари, ніби відшукувала когось серед моряків.

А через деякий час мовчки рушила з танцювального майданчика і пішла неквапно білокам'яними вулицями, задумана й журлива.

Гайдаренко подався вслід за нею. Так пройшов назирці кілька кварталів. Вони віддалялися все далі й далі,

і музика поволі затихала. На зелених вуличках залягала тиша. Чути було навіть кроки перехожих. Мабуть, незнайомка зачула чиюсь ходу, оглянулась, на мить застигла. Вуличні ліхтарі вихопили Гайдаренка з сутінків, і він з'явився перед нею, як біле видіння.

Якусь мить дівчина стояла закам'яніло. Потім рвучко кинулась до нього. Не добігши кілька кроків, скрикнула чайкою:

— Назаре! Це ти, Назаре?..

І він упізнав у ній Меланку.

— Меланко! — ступив дівчині назустріч.

— Боже! Як я тебе довго шукала! І нарешті знайшла,— простогнала Меланка і в розпуці впала йому на груди.

Вони стояли в затінку платана на вузенькій вулиці й чули, як б'ються у грудях сполохані серця.

Меланка тихо схлипувала, і були в тих сльозах горе, ревний жаль, радість і якась надія.

— Мені розповідала про тебе мати. Показувала твого листа. Я все-все знаю,— заговорив Назар.— І, признатися щиро, хотів тебе зустріти. Але світ широкий, як море. А ти, мов хвиля, що хлюпне білою піною і знову зіллється з морем. І ось тепер знайшлася.

— Заради тебе рік тому я приїхала до Севастополя. Не раз виходила на пристань, але доля була немилостива до мене. І море не посилало мені тебе, Назаре. Не порадувало воно мене й сьогодні. Всіх моряків провела очима на берег. А тебе серед них не було. Не відшукала і на танцях. Хоч серце відчувало: ти десь тут, зовсім близько. Коли зачула кроки позаду, якась невидима сила зупинила мене. А може, то поклик долі?..

— Може.

Назарова рука лежала у неї на плечі, ніби він запрошував її до танцю. Та вони не рушили з місця. Чув, як під рукою тремтіло її туге, налите зрілістю тіло, а перед очима бачив Меланку, яка брела до нього босоніж білими росами, зеленими луками на берегах Удаю. «Ось я тобі їсти принесла, Назарію...»

— Де ж ти зараз живеш? — запитав по хвилі.

— В одного старого моряка, колишнього боцмана, Чепіги, чимось схожого на нашого підозірського діда Дороша. Один він на білому світі. Мене, можна сказати, прийняв, як дочку... Хочеш, підемо. Я тебе з ним познайомлю.

Гайдаренко кивнув у знак згоди, і вони рушили тихими вуличками на околицю міста. Було вже пізно. Над Севастополем високо в небі горіли зорі, ніби вогні невідомих кораблів, що загубилися в чорному морі всесвіту і мерехтять з галактичної далини, посилають людям незбагненні сигнали.

Прийшли до кам'яного будиночка, заплетеного виноградом. Присіли в палісадничку. Стиха говорили, радіючи зустрічі. Боцман Чепіга чув їхні голоси і в душі тривожився за свою приймачку. Коли б же то не помилилося довірливе дівоче серце! Він не став турбувати молодих. Нехай зорюють. Може, знайдуть своє щастя. Що з того, що він прожив бурлакою, а коли зійшов на берег, залишився без пари. Важко жити самотиною на старість.

Над Севастополем пливла тиха південна ніч. Десь далеко від берега небо зливалося з морем, торкаючись зорями хвиль. А тут, у затінку під виноградними лозами, витинали на всі лади цикади, крізь лапате листя сіялась золота місячна курява. Для них обох прийшла та жадана хвилина, коли людські душі ніби зливаються воєдино і народжується в грудях досі не знане тепло, яке полонить усе єство.

Меланка цілу вічність чекала такої хвилини, і, може, саме тому давнє, наболіле прорвалося в неї і дівчина не могла стриматись, щоб не розповісти Назарові про все, чим жила після розлуки з ним.

— Світ мені став немилий, як ти поїхав із села. Часом хотілося піти до Удаю і кинутись у його холодні обійми. Ой Назаре! Як же гірко, коли твою душу топче чобітьми рідний батько! Присилував мене подати рушники нелюбому. Думалось, утоплю свою муку в тому горі. А коли приїхали до церкви, отямилась. Рвонула з себе вінок і кинулась світ за очі. Слава богу, не знайшли. Вночі добралась на станцію. На мені вбрання весільне, хоч і пошматоване. Люди дивляться на мене з подивом, як на навіжену. Добралася я на Донбас. Добре, що були в мене золоті сережки. Продала, придбала сяку-таку одежину. Пішла на шахту. Стала відкатницею... Там, серед робочих людей, зрозуміла, що не в багатстві щастя, а в розкутості душі. Ніхто не знав, хто я і звідки. Хоч ставились до мене по-доброму. Час минав, рана не заживала. Чомусь здавалося, що й ти до мене не байдужий. Але ж поміж нами стояло прокляте багатство, як

чорна стіна. Тепер же я нічого не мала, хоч берегла найцінніше — свою честь. З голови не виходив ти. Де тебе шукати? Та й чи не пізно? Не втерпіла, написала твоїй матері. Ждала-ждала відповіді — немає. І подалася тоді до моря. Рік прожила в Одесі. Та не знайшла того, кого шукала. Серце привело до Севастополя. І ось після багатьох років розлуки ми зустрілися. Не знаю, на радість свою чи на горе! Ну, скажи мені, Назаре! Чого ж мовчиш? Радість і муко моя!

— Заспокойся, Меланко,— мовив він стиха і поклав руку на дівоче плече.— Я все життя пам'ятав ту Меланку, яка приходила до мене на луки, від неї віяло добрістю і ласкою. Хоч ми тоді були обоє майже діти, дорослі діти, які пізнали перше почуття. Та хіба я, наймит, міг бодай мріяти про хазяйську дочку? Коли підріс і став комсомольцем, зрозумів — не моя ти суджена. Хоч відчував, що ти тягнешся до мене. Може, від того і на флот подався, щоб бути подалі, викинути тебе з серця. Море принесло мені заспокоєння, матроське життя сповнене працею і навчанням, творчими буднями — все це стало моїм життям. Хоч часом ти з'являлася то у снах, то в мріях. Ніхто з дівчат не вразив мого серця, і я вже думав, що навіки належу тільки морю. Коли мати дала мені твого листа, знову ожила ти в моєму серці радістю і болем. Сам не знаю, чому так. Може, тому, що ми обоє однолюби... Не плач, Меласю, тепер нас ніхто не розлучить. І нехай це зоряне небо буде свідком наших заручин.

Запізніле освідчення відбулося.

Загадкове небо жахтіло над ними тихими зорями.

Через тиждень Меланка познайомила Назара з Радивоном Чепігою, колишнім боцманом Чорноморського флоту.

Старий задоволено розгладжував сиві вуса і в душі втішався, що доля послала Меланці чорноморського моряка. Став розпитувати, хто він та звідки. А коли довідався, що вони з Меланкою з юних літ знають одне одного, здогадався, що цей бравий капітан-лейтенант і є той обранець, якого так довго й терпляче шукала Меланка.

— Ти, бачу, моряк справний. Та й знаєте ви одне одного змалечку. Меланка тебе давно любить. Благословляю вас, діти, на сімейне життя, якого, на жаль, сам

не звідав. Усе віддав морю. Добре, що доля змилостивилась, послала Меланку, як рідну дочку. А тепер ось і такого зятя. При вас і я не знатиму одиночества.

Колишній боцман для більшої урочистості одягнув флотську форму і виглядав молодшим за свої сімдесят п'ять літ, хоч голова біліла, а довгі вуса були схожими на шовковисто-сріблясту ковилу.

Він благословив молодят на шлюбне життя і подався до моря, щоб поговорити з ним, розвіяти свою тугу.

Під вічним небом серед виноградників хата старого боцмана. Десь далеко звідси стугонить об скелясті береги море. Та здається, і сюди доноситься його одвічне рокотання.

Сп'янілі від щастя Назар і Меланка не можуть заснути. Лежать розпашілі, обнявшись, прислухаються, як б'ються в унісон їхні серця.

— Я хочу, щоб у нас був хлопчик, маленький моряк,— стиха говорить Меланка і мліє від щастя.

А невдовзі Назар попрощався з Меланкою, вирушив у море. Дружина провела його на Графську пристань, трохи сплакнула. Він заспокоював її, втішав як міг.

— Ну що ти, Меланко, я ж ненадовго.

— Знаю, але серце щемить,— і крізь слози проспівала: — Моряк сяде та й поїде, залишайся ти сама... Пам'ятаєш, як колись у Підозірці цю пісню співали комсомольці?

— Пам'ятаю. Тільки ж ти тепер не сама.

— Я знаю. Де б ти не був — ти зі мною,— усміхнулася щасливо і таємниче.

Ніхто в світі не має стільки терпіння, як дружини моряків. Таку вже вони обрали долю — ждати.

Ждала і Меланка. Довго, терпляче. А після того, коли відчула, що під серцем забилося дитя, ходила мов сама не своя. Ночами часто прислухалася, як воно ворушилося в ній, росло, щодня нагадуючи про себе.

Немає у світі більшого щастя, як щастя материнства. Воно сповнює все єство майбутньої матері, й вона носить у собі оте зачате в любові нове життя як найвищу винагороду, здатна знести все на світі заради свого майбутнього дитяти.

Меланка ждала. Як чекає молода яблуня теплої вес-

ни, рясного дощу і тихого грому. Ждала сина, бо ж пообіцяла Назарові в ту дивну ніч.

І вона таки народила хлопчика, якого назвала Тарасом. Коли повернувся Назар із далекого плавання, Меланка зустріла його на голубому причалі з малим Тарасиком. Зраділий батько підхопив сина на руки, й вони рушили на тиху вулицю, до хати Чепіги, яка стала і їхнім рідним домом.

Меланка йшла поруч із Назаром, переповнена щастям. Та і як не радіти! Скільки вона вистраждала, щоб не загинула її любов! Щоб не побив лютий мороз, як ніжний квіт жоржини, щоб не занесло колючими снігами її гаряче кохання.

Інша б, може, не вистояла під ударами злої долі, обвінчалася з нелюбим і була б зараз бозна-де через оте прокляте багатство. А Меланка нині найбагатша на всім білім світі! Має мужа коханого, синочка дорогого. І від того співає переповнена щастям душа.

— Подивись, Назаре, як Тарасик схожий на тебе, мов дві краплі води, дві росинки на квітковій пелюстці,— горнеться вона до чоловіка.

Хлоп'я у сповитку, ніби розуміючи, про що йдеться, кліпає на батька темно-карими оченятами й усміхається.

— Тарасику — карасику з чистого Удаю...— тихо нашіптує малому Назар.— Матросику-курносику мій кароокий.

І хоч дитя не розуміє тих ніжних слів, зате розуміє їх Меланка, й душа її мліє од блаженства.

Старий боцман Чепіга зустрічає їх серед зеленого плетива виноградних лоз. Сива голова в діда — мов морська піна. Він увесь аж сяє. Не думалось, що матиме на старість сім'ю. Та ба, змилостивилась доля.

Радивон Чепіга обнімає Назара, як рідного сина, і запрошує до хати.

Довкола оселі на всі лади витинають пісні цвіркуни, немов скрипалі на весіллі.

Поволі все затихає, ніби лагідні, заколисуючі звуки змела скрадлива морська хвиля чи солоний вітер заніс ті звуки у безвість.

Смаглюватий чорнобородий чоловік, схожий чимось на татарина, насторожено озираючись, простував вули-

цями Севастополя. Забачивши на розі вулиць невеличку будку з написом «Довідкове бюро», підійшов до віконечка.

— Я хотів би довідатись домашню адресу Гайдаренка Назара Климовича.

Жінка з віконечка перепитала про місце і рік народження адресата, і коли незнайомець відповів, пообіцяла довідатись у паспортному столі хвилин через десять-п'ятнадцять. Тож доведеться почекати.

Потупцювавши в очікуванні певний час, чорнобородий знову з'явився перед віконечком. Жінка мовчки подала йому папірець з адресою. Затиснувши довідку в кулаці, мов знайдений капшук із грішми, чорнобородий полегшено зітхнув. І вже відійшовши далеченько, в глухому провулкові прочитав: «Виноградна вулиця, будинок 7».

«Ну от і знайшов я своїх родичів,— сказав якось зловтішно.— Зустрічайте гостя». Хоч про себе подумав, що краще, коли б Назара не було вдома. Від нього всього можна чекати. Спочатку треба поговорити з сестричкою.

Меланка з Тарасиком сиділа в альтанці, заплетеній виноградом, яку зробив дід Радивон для онука, й не почула, як обережно скрипнула хвіртка. Кинулась лише тоді, коли від огрядної постаті на неї впала тінь і хриплий голос пролунав, мов удар батога:

— Ну, здрастуй, Меланко!

— Терешко!—скрикнула вона, впізнавши брата й перелякано заступила собою дитя.— Звідки ти? Що тобі треба?

— Приюту і заступництва твого, сестричко. Я бездомний утікач, який вирвався з неволі. Від земляків довідався, що ти з чоловіком своїм живеш у Севастополі, й от, як бачиш, завітав у гості. Ліквідували наш рід більшовики. Одна ти зосталася. Мабуть, правильно зробила, що за наймита вхопилася, мов за рятівний круг. Обійшла тебе лиха година. Тепер спасай брата.

— Ти не брат мені, і я тобі не сестра. Не надійся ні на мене, ні на Назара.

— Он як! Гляди, щоб не каялась.

— А я тебе не боюся. Іди з двору, доки я не покликала діда Радивона. Він тебе швидко випровадить.

— Гониш — замість того, щоб пригріти брата... Я ж гість твій. А гостя шанувати треба,— ошкірився хижу-

вато.— Побусурманилась, побільшовичилась, яничара малого виколисуєш у винограднику. Та за це тебе задушити мало,— наливався гнівом Терешко.— Ну нічого, сестричко, я не чіпатиму тебе і твого вилупка, а до Назара доберуся, зіпсую йому партійну біографію.

У Меланчиній душі похололо.

— Схаменися! І тобі не гріх?

— Гріх — у міх, спаса — в торбу, а тебе — в морду, так щоб аж кров'ю заюшилась. За зв'язки з ворогами народу по голівці не погладять.

— Терешку, не роби зла,— аж простогнала Меланка.

— А-а, тремтиш! Я знав, що від тебе добра не діждешся. То я візьму вас обох на гачок. Ситуація зараз така, що мій папірець, навіть анонімний, зробить своє діло. І попливе твій капітан на інші води.

— Не чіпай його! Краще вже карай мене.

— Він один з тих голодранців, хто зіпсував нам життя. Обікрав, скоренив наш рід. Відплативши твоєму Назарові, я завдам болю й тобі, і цьому вилупкові,— Терешко ткнув у коляску пальцем, схожим на обгорілий сучок.

Приголомшена Меланка оніміла зі страху.

— Ну то як? Може, по-мирному, по-родственному договоримось, га? — повів Терешко вовкуватими очима.

— Не діждеш! Геть з моїх очей, сатано!

Терешко ступив до Меланки крок, простяг до неї довгі руки, схожі на люшні.

— Задавить би тебе, прокляту, разом із твоїм байстрям. Але зараз не час. Чорт з тобою, живи! Але ти ще харкатимеш кров'ю.— І, відступивши назад, кинув єхидно.— Привіт Назарові од свата!..

І Терешко зник із двору, ніби крізь землю провалився. А Меланка стояла біля колиски дитяти і тремтіла в страшній лихоманці. «Що ж його робити? Що робити? Терешко не дасть нам спокою. А що, коли він знову нагряне глупої ночі?»

І металася в неспокої, відчуваючи серцем біду. Сонячний день потьмянів. Виноградне листя стало аж чорне. І сонне дитя в колясці, здавалось, склепило оченята навіки. Меланка з ляку кинулась до сина, схопила на руки, пригорнула до серця...

8

Усі моряки народжуються на березі. І як би вони не любили море, їх завжди манить і кличе рідний берег. Хоч не завжди він приносить радість. І все ж берег, мов отчий дім, пригріє і приголубить матроса та й знову благословить у морські мандри.

За вікнами темрявою клубочилася ніч.

Від незвички Гайдаренко не міг заснути. Поїзд набрав такого шаленого розгону, що внизу, під колесами, все дрижало і вигрюкувало, здавалося, згинались і стогнали рейки. Поїзд поспішав до Москви.

За багато років плавання на морі Гайдаренко звик до тиші. Бурі і шторми не бралися до уваги. Та й були вони не часто. А так у морі тиша, тільки злегка погойдує корабель, немов величезну колиску.

На землі також бувають бурі та шторми. Часом нежданні й негадані.

Недавно, коли Назар повернувся на берег, як завжди, його зустріла Меланка. І хоч усміхалася вона зраділо й щасливо, та в її очах чоловік помітив приховану журу. Не став допитуватися відразу. А вночі, коли вони залишились на самоті, Меланка наважилася розповісти про те, що ятрило її серце.

Назар мовчки вислухав оповідь про несподіваний візит Терешка, про його погрози, і хоч у серце закрався неспокій, намагався заспокоїти дружину: «Нехай нахваляється. Дарма сподівається, що прислухаються до його голосу. Минулися ті часи, коли дехто хапався за чорну брехню обома руками, щоб опорочити чесних людей».

Та коли через декілька днів його викликали в особовий відділ Чорноморського флоту, занепокоївся. Офіцер з особливих доручень говорив з Назаром загадково, з підозрою. Потім став цікавитися його біографією, згадав і про Меланку.

Тільки тепер Гайдаренко здогадався, звідки подув холодний вітер. Виходить, Терешко здійснив свою погрозу...

Зібравшись із думками й опанувавши собою, Гайдаренко сказав:

— Я здогадуюсь, у чому річ. Не інакше, як зі мною вирішив «породичатися», а вірніше поквитатися Терешко Борзило, син куркуля, в якого я батракував ще змалку.

— І стали його зятем? — обірвав Назара офіцер.— Будемо говорити на чистоту й відверто. Тут ось ваші односельчани пишуть,— і він, витягши з шухляди якогось папірця, почав вичитувати: — «Назар Гайдаренко, будучи сиротою, виховувався в родині Борзила на правах прийомного сина. Він увійшов у сім'ю сільського багатія, його Стратон Борзило вважав за майбутнього зятя. Користуючись цим, так званий «наймит» спокусив його дочку Меланку. А потім спохопився, бо інакше б його потурили з комсомолу і не взяли б на флот. Отож швиденько змився з села. Ну а Меланка, звісно, за ним. Мабуть, домовились. І вже далеко від рідного села одружилися. Так, що б там не говорили, а офіцер Чорноморського флоту став куркульським зятем і, напевне, приховав це від партії. Ми, односельці села Підозірки, не можемо з цим примиритися. Якщо вже ліквідувати куркульство як клас, то треба рубати під один корінь і куркульських приймаків, зятів та всяких прихвоснів. Бо як вірно кажуть партійні товариші, скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться...»

— Ось так,— обірвавши читання листа, сказав офіцер.— А внизу йде низка підписів ваших колишніх односельчан.

— Це брехня! — обурився Гайдаренко.— Я прошу спитати моїх земляків, щоб встановити істину. Я певний, що це справа рук Терешка, глитайського синка, який недавно втік із заслання, розшукав свою сестру в Севастополі й загрожував їй, а заодно й мені, помститися.

— Ну, що ж, можливо, й так. Але ж навіть у цій, як ви кажете, брехні, є доля правди. Адже Меланка, дочка куркуля, стала вашою дружиною.

— Всупереч волі батька і брата. Вона втекла від них і від жениха з церкви, з-під вінця. Запевняю вас, моя дружина безгрішна. А коли б і мала якийсь гріх, давно спокутувала його.

— Що ж, можливо, й так. Але все ж таки якась тінь падає і на вас, товаришу Гайдаренко. Зараз, знаєте, як

за це строго. То я попрошу вас викласти на папері обгрунтоване пояснення. Тут таке діло, треба дотримуватись усіх формальностей.

Довелося писати довге й неприємне пояснення. Добре, що останнім часом надмірна підозрілість та недовір'я почали спадати. І Гайдаренко сподівався, що все минеться.

Коли ж невдовзі в Морському штабі сказали, що його викликають до Москви, у серці занило гнітюче передчуття.

З тривогою їхав до столиці. І вже там зітхнув полегшено. Виявляється, його викликали в Наркомат Військово-Морського Флоту на нараду, де обговорювалися важливі питання оборони морських рубежів країни.

Міжнародна обстановка була тривожна. Гітлер, розв'язавши війну, захопив Польщу, Чехословаччину, націлився на Францію і Англію. Може статися, що одного дня фюрер поверне свої орди на схід. Адже основна його мета — знищити Радянський Союз, і про це він одверто проголошує у книзі «Майн кампф».

На цьому наголошував у своїй доповіді нарком Кузнецов, ведучи відверту розмову з командирами кораблів. У разі війни, говорив він, основний тягар ляже на Балтійський та Чорноморський флоти, якщо вороги сунуться з моря. Те, що з фашистською Німеччиною недавно укладено пакт про ненапад, ще не є гарантією безпеки. Ми пішли на це, бо змушені, адже Англія і Франція не захотіли створювати єдину коаліцію проти фашистської Німеччини, сподіваючись нацькувати Гітлера на Радянський Союз. Тому-то й треба бути напоготові.

Після наради Гайдаренка запросили до наркома. Правду кажучи, в грудях щось тенькнуло. Що ж хоче йому сказати нарком? Чи не дійшов до нього отой проклятий наговір?

Адмірал Кузнецов прийняв Назара офіційно, стримано. В розмові з ним Гайдаренко відчув, що наркома особливо цікавить Чорноморський флот. Воно й зрозуміло. Сам він колись служив там, командував крейсером «Червона Україна».

— Ми покладаємо великі надії на такі маневрені й мобільні кораблі, як есмінці та катери. Екіпажі цих суден мають бути готовими до всього.

Гайдаренко наважився висловити думку, що не зава-

дило б поповнити Чорноморський флот ще кількома есмінцями, катерами і підводними човнами. В разі нападу вони б відіграли велику роль у відбитті атак ворога.

— Ми зробимо це. Щоправда, мало часу,— нахмурив брови нарком і, видно по всьому, чогось не договорював.

Якусь хвилину сиділи мовчки. Як здалося Гайдаренкові, адмірал пильно розглядав його, збираючись ще щось повідомити. «Ну, що там? Хай би вже говорив, не краяв душу...»

І раптом нарком усміхнувся.

— Є така думка, товаришу Гайдаренко, призначити вас командиром есмінця «Комсомолець України». Цей корабель збудований на кошти комсомолії республіки. Так що вам виявляється велика честь.

— Дякую за довір'я! — від несподіванки схопився Гайдаренко.

— Екіпаж там складається здебільшого з молодих матросів, добровольців. Хоч є, звісно, і бувалі. Одне слово, бойовий сплав. Сподіваюсь, впораєтесь з обов'язками командира.

— Служу Радянському Союзу! — відкозиряв Гайдаренко.

— Ну, що ж, ми вам віримо. Бажаю успіху!

І коли вже Назар виходив з кабінету, стиха додав:

— А на наклепи не звертайте уваги. Вороги наші ведуть війну по-всякому, часом потайним способом, із-за рогу...

...Та розмова не виходила з голови Гайдаренка і зараз, коли він їхав у вагоні швидкого поїзда Москва — Київ. По дорозі вирішив завітати в рідні краї, навідати матір. Ледь почало сіріти, як він звівся з полиці, одягнувся і припав у проході до вікна, споглядаючи, як пропливають перед ним станції та полустанки, далекі села і хутори.

Стояло гаряче літо 1940 року. Зелені поля наливалися колосом. Земля лежала в мирному супокої, така звабна і багата, що хотілося Назарові зіскочити з поїзда і кинутися в зелені обійми степу. Тішив себе думкою, що находиться полями й луками в рідних місцях понад Удаєм. Давненько не був там, та, мабуть, не скоро знову випаде туди дорога. Отже, треба надивитись, намилуватися, надихатись пахощами землі, де народився і зростав, де минули його дитинство і юність.

Назар поспішав до берегів тихого Удаю.

У Києві пересів на робочий поїзд і десь опівдні вже був на станції, а звідти до рідного села кілометрів із дванадцять дороги — і все степом.

За станцією його привітали жайворонки. Вони кружляли над головою, ведучи до самої Підозірки. Він вбирав у душу запах стиглого поля, жадібно вдихав на повні груди степове повітря і радів з передчуття швидкої зустрічі з матір'ю, з дідом Дорошем, зі своїми земляками.

Прийшов до хати, а вдома — нікого. Знайшов ключ, що стримів тут же, у стрісі, поблизу дверей, звично відчинив засув — і скрипнули сінешні двері, ніби озвалися до несподіваного гостя.

Батьківська хата здалася Назарові маленькою і приземкуватою. Може, від того, що за ці роки він побачив багато світу, а чи тому, що давно вже рідну оселю замінив йому плавучий дім.

Вийшов на поріг, подався на город — може, там мати порається з сапкою, але ніде нікого. Тільки з сусіднього двору за ним стежили пильні очі Герусової дочки.

Забачивши на Гайдаренковому подвір'ї моряка, дівчина здогадалася, що то приїхав до тітки Домахи її син, якого вона пам'ятала ще змалку. Тільки ж нині він став зовсім іншим. А може, іншою стала вона? Бо чомусь раптом частіше забилося серце і в грудях розлилося тепло. Дівчина наблизилась до перелазу, соромливо привіталась.

— А ви, напевне, Назар?

— Вгадала. А тебе ж як звати?

— Хросина.

— Ну, то здрастуй, Хросино,— посміхнувся Назар і ближче ступив до тину.— О, як ти виросла! Зовсім дівка. Скільки ж тобі років?

— Сімнадцятий пішов. Я вже вчуся в дев'ятому класі, оце готуюсь до екзаменів,— зашарілась дівчина, кліпнувши великим сірими очима.

— Як швидко спливає час. А я ж тебе ще недавно називав Хросинкою-росинкою.

— Я пам'ятаю. Мене ніхто більше Росинкою не називав.

Вона стояла біля перелазу у вишитій плоскінній сорочці, русяве волосся заплетене в довгу косу, в кінці якої голубіла стрічка. «Як у пісні,— подумалось Наза-

рові.— «Вона ростом невеличка і літами молода, руса коса до пояса, в косі стрічка голуба». В глибоких очах дівчини, здавалось, плескалися ранкові роси, зібрані на травах, рожеві вуста тремтіли, і якась, уже не дитяча, посмішка грала на них, мов срібна верховодка.

— Ой, що ж ми стоїмо,— спохопилась вона,— заходьте поки що до нас. Тітка Домаха, мабуть, на буряках. Вони у нас ланковою. Хочете, я збігаю в поле та покличу? Такий гість прибув, а вони й не знають.

— Якщо твоя ласка, то збігай,— сказав лагідно.

І Хросинка гайнула з двору. А Назар дивився їй услід і думав, як швидко минає час. Коли він вирушав з села, це дівчатко було зовсім маленьке, трималося за мамину спідницю, а зараз, бач, яка дівочка, стрункa та гарна, а очі так і грають. Що то сімнадцяте літо розкрилилося над головою.

Підійшовши до колодязя, Назар спустив на журавлі цеберку, розбивши сонну гладінь джерельної води, і, витягши, поставив на цямрину. Припав до цеберки, як у дитинстві, жадібно пив. Здавалося, причащався з рідного джерела. Потім сів на призьбі, серед квітчастого зела, ніби повернувся в своє дитинство, вбирав у душу пахощі любистку, кануперу і холодної м'яти. Мабуть, ніщо не повертає нам так минувшини, як духмяність квітів і трав, що воскрешають давнє, призабуте.

Згадалося гірке сирітство, як зростав без батька, принизливі найми у Борзила, тихі посиденьки з мамою на цій глиняній призьбі, і та, нині далека, остання ніч їхнього прощання.

Кинувся, коли скрипнула хвіртка і на подвір'я вбігла, захекавшись, мати з сапкою в руках. Вона обняла сина чорними від землі руками. На віях тремтіли сльози, бо ж матері плачуть не лише от горя, а й від радості, коли до них здалеку повертаються діти, навіть тоді, як уже стали дорослими.

— Хоч би повідомив, я б тебе зустріла, як годиться, борщику з курятиною наварила б, пирогів напекла.

— Нічого, мамо. Я на кілька днів, ще й борщу наварите, і пирогів наїмся.

— А чого ж ти, сину, сам приїхав, без Меланки і Тарасика? Я за ними так скучила. Ото як була позаторік у вас, то відтоді й не бачились. Чи, може, Мелан-

ка не хоче в селі з'являтися? — з тривогою в голосі запитала мати.

— Та ні. Ми навіть збиралися цього літа завітати в гості. Але, мабуть, не випаде. Я до вас по дорозі з Москви вирішив заїхати.

Мати зітхнула, хотіла було ще щось сказати, але передумала. Похапцем кинулась до хати, щоб причепуритись та готувати синові якщо не обід, то вже вечерю.

— Зараз я тобі борщику таки наварю з м'ясцем, такого, як ти любиш, у літній кухні він добре упріє. І вареничків зліплю. Воно ж, мабуть, і люди добрі прийдуть, як довідаються, що в моїй хаті такий гість.

Син дивився на матір і думав: «Чого тільки вона й не зазнала за своє життя! Молодою залишилась удовою, могла б вийти заміж, але жила заради сина та ще шанувала пам'ять батька. В праці ланковою знаходила відраду. За високий урожай здобула почесну нагороду — орден Леніна. У Москві на Всесоюзній сільськогосподарській виставці не раз бувала. Портрет її там і зараз красується в павільйоні «Україна». Кілька днів тому він сам розглядав його не без гордості за матір.

Звісно, на схилі літ хотілося б пожити з сином, невісткою та онуками. Та ба, не випало таке щастя. Просив її переїхати в Севастополь, відмовилась. «А що мені там робити, сину? Без села я занудьгую. Ні, від землі мене ніяка сила не відірве...»

На плиті літньої кухні варилось і смажилося. Розгарячіла мати чаклувала коло страв. А Назар сидів поруч: скинув кітель, був лише у флотських штанях та білій сорочці. Мати милувалася сином. Хоч не тільки вона одна. За сусідським тином Хросинка пильно стежила за гостем із Чорного моря, і дивне почуття охоплювало дівчину. Якась бентега зворушила дотепер ще сонну душу. А зараз ніби зненацька ввійшла у бистрину, і вода підхопила й понесла її. От-от захлинеться у тій збуреній течії.

Надвечір до Гайдаренків прийшов дід Дорош. Привітався ще від воріт.

— Гей, Назаре, синашу дорогий! Який же ти став! Чув, чув — капітан-лейтенант. Молодця! Недарма я тобі напророчив дорогу у моряки.

— А таки напророчили. Спасибі вам.

— От би мені на старість побути в тебе боцманом. Шкодую за тим, що не збудеться. Ми б з тобою завоювали перше місце на Чорноморському флоті. От хрест кладу... Не божий, а Георгіївський, який я мав честь заслужити від Отечества.

— Ви, дідусю, за Радянської влади стали б адміралом,— сказав Назар.

— А чо', може б, і став. Повчився б усяких премудростей у різних там академіях та й досяг би високого чину. Тепер, брат, не ті часи. От і тебе взяти, к приміру: сирота, наймит, а піднявся на таку круту хвилю. Ми всі гордимося тобою, Назаре. Хоч є й завидющі. Не хотілося тобі говорити, але ж ти мужчина. Знайшлися тут у нас такі елементи, які розпускають казна-що. Пишуть навіть листи в усі усюди. Недавно з району приїздили якісь слідчі і мене викликали на розмову. Чи правда, що Назар Гайдаренко жонатий на куркульській доньці? А я їм у відповідь: «А ви спочатку поцікавтесь тим, що Назар три роки наймитував у Борзила. Що хазяйська дочка втекла з-під вінця, не побажавши вийти заміж за куркуленка. А потім влилася в робочий клас. Іншою стала... Та й на те зважте — вождь наш привселюдно сказав, що син за отця не відповідає. І вірно сказав. То чого ж за поганого батька має відповідати чесна дочка?»

Назар мовчки слухав розповідь діда Дороша. Йому не дуже-то приємно все те чути, але краще знати гірку правду з уст добрих людей, аніж брехливі нашіптування позаочі.

— Що ж, тій Меланці вік нести покуту за свого батька? Не її вина, що в такій сім'ї народилася. Бувають же у багатих батьків хороші діти. Між іншим, лейтенант Шмідт теж не був членом комнезаму. Людину визначає не те, в якій сім'ї вона народилася, а яка в неї совість, які переконання, готовність боротися за світлу долю народу... Так говорив колись наш комісар Шульга, так і я кажу,— розпалився дід Дорош.

Тим часом прибіг Семен Балакшій, він тепер голова колгоспу в Підозірці. Обнялися з Назаром, як брати.

— Ну й моряк же з тебе бравий! Наче з пісні з'явився.— І, жартуючи, Семен заспівав:— Ты, моряк, красивый сам собою, тебе от роду тридцать лет...

— Через рік, на покрову, якраз буде тридцять,— усміхнулась мати.

— Біжать года, як вода,— похитав головою Дорош. Із-за перелазу озвався сусіда Прокіп Герус:

— З приїздом тебе, Назаре Климовичу.

— То ви заходьте до гурту, чого так через тин?

— Та, мать, що й зайду. От тільки візьму свіженького щільника, медком почастую,— сказав Герус і, хутко обернувшись, прямував до гурту, тримаючи на полив'яній мисці золотистого щільника, налитого медом.

Гайдаренчиха запросила всіх до столу, частувала вишнівкою, гніченими сливами, борщем та варениками.

За столом розговорилися про життя-буття.

— .Ти нам скажи, Назаре, що воно на білому світі діється? — запитав Прокіп Герус.— Грозою запахло в повітрі. Гітлер знову війну затіяв та й з нами хитрує. Прислав до Москви свого лиса Ріббентропа, договір мирний укласти. А який у нас може бути мир з фашистами?

— Ага! І я тому вовкулаці Гітлерові не вірю. Пройдисвіт він, погромщик і палій.

— Іноді й з чортом покумаєшся, аби тільки не дійшло до бійки,— мовив Семен Балакшій.

— Часом доводиться маневрувати, щоб обійти міни,— сказав Назар,— нехай краще домовляються дипломати, аніж заговорять гармати.

— Та й то так,— погодився дід Дорош.— Тільки чує моя душа, не минути нам війни.

— А коли й розпалять її німаки, то дамо такого відкоша, що на все життя запам'ятають,— рубонув Семен Балакшій.— До Берліна дійдемо. Чули, що Сталін сказав? Воюватимемо на чужій території.

— Якби ж то так,— мовив Герус.— Але в того Гітлера, побий його родимець, неабияка сила!

— Важка буде війна, коли, не дай боже, спалахне,— похитав головою дід Дорош.

— Та годі вам про війну говорити,— озвалася господиня.— Пригощайтесь, люди добрі.

— Спасибі, господине. Пили, їли, гостя бачили, пора й честь знати. Назар з дороги, відпочити йому треба,— дякували сусіди і почали розходитись.

Провівши гостей, Назар пройшовся левадою, присів під грушею, і спогади з далекого дитинства війнули в душу. Чи думалось йому тоді, малому наймитові, що в нього отак складеться доля! Глянув на себе очима отого босоногого пастушка.

Він навіть не підозрював, що того місячного вечора його розглядали допитливі очі. З-за перелазу на нього дивилася Хросина. В юному серці народилось і пробивалося ніжним первоцвітом перше гаряче почуття. Цей моряк збудив у дівчині тихий рожевий світанок. Здається, невидимі ластівки вилетіли з її душі й закружляли, заспівали над головою...

Хросинці так хотілося, щоб цей чорноморець помітив її, підійшов до перелазу, заговорив з нею. «Ну чого йому одному сумувати? Не здогадується, що мені так хочеться поговорити з ним. Розказав би щось про море... Або щось інше, гарне-гарне. Адже він так багато бачив, так багато знає...»

І сама злякалася своїх думок. «Ой дурна ж я, дурна! Та він же жонатий. І що для нього я — зелене дівчисько! От тільки чому це в моєму серці озвалися-защебетали ластівки?..»

Хросина ще довго спостерігала за ним. Аж доки Назар не звівся з пенька поблизу груші й не рушив до хати. Це ж, мабуть, скоро він поїде і вона більше ніколи його не побачить,— ворухнулась біля самого серця думка й обпекла юну душу.

Незабаром Назар Гайдаренко попрощався з селом і поїхав до свого моря. Сталося і справді так, як у пісні співається: «Нынче — здесь, завтра — там...»

9

Вночі, коли спить натомлене море, могутні прожектори берегових батарей спалахують раптово і голубими мечами крають темряву, розливаючи по воді живе срібло. Часом буває таке і в людській пам'яті — спалахне несподівано спогад і опалить душу.

Тиха ніч колише над морем зоряне небо. Мерехтять високо вгорі далекі світи, відкриваючись людським очам своєю звабною загадковістю.

Вечірня миготлива зоря відкотилася за обрій, і на

східному прузі поспішає загорітися зоря ранкова. От-от викотиться на небозвід, замиготить, провіщаючи світанок.

Червнева ніч, та ще й у пору літнього сонцеповороту, коротка. Навіть над Севастополем стоїть біла ніч. Але що це? В синюватому небі наростає далекий гул, ніби накочуються громи.

Командир корабля «Комсомолець України» Гайдаренко тривожно вдивляється в небо. Неспроста ж нарком Кузнецов застерігав чорноморців телеграмою бути готовими до всього.

Гайдаренко наказує приготуватися до бою. За мить у небо звелися зенітні гармати й кулемети. Поміж зорями пливли чорні тіні крилатих драконів. Вони підкралися тихо й непомітно до Севастополя, щоб вчинити раптовий напад на місто і Чорноморську ескадру.

Коли чорні бомбардувальники загули прямо над головою, Гайдаренко наказав відкрити вогонь усіх калібрів. Вдарили зенітні гармати й крупнокаліберні кулемети. Здригнувся бойовий корабель, посилаючи вогонь до хмар, у яких пливли бомбовози. Розриви снарядів розпанахали небеса. Несамовитим ревищем, немов хижі істоти, заревли підбиті фашистські літаки, ринулись униз, тягнучи за собою шлейфи чорного диму.

— Горять! Падають, гади! — раділи матроси.

І все ж чимало літаків прорвалося до Севастополя. Напоровшись на дружний вогонь зеніток та берегових батарей, бомбовози в безпорядку скидали свій смертельний вантаж на місто, на його околиці й причали. Берег і море озвались громами бойовища. І від того схарапудилась коротка літня ніч.

Так почалася війна для капітана-лейтенанта Назара Гайдаренка. Хоч того тривожного світанку він не. все ще знав ані про спільне народне горе, ані про своє особисте.

У серці запеклася тривога. Що ж тепер буде? Цим запитанням жили тоді всі. Як там Меланка, Тарасик і старий боцман? Важке передчуття гнітило душу. Може, й справді серце Назара віщувало біду? Намагався себе заспокоїти. Адже для деяких німецьких стерв'ятників той перший політ став і останнім.

Опівдні по радіо виступив Молотов. Тепер стало доконче відомо: фашистська Німеччина віроломно пішла на нас війною. Голос у Молотова звучав схвильо-

вано, часом обривався, і те хвилювання промовця передавалося людям, які по всій країні зібралися коло радіорепродукторів. Але останні слова нарком сказав твердо: «Наша справа справедлива, ворога буде розбито. Перемога буде за нами!..»

Перемога буде за нами! Але якою ціною? Тоді про це ніхто ще не відав. Не знав і Назар Гайдаренко. Тільки через три дні вирвався на берег, щоб провідати своїх. Поспішав на околицю міста. Йшов швидко, часом зривався на біг, немов скорочував цим самим дорогу в страшну невідомість.

Ось за цим рогом — вузенька вуличка ліворуч, а там уже і хата боцмана Чепіги. Але що це? На місці будиночка глибока вирва й обгорілі уламки дерева, заліза та цегли. Вирвані з корінням яблуні, виноградні лози — як переплетене гадюччя.

Ні, ні, це йому здалося! Не може бути! Не тямлячи себе, добіг до згарища, руками розгрібав чорні руїни. Та ось над ним мигнула якась тінь. Гайдаренко звів голову. Перед ним стояла сусідка — тітка Федося, яка була в них на весіллі.

— Ой Назаре! Голубе сизий! Не шукай їх... Та проклята бомба розірвалася прямо над їхньою хатою. Ні старого, ні жони, ні сина...

— Як же так?..— не збагнувши до кінця всього трагізму, запитав Назар.— Як же так? — повторив знову, а може, і втретє, вчетверте, ніби втрачаючи розум.

— Не побивайся, сину! — витирала сльози тітка Федося.— Останки їхні, які вдалося знайти, ми поховали в одній могилці, неподалік виноградника.

Вона привела Назара до свіжого горбочка, на якому лежали прив'ялі квіти, і більше нічого. Один сум, важкий, невидимий, розповзався довкола, мов чорний дим, і давив Назарові на груди.

Він упав на коліна перед тим горбочком, і болісний зойк вирвався з його горла. Так скрикує сокіл у небі, коли йому проб'є груди смертельна куля.

...Через силу відірвався од могилки, взяв жменю землі з собою і пішов, хитаючись, з дворища, ніби ступав не по землі, а по хисткій палубі.

10

Хоч і безмежним здається море, та в нього є свої береги, звідки приходять на кораблі матроси. Самою долею судилося їм захищати рідний берег, а відтак і море, і рідну Вітчизну.

Холодні вітри налітають з моря, мов знахабнілі розбійники, і крижаним подихом вихолоджують душу. В таку пору море і справді здається чорним, здиблюється високими хвилями, сердито б'ється в кам'янисті береги.

Все довкола здавалося Гайдаренкові чорним. Велике горе спіткало його, хоч він намагався подавити гірку скорботу. Адже на виду всієї команди. Та й чи пристало командирові розкисати. Весь екіпаж есмінця співчував капітанові-лейтенанту, хоча мало хто виявляв це якимось втішним словом. Якось тільки боцман Борис Степанов заговорив з командиром:

— Вся команда знає, як вам важко, товаришу капітан-лейтенант. Ваше горе — і наше горе, бо ж ми — одна сім'я. Знайте, товаришу командир, ми з вами підемо в огонь і в воду.

— Знаю, вірю. І це надає мені сили.

Осінь. Штормова осінь уже прийшла на Чорне море. Померкла краса Кримських гір, і не лише від подиху наступної зими, а й від того жахіття, яке палахкотить над усім півостровом. Панцерна колісниця війни докотилася і сюди.

Гітлерівська армія Манштейна облягала Севастополь з усіх боків. Лінія фронту проходила від Балаклави на схід і далі на північ до Маккензієвих гір та до Бельбека, впираючись у море вогненною дугою поблизу Качі. На тих рубежах стояли на смерть солдати Окремої Приморської армії генерала Петрова, героїчний гарнізон генерала Моргунова і моряки адмірала Октябрьського. Кораблі Чорноморського флоту вогнем своїх гармат та берегових батарей стримували наступ ворога. А чимало матросів зійшли на берег, стали морськими піхотинцями і бились із гітлерівцями на суходолі.

Про героїчні подвиги чорноморців ходили легенди.

Похмурого осіннього дня під Джанкоєм на позиції морських піхотинців ринули ворожі танки. Вони йшли хвиля за хвилею, здійнявши сталеві хоботи, безугавно вивергали вогонь по захисниках Севастополя. Фашисти лізли немов осатанілі. Гітлер наказав будь-що взяти штурмом Севастополь до першого листопада.

На батальйон військово-морського училища, який обороняв Севастопольське шосе поблизу Джанкоя, наступало понад двадцять танків. Поріділий батальйон Мельника, в якому налічувалося менше роти бійців, безстрашно став на герць супроти німецького заліза. П'ятірка відважних на чолі з політруком Фільченковим вирвалась на розвилку доріг і замаскувалась у напівзруйнованому бліндажі. В тривожному очікуванні минула ніч. А на світанку з'явились німецькі танки. Під їхнім прикриттям наступали автоматники. Кулеметним вогнем сміливці Мельника відрізали німецьких автоматників від танків. І зустрілися віч-на-віч сім танків і п'ятеро чорноморців. Василь Цибулько вдарив з кулемета по оглядовій щілині першого танка і влучним вогнем убив водія. Танк зупинився, і його відразу закидали гранатами й пляшками. Другий танк підбив Іван Красносельський. Вслід за ним загорілися третій і четвертий танки. Решта повернула назад. Чорноморці відстояли висоту.

Через якийсь час із-за повороту виповзло аж п'ятнадцять броньованих страховищ. Але моряки не злякалися, підпустили їх ближче і вступили в нерівний бій. Поранений у руку Красносельський поповз назустріч ворогам із зв'язкою гранат. У смертельному поєдинку підбив три танки, хоч сам загинув смертю героя. Той подвиг бачили його товариші. Щоб не схибити і бити ворога точно, вони прив'язували гранати до тіла і кидались під танки живими мінами. Так загинув Микола Фільченков. Слідом за ним поповзли під ворожі гусениці, обв'язавшись гранатами Першин та Одинцов. Вони знали, що йдуть на смерть, але ніщо не зупинило їх здійснити той безстрашний подвиг.

Сталося це на світанку 7 листопада, в пам'ятний день Великого Жовтня.

Відгриміло, відпалахкотіло страшне бойовище на розвилці доріг. Обгорілі німецькі танки застигли, чадіючи, як поранені потвори, що несли смерть, та знайшли

свою погибель під Севастополем, так і не прорвавшись до героїчного міста.

Мертва тиша залягла в зруйнованому доті, ніби в могильному склепі. Коли наступної ночі наші бійці прорвалися на той вогненний рубіж, вони побачили гори німецьких трупів. Припавши до землі, лежали і чорноморці — мертві, але не переможені. А на стіні доту, куди через амбразуру проник сонячний промінь, прочитали ще свіжий кривавий напис: «Кістьми ляжемо, але не відступимо...»

Багряні слова ще точилися кров'ю, здається, стіна оплакувала мужніх моряків.

Чорне море в сивих туманах... Від того воно здавалося непривітним і чужим. А може, тому що його збурювали ворожі кораблі, повсюди підстерігаючи севастопольців, щоб несподівано, по-піратському напасти, знищити, пустити на дно.

Есмінець «Комсомолець України» тримав курс на Севастополь. Моряки знали, що дорога туди небезпечна, але відали вони й те, що там, у рідному місті, яке задихалося у фашистській облозі, змагаються наші, вони чекають на боєприпаси, на продовольство і медикаменти. Вони сподіваються, що прийдуть рідні кораблі і праведним вогнем оглушать загарбників, а може, й відженуть подалі, щоб полегшити долю захисників морської фортеці, яку гітлерівці штурмують із суходолу.

Капітан есмінця наказав бути готовими до всього. Адже на шляху можуть бути і міни, й ворожі кораблі. Попереду йшов тральщик, прокладаючи путь есмінцеві. «Орачі моря» — так називали тральщиків, які виловлювали фашистські міни, що були на глибинах і плавали на поверхні, мов головасті пуголовки, грізно ощетинившись залізними вусами.

Слідом за тральщиком по фарватеру на певній відстані плив есмінець. Пройшли кілька миль. Туман усе ще не розсіювався. І це було на руку чорноморцям. Легше прорватися до Севастополя. Не помітять вороги.

Матроси з есмінця готувалися незабаром пришвартуватися до севастопольських причалів. Раптом попереду, де в тумані бовванів тральщик, загрозливо гримнуло, і червоне полум'я розпанахало сиву пелену.

Гайдаренко відразу здогадався — тральщик підірвався на міні. І дав повний уперед. Уцілілі матроси бор-

сались у воді, рятуючись, підпливали до есмінця. Есмінець збавив хід. Попереду чигала небезпека — море засіяне ворожими мінами. До того ж вибух насторожить німців і вони можуть відомим лише їм проходом напасти на корабель. Віддавши команду: «Хід назад!» — Гайдаренко наказав пустити димову завісу. За кілька хвилин сива пелена закрила есмінець, змішавшись із туманом.

А невдовзі чутливі апарати есмінця вловили шум двигунів. Сумніву не було — наближався німецький корабель. Маскуючись у клубах туману, Гайдаренко вибрав позицію для відбиття атаки ворожого катера. Ось він чорним привидом виплив із туману й навмання відкрив вогонь.

Випущені торпеди, мов пожадливі акули, скажено промчались мимо есмінця, збуривши воду.

— Повний уперед! — пролунала команда.— Командори лівого борту, приготуватись!..

І коли відстань скоротилася, торпеди вирвались із жерла, з шипінням ринули на ворожий корабель. А за мить пролунали один за одним два вибухи. Клуб'я червоного полум'я рвонулося в небо.

Гітлерівці ледве трималися на плаву, повільно відступаючи назад. Та ось третій вибух гримнув над морем. Від чого б то? Чи детонували боєприпаси на ворожому катері, а чи фашисти нарвались на власні міни?

Наблизившись до місця вибуху, чорноморці побачили, як гітлерівці борсалися у воді. Вони були схожі на великих сірих щурів, що захлиналась у розбурханих хвилях і, щось гелгочучи, охоплені жахом, ішли на дно.

І не було до них жалю. Ніби вони й не люди, а мерзенне гаддя, наслане сатаною з чужих країв.

Боцман есмінця Борис Степанов, перехилившись через борт, кричав у гніві:

— Ну що, довоювалися? Так вам і треба, проклятущі!

На підході до Севастополя по радіо довідалися про загибель крейсера «Червона Україна», і вже не радувала їхня перемога над німецьким катером. Як же їм, чорноморцям, залишатися без флагмана? — в думках побивався Гайдаренко. Загибель крейсера він сприймав як особисте горе.

Понад чотири місяці крейсер відбивав атаки гітлерівців по всьому оборонному обводу, завдаючи фашистам великих втрат. Розлючений Манштейн наказав будь-що знищити, потопити «Червону Україну». Чорні зграї бомбардувальників і штурмовиків налітали на бухту, де стояв крейсер. Ревуча хвиля піднімалась за хвилею. І падали з неба бомби на палубу крейсера, здіймаючи стовпи вогню, а ті, що шубовскали мимо, вибухали клекотливими гейзерами морської води. Крейсер відбивався одчайдушно, і не один хижак упав від тих снарядів у море.

Поранений крейсер важко застогнав, немов живий, і поволі почав осідати. Користуючись нічною темрявою, моряки встигли зняти з корабля важкі гармати, встановити на березі, посиливши вогонь берегових батарей.

А на світанку дванадцятого листопада крейсер «Червона Україна» поглинуло безжальне море.

Гайдаренко не міг змиритися з тим, що нині, підходячи до Севастополя, він не побачить у бухті своєї «Червоної України». Зник з очей до болю знайомий силует корабля. Ні мачт, ні труб, ні зведених хоботів важких гармат, готових до бою.

Прорвавшись до Севастопольської бухти, матроси есмінця поспішно вивантажували боєприпаси і продовольство. Нове поповнення бійців, що добиралося сюди на транспортних суднах з кавказьких берегів, уже щикувалося на березі.

Натомість на есмінець сходили поранені чорноморці, яких треба було доставити в санаторії Туапсе, Геленджика та Сочі.

Серед забинтованих моряків Гайдаренко помітив знайомого, з яким служив ще на «Червоній Україні».

— Солошенко! Це ти? — гукнув він матроса.

Зачувши своє прізвище, той зупинився і, впізнавши Гайдаренка, кинувся до командира есмінця.

— Здравія желаю, товаришу капітан! — Старшина підніс до безкозирки забинтовану руку.— Хоч і горе в мене велике, та й не тільки в мене, а все ж і в горі є своя втіха. Радий, що вас зустрів. Немає нашої «Червоної України»,— і Солошенко прикрив зволожені очі забинтованою рукою.

— Тяжка втрата... А ти, я бачу, поранений,— співчутливо сказав Гайдаренко.

— Дрібниця. Контузило мене, правда. Три дні нічого не чув. Думав, навіки оглухну. Просився, щоб не відправляли в госпіталь, не вблагав... І ось, хоч-не-хоч, треба прощатися з Севастополем.

— Нічого, повернешся,— заспокоював земляка Гайдаренко.

— А що, коли я вас попрошу, товаришу капітан-лейтенант, взяти мене на поруки, ну, як би вам сказати, зарахувати в свій екіпаж, га? Вам же матроси по горло потрібні. Я скоро оклигаю. І служитиму вірно.

— Ти от що, відпочивай, товаришу Солошенко. За дорогу щось придумаємо.

— От спасибі. Повік не забуду.

Ще стояла темна ніч над горами, як есмінець віддав швартови, рушив у зворотну путь на Новоросійськ, супроводжуючи транспорти з евакуйованими. Тисячі жінок, дітей, поранених зібралися на палубі. Були вони і на есмінці.

До схід сонця вийшли у відкрите море. «Ну, здається, пронесло»,— полегшено зітхнув Гайдаренко. Та хвилин через десять небо озвалося ревищем чужих літаків.

— До відбиття атаки — готуйся!

Гармаші й кулеметники кинулись до зеніток та кулеметів, дружним вогнем зустріли стерв'ятників. Чорні тіні знахабніло опускалися майже до води, скидали на кораблі смертельний вантаж.

На палубі транспорта діялося щось неймовірне. Крики, плачі, тужіння. Дехто кидався у воду, ніби море могло захистити від вогню. Корабель важко осідав у пучину.

Наші зенітки збили одного бомбардувальника, другого, і розгніване море сердито виплюнуло їхнє потрощене шмаття разом із стовпами води.

Серед розбурханих хвиль матроси підібрали ледь живого хлопчика років дванадцяти. Посинілого, закутали в бушлат, щоб відігрівся.

— Звуть тебе як? — запитав хлопчину Гайдаренко.

— Дениско Ромашов.— І блимнув голубими очицями з-під білястих брів.

— Ти сам був на кораблі чи з рідними?

— З мамою. Евакуювалися в Туапсе,— затремтіли дитячі губи.— А батько в мене моряк. Тільки де він,

не знаю! Мама часто плакала, мабуть, загинув на війні.

— Виходить, круглий сирота? Хочеш, житимеш зі мною? — розчулено мовив Гайдаренко.

Хлопчина нахилив біляву голівку. От-от розплачеться. Але переборов себе, сказав по-дорослому:

— Якщо юнгою, то залишусь.

— А чого ж, будеш юнгою.

На обличчі хлопчини блимнув сонячний промінчик, хоч білясті брови були насуплені й у голубих очах запеклася печаль.

Гайдаренко і Дениско залишилися самотніми. Може, саме це сирітство й поріднило їх. І став Дениско Гайдаренкові за сина. Незабаром хлопцеві видали матроську форму, боцман привчав юнгу до діла, і той охоче брався до всякої роботи. І стали називати Дениска сином корабля. Юнга швидко оговтався, життя серед моряків подобалося йому, і з часом він звик до Гайдаренка, мов до батька, зріднився з матросами. У багатьох моряків удома залишилися якщо не сини, то молодші брати. Присутність дитини пом'якшувала очерствілі серця. А капітан корабля потай радувався: «Ну от, тепер і в мене є син».

І часто у вільні хвилини розмовляв з Дениском, прагнучи, щоб загоїлося дитяче серце.

— А пошлете мене після війни в мореходне училище? — допитувався юнга.— Хочу бути моряком, як ви, як мій татко.

— Обов'язково пошлемо. Командиром станеш.

— Я есмінцем командувати хочу.

— Будеш. А може, й крейсером.

— Швидше б тільки ця війна закінчувалась,— говорив Дениско, і стільки болю та жадання було в його словах, що Гайдаренкові спазми здавлювали горло. Велике горе звалилося на хлопця: зостався жити, як паросток від зламаного дерева.

В душі Гайдаренко боявся за Дениска, адже повсюди на них чигає небезпека. Доведеться здати його у дитбудинок, як прибудуть у Туапсе чи в Сочі. А після війни обов'язково знайде Дениска. От тільки чи вдасться умовити сина корабля?

11

Чорне море! Ти для нас і материнська колиска, і пісня, і слава наша, й... останній сплеск життя. Ти для нас останній причал та безіменна могила. Скільки ти забрало до себе на дно, у царство Посейдона, моїх друзів з чорноморської плеяди...

Удар з моря був сміливий, відчайдушний і несподіваний для ворога. Позавчора гітлерівці захопили важливу висоту над дорогою, що пролягла узбережжям до Севастополя.

Уночі під прикриттям темряви есмінець «Комсомолець України» висадив десант морської піхоти під командуванням капітан-лейтенанта Миколи Ястребцова. Донедавна він командував есмінцем, та під час навальної ворожої атаки фашистська бомба потопила корабель. На щастя, майже вся команда врятувалася, і з неї було сформовано загін морської піхоти.

Гітлерівці, атаковані зненацька чорноморцями Ястребцова, безладно відступили. До світанку наші оволоділи висотою, захопили пошкоджений дот і отаборилися в ньому надійно. З есмінця «Комсомолець України» матроси захопили кулемети, міномети, навіть дві зенітні гармати, запаслися гранатами і пляшками з пальним.

У першому нічному бою чорноморці далеко відкинули фашистів, хоч і самі зазнали значних втрат. Стомлені моряки розташувалися хто в доті, хто в опалених вогнем траншеях. Ястребцов, як і його підлеглі, розумів, що завтра їм доведеться нелегко, гітлерівці контратакуватимуть, щоб відбити важливу висоту.

Гайдаренко добре знав Миколу Ястребцова. Разом з ним служив на крейсері «Червона Україна». Родом Микола з Цюрупинська, і батько, і дід були моряками, і юнак чорноморець був гордий з того. Здружився Назар з Миколою, разом навчалися, стали лейтенантами, воювали пліч-о-пліч з фашистами. Та от не пощастило Ястребцову: потопили корабель..І тепер капітан-лейте-

нантові довелося воювати на суші, хоч він завжди вважав себе моряком.

Ніч смолянистим потоком текла над землею, закутавши все довкола важкими хмарами. В тій чорноті час від часу спалахували вогні розривів снарядів, із зловісним шипінням злітали вгору ракети, ніби блискавки, віщуючи грозу.

Навіть крізь важкий сон командир загону десантників почув загрозливу ходу німецького заліза. Із сивої імли світанку насувались німецькі танки.

— Полундра! — прозвучав сигнал тривоги.

І солдати в безкозирках враз посхоплювалися, зайняли надійні місця.

— Підпускати поближче! Бити напевне! Кожна граната — в ціль! — наказував Ястребцов.

Загрозливо ревучи, німецькі танки відкрили вогонь по напівзруйнованому доту. Моряки мовчали. Гітлерівці осміліли — кинулись уперед, набираючи швидкість. І вже коли були зовсім поруч, моряки дружно вдарили з кулеметів, протитанкових рушниць, закидали гітлерівців гранатами. Відразу три танки спалахнули рудим полум'ям. Четвертий завертівся на місці з перебитою гусеницею. Танкісти вискакували з пошкоджених машин і потрапляли під нищівний вогонь чорноморців.

Довелося їм дати задній хід.

— Перемога, братці! — зраділо вигукнув матрос Хмілько.

— Гайда за німецькими автоматами! — запропонував Петро Поляков.— Нам їхня зброя знадобиться.

Поспішно збирали зброю, набої. Зняли навіть кулемет із ворожого танка. Ледве встигли, як із-за пагорба виповзла армада хрестатих танків.

І другу атаку відбили, хоч у тому запеклому бою загинуло чимало наших. Матроси зносили вбитих, опускали в наспіх вириту в кам'янистій землі могилу. Хоронили мовчки. Може, завтра або сьогодні і їх отак вцілілі друзі опустять у ями. Й усе — прощай, море! Прощай, білий світе!

— Тут би до вечора протриматись. А вночі надійде підмога! Гайдаренко обіцяв!

Не знав Ястребцов та його бійці, що фашистські літаки атакували есмінець у морі, далеко від берега. Довелося відбиватись. Німецькі бомби пошкодили корабель, загорілась палуба.

Гайдаренко кипів од люті та безсилля. Він знав — там чекають допомоги. Там б'ється з ворогом його друг.

Захисники доту не спали. Чорноморців мучила спрага. Тільки у Хмілька залишилося трохи води у флязі. По черзі припадали спраглими губами, щоб спити ковток.

Ястребцов віддав свою флягу пораненим, що безсило лежали на дні доту.

— А якщо я поповзу до підбитого німецького танка,— сказав Яків Хмілько,— напевне, у вбитих гітлерівців знайдеться у флягах вода.

Матроси мовчали. Хмілько сприйняв це як згоду і поповз. Поблизу танка лежали задубілі гітлерівці. Від опеченого вогнем заліза несло смородом горілого. Хмілько відстебнув у вбитих дві фляги, прихопив кілька автоматів з дисками й подався назад. Назустріч йому вже поспішали товариші.

У трофейних флягах був інший напій. «Ну що ж, немає худа без добра»,— жартували хлопці. Випили по кілька ковтків, а решту залишили на ранок. Завтра буде важкий бій. Може, навіть останній у їхньому житті.

Тільки перед світанком задрімали тривожним сном.

Ранок стояв сивий, ніби народився з туману. З тої густої імли раптом почувся глухий рокіт і скрегіт заліза, а затим з'явилися, мов привиди, німецькі танки. За ними, сутулячись, рухались автоматники.

— До бою! — пролунав голос Ястребцова.

Обпікаючи губи, докурювали останню цигарку, передаючи недопалок один одному.

— Зараз ми цих німчиків відправимо до праотців, к чортам собачим.— І Хмілько застрочив по гітлерівцях з кулемета, відсікаючи їх од танків.

І залютував жорстокий бій жменьки чорноморців з танковою армадою. Влучним вогнем Хмілько навіки засліпив очі механіку-водію. Танк зупинився, і моряки закидали його гранатами та пляшками з пальним.

Мічман Соколовський підвівся з окопу, і в його правиці зблиснула пляшка. Описавши дугу, дзенькнула об німецьку броню. Руде полум'я застрибало на передку, блискавично розгорілось, і запалав танк, немов вогнище.

Ворожі автоматники застрочили по матросах, але,

скошені вогнем чорноморців, упали на кам'янисту кримську землю. Моряки закидали хрестаті танки гранатами. І запалало, задиміло німецьке залізо.

— Ну, хто там ще хоче на Севастополь? — звеселіло сказав Хмілько. І, помітивши, що в Полякова перебита рука, занепокоївся: — Ти що, поранений?

— Та нічого, минеться,— сказав Петро і потягся до стіни, поволі вивівши власною кров'ю напис: «Прощай, море».

Новий гуркіт долинув від дороги. З-за повороту насувалася чергова атака. Підпустили ворога ближче. І втретє стали проти заліза стіною. У тому полум'ї загинув матрос Хмілько. В смертельному поєдинку мічман Соколовський підбив два танки, матрос Петро Поляков обв'язався гранатами і поповз назустріч броньованим потворам. Він кинувся живою міною під гусениці. І відлетіла його хоробра душа в безсмертя.

— Товаришу командир, дозвольте і нам. Ми ще можемо битись,— поривалися поранені на опечену вогнем дорогу.

— Кістьми ляжемо під танками, щоб не пройшли вороги на Севастополь!

— Помирати, то з музикою, чорт забирай! — потряс скаліченою рукою гармаш Липовенко. І бив по ворогах прямою наводкою із вцілілої зенітки.

— Краще вмирати в бою!

І пішли в атаку матроси, залишаючи по собі кривавий слід, останній слід у житті, щоб вибухнути серцями, мов гранатами.

Довкола все горіло. Схопивши останню зв'язку гранат, Ястребцов поповз назустріч лобатому танкові. Нерви у німецького водія не витримали. Фашист зрозумів, що на нього насувається смерть в образі цього закривавленого матроса. Хотів було повернути вбік, але Ястребцов рвонувся під гусениці. Громовий вибух струсонув землю. Німецький танк став дибки, полум'я охопило його і жувало язиками прокляте німецьке залізо...

Вслід за Ястребцовим кинувся Липовенко й виніс із поля бою свого командира.

У найкритичнішу хвилину бою есмінець Гайдаренка, погасивши пожежу, наблизився до берега, відкрив

вогонь по ворогу. Німецькі «хейнкелі», що насувалися з неба, зламали стрій. Два з них задиміли і важко понеслися до землі.

Але ворожі танки вперто повзли на висоту.

«Як же своїм допомогти? Коли б можна було есмінцем, як танком, вихопитись на берег, дав би таку команду і давив, нівечив фашистів, які рвуться на наші позиції. Але немає ще в світі ні таких кораблів, ані танків-амфібій»,— бідкався капітан.

Гайдаренко зблід, дочитавши радіограму десантників,— у них закінчувалися боєприпаси. Що б там не було, а треба виручати. І він наказав підготувати кілька шлюпок. Під прикриттям вогню корабельних батарей десант морської гвардії висадився на берег, сміливою контратакою відкинувши ворога.

Добре, що на гори і море насунувся вечір. А затим налягла ніч. Сміливу операцію пощастило здійснити. Двадцятьох моряків вдалося врятувати, хоч були вони поранені й ледве трималися на ногах. Останнім залишив дот Петро Липовенко. Він відбивався до останнього, навалivши перед бліндажем купу гітлерівців.

Навіть будучи у шлюпці, Липовенко рвався на берег, грозив гітлерівцям закривавленими кулаками:

«А, прокляті! Рано вам радіти! Ми ще повернемось до Севастополя! Ми ще справимо вам хіба ж таку тризну!»

Поранених батарейців розмістили в кают-салоні — на диванах, на столах, а то й на підлозі. Біля них клопоталися лікарі. Ястребцова поклали в каюту Гайдаренка. Потрібна була невідкладна операція. Капітан марив, викрикував якісь незрозумілі слова: то звертався до матері чи дружини, то доповідав щось командуючому.

Есмінець відплив од берега. Вночі по радіо отримали звістку, що капітанові Ястребцову за мужність та відвагу у бою присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Гайдаренко вирішив сам сповістити Ястребцову цю радісну новину. На щастя, той отямився. Після операції йому полегшало. Він зустрів повідомлення спокійно. Тільки губи затремтіли і в очах зблиснули вогники й відразу погасли.

— Що ж, капітане, дякую за звістку. Тільки не дотягтися мені вже до тієї Зірки. Хай би посвітила та,

що в небі. Та налягли чорні хмари, темна ніч укрила море і гори... Тільки вогонь війни, від якого горять вода і скелі, палахкотить денно і нощно. Лише серця наші не горять, а перетворюються у камінь...

Ястребцов говорив дивно, певно, марив з гарячки чи прощався з життям. Гайдаренко присів біля важкопораненого, взяв його гарячу руку в свою, намагався заспокоїти.

— Не втішай мене, Назаре... Ми, як бачиш, обидва капітан-лейтенанти. Ти морський, я сухопутний, але чорноморець... Таким був і таким помру... Ти ж знаєш, я починав свою службу моряком, як і ти, на крейсері «Червона Україна». Пам'ятаєш, Назаре?

— Хіба таке забувається. Ми з тобою ще на вахті одного разу стояли. А море штормило.

— Ага! Я ніколи не боявся шторму. А от зараз було страшно, не хотілося вмирати в тому кам'яному мішку. А ще більше ненависний мені був фашистський полон... Спасибі тобі, друже, що виручив. Тепер мені й смерть не страшна... Знаю, що умру на морі... Ти от що, не вези мене ні в Туапсе, ні в Сочі. Коли спущу останній дух, заверніть мене в якийсь бушлат чи в рогожку і киньте у море. Нехай прийме воно мене як свого сина...

— Не треба думати про смерть! Ти житимеш, Миколо!

— Ні, чує моя душа. Остання ніч спливає... Винесіть мене на палубу. Гляну на зоряне небо. Адже, мабуть, розгодинилось?

— Чисте небо,— сказав Гайдаренко.

— Ну от і добре. Чумацьким Шляхом я пройду до самого Цюрупинська, до наших старих Олешок. Там здавна народжувалися чорноморські моряки. І дід мій був матрос, і батько... Обидва навіки залишились у морі. Тепер ось і моя прийшла черга... Тільки по зорях помандрую до Дніпровського лиману. Там десь моя старенька мати. Там десь жона і два синочки-голубочки. Ярема і Лесик... Брешуть німці, не вб'ють вони матроського роду Ястребцових. Виростуть із моїх синів чорноморці!.. Ти щоб їх навідав. Чуєш, Гайдаренку?..

— Чую.

— І розкажеш, як я бився і вмирав... Страшно рідним, коли їм доводиться увесь вік ждати отого безвісти загиблого солдата. А тепер накажи хлопцям, нехай вине-

суть мене на палубу, хочу почути, як шумить море, хочу побачити зорі... Десь там і моя зоря. Можливо, і та, якою мене нагородили перед смертю... Не барись, Гайдаренку. Сили покидають мене. Хоч би глянути на небо і море. Ага, поклич Дениска. Нехай побуде зі мною.

Настали останні хвилини прощання. Ястребцов лежав на палубі, дивився у небо. І губи його щось шепотіли. Так і відійшов він із зорями за обрій, немов у пісню, як відходить хвиля морська до далекого берега, щоб хлюпнути об гальку і зникнути безслідно.

Перед світанком, коли заясніло на сході, тіло Ястребцова опустили у воду, віддавши останні почесті. Прогримів салют із гармат. І море зойкнуло зболено, небо зблиснуло вогнем снаряда, здавалося, там спалахнула й погасла зірка, впала у море, куди опустили тіло капітан-лейтенанта Ястребцова. Гірко заплакав юнга Дениско і враз замовк, тамуючи ридання.

Гайдаренко стояв у матроській шерензі, віддаючи останню честь другові, а на щоглі тріпотів, наче птах, прапор корабля. Здавалося, він от-от зірветься з фалу і полетить над морем, ніби гордий буревісник.

12

Вогонь лютує над планетою. Горять земля, море і небо. Руде полум'я і чорний дим здіймаються вгору, мов скарга опеченої землі, охопленої страшною війною.

Розлючені фашисти осатаніло штурмують Севастополь. День і ніч не стихають жорстокі бої. Вогненне кільце облоги стискається довкола фортеці. Відчуваючи смертельну загрозу, що нависла над містом, командування наказало врятувати цінності, які зберігалися у музеях, зокрема панораму «Оборона Севастополя».

Із Новоросійська в Севастополь споряджалась бойова група кораблів, що мала супроводити лідера — «Ташкент». Першими рушили в небезпечну дорогу есмін-

ці «Безупречный» та «Комсомолець України», оскільки вони повільніші за лідера. Розрахунок був такий, що кораблі зустрінуться якраз поблизу небезпечної зони з тим, щоб у разі нападу ворога спільними силами відбити можливі атаки.

Командиром «Безупречного» був давній друг Гайдаренка Петро Буряк. Колись ще комсомольцями прибули вони на Чорноморський флот, разом навчалися у мореходному училищі, стали лейтенантами й ось тепер командують есмінцями.

Перед походом у Севастополь капітани зустрічалися, знали, що чекає на них важка операція.

— Мене не лякають фашистські кораблі,— говорив Буряк.— З ними впораємось, як і належить чорноморцям. Непокоїть ворожа авіація. Налітають, мов хижаки, засипають бомбами. А нам майже немає ніякої підмоги з неба. Коли-не-коли прилетить два-три літаки, але що вони можуть зробити проти ворожої дев'ятки, а то й двох десятків гітлерівських «хейнкелів» чи «месерів»...

У словах Буряка звучав гіркий докір. Слабість нашої авіації особливо відчували моряки. Тут гірше, ніж на землі,— ніде сховатися, немає надійного укриття, все — як на долоні.

— Одна надія: на зенітні гармати. Будемо прикривати один одного в небезпечну годину,— сказав Гайдаренко.— Головне, захистити «Ташкент», адже на ньому ціла бригада морської піхоти, півтори тисячі чоловік, так потрібні севастопольцям, які захищають місто.

— Що б там не сталося, будемо битись.

Обидва есмінці вирушили назустріч грізній небезпеці. Гітлерівці блокували місто з суходолу, з моря і повітря, намагалися не пропустити до Севастополя наших кораблів, які підвозили зброю, пальне, боєприпаси і поповнення на допомогу захисникам фортеці.

Ще зранку вирушили вони з Новоросійська, пройшли майже половину путі. Довкола лежало на диво ласкаве море, стояв повний штиль. Аж не вірилось, що точиться грізна війна і незабаром вони потраплять у справжнє пекло.

Кораблі йшли курсом на Севастополь. Довкола тиша. Ні вітру, ні хмар. Сонце купається в морі, розплескавши на хвилях золото. Десь надвечір їх наздогнав лідер «Ташкент». Невеликим загоном пройшли ще десятки

миль, радуючись тиші. І раптом прорвалося небо чорними хрестатими бомбовозами. З ревищем налітали вони з висоти, обрушуючи на кораблі смертельний вантаж. Лідер і есмінці відкрили вогонь із зеніток. Зав'язався жорстокий нерівний бій. Хоча б з'явилося п'ять-шість наших літаків для прикриття!.. Знахабнілі стерв'ятники безборонно атакували кораблі. Гайдаренкові вдалося зманеврувати, а на есмінець «Безупречный» упало дві бомби. Корабель розколовся надвоє і став тонути. Матроси, вцілілі від вибуху, кинулись у воду.

Лідер «Ташкент» у ту критичну хвилину зменшив хід, щоб допомогти потерпілим. Плаваючи серед хвиль, моряки кричали своїм рятівникам:

— Не зупиняйтеся! Пливіть далі! Вас чекає Севастополь!.. А то зараз повернуться фашистські літаки, на вас накинуться! Пливіть, браточки! Ми якось врятуємось...

«Ташкент» скинув на воду рятувальні круги, пояси, кілька шлюпок, навіть дошки, все, на чому можна було триматися на воді, і вступив у бій з ворожими літаками при підтримці есмінця.

Море кипіло від розривів бомб. Небо тріщало снарядами і ревло моторами. Часом літаки загорались, і тоді чорний дим застилав небо й море. Німецькі бомби пошкодили лідер, та він тримався. На відкритій палубі під вогнем стояла стрілецька бригада — півтори тисячі чоловік, у німому безсиллі затиснувши в руках автомати.

Солдати проклинали небо.

Есмінець Гайдаренка носився, мов блискавиця, поміж сивих хмар диму і розбурханих хвиль, відбиваючись од бомбардувальників, ризикуючи потрапити під ворожі бомби, Гайдаренко допомагав потерпілим «Безупречного».

«Зараз ми врятуємо вас,— німим болем кричала його душа.— Тримайся, Петре».

Матроси кидались у воду, рятуючи своїх товаришів. Та не всіх пощастило підібрати. Контужені і тяжкопоранені відразу пішли на дно. Не вдалося знайти і командира есмінця Буряка. Моряки все обстежили довкола. Розбурхане море гнівно супилось і мовчало. Ворожі літаки зникли десь за далекими берегами.

Лідер «Ташкент» ішов визначеним курсом, а вслід за

ним поспішав есмінець. Врятовані моряки з «Безупречного» розповіли, що їхній командир до кінця стояв біля штурвала, спокійно віддаючи команди, хоч був поранений осколком. Коли на палубі розірвалася бомба, вона знесла капітанський місток разом із командиром. Поранений та контужений Буряк не зміг утриматися на воді. І море поглинуло його.

Невтішне горе було подвійне. Бо ж разом із Буряком загинув його син, який служив на кораблі юнгою і мріяв стати колись на зміну батькові. Обох забрало ненаситне море... Велика скорбота залягла в душі Гайдаренка, і нічим було полегшити його горе.

«Петре, друже мій! Побратиме дорогий! Загинув ти і Микола Ястребцов... Та й широко ж розмахнулась фашистська коса! І невідомо, хто впаде завтра...»

Море мовчало, кутаючись чорним вечоровим крепом.

Місто горіло. Той вогонь здіймався високо в небо пекучою скаргою, червоним болем, і його видно було далеко в морі.

— Горить, горить наш Севастополь, товаришу капітан-лейтенант,— озвався позаду старшина Харитон Солошенко.— Невже все загине? Як же нам після цього жити?!

У Гайдаренка в самого горіла душа. За довгий рік жахливої війни він звідав, пережив багато лиха. Страшний відрахунок почався зі смерті дружини, сина і Радивона Чепіги. Він утрачав на війні близьких, дорогих йому людей — матросів, офіцерів рідного корабля і незнайомих, але до болю рідних, за якими кров'ю обливалося серце. Хижа смерть перекошеним ротом реготала йому в лице, заносячи над ним криваву косу, та він щоразу ухилявся від її пожадливих помахів, сам дивуючись від того, що й досі живий. Стояв на капітанському містку, дивився на багряну заграву, мовчки кусаючи губи. Ніби крізь сон чув, як говорив Солошенко, мало не ридаючи, потрясав кулаками:

— Прийде час! За все заплатите, гади!..

— А таки прийде! — сказав Гайдаренко, заспокоюючи старшину, який ось уже півроку плаває з ним і став ніби за побратима.

— Та невже оті гітлеряки осквернять дідівські могили, пам'ятник Корнілову і гордість Севастополя — панораму? Та невже над цими святинями будуть глумитися вороги?

А що тут сказати.

Гайдаренкові іноді здавалося, що на панорамі оживають легендарні матроси і стають поруч із нащадками на битву проти ворога. Двигтить земля. А вони йдуть в атаку, як колись ходили. А світла споруда панорами, схожа на білий корабель, здавалось, от-от здійметься зі свого місця й, мов казкове судно, попливе в море, аби не звідати ганебного сорому та наруги.

Нарешті зайшла ніч. Вона була порятунком. Тільки опівночі «Ташкент» дійшов до Севастополя, прорвавшись крізь вороже кільце, і причалив у Комишевій Бухті. Під обстрілом розвантажився. Бійці бригади, які вирвалися з пекла, вискакували на берег, готові кинутись до бою. А натомість «Ташкент» узяв на борт понад дві тисячі жінок, дітей та поранених бійців. На корабель повантажили полотно панорами «Оборона Севастополя». Стояла ще ніч, коли капітан «Ташкента» Василь Єрошенко наказав віддати швартови й узяти курс на Новоросійськ. З ним у супроводі вирушив і есмінець Гайдаренка. Попереду був важкий шлях.

Дотримуючись давньої традиції, заведеної на флоті, Назар, як і капітан «Ташкента», одягнув парадний кітель з усіма орденами й медалями. Вслід за своїми командирами матроси також принарядилися. Вони готові були до всього, навіть смерть зустріти з належною гідністю.

Кораблі поспішали, натужуючись з усіх сил, щоб до світанку пройти найнебезпечнішу зону. Та як тільки засіріло, над ними з'явились німецькі літаки. І почалася битва неба з морем. Чорне хмаровисько висіло над кораблями. Понад чотири години тривав нерівний бій... З страшним виттям з неба летіли бомби, рвались у воді, здіймаючи вгору водяні смерчі.

Гайдаренко розумів, що фашисти прагнуть будь-що потопити «Ташкент», на якому були жінки, діти і поранені, він бачив, як лідер під командою Єрошенка вдало маневрує під вогнем. Командир стояв на містку в парадному мундирі, чітко віддаючи накази хриплим голосом. Та впевненість передалася і йому, Гайдаренкові.

І він кидав есмінець у найпекельніший вир бою, наражаючись на небезпеку, щоб врятувати лідера. Він знав — там було полотно героїчної панорами, на якій зображені для вічності солдати і матроси Корнілова та

Нахімова. Здавалось, що й вони ведуть нерівний бій із ворогом, оживши в своєму безсмерті.

— Повний вперед! — наказав Гайдаренко.

Есмінець рвонувся, ніби жива істота. Позаду нього вибухали бомби, здіймали солоні гейзери. Фашистські літаки наближались.

— Зенітчики, вогонь! — лунала команда.

Вдарили гармати, зблиски снарядів краяли небо. Одна з них потрапила у ціль. Ворожий літак загорівся і почав падати.

— Ага! Гориш?! — на радощах закричав якийсь матрос.— Ну, купайся, сволота, у наших водах.

Хрестаті бомбардувальники знову налетіли на есмінець. Чорна бомба потрапила у місток і знесла його. Осколками перебило фал, і обгоріле червоне полотнище з зіркою, серпом та молотом упало на палубу, немов підбитий птах. Дениско схопив його, виліз на щоглу і прикріпив прапор на місце.

— Молодець, юнго! — похвалив Дениска Гайдаренко.

Доки майорить прапор над кораблем, доти він не скорений. Такий закон моря. Ця давня традиція російських моряків була непорушна. Забачивши прапор на есмінці, фашисти відкрили вогонь із гармат.

Осколки летіли так густо, що знову перебили фал, і прапор згас, наче смолоскип. Та Солошенко підхопив його і, вчепившись за щоглу лівою рукою, тримав прапор у правій, як символ непереможності.

Гайдаренко все те бачив і в душі пишався моряками. Але чи довго вони отак протримаються? Він глянув у бік берега. Чи не з'являться там, у небі, наші літаки? Але далеке небо німувало. А над головою люто ревло німецькими моторами, завивало бомбами, і нікуди було податися від тих скажених атак.

— По ворожих літаках, вогонь! Вогонь! — командував Гайдаренко.

Він навіть спочатку не збагнув, як гарячий шмат металу врізався в плече. Ще за мить другий чесонув по скроні. Капітан-лейтенант заточився, але не впав. Нова бомба вибухнула, як удар грому. Есмінець струсонуло зі страшною силою. Вибухова хвиля викинула Гайдаренка в море... Одразу два матроси кинулись у воду, щоб врятувати командира.

— Тримайтесь! — гукав Солошенко.

Вони підхопили його, не дали потонути.

Довкола рвалися ворожі снаряди і міни. Море клекотіло, ревло, стогнало... Йому теж боліло. Есмінець струсонуло, і він почав розламуватися навпіл. Матроси, які рятували Гайдаренка, бачили, як корабель повільно почав осідати у воду, і море затягло його в свою глибину.

— Прощай, есмінцю! — тамуючи ридання, кричали вони від безсилля і пливли далі.

Із уламків шлюпок та дощок стулили невеличкий пліт. Поклали на нього Гайдаренка, а самі попихали руками той пліт усе далі й далі від трагічного місця.

А десь далеко, за тисячі кілометрів від моря, незрима стріла вразила стару Гайдаренчиху в саме серце. Пекучий біль розлився у грудях, і вона в знемозі присіла на лаву.

«Чи не з Назаром трапилося якесь нещастя?» — прошепотіла стривожено. Материнське серце і на далекій відстані чує біду, якщо вона нагло впаде на сина.

Чи ж думалося, що вона доживе до такої біди? Німці порядкують у селі, а з ними — Терешко Борзило зі своїми посіпаками-поліцаями. Набралося з десяток виродків із колишніх волоцюг та розкуркулених. Лютіші за чортів, страшну чинять наругу та сваволю над людьми. А що вже їй дістається за сина! Погрожував Терешко не раз: «Усе рівно я тебе, стара комісаршо, зживу зі світу. Так і знай».

Та жінка не з лякливих. Разом із Дорошем партизанам допомагають. Хоч і небагато їх зібралось до відважного гурту. Але не в одному вже селі скарали на горло запроданців. Дійде черга і до Терешка.

Біда тільки, що занедужала. А треба було б зустріти в умовленому місці зв'язкового підпільного райкому або хоча б передати Дорошеві звістку. Щось не приходить старий. Побили його недавно в поліції під час допиту, видно, заслаб. На тому мордуванні вистояв дід Дорош, не виказав своїх. Відпустили його, та, мабуть, ненадовго.

Недужа Гайдаренчиха зводиться з лави, набирає в кухлик води, щоб погасити вогонь у грудях. Пече нестерпно. Хтось загупав коло хати. Чи не до неї ідуть? Тільки ж хто? Друзі чи вороги?

Обережно рипнули двері, й на порозі з'явилась Хросина.

— Здрастуйте, тіточко Домахо! А я до вас. Принесла вечерю, картопельку в чавунчику зварила.

— Спасибі, дочко, за твою добрість і ласку.

Помітивши слабість старої, Хросина кинулась до неї.

— Зараз я вам допоможу. У постіль вам треба лягти. Ось так, зіпріться на мене.

Вона вклала Домаху на дерев'яне ліжко, дбайливо вкрила ковдрою.

— Ой моя дитино! Що б я робила без твоєї помочі... Зовсім розхворалася баба. Назар мені у снах погану вість подає.

— І мені цієї ночі снився,— вихопилося у Хросинки.

— А тобі ж чого, дочко?

Дівчина засоромлено опустила очі.

— Не знаю. Може, тому, що запав він мені в душу з того часу, як побачила його ще перед війною.

— Ой моя дитино! — з жалем сказала Гайдаренчиха.— Не судилося тобі стати нареченою Назара.

— Знаю. Але душа за ним болить. А тут ще Терешко пристає. В женихи набивається. І вмовляє мене, і погрожує: якщо не буду з ним податлива, то в Німеччину відправить.

— Борони боже тебе від страшного лиха!

— Я не дамся! Краще втоплюся в Удаї...

— Бідна ти моя голубко... Ти от що, сходи до діда Дороша, скажи, я прислала. Він тобі допоможе. До надійних людей переправить. Чи, може, вагаєшся?

— Та я згодна. Хоч і зараз піду.

— Тільки не гарячкуй. Кругом нас горе ходить.

Десь на вулиці почулися постріли. Знову, мабуть, розважаються поліцаї. «Чи не спіймали часом зв'язкового райкому?» — похололо у грудях Гайдаренчихи. А може, ті нелюди до неї ідуть?

І заніміли обидві в тривозі. Ні, пройшли стороною. А може, Назар із далини вість подає?..

13

Море стає мачухою, коли ти залишаєшся без корабля. Людина — не амфібія і навіть не дельфін, морська стихія не для неї. І тягнеться вона до заповітного берега, який стає для неї порятунком.

Два матроси, переборюючи гнівні хвилі й вітер, плили цілу ніч побіля плоту, на якому лежав тяжко поранений Гайдаренко. Тримаючись на воді, вони рятували свого командира, хоч самі вибилися з сил.

Море, яке ще до того розгойдало хвилі й супилося на шторм, ніби одумалось і поволі вгамувало свій шал. Вітер, що дув з турецького берега, затих, і морякам стало легше спрямовувати пліт до берега. А він уже випливав, насуплений у своїй похмурості.

— Куди ж це нас прибило нещастя? — запитав Степанов у Солошенка.

— Не інакше, як до скелястого берега поміж Судаком та Карадагом. Усюди тут дикі скелі. Непривітний берег.

Далі пливти не було сил. Та й командир непритомний лежить на хисткому плоті. Як ще він дихає?

Добре, що шторм поволі вгамувався, хоча хвилі ще сердито билися об похмурі скелі. Матроси, вхопившись з обох боків за пліт, спрямовували його до берега, відшукуючи краще місце. Нарешті знайшли схил, а далі кілька валунів, за якими чорним отвором хлипав грот.

— Скеровуй туди,— порадив Степанов, а сам хотів було дістати ногами дно. Та де там! Берег був обривистий, біля нього — чорна глибінь. Нарешті вчепилися за невеликий виступ скелі. Ледве витягли на замшіле каміння пліт разом із Гайдаренком. Той пліт швидше нагадував нари, на яких лежить покійник. Але поранений дихав. Тільки очі заплющені, нічого не бачили — ні моря, ні скель, які похмурою стіною нависали над клекітними водами.

Переборюючи втому, матроси дісталися гроту. Пе-

ренесли туди Гайдаренка й самі знеможені попадали на уламки каміння. Боролися з важкою дрімотою, боялися заснути. Треба було дістати води. Може, від дощу десь залишилась у виямках скелі. Чи якась убога рослинність вчепилася тут корінням. Усіх мучила спрага. Хоч поруч було стільки тої води.

Неподалік, у сусідньому гроті, Солошенко знайшов сльозливу стіну — десь там, у глибині скелястих порід, пробивалася вода. Дивно, як вона змогла пробити товщу віковічного каменю? Зрадів тій знахідці несказанно. Роздобув серед каміння плесковатий шмат, чимось схожий на миску, набрав води і поніс Гайдаренкові.

Напившись, Гайдаренко кліпнув очима. Здавалось, він запитував, де вони і що з ними. Але важко було добрати, що шепотіли його розпухлі губи.

Матроси промили Гайдаренкові рани і, пошматувавши свої нижні сорочки, перев'язали командира. Тепер треба було подумати, як повестися далі. Харчів би якихось роздобути. Та поблизу нікого — самі скелі. До Судака кілометрів, мабуть, із тридцять. Ні берегом, ні вплав не добратися.

А море накочувало на берег все нові й нові уламки суден. Виловлювали їх, витягували, лаштуючи в дорогу більший пліт. На ньому збиралися дістатися Феодосії, а може, й самої Керчі. Там, напевне, зараз наші.

Гайдаренко впав у забуття. І, може, це рятувало його від страшної зневіри...

Бачив себе пастушком на сільській толоці. З далини степу летіли вітри, сухі й гарячі, несли якусь куряву, і від того пересихало в горлі. Та де не взялася мати. Схилилась над ним, поклала теплу руку на розгарячіле чоло. Зашепотіла стиха: «Ось я тобі, синку, їстоньки принесла. Перепічка зовсім свіжа. Недавно спекла на конопляній олії. І сальця шматочок. Поїж, і тобі легше стане». Вона сиділа над сином, гладила долонею голову (хоч то були долоні Солошенка) і ніби переливала із свого материнського серця цілющу силу в його єство.

Гарячий вітер стишився. Небо стало ясним і високим, у ньому задзвеніли жайворонки. А Назарові вчувалося у тому співі, що степові пісняри, злітаючи у височінь, витинали: «Давай, боже, битись! Давай, боже, битись!»

І, піднявшись у піднебесся, шугали вниз, промовляючи: «Пустив кийок, пустив кийок». Затим припадали до землі, щоб знайти того кийка та знову стати на прю із самим богом.

Два дні й дві ночі Гайдаренко перебував поміж життям і смертю. Та, мабуть, неспроста в мареннях до нього приходила мати, надавала йому сили і снаги збороти хворобу. На третій день Гайдаренкові стало легше.

— Спасибі вам, братці! Повік не забуду! — сказав він і знову склепив повіки.

Переборюючи слабкість, усе ж запитав, сподіваючись на диво:

— Як наш корабель?.. Що з есмінцем?

— Немає більше нашого красеня,— глухо відповів Степанов.— Що ж, підемо в морську піхоту. Ми ще повоюємо, товаришу капітан-лейтенант! Ми ще повоюємо...

— А де наш Дениско? — і в його голосі зазвучала тривога.

Матроси мовчали.

— Ну, кажіть? Чого ж мовчите?..

— Що тут говорити. Вибухова хвиля зірвала його з бака. Забрало хлопця море. Знать, така судьба...

Гайдаренка ніби хтось ножем штрикнув у саме серце: «Доля, доля!..» Яка ж вона жорстока! Навіщо забрала в нього вже другого сина?

І ожив перед ним Тарасик. Біжить з виноградника назустріч, простягаючи руки. На ньому коротенькі сині штанці, біла матроска з голубим комірцем, на голові безкозирка.

«Тату! Візьми мене на море!» — гукає і з розгону повисає на батьковій шиї.

Меланка стоїть на ганку, заплетеному виноградними лозами, й аж світиться від щастя, сонячні грона звисають у неї над головою, мов янтарні.

«Ну от, ми таки діждалися тебе, батьку»,— каже вона, бере за руку і веде в садок... до своєї могилки.

«Меланко!.. Меланко!..» — хрипить він і задихається від жаху.

— Зовсім знесилів наш капітан,— побивався Степанов.— Як же його врятувати?

— Треба найперше роздобути харчів,— радив Соло-

шенко.— А вже потім подумаємо, як вибратися з полону оцих похмурих скель.

Того ж дня Солошенко викарабкався на скелі до самої вершини, де розкинувся кряж, укритий зеленим лісом, травами, і там зустрів чабана. Сивий татарин, мабуть, був доброю людиною, бо погодився допомогти матросам — передав овечого молока і бринзи.

— Ти не бійся, синок,— шелестів він беззубим ротом,— я вас не видам фашистам. Клянусь аллахом!.. Фашисти — шайтани-вороги. Сини мої теж десь із німцями воюють — Каюм і Назим. Нехай їх береже аллах...

І коли матроси запаслися водою та харчами, вирушили на надійному плоті в дорогу. Море сховало їх від лихого ока. Та ще ніч виручала, як завжди.

Колись ось цим морем пливли на легких човнах-чайках їхні прадіди, вирушали крізь бурю і шторми до турецьких берегів, щоб визволити з неволі нещасних братів-бранців і повернутися на тихі води, на ясні зорі. А тепер ось їм випала невесела доля рятуватися від ворога, що навалився чорною ордою на їхню рідну землю із заходу.

Невеличкий пліт загубився серед морського огрому, посеред двох безмежних стихій — моря і неба. Чорноморці пливли, орієнтуючись по зорях. А вони, якісь каламутні, мерехтіли з бездонної висоти звабливим вогником надії.

Довкола глухо шуміло море, хлюпало солоними хвилями на пліт, немовби хотіло його поглинути, наче йому мало було людських жертв.

Ліворуч чорними силуетами виступили гори. Знать, не віднесло їх далеко від берега, здогадався Солошенко, і наліг на саморобне весло.

Десь там Феодосія, порятунок. До світанку добратися б до берега. Там, напевно, наші.

Перед світанком море вгамувалося і важко зітхало, стомившись від бур і штормів. Тільки глухо рокотала чорна глибина.

Важкі хвилі накочуються на нього, гарячі, мов вулканічна лава, намагаються затягти знесилене тіло в темну глибінь. Силкуючись, він прагне виринути на поверхню, вдихнути на повні груди повітря, але знемога сковує тіло, і вже немає сили вирватися з страшного морського полону.

Тільки ж чому море гаряче, ніби закипіло від пекельного вогню, од розривів мін, торпед та снарядів? Мабуть, і досі шаленіє жорстокий бій, і він, тяжко поранений, потопає у тому кришиві, де змішалися вода й вогонь, потрощене дерево, залізо та людські тіла, де справляє свій кривавий танок смерть.

Виходить, він не врятувався після того бою?.. І все, що було опісля, просто привиділось йому?

Зараз востаннє зімкнеться над ним пучина і затягне в чорну безодню.

Жадоба до життя змушує зібрати останні сили, гукнути на допомогу. І він кричить, але чомусь давиться власним голосом.

Та, мабуть-таки, хтось почув його, бо чиясь тепла долоня лягає на чоло, і лагідний голос долітає до свідомості:

— Заспокойтесь, будь ласка!

— Де я?.. Що зі мною? — виринає він із чорної пітьми.

— У госпіталі, в Сочі... Вам зробили операцію. Важкою вона була, але вже все позаду.

Гайдаренко розплющує очі й бачить перед собою медсестру в білому халаті, це її рука гладить його чоло. З-під накрохмаленої косинки вибиваються чорні шовкові пасма.

— Ну от, ми вже повертаємося з далекого плавання до свого причалу,— говорить милосердна сестра.— Зараз я вам дам водички.

Пожадливо припавши до кухлика, Назар п'є воду, і пересохлий рот вбирає життєдайну вологу.

— А ви молодець,— хвалить його медсестра.— Поранення було важке, якби не ваші матроси, не вибратись би вам із моря. Хоча й море вам допомогло, солона вода зупинила кров. І це вас врятувало. Тепер усе буде гаразд, піде на поправку.

— А як Севастополь?

— Ой голубе... У Севастополі фашисти.

— Взяли-таки, гади,— простогнав Гайдаренко і хотів було звестися з ліжка, але в скаліченому тілі озвалися рани — голова пішла обертом, занило плече, одерев'яніла правиця не слухалася.

— Вам не можна хвилюватись, тим більше схоплюватися з ліжка. Доведеться потерпіти. За кілька днів покращає. Ми ще з вами потанцюємо у вас на весіллі.

— Не буде в мене весілля. Ніколи не буде!.. Дружина і син залишилися там, у Севастополі. В перший день війни загинули від німецької бомби...

Сестра прикусила губу. Якби знаття, не згадувала б про весілля. Думалося, цей моряк ще не одружений. Вона важко зітхнула і сказала ніби до себе:

— А мій наречений пропав безвісти. Я родом з-під Полтави.

— Виходить, ми з вами земляки. Я пирятинський.

— Виходить. І доля у нас однакова. Дорослі сироти війни.

— А звати ж вас як?

— Ганна Боровик.

Назар лежав, склепивши очі, ніби знову провалився у важкий сон.

Ганна сиділа коло його ліжка, дивилась на Гайдаренка з болем і розпукою. Вона знала, що друга операція була особливо небезпечна. Адже у пораненого розвинулась гангрена. Щоб врятувати Гайдаренка, головний хірург госпіталю звелів негайно оперувати. Літня санітарка разом із Ганною завезла хворого в операційну, а потім вони вийшли в коридор, обидві схвильовані й напружені.

— Що з тобою, дочко? Ти зблідла.

— Ой, боюся я за нього, а що, коли не витримає?..

Сива жінка серцем збагнула той неспокій.

Удвох вони більше години вистояли під дверима. І ось тепер лежить він у палаті у важкому забутті. То раптом проясниться, то знову згасне.

«Боже мій! Як цей моряк нагадує Дмитра»,— думає Ганна. Коли побачила вперше, аж скрикнула від подиву. Може, й справді сталося диво і її Дмитро не згорів у гарячому іспанському небі, а врятувався? І вже на рідному морі підкосила його смерть, хоч вирвався він з її пазурів, і суворі хвилі житейського моря прибили до берега, аби зустрілася вона з ним, нехай тяжко пораненим, але живим.

Усі поранені обмотані бинтами, такі немічні й так схожі один на одного. Неважко й переплутати. За ці дні та ночі роботи в госпіталях Ганна переконалася в цьому.

І вже пізніше, висиджуючи ночами коло хворого, роздивлялася Гайдаренка. Він і справді був чимось схожий на Дмитра Удовиченка, такий же зростом, чорночубий, очі темно-карі, широкі, розльотисті брови, які ще більш підкреслювали високе круте чоло. І все ж це не Дмитро. Але від цього не зменшилися в її серці біль і тривога за життя цього моряка.

...Познайомилися Ганна з Дмитром у Полтаві, травневого вечора в міському парку. Льотчики авіаційного полку приходили сюди на гуляння. Якось нежданo-негадано два льотчики заговорили до них з подругою — учениць медичного технікуму. Хлопці запросили дівчат на танці. А вже після цього провели до гуртожитку. Над Полтавою стояла дивна, прозора весняна ніч, виблискувала зорями, витьохкувала солов'ями. Не хотілося розлучатися. Добре, що Дмитро запропонував зустрітися наступної суботи. Ганна чекала її, як свята.

Ой ті полтавські зустрічі! Десять побачень, десять чарівних вечорів. Здавалося, так буде без кінця. Та щастя їхнє було коротким. Одного дня Дмитро забіг у медичний технікум, викликав Ганну з лекції. Вона вибігла розтривожена і схвильована. «Що сталося?» Дмитро глянув на неї винувато. «Вилітаю у відрядження. Не знаю, коли вернуся. Але прошу тебе, жди мене, Ганнусю».— «Куди ж ти?» — аж схлипнула вона болісно. «У військових не питають»,— і прочитав кілька рядків з «Гренади». Ганна все зрозуміла — Дмитро летить в Іспанію.

Провела його аж за місто, до Шведської могили. Неподалік серед поля лежав польовий аеродром. А вони стояли під високими тополями, наче уві сні. Дмитро пригорнув її до грудей. «Я вернуся, Ганнусю! Що б не

сталося, жди мене».— «Ждатиму»,— заприсяглася вона, тамуючи плач.

Відтоді спливло чотири роки. Не повернувся її Дмитро з далекої Іспанії. Згорів у гарячому небі. А вона все чекає, надіється. О, коли б хто знав, як гірко ждати того, кого вже немає серед живих! У душі поселяється безнадія. Як жити? Без ласки, без пари у свої вісімнадцять-двадцять літ. А нині їй уже повернуло на двадцять третю весну.

Гірко жити на світі, коли ти одинокий, коли тобі ніхто не скаже такого бажаного, доброго, ласкавого слова, від якого тепліє душа і прискорено б'ється зраділе серце.

Розстріляли її кохання вороги. Нині те коротке щастя здавалося сном. Душа, мов квітка, не зігріта сонцем, не вмита росами, зів'яла, скрутилися пелюстки та й заклякла, сподіваючись, що колись прийде жадана весна.

Й осиротіле серце Ганни раптом ожило, запелюстkувало і потяглося до цього чорнявого чорноморця, не думаючи, не відаючи, що з того буде. Це було видно з усього — як заходила вона в палату, де лежав капітан Чорноморського флоту, як зупинялась біля нього, переповнена ніжністю, і, здавалось, хотіла перелити із свого серця у Назарове власні почуття і думки.

З часом криза у хворого минула. Може, й справді час — найкращий лікар!

Після важкого забуття до Назара знову повернулася свідомість. Він розплющив очі і в рожевому тумані побачив янгола.

— Це ти, Ганнусю? — звів безсило руку.

— Стережу ваш сон... Боялася, щоб костомаха не прокралася до вас у палату.

— Спасибі тобі.— І глянув на неї такими очима, що перевернули всю дівочу душу. Часом людські очі можуть сказати більше, аніж слова. Від дівчини йшло незвичайне світло милосердя, значно більше, ніж від доброї медсестри.

За довгий рік страшної війни, після трагічної смерті дружини, Назар не знав ні жіночої ласки, ані теплого слова, яке б зігрівало душу. Довкола — тільки жорстокість, вогонь, кров і смерть. Від того й закам'яніло серце.

Тепер же, коли він був на грані смерті, раптом зблис-

нув сонячний промінь із чорної пітьми. Добрі руки медичної сестри не тільки несли тепло милосердя. Ця сіроока, чорнокоса полтавчанка прагнула бути для нього не лише медичною сестрою. Хоч, певно, й розуміла — не до того йому зараз. Але хіба стримаєш серце? Усе, що зібралося в ній за чотири роки самотності, вона хотіла віддати йому, цьому зараженому морякові, оперезаному білими бинтами, схожому на зборканого птаха.

І Назар це зрозумів. Коли б те було за інших обставин, можливо, й він би потягся до неї, як сонях до лагідного сонця, але де вже тут думати про сердечні почуття, коли ниє зранене тіло. Та й душевна рана кровоточить. На відміну від ран тілесних, душевні гояться не скоро, а часто не заживають довіку.

Що сказати їй, цій сердечній жінці в білому? Яка, не бувши дружиною, стала вдовою і, мов та раїна, засихає на пні. Невже вона готова пережити ще одне горе? Чи не доведеться Ганнусі оплакувати і його, Назара, як оплакувала Дмитра? Ой, не принесе їй ні щастя, ні радості та любов, що народжується у згорьованому серці наперекір жорстокостям війни! Не білу подружню постіль уготовує нам доля, а може, чорну яму і німе забуття... «Не треба, Ганнусю. Потерпи, серденько. От закінчиться війна, може, я вцілію, тоді, можливо, поєднаємося з тобою в парі. Самотність, недуга серця — найстрашніше, що може бути для людини».

Так вони часто говорять поміж собою очима, перемовляються у принишклій палаті. І ніхто, крім них, не чує тієї душевної розмови. Від Ганни йде якесь невидиме тепло. Чи то її шовковисті, аж темно-димчасті коси пахнуть літеплом та любистком?

За вікном палати стояло південне літо. Шуміли лапаті магнолії й платани, вечорами в кущах витинали цикади, ніби давали для поранених бійців концерти. Часом вітер доносив запахи моря, а іноді воно озивалося штормом.

Море нагадувало Назарові про себе і в ці важкі дні, ніби не хотіло полишати його на самоті з хворобою.

Молодий організм Гайдаренка не здавався. А ще більше — душа. Вона прагла до життя, до бою! Адже він солдат, а солдат не здається ніколи.

Тільки через два тижні йому дозволили підніматися

і трохи посидіти в ліжку. Коли вперше побачив себе в дзеркалі, аж відсахнувся. Забинтована голова була схожа на кокон, тільки очі блищали крізь щілини. Правим бачив погано, затягувала якась сіра пелена.

«Ой, погані твої справи, Назаре»,— заговорив до свого зображення, що виступило із дзеркала, мов білий привид.

На двадцятий день пройшовся по палаті, наблизився до відчиненого вікна і довго дивився на голубе небо, на зелені гори. Там, десь за деревами, що підступали до госпіталю, вгадувалося море. Скоро він побачить його. Скоро!

Тяжка недуга затримала в госпіталі аж два місяці. Вже кінчалося південне літо, коли Назар наважився податися до моря. Воно лежало тихе і лагідне, злегка хлюпало в берег. Опустілі сочинські пляжі виглядали якось осиротіло. Війна сюди доходила лише тим, що кожного разу прибивала на берег сотні поранених — санітари виносили їх із кораблів на носилках, переправляли до госпіталів на лікування. І кожен солдат сподівався, що він переборе недугу, стане у стрій. І хоч на скроні Гайдаренка залишився шрам, а на голові, де шмагонув осколок, зацвіло біле пасмо волосся, він рвався до бою. На комісії до нього довго прискіпувалися лікарі, не дозволяли служити на морі. А він просив, благав, наполягав, зрештою, лаявся.

Закінчилося тим, що погодились направити його в морську піхоту. Та, мабуть, ще й тому, здогадувався Назар, що все меншало і меншало кораблів на морі і багатьом морякам довелося взяти автомати, щоб вирушити в десант, битись із ворогом на суші.

Нарешті-таки Гайдаренко домігся свого. Того дня надвечір повернувся до госпіталю, щоб переночувати останню ніч. Медсестра Ганна Боровик зустріла його насторожено. По обличчю зрозуміла — все. Для неї розлука — душевний біль. Кілька літ самоти завдали їй стільки горя, що думалось, ніколи вже не воскресне її зранена душа. Та ба, все минає. Сама незчулась, як потяглася до Гайдаренка серцем. Коли вони, бувало, прогулювалися доріжками госпіталю, Ганна розповідала про себе і свого нареченого, а Назар їй — про трагічну загибель Меланки та сина. Спільне горе ніби об'єднувало їх. Гадали, як два горя складуть докупи, легше житиметься на світі. Назар теж був до Ганни не байду-

жий, хоча, по всьому видно, не міг забути Меланки. Рана ще свіжа. На все потрібен час. А його, на жаль, не було.

Зрештою настала розлука. Увечері Ганна допомагала зібратися Назарові в дорогу. Склала у похідний мішок сякі-такі речі, загорнула у папір квітчасту хустку, на пам'ять. Хоч не сказала про це ні слова. Колись побачить, сам здогадається.

А вранці провела Назара з госпіталю. Йшла поруч, мов наречена, підтримуючи його під руку.

Вже прощаючись, не витримала, сказала благально:

— Я б хотіла, щоб ти подав про себе вісточку, Назаре. Адже мені нізвідки чекати листів...

— Я напишу, Ганю, обов'язково писатиму, дорога моя сестрице.

— Серце у тебе добре,— мовила тихо і спалахнула, як мальва. Затим глянула на Гайдаренка світлими очима, схожими на цвіт чебрецю, і печально посміхнулась.

На збірному пункті попрощалися і розійшлися, мов човни в неспокійному морі. Й невідомо, чи приб'є їх буря до одного берега, чи розметає в безвісті лютий шторм.

Він навіть не здогадувався, що несе з собою Ганнин подарунок. Тільки через кілька днів, перебираючи речі в солдатському мішку, Гайдаренко наткнувся на цвітастий згорток і сам здивувався: звідки це в нього? Поміж злежаних крайків — коротенька записка.

«Назаре! За давнім народним звичаєм на Україні дівчата на заручинах пов'язували своїх наречених хусткою. Може, це надмірна сміливість з мого боку, але я наважилася зробити тобі такий подарунок. Нехай ця хустка буде добрим талісманом і збереже тобі життя, Назаре, буревіснику мій!»

Барвисте розмаїття радувало око. Гайдаренко всміхнувся, провів ніжно рукою по яскравих квітках і бережно склав той дарунок. Що ж, хай буде талісманом. Він хоч і не вірить у прикмети, але ця хустка єднає його з далеким мирним життям. Вона — мов ніжний дотик материнських рук.

Ой матінко-зірко, прощай Підозірко! Хто то тужним плачем виливає своє горе в пісні? Дівчата-полонянки, а чи, відчуваючи біду, плаче його власна душа?

Назар не знав, що саме цієї холодної осінньої ночі, за тисячу верст від гірського кримського кряжу, в його рідному селі гітлерівські посіпаки чинять страшну наругу. Хоч і голосив північний вітер, бився об темні скелі, ніби здалеку хотів донести печальну вість.

В ту ніч гітлерівські запроданці зігнали до колишнього колгоспного гамазею юність села Підозірки перед тим як відправити хлопців і дівчат на каторгу в Німеччину.

Хросину схопили, коли вона прийшла навідати хвору Гайдаренчиху. Домаха заступилася за дівчину.

— Що ви робите, окаянні! За віщо дитину хапаєте? Краще мене беріть на му́ки.

— Прийде й до тебе черга. А зараз нам молоду треба,— нахвалялися поліцаї.

Наче молоді пташата, яких хижі яструби вихопили з гнізда, прибиті горем юні підозірці в думках прощались із рідним селом та Удаєм. Перед тим як кинути Хросину до приречених невільників, Терешко викликав дівчину на допит.

— Ну, то як? Ще не надумалась, як жити? Даю тобі останній шанс. А ні, то загримиш туди, де Макар телят не пас. Ще не пізно домовитися по-доброму.

— Оце у вас називається по-доброму? Схопили силоміць і думаєте, що залякаєте? Не буде цього! Краще умру, аніж стану твоєю покриткою.

— А коли я силою візьму?

— Хіба що після смерті надругаєшся над моїм тілом, обер-поліцаю!

— Ну й скажена! — кипів Терешко.— От візьму і віддам на поталу німцям.

— Від тебе всього можна чекати. Недавно ж іще клявся в любові, а коли отримав відкоша, схопив, мов каторжницю. Краще убий мене зараз, собако!

І Хросина у відчаї кинулась тікати.

— Стій! А то пристрелю, як скажене щеня!

Невідомо, чим би це закінчилось, якби не вскочив до Терешка поліцай, ставши Хросині поперек дороги.

— Пане Терешку! Там прибіг Онисько, каже, вислідили партизанського зв'язківця. До Гайдаренчихи йшов.

— Ага, таки попалися! — І, кинувши косяка на Хросину, сказав до поліцая: — А цю навіжену скрутіть і закиньте до полонянського гурту. Даю тобі ніч на роздуми! — гаркнув уже з порога.

І тепер Хросина сидить зів'яла і прислухається до звуків тривожної ночі. Невже вони вистежили діда Дороша? Невже схоплять тітку Домаху?

Начальник підозірської поліції Терешко Борзило давно пильнував за Дорошем та за Гайдаренчихою. Ждав лише нагоди. І от дочекався. Вивідали його лакузи, що через Гайдаренчиху відбувається зв'язок підпільного Пирятинського райкому з партизанами, які діють у лісах над Удаєм. Щось зачастив до Домахи дід Дорош: то прийде дров нарубати, то допомагає хату обставити соняшничинням від холодів осінніх. Та німецькі посіпаки здогадувались, що не тільки заради цього ходив старий Дорофій до Гайдаренчихи...

Темної ночі скрадався бувалий чорноморець до вдовиної хати, і не сам, а із зв'язковим, який ніс важливі відомості для партизанів. Тільки зайшли до хати, як у двері загрюкали поліцаї.

— Швидше на горище — тікай і драбину затягни за собою,— пошепки наказала Гайдаренчиха.— А ми їх затримаємо.

Ледве встигли. Бо поліцаї уже ввірвалися до хати, накинулися на жінку та Дороша.

— Ах ви, сякі-такі старі шкарбуни, в політику бавитись закортіло! — кричав Борзило.— Та я вас, голопузих, зітру в порошок і розвію по вітру! Давно за вами пильную!.. Де сховали партизана-комуністика? Ану, признавайтесь!

— Якого ще партизана? Крім діда, до мене ніхто не приходив.

— Не бреши, більшовицька карго! Двоє до хати заходило.

— То у вас в очах двоїться від самогонки.

— Ач, стара шльондра, виходить, любовником обзавелася! — лютував Борзило.— Нас не обдуриш. Обшу-

кати хату! Він десь тут,— не вгавав начальник поліції.

Скориставшися з того, що поліцаї слідом за Борзилом подалися до хати, зв'язківець продер у покрівлі парки, зіскочив униз і городами та левадами подався за Удай.

Розлючені невдачею поліцаї зганяли зло на Гайдаренчисі та Дорошеві. Шмагали нагаями, били прикладами.

— Нелюди! Вбивайте мене, а жінку відпустіть! — захищав Гайдаренчиху Дорош.— Чи вас на світ породили не матері, а вовчиці?

— Ба, який! Буде й тобі сповна, водяник проклятий, і цій матроській відьмі!

Борзило налетів чортом, повалив Домаху на долівку, топтав ногами, затим збив із ніг Дороша.

— Ото вам помста за все! За пограбоване добро мого батька і моє кровне добро! За те, що старий шкарбун приймав більшовицького акта на вічне користування землею. За ордени і медалі ваші, пожалувані Москвою...

Налютувавшись до сказу, Терешко стомлено опустився на лаву, закричав на підлеглих:

— Бийте їх! Чого стоїте, бовдури?!

Поліцаї мовчали. Навіть їхні черстві серця вразила Борзилова жорстокість.

— Тягніть їх із хати на вулицю! Щоб бачили підозірці, як уміє розправлятися з ворогами Терешко Борзило.

— Проклинаю тебе, іроде, на віки вічні,— плюнув кров'ю старий Дорош.

Фашистські хорти потягли старих людей на вулицю. Сполохана ніч куталась у чорні кудлаті хмари. Поодинокі зорі проривались крізь прояснілі ополонки, неначе прощалися з приреченими до страти.

Гайдаренчиха і Дорош ледь трималися на ногах, стоячи супроти спрямованих на них німецьких автоматів. Та перед тим, як сіконули вони смертельним вогнем, Гайдаренчиха встигла крикнути:

— Сину мій, Назаре! Чи ти чуєш мене? Я, твоя мати, посилаю тобі вітром останнє «прощай»! І благаю-заклинаю помститися ворогам-недолюдкам за мою смерть...

Останні слова потонули в тріскотні німецьких автоматів. І впала на холодну куряну вулицю Домаха Гайдаренко, і шарахнулась ніч, заломивши руки в тузі глибокій.

А Дорош ще стояв, схопившись руками за простріляні груди.

— Прийде й на тебе погибель, псюро! — прохрипів він і впав, підкошений новою чергою.

«Прийде погибель!» — лунало серед ночі, чи то кричали в левади потривожені сичі, віщуючи комусь біду.

Терешко не думав тоді, що то йому сичі накликають чорну годину.

...Настане час, коли доведеться йому втікати з Підозірки. На Пирятин наступали червоні воїни, а з ними йшла грізна помста. На човні Терешко перепливе Удай, пересидить в очеретах, доки мине небезпека. Вночі, мов змія, виповзе зі свого схову, щоб утікати далі. А на світанку по дорозі зустріне солдата, який відпросився у командира частини на день, щоб у сусідньому селі навідати дружину і дітей. Прикинувшись своїм, підступно задушить червоноармійця, забере його документи, натягне шинелю й пілотку і загубиться у здибленому світі. Згодом перейде лінію фронту, опиниться серед гітлерівців. І втішатиметься, що пощастило уникнути розплати.

Ой, хто зна?..

...Усе це станеться потім. А зараз ніхто не знав про те, що буде. Хоч сичі кричали серед ночі, немов ворожбити, віщуючи Терешкові погибель.

16

Морська піхота. В цих словах — єдність протилежностей. Сини моря, ставши воїнами гарячого суходолу, завжди були зразком мужності і героїзму. Вони — мов хвиля морська, виплеснута на берег.

Темна ніч покрила гори і горе. Непроглядна темрява залягла поміж землею і небом, і від того здавалося, що ти потрапив в інший світ.

Назар Гайдаренко, командир загону морської піхоти, повів чорноморців на штурм кримських берегів, де засіли вороги.

Похмуре небо — беззоряне, хоч це й на руку десантникам. Ніхто не помітить, як висаджуватимуться вони

на берег. Скрадливо пливли вони на рибальських шаландах і човнах на південь від Феодосії, у тиху затоку поблизу Карадагу.

Кримська земля лежала в сірих свинцевих хмарах якась насуплена. Вона страждала, що лихий ворог топче її своїм чоботищем, давить залізними гусеницями танків, чинить повсюди зло й наругу. І від того болю кричало навіть каміння.

Уже не раз ходили чорноморці в сміливі рейди та десанти, висаджуючись із моря на берег, ішли від Тамані й Новоросійська на Керч та Феодосію, з води попадали в полум'я і захлиналися у смертельних атаках. Ходив у ті атаки і Назар Гайдаренко, вже звик воювати не тільки на морі, а й на суші. Ворожі кулі і гарячі осколки впивалися в його тіло, мов розлючені шершні, але, на щастя, були не смертельні. Незважаючи на рани, Назар радів з того, що залишився у строю.

Дожив-таки до радісного дня, коли наші війська розгромили фашистів під Сталінградом. І хлинули червоні полки й дивізії на захід. Не втримався Гітлер і на Кавказі, втікають фашисти з Кубані. Україна визволяється з-під фашистської кормиги. Скоро і над Кримом зійде зоря свободи.

І знову він веде солдатів у безкозирках на кримську землю. А моряки — ті ж солдати, з тією лише відмінністю, що можуть воювати не тільки на морі, а й на суходолі.

Зрадів, коли під час формування загону зустрів своїх рятівників — Солошенка та Степанова. Вони теж недавно виписалися з госпіталю і потрапили в морську піхоту.

— Ну що ж, повоюємо і на землі-матінці, нам не звикати,— говорив Солошенко.— Ми з Борисом раді, що будемо разом з вами. По всьому видно,— велика сила збирається. Турнемо німця з Криму до бісової матері.

Гайдаренко знав, що значно більший десант висаджується поблизу Феодосії, отже, їхнє завдання — збити гітлерівців спантелику, взяти вогонь на себе. В разі успіху їхній удар може стати й головним. Аби лишень закріпитися на березі, прорватися на Карадаг, в Отузьку долину...

Й ожили в пам'яті давні назви, про які Назар уперше почув від діда Дороша, який воював колись у цих

місцях. І доля розпорядилася так, що закинула сюди й Назара, ще одного моряка з берегів Удаю.

Він старанно вивчив ці місця по карті. Знав, що поблизу Коктебеля є гірське пасмо, яке виступає в море, за ним горбиться так званий Хамелеон, а далі — рівнина до самого Карадагу. Ось тут і мають десантники зачепитися за берег. Неподалік селища — парк, у разі чого може їх прикрити, за ним — гірські схили, вкриті лісами.

Їм би тільки закріпитися на березі.

Шаланди нечутно пливуть по воді. Рибальські легкі човни йдуть першими, на одному з них — командир десантного загону Назар Гайдаренко.

Човен легко торкнувся носом гальки. Та матроси вже вискакували з нього, деякі стрибали у воду з автоматами і гранатами в руках. Виходили з води, як воїни билинного Чорномора.

— Все в порядку, товаришу капітан-лейтенант,— стиха доповів старшина Солошенко і рушив поруч Гайдаренка.

Берег мовчав, насторожений у загадковій чорноті. Сто, двісті кроків пробігли десантники. Вже чимало бійців морської піхоти ступило на берег. А з ними — кулемети, легкі міномети й протитанкова зброя.

Добратися б до селища! Швидше, швидше... Ось виступає з темряви будинок Волошина, чимось схожий на корабель, що опинився на суші. Проминули і його. Чорним громаддям наближається Карадаг. Здається, пронесло...

Та не встиг Гайдаренко про це й подумати, як від Карадагу вдарили ворожі кулемети. Ніч спалахнула вогнями, і задрижав, захитався від бою схарапуджений берег.

Невже й справді на них чекали гітлерівці, вибравши найсприятливіший для себе час, щоб ударити по десантниках? А можливо, їх виявила приморська охорона і з нею доведеться вступити у бій? Звичайно, ніхто з десантників не сподівався, що тут зустрінуть їх з хлібом-сіллю.

Роздумувати не було коли. Гайдаренко наказав матросам закидати гранатами ворожі кулемети, знищити їхню засаду.

Перший кидок був успішний: кулемети змовкли. Та від Карадагу вдарили міномети. Почулася стрілянина

з автоматів. Потривожені фашисти, зібравши сили, прагнули скинути десантників у море.

Відступати було нікуди. Та й не для цього вони захопили берег. Треба прийняти бій, утриматися на плацдармі, поки підоспіють наші.

— Чорноморці, вперед! — наказує Гайдаренко десантникам і першим кидається в атаку.

Чорна ніч злостиво огризається вогнем німецьких кулеметів. Швидше б добратися до них, зійтися врукопашну. І нехай тоді скажуть своє слово російські багнети й матроські ножі.

З боку Феодосії долинув гарматний гул. «Напевне, наші почали висадку головного десанту»,— подумав Гайдаренко.

Від розривів снарядів та мін пошматована темрява ночі налилася кривавістю. Спалахнули прожектори: з гір— німецькі, наші — з моря, і здавалось, схрестились в небі гігантські мечі якихось гнівних велетів.

Перед десантниками був єдиний шлях — тільки вперед! Воїни морської гвардії готові були піти на самопожертву.

Під вогнем ворога падають матроси. Їх стає все менше і менше. Поранений Гайдаренко зрозумів, що «в лоб» їм не пробитися. Наказав спрямувати удар правобуч, у бік гори Климентьєва, де росли виноградники. Гітлерівці вели безладну стрілянину. Щоб не підставляти під удар уцілілих матросів, Гайдаренко наказав непомітно відступати подалі від селища.

Налякані раптовим десантом, гітлерівці перенесли весь вогонь по берегу, чекаючи нового нападу з моря. Вони відкрили шалений вогонь з гармат і мінометів, від розривів здригається берег, освітлений вогнями, спалахує раз по раз і гасне Хамелеон — незвичайна гора, що зайшла по самі плечі в море та там і застигла для вічності.

Ще перед наступом Гайдаренко розпорядився в разі несподівано розосередитись і групами виходити у заранє визначені місця. З ним залишалася лише невелика жменька, що пробивалася вглиб півострова.

Ось і виноградники. Вони заступають піхотинців од ворога зеленою стіною. Поміж листатого міжряддя біжать десантники. Переборюючи біль, кульгаючи, поспішає командир. Він не зізнався, що кулі двічі прошили його: одна — в руку, друга вп'ялася у ногу.

— Що з вами, товаришу командир? — тривожно нахилився над ним Солошенко.

Гайдаренко, зціпивши зуби, мовчав. Та й що він міг сказати! Десант не вдався. Чимало бійців поляглі в бою. Краще б і він разом з ними залишився на тому березі.

Солошенко підхоплює командира і звалює на плечі.

Перед світанком матроси забралися в якісь чагарі. Знайшли струмок, бо спрага роздирала груди. Напоїли й командира. Він зовсім знесилів, втративши багато крові, і тепер лежав на прижухлій траві.

— От біда,— схилившись над командиром, клопотався Солошенко. Від смерті на воді врятувався, чи ж обмине вона його тут, на опаленій вогнем кримській землі?

Морські піхотинці, зморені нічним боєм, зупинилися серед виноградника. Де-не-де на лозі висіли перестиглі грона. Вони були рятівною поживою для матросів. Здавалось, рідна земля поїла цілющим соком своїх знеможених синів, щоб надати їм нової сили.

Тим соком, ніби материнським молоком, Солошенко напував і командира. Може, й справді це допомогло, бо з часом поранений прийшов до пам'яті. Спробував звестися на ноги, але не зміг. Солошенко підхопив, не дав упасти.

— Не можна вам підводитись, товаришу командир.

— І тут залишатися не можна. Німці, напевне, стануть нас переслідувати. Треба в горах і лісах шукати прихистку.

— Сплетемо з виноградних лоз носилки і понесемо вас,— обіцяли матроси.

За годину носилки були готові, бойові друзі підхопили свого командира й понесли. Він похитувався, ніби в човні, і здавалося, плив до невідомих берегів.

Важко ступаючи, Солошенко йшов попереду. Груди розпирала досада від невдачі. Але ж війна є війна. Не треба падати духом. Звела ж його доля з Гайдаренком. Недавно разом потопали в морі, і на землі намає їм місця. Але не варто нарікати на долю. Треба будь-що вистояти. Тоді, весною, на морі було гірше. Та не поглинуло їх море, хоч і звідали госпітальної каші.

Як-то воно тепер буде? Чи всміхнеться їм доля? Чи вирвуться живими з похмурого полону німих гір?

Два дні невеличкий загін — рештки десанту — ліса-

ми пробивався у гори. На третій зустрівся партизанський дозор. То були хлопці із загону Македонського, колишнього директора Коктебельського виноградного радгоспу.

Так Назар Гайдаренко потрапив до партизанів. Тут, у гірській землянці, лікарі зробили йому операцію. А коли хворий став поправлятись, Македонський сказав:

— Ну що ж, морячки, як хочете, залишайтеся у нас. Воювати можна скрізь: на землі, в небесах і на морі, як у пісні співається. Можемо переправити рибальськими човнами до своїх. Тільки це далеко та й небезпечно. Може, почекаємо до кращого часу?

Довелося чекати. Хоч Гайдаренко і тут знайшов своє місце в бою. Став командиром загону в партизанському з'єднанні.

Ще одна життєва сторінка шелеснула, наче морська хвиля, хлюпнула на берег і закипіла білим шумовинням.

17

Є на світі подвійні зорі. Яскраве їхнє світло лине до нас з глибини космосу. Подібно до тих світил, є на землі міста — мов зорі. Над ними витає подвійна слава минулих і сучасних поколінь. Серед тих міст Севастополь, місто слави руських моряків.

Севастополь! Рідні зелені гори, скелясті береги! Море звитяги! Чорне, Руське море! Ми прийдемо до тебе і принесемо сподівану волю. Ми повернемось!

Так у грізні години мужньої оборони серцем говорили солдати і матроси, прощаючись із Кримом. Клялися навіть ті, що навіки відходили з життя, бо знали — на зміну їм прийдуть нові воїни, а з ними воскреснуть і вони, стануть до бойових лав.

Чи не так і він, Назар Гайдаренко, вмирав трьома смертями, та вистояв і тепер повертається до Севастополя гарячим суходолом у військах генерала Толбухіна.

Багато спливло днів відтоді, коли він залишив госпіталь у Сочі. Провела його Ганна на збірний пункт, сподіваючись на зустріч, але трапилося так, що пролягла поміж ними довга розлука. В партизанській землянці його, пораненого, відходжували інші лікарі й медсестри, хоч у думках завжди приходила чорнокоса полтавка, вся в білому, схожа на лебідку.

Як тільки партизани Македонського з'єдналися з регулярними військами, Назар написав листа Ганні Боровик у госпіталь. Не відповіла милосердна сестра. Можливо, раніше й писала йому, та коли до неї дійшла сумна звістка про невдачу їхнього десанту, подумала, що загинув. Але чому зараз мовчить, після того, як Назар об'явився? Чому не відповідає на його листи?

І от нарешті, коли вже наші війська з боями брали Крим, принесла і йому пошта довгоочікуваного трикутничка. Але писала лист не Ганна, а санітарка Даша.

«Оце, синок, повідомляю тобі, що в госпіталі давно немає Ганнусі. Як вона побивалася за тобою, коли довідалася про невдачі в Керчі та Феодосії. Знала, що ти був серед десантників. Скільки сліз пролила! А потім ніби кам'яна стала. Сама попросилася на фронт. «Може, десь там зустріну земляка свого»,— говорила вона мені. Як поїхала, то два листи надіслала, а потім змовкла. Десь, мабуть, у горах Кавказу загинула Ганнуся, яку я любила, мов рідну дочку. А може, дасть бог, озоветься, то я повідомлю їй твою адресу»,— втішала санітарка.

«Була б жива — озвалася б,— печалився в думках Гайдаренко.— А так майнула з солоної далечі, мов біле крило морської чайки, і зникла. Навіть хустки не залишилось на спомин, загубилася десь у горах».

Не знав Назар нічого і про долю матері. У полоні, в неволі була Підозірка, як і вся Україна. Як тільки село звільнили, подав звістку, але відповіді не одержав. Та й сниться вона якось тривожно: ніби стоїть коло воріт у самій сорочці і кличе його, здійнявши догори опечені руки.

Думками линув у Підозірку.

А в цей час до рідного села поверталася втікачка з німецької каторги Хросина Герус. Не рік, не два, а, здається, цілу вічність страждала вона рабинею у злющої бюргерші, звідавши жахливу наругу і жорстокі

побої. А коли розлючена німкеня відшмагала дівчину нагаєм, зганяючи злість за вбитого сина на Східному фронті, не стерпіла знущань і втекла. Вдень переховувалась у лісах та сагах, а вночі по зорях пробивалася на далеку Україну. Ранньої весни в Карпатах перейшла лінію фронту, плачучи з радості, обнімала рідних солдатів і полетіла далі на тихі води та ясні зорі. Важко було впізнати у змученій дівчині, зодягненій у ватянку і кирзові чоботи, колишню підозірську красуню.

І от нарешті рідне село над Удаєм...

Вона зайшла на своє спорожніле подвір'я і, не зустрівши там нікого, стомлено присіла на призьбу. Глянула на спалену хату Гайдаренків, і пекучий біль стиснув серце.

Здичавілий рябий кіт з білою манишкою на грудях виліз із бур'янів, постояв трохи серед двору, оглянувся на всі боки підозріло і лиш тоді підійшов до Хросини — напевне, впізнав її, бо став лащитись біля ніг.

Дівчина усміхнулась, і дві сльозини покотилися по її запалих щоках.

У батьківському саду цвіли опечалені вишні.

...Над Кримськими горами буяла весна. Здавалося, сама природа радувалася приходу воїнів-визволителів.

Тільки-но кримські партизани з'єдналися з регулярними частинами Червоної Армії, Гайдаренко з'явився до командування.

Віце-адмірал спочатку й не впізнав у бороданеві колишнього командира есмінця, а коли переконався, що перед ним капітан-лейтенант Гайдаренко, щиро зрадів.

— Живий, значить! — І обняв по-батьківському.— Радий за тебе. Признатися по правді, думав, що ми тебе навіки втратили. Значить, до ста років житимеш. І ніякі кулі тебе не візьмуть... А дай лишень ще раз гляну. Ну й борода! Як в адмірала Макарова! — пожартував віце-адмірал.

Після того Гайдаренка призначили командиром батальйону морської піхоти.

— Досвід бойовий у тебе є. Знаєш, як треба воювати не тільки на воді, а й на землі-матінці. Морська піхота — то грізна сила. Ось відіб'ємо у фашистів Севасто-

поль, повернеться до рідних берегів ескадра, знову заберемо на море.

Гайдаренко подякував за довіру. І того ж дня прийняв щойно сформований з чорноморців батальйон.

Від Алушти вони пройшли з боями через перевали і гори до Севастополя. Над Кримом стояла весна. Повіяло теплими вітрами нашої надії.

А ворогам дихнули вітри грозою.

Даремно тішать себе фашистські генерали тим, що їх не вибити з Криму. Ще недавно командуючий 17-ю німецькою армією генерал-полковник Енеке хвалькувато запевняв своїх солдатів: «Крим на замку! У світі немає сили, яка була б здатна прорвати укріплення на Перекопі та Сиваші. Хай німецькі й румунські солдати спокійно відпочивають в окопах. Вони тут проживуть до нашої перемоги, шлях більшовикам у Крим назавжди відрізаний».

Проте така сила знайшлася. На ворога, що окопався в Криму, було націлено майже шість тисяч наших гармат і мінометів, танків і самохідок, понад тисячу літаків, півмільйона радянських солдатів готові були ринутися в атаку.

Морські піхотинці, зодягнені в тільняшки, чорні бушлати, в безкозирках, застигли в шеренгах. Зосереджені, суворі обличчя, а в очах — вогненний порив. У кожного в грудях бунтується морська душа. Всім серцем поривалися матроси туди, до зчорнілих гір, за якими — рідне море в голубій безконечності. Туди, де, задимлений і зруйнований, на них чекає Севастополь.

Молодий русявий комісар, схожий на Миколу Щорса, читає відозву Військової ради Четвертого Українського фронту:

«Воїни 4-го Українського фронту! Ви стоїте на підступах до сонячного Криму. Великий і славний путь ваш від стін Сталінграда до Турецького валу і кримської землі за Сивашем.

Ми б'ємося на землі, политій кров'ю наших батьків і братів у 1920 році. Тоді молода Червона Армія здійснила великий подвиг, який вічно буде пломеніти в історії. Нехай же ваш героїзм подвоїть світову славу воїнів Фрунзе — славу російської зброї! Нехай на ваших сталінградських, донбасівських знаменах засяє слава визволителів Криму!

На світанку 8 квітня почалося. Війська Четвертого Українського фронту прорвали оборону гітлерівців на Іншунських позиціях і під Перекопом, танкісти стрімким рейдом вийшли до Джанкоя, гвардійці другої армії оволоділи Євпаторією. Розвиваючи успіх, грізна лавина воїнів котилася на Сімферополь.

Бої точилися день і ніч. На четверту добу наступу червоні воїни визволили Сімферополь і, мов розпечена вулканічна лава, з'явилися на підступах до Севастополя.

Настав час відплати.

Хай біснується німецький генерал Енеке, а з ним двісті тисяч гітлерівців. Вони потрапили в мішок, з якого їм не вирватись! Смерть за смерть!»

Ескадрильї червонозоряних літаків одна за одною крають небо, летять у бік Севастополя, безперестанку бомблять передній край на Сапун-горі й Мекензієвих висотах поблизу Джанкоя.

Гайдаренко добре знає ці місця. Він бився за них з моря восени 1941 року і нині, майже через два роки розлуки, підійшов сюди з гарячого суходолу. Матроси рвались до моря. Севастополь кликав їх помститися за кров, руїни та пожежі.

Вночі напередодні Першого травня батальйон перекинули до Сапун-гори. Завтра розпочнеться штурм. Матроси не спали. Серед них було чимало таких, які в сорок першому обороняли цей славний рубіж.

«Знайомі до болю, политі кров'ю місця»,— дивлячись на скелясті гори, думав Гайдаренко. І все ж треба послати розвідку, виявити вогневі точки, довідатись про розташування ворога з тим, щоб успішно на світанку атакувати гітлерівців.

Опівночі група розвідників, очолювана Солошенком, вирушила в невідомість. Морські піхотинці повзли попластунському, сторожко прислухаючись. Раптом запримітили, як неподалік, серед купин каміння, рухались якісь тіні. Чи не ворожа розвідка?

Не встиг Солошенко зорієнтуватись, як із темряви долетіло російською мовою:

— Гей, хлопці! Хто ви? Для ясності повідомляємо, що ми розвідгрупа сусіднього полку. Може, до нас приєднаєтесь? У гурті воно краще і кашу їсти.

«Щось ти дуже балакучий»,— подумав Солошенко. Чи не затіває ворог якусь хитрість? І наказав приготу-

вати ножі та гранати. Коли що — по команді діяти блискавично.

Вже коли наблизились майже впритул, чорні тіні метнулися, мов кажани, і німецьке «хенде хох!» прорізало темряву.

— Гранати! — пролунала команда. І за мить вогневі стовпи знялися там, де щойно були вороги.

Не вдалося фашистам обдурити наших розвідників. Двох німців захопили живими, скрутили руки й ноги, потягли до своїх траншей.

Полонених привели до командира. Спочатку допитували чорного броватого здорованя, який «кумекав» по-російському, як сказав Солошенко.

— Ти що, руський? — здивувався Гайдаренко.

— А хоч би й так,— блимнув той з-під кущуватих брів.

Гайдаренкові здалося, що він десь бачив цього здоровила, чув його голос. Але де і коли?

— Відповідайте на питання. Хто ви? З якої частини? Яке мали завдання?

— Питайте он у нього,— кивнув той у бік полоненого німця.— А я, можна сказати, свій. Потрапив до полону. Ну а там присилували бути перекладачем. Цієї ночі напросився в розвідку, збирався до вас перебігти. Тому й погукав ваших розвідників.

Гайдаренко слухав, а перед очима зблиснуло, мов спалах: темна ніч у рідному селі, із-за високого тину на нього нападає куркульський синок. «Так це ж Терешко Борзило!» — мало не скрикнув він.

— Бреши, Терешку, та не забріхуйся.

Зачувши своє ім'я, той здригнувся, ніби його хтось ударив у груди. Від несподіванки широко розкрив рота, нижня щелепа дрижала.

— Назар?..— простогнав отетеріло.— О господи!

— Упізнав. Ну то що, говоритимеш правду чи й далі брехатимеш, мов той сірко?

— І треба ж мені зустріти саме тебе, зятька свого! — хижо зблиснув очима Терешко. «Накликала стара відьма мою погибель,— пригадав стару Гайдаренчиху.— Це ж, мабуть, синок знає, що я вкоротив їй віку. Так що не буде мені пощади».

Терешко стояв перед Гайдаренком приголомшений, але з часом зло пройняло все його єство і він уже не приховував своєї ненависті:

— У, прокляття! Знову ти?! — наливався він гнівом.— Ти давно став нам поперек дороги. Ненавиджу!

— Ти переповнений ненавистю до краю, вона тече в твоїй крові. Але перед тим як прийняти смерть, доведеться розповісти все.

— Не діждеш, Назаре! Помирати, то разом із тобою.— І він оскаженіло кинувся на Гайдаренка.

Але раптом поточився назад. То Солошенко, заскочивши до землянки, садонув ножем Терешка у спину, рятуючи командира.

— Погибай, собако!

— Дарма ти погарячкував,— дорікнув йому Гайдаренко.

— Скаженого пса треба добивати,— спокійно відповів Солошенко.— Знав би, що́ він за птиця, не волочив би його сюди.

Наляканий «язик» розповів усе, що знав, і ті відомості прислужилися нашим. Виходить, недарма розвідники потрудилися цієї ночі.

18

На світі багато гірських вершин, які гордовито зводяться у небо. Але Сапун-гора вища за них. Осяяна немеркнучою славою, вона сягає своїм пошматованим чолом високого неба, оповита безсмертними бувальщинами-легендами.

Відходила ніч, розтерзана на вогненних мечах. На якусь годину над горами запало гнітюче передгроззя. А на світанку заговорила наша артилерія.

Розгніваний «бог війни» посилав на голову фашистів страшні громи. Від розривів снарядів двигтіли гори, ворожі бліндажі й дзоти розліталися в прах, і німцям здавалося, що вони потрапили в пекло.

А потім льотчики Вершиніна почали бомбити. Дрижала земля, і чорний дим заволік усе довкола. Німці люто огризалися із зеніток та гармат, перекинувши сюди додаткові підкріплення з правого флангу.

Битва охопила ворожі позиції від Бельбека й Камишли у напрямку Мекензієвих гір та Північної бухти, перекинулась на Інкерман і далі до Балаклавських висот, Сапун-гори.

Скоро і нам пора! Чекає команди Гайдаренко, напружившись, мов струна. Матроси застигли, ждуть. Ех, коли б швидше!

Над позиціями поблизу Сапун-гори спалахує ракета — сигнал атаки.

І Назар Гайдаренко перший схоплюється з траншеї, пересилюючи гул бою, кричить:

— Моряки! Вперед!.. За мною — в атаку!!!

Солдати морської гвардії рвонулися, затиснувши в руках автомати. Попереду якийсь смільчак з червоним знаменом у руках... Ворог отямився, з розбомблених бліндажів огризнулися кулемети й автомати.

Повітря рвалося від стрілянини, немов бите скло. З обох боків падали люди, хто відразу замертво, хто корчився у передсмертних муках, хто проклинав білий світ.

Гайдаренко біг щосили і першим заскочив у німецьку траншею. Хтось розлючено накинувся на нього. Та Назар звичним прийомом збив його з ніг і ударом приклада поклав на землю. Зліва на комбата налетів заюшений гітлерівець, і Гайдаренко з усієї сили всадив йому ножа по саму рукоятку.

— Бий гадів! — кричав поруч Солошенко.— Дави фріців!..

Атака морських піхотинців була відчайдушна і блискавична. Перші шанці було захоплено. А прапороносець уже мчав далі. Гайдаренко наздогнав його, щось мовив на бігу. Та ось упав матрос, захиталося знамено. Інший підхопив його і поніс далі.

Вперед! Уперед!..

Коли трохи розвіявся дим, Гайдаренко побачив, що всі підступи до Сапун-гори розцвіли прапорами. Здавалося, зацвіли червоні маки. А може, то вдарила ключами із землі гаряча кров тих, хто поліг на цих висотах два роки тому...

Не лякаючись смерті, відчайдушні прапороносці несли червоні стяги вперед, усе вище, і ворожі кулі, здавалось, обминали їх.

Та, на жаль, падали й прапороносці — поранені,

вбиті. Але не падали знамена. Їх підхоплювали інші сміливці.

Поруч з Гайдаренком біг із прапором боцман Степанов. Недавно він підхопив той стяг з рук убитого товариша і з криком «ура!» пробивався до верхнього доту. Червоне полотнище розвівалося на вітрі, мов крила гордого птаха, що залетів сюди з моря і своїм криком кликав солдат в атаку.

В гущі атакуючих лав морської піхоти йшли на штурм безстрашні дівчата, спадкоємці славетної Даші Севастопольської. В огненному клекоті жорстокого бойовища, що потрясало громами опечені війною гори, мужні посестри не відставали од солдатів у безкозирках, підхоплювали поранених, виносили з поля бою знесилених моряків.

Якась дівчина у матроській тільняшці та в безкозирці пробивалась уперед, долаючи круту вогненну гору.

Боцман Степанов з прапором у руках біг за матросом Яцуненком, над головою якого також палахкотіло знамено. Зненацька моряк похитнувся, підкошений автоматною чергою, прапор випав з його рук. Тоді дівчина схопила стяг і рвонулась під гору, долаючи крутизну. Ворожа куля збила з неї безкозирку, і темні коси розсипалися на плечах, розвіялися на вітрі.

Назар Гайдаренко здалеку помітив ті димчасті коси й занімів од подиву.

Де він бачив такі коси?

Огненний вал атаки сягав вершини. Битва клекотіла вже по той бік гори, зверненої до моря. Дівчину-прапороносця зрізала ворожа куля вже тоді, коли вона встромляла прапор серед збуреного каміння. І зблиснула чорним полум'ям коса, і впала морячка на скелясту землю.

Назар Гайдаренко кинувся до дівчини в тільняшці.

— Що з тобою, сестро?

Зблиснули затуманені великі сірі очі, німим скриком обпалили душу. Назар упізнав дівчину, і зайшлося болем серце.

— Ган-ну-сю-ю!

— Це ти, Назаре?..— простогнала вона.— Ну от я тебе й знайшла... Хоч тепер втрачаю навіки.

— Ні, ні! Ти будеш жити!.. Санітари, сюди!

— Ой Назаре! Не допоможе мені ніщо. Така вже моя доля... І все ж я дожила до світлої днини — Севастополь наш. І тебе зустріла... Поховай мене, Назаре, на Сапун-горі...

Вона говорила все тихіше й повільніше. Німіли її вуста, згасали очі. Димчасті коси чорним крепом застилали зрошений кров'ю камінь.

— Ганю, Ганнусю!..— кликав Назар. Та вона вже нічого не чула й не бачила.

Гайдаренко підняв її на руки і поніс на гору, туди, де майоріли червоні прапори яскравим символом перемоги. Він ступав важко під легкою, а може, й найважчою у світі ношею, і не було такої розради, яка б зменшила його велику печаль.

Відчував, як поволі хололо й важчало її тіло, як відходила з життя його сестра милосердя чи суджена, якій не судилося нею стати. «Дорогою ж ціною заплатив ти, Назаре, за перемогу»,— надривалося серце комбата.

Дійшовши до вершини, Гайдаренко поклав бездиханну дівчину під маєво червоних прапорів, і вони тріпотіли над нею, як крила, і, здається, несли її до невідомих берегів — у безсмертя. Хоч тіло залишалось на кам'янистій землі Сапун-гори, злилося з нею навіки. Й на тому місці щовесни розцвітатимуть червоні маки.

...Бій ще гримів десь поблизу Омеги, Козачої бухти і над Херсонесом, куди в паніці відступили фашисти. 17-а гітлерівська армія Енеке конала в смертельній агонії.

Над Севастополем стояв день 9 травня 1944 року. Тоді ще ніхто не знав, що рівно через рік настане жаданий День Перемоги.

Попереду лежали дороги крізь дим і пожежі впродовж цілого року. І не всі дійдуть до того Великодня. Ой, не всі!

Над містом спадав пил. Поволі влягався бій. Тільки з боку Херсонеса долітали грізні перекати. Там наші добивали рештки хваленої німецької армії.

Розпашілий Гайдаренко кинувся до моря, забрів по коліна у нуртуючі хвилі й, набравши в пригорщі води, став умиватись. Він навіть пив ту воду, щоб пригасити пекельний вогонь у грудях. І була та вода гірка й солона, як його життя.

«Я повернувся до тебе, чуєш, море?!» — шепотіли спраглі вуста.

І раптом почув важке тупотіння на березі. Оглянувся: до нього біг з автоматом у руках Солошенко.

— Насилу вас знайшов. Загубив у тому пеклі.

І вусатий чорноморець опустився на коліна і вклонився морю. По розпашілих щоках моряка текли сльози. А може, то солдатський піт заливав йому очі.

— А боцмана Степанова поранило на Сапун-горі. Я виніс його на руках. Не знаю, чи виживе,— глухо сказав Солошенко.— Ось тоді я вас і загубив... Бачив тільки, коли якийсь одчайдушний юнга підхопив прапор із рук Степанова...

— То не юнга, а... сестра моя з сочинського госпіталю...

— Ганна?! — здивувався Солошенко.

— Немає більше Ганни на світі,— ледь стримуючи ридання, сказав Гайдаренко і важко опустився на прибережний камінь.

Теплі хвилі лащились біля його ніг.

19

Над морем біснувався норд-ост. Море здіймало круті хвилі, посилаючи на берег білогривих коней Нептуна, і вони, не в силі здолати скелі, відкочувались назад. Та на зміну розбитим ескадронам із морських глибин здіймалися все нові й нові вали сивої кавалерії, мчали в білій піні гніву на скелястий берег і налітали з ревом на його чорну твердиню.

І так в шаленому кипінні продовжувались атаки. Одні коні гинули в тих запеклих битвах моря з берегом, нові народжувались з морської піни, як гори, і, пізнавши коротку мить радості бою, вмирали, розметавши на камінні свої білі шкури.

І від того, мабуть, ще більше гнівалося море, посилаючи на нескорений берег білогривих коней. Вони йшли грізно на приступ вал за валом. Здавалося, од їхнього гніву берег не витримає, провалиться, зникне під копитами білих коней оскаженілого моря.

Та берег стояв непорушно, тільки глухий стогін потрясав усе довкола.

«Люди це називають просто штормом,— дивлячись на розгойдане море, думав Гайдаренко.— А мені бачиться інша картина: битва двох стихій — землі і моря, яка почалася давним-давно і продовжується вічність...»

Щось є величне і нерозгадане в тому поєдинку.

Гайдаренко стояв на крутому скелястому березі і вдивлявся у далечінь. Півроку провчився він на курсах і ось знову вернувся на рідний берег. Він ждав, чи з сивої далечі не появиться корабель, а за ним — уся ескадра.

Не може бути, щоб шторм зупинив її. Для моряків це не перешкода. Вони звикли до бурі, до шторму, до смерчів на морі. Та й немає у світі такої сили, яка б зупинила їх у непідступному прагненні зустрічі з рідним берегом, із севастопольським причалом.

Сьогодні Чорноморська ескадра має прийти в Севастополь. Про це Гайдаренко довідався в штабі і зранку подався на берег, щоб зустріти кораблі.

Зранку навідався на Сапун-гору, вклонився побратимам, які полягли в бою, посидів у глибокій зажурі коло могили Ганни Боровик, ніби поговорив із нею.

Вона мовби промовляла до нього словами листа, який отримав уже після загибелі Ганни на Сапун-горі.

«Здрастуй, Назаре! Яка ж я рада, що ти знайшовся. Тітка Даша сповістила мені радісну звістку, що ти живий, переслала твою адресу, й от я пишу. Коли ти пропав безвісти, я гірко оплакувала тебе. Сама напросилася на фронт. Пішла на передову. Наша частина воювала в горах Кавказу. А зараз ми стоїмо на Тамані. Звідси вирушимо до Криму. Хочеться вірити, що там зустріну тебе, буревіснику мій! І тоді вже нас ніхто не розлучить. Війна наближається до кінця... Нехай хустка моя береже тебе від страшного лиха. Спішу, лечу до тебе. Не осуджуй мене, Назаре, за щире признання. І знай, я навіки твоя...»

Страшно читати листи від загиблих. Вони йдуть до нас, як світло згаслої зорі, і німим болем крають душу.

Поклав на могилу пучечок квітів, що назбирав поміж опечених скель. Червоні маки горіли живим полум'ям, ніби в ніжних пелюстках бунтувала солдатська кров.

Опечалений, почав спускатися з гори, хоч здалося, що йшов під гору, так давила на нього незрима важка ноша.

З самої ночі над морем шаленів норд-ост. Холодний вітер завивав серед потемнілих руїн сплюндрованого міста, яке поступово оживало, ніби пробуджувалося з тяжкого сну.

Гайдаренко чекав кораблі Чорноморської ескадри з бентежним нетерпінням, із терпкою надією, з палкою вірою, бо знав — серед них прийде і той, на якому він плаватиме, який принесе йому радість повернення на море.

Що б там не було, ескадра проб'ється крізь шторм. Та й буря над морем, здається, поволі почала вгамовуватись. Не так рокоче, реве і налітає на берег море.

Солоні бризки обдавали холодною свіжістю Гайдаренкові лице, ніби моросив приємний і жаданий дощик.

А він стояв і ждав.

Аж поки на обрії не з'явилась темна крапка, за нею — друга, третя... Зачорніли обриси кораблів. Із кожною хвилиною вони наближались. Ось уже видно, як ідуть одним фарватером. Попереду — флагман командуючого флотом. На щоглах майорять на вітрі червоний та біло-голубий прапори. Що може бути краще за них!

Кораблі розвертаються, наближаються до причалу. Над берегом урочисто звучать сурми, сповіщаючи про повернення Чорноморської ескадри до Севастополя.

Гайдаренко зривається з місця і біжить туди, на клич сурми, на поклик моря.

Раптом бачить, як із туманної далечі, з обпалених кримських кряжів до моря поспішають чорноморці. На них — порвані, пошматовані бушлати, обгорілі безкозирки. Стрічки з почорнілою позолотою. У руках матросів — автомати, в одного — пробита кулями бакла-га. Моряки біжать щодуху до берега, щоб прилучитися до севастопольців, які вітають прихід ескадри.

Хто ж ці моряки? Хто ці воскреслі сміливці, що звелися з Кримських гір, кинулися до моря в радісну годину?

Здається, Гайдаренко десь бачив їх. Може, зустрічав у бою, коли два роки тому вони мужньо відстоювали Севастополь?.. І враз упізнав нескорену, безсмертну п'ятірку Фільченкова. Він летів попереду, мов альбатрос, розвіваючи поли бушлата, за ним — Андрій Красносельський у порваній тільняшці, Цибулько, оперезаний стрічками патронів, поспішали Одинцов та Паршин, щоб зайняти свої місця в строю.

Рівно два роки тому прийняли вони останній бій з лютим ворогом. А нині, зачувши голос переможної сурми, встали невмирущими з вічності і поспішають на побачення з вічним морем, зі своєю Чорноморською ескадрою.

Герої не вмирають! Зворушений Гайдаренко салютує матросам зі свого автомата.

Автоматна черга розкочується над берегом, як молодий грім. І раптом зникає видіння із далекої туманної далечі. Тільки довгі тіні від опечених дерев, що вмерли стоячи, лягають на залитий сяйвом берег.

Сонце прорвало хмари. З пристані озвалася співуча мідь духового оркестру. Гучне «ура!» полинуло з кораблів. І враз загримів берег, зарокотало небо. Лінкор, крейсери, есмінці салютували славному Севастополю із сотень гармат.

Двадцать один раз прокочувався грім над берегом і морем.

І було то 7 листопада 1944 року, в пам'ятний день повернення Чорноморської ескадри.

Назар Гайдаренко відчув, як щемливий клубок підступив до горла. Від радості чи від пережитого горя, а може, од незбагненного почуття, яке полонило душу.

Вдивлявся в обличчя моряків, чи не побачить когось із своїх давніх друзів? Та ба, не зустрічав нікого. Де ви, побратими, друзі й товариші, з якими звела доля на цьому неспокійному синьому морі?

І зненацька хтось гукнув його. Ніби покликала Меланка.

«Та ні! Звідки їй тут узятися? Мертві не воскресають. Просто почулося мені»,— подумав Назар з гіркотою й опустив голову.

Але голос, дзвінкий, радісний та кличний, пролунав удруге.

— Товаришу командир!

Гайдаренко стрепенувся. Хто це? Якийсь юнга біжить до нього, розкинувши руки, мов молодий альбатрос крила.

— Товаришу капітан-лейтенант, не впізнаєте?

— Дениско!

Вони летіли один до одного. Обнялися, як батько з сином. І стояли якусь мить мовчки. Та чи й можна було знайти слова, щоб висловити ними радість несподіваної зустрічі.

— Дениску! Хлопчику мій! А я вважав, що тебе у мене забрало море.

— І я радий, що й ви живі! Бо думав, що безвісти пропали. Хоч у душі жила надія...

— Як же ти врятувався?

— Після того, як наш есмінець почав тонути, я, викинутий вибуховою хвилею, все ще тримався на воді. Вчепився за уламок шлюпки. Два дні носило мене по морю і нарешті прибило до берега. На щастя, там були наші. Ну, підібрали, відправили до госпіталю, видужав. Знову попросився юнгою на флот, але мене й не взяли, а відправили в Нахімовське училище. Так що я тепер нахімовець.

— Молодець! Я радий за тебе.

— А я, коли побачив вас на березі, очам не повірив. Так ні ж таки, мій капітан! Живий! І закричав з усіх сил від радості, кинувся бігти до вас.

— Тепер нас ніхто не розлучить.

Й, обнявши Дениска за плечі, капітан-лейтенант рушив під гору — до опаленого війною міста. Севастополь прийняв обох у свої обійми — зранений, почорнілий, але живий, ніби Фенікс, який воскресає після вогню, набираючись сили, мужності й безсмертя.

Червоне сонце, як вогненний дирижабль, спускалося в море, і сині хвилі виблискували багрянцем — здавалося, з морських глибин хтось піднімає пурпурові знамена.

20

Десь народився вітер й збудив на морі сонну хвилю. І заграло воно, закипіло білими баранцями. Народжені вітром і морем буруни здіймалися, мов спогади з глибини його пам'яті, з роздолля житейського моря.

Події, які розгорнулися на Чорному морі, можна було порівняти хіба що зі штормом. Грізний дев'ятий вал нашого наступу хлюпав уже в румунські та болгарські береги, куди відступили гітлерівці після розгрому в Севастополі.

Море і справді штормило. Здається, й воно зрозуміло, що́ відбувається у світі. Настав час розплати!

Після того, як Чорноморська ескадра повернулась до Севастополя, Гайдаренка викликали до адмірала. Звісно, він хвилювався. Як-то зустріне його високе начальство після довгої розлуки? Адже й досі він болісно переживав невдачу висадки десанту поблизу Феодосії.

Та адмірал зустрів Гайдаренка прихильно.

— Що ж, ви пройшли крізь вогонь і воду, звідали нелегких боїв і на суходолі... Героїчно билися на Сапун-горі з батальйоном морської піхоти. Поздоровляю вас із званням капітана третього рангу.

Гайдаренко виструнчився.

— Сідайте. Тепер поговоримо як давні знайомі. Не будемо згадувати наші невдачі. Зараз мова про майбутнє. Ми втратили чимало бойових кораблів. Не можемо зараз вам запропонувати командувати есмінцем. Та й тактика бою змінюється. Нині формуємо Дунайську флотилію. У ній головну роль відіграють торпедні катери. Хочемо запропонувати вам очолити загін торпедних катерів. Будете громити рештки німецького флоту на Дунаї.

— Дякую за довір'я! З радістю приймаю таке призначення.

— От і добре. А моряки там збираються бувалі. Є, правда, і молодь. У тому сплаві наша сила. Так що ведіть своїх козаків на Дунай і за Дунай.

— Я готовий, товаришу адмірал.

Подолавши у собі вагання, Гайдаренко наважився сказати:

— У мене до вас особисте прохання, товаришу адмірал.

— Давай викладай. Чи не женитися, бува, надумав? — мовив жартома.

— Не до того зараз, та й немає на кому. Хотів поклопотатися про синів капітан-лейтенанта Ястребцова. Я обіцяв йому.

— Де зараз його хлоп'ята? — співчутливо запитав адмірал.

— У Цюрупинську, в дитячому будинку. Недавно вони втратили і матір, залишились круглими сиротами. То чи не можна було б їх влаштувати в Нахімовське училище?

— Що ж, добре діло надумав, Назаре Климовичу. Капітан-лейтенант Ястребцов заслуговує, щоб ми подбали про його синів. Що від мене потрібно?

— Дозвольте мені поїхати в Цюрупинськ і забрати дітей із дитбудинку. Я за два дні впораюсь.

— Гаразд! Даю три дні. А я тим часом подзвоню начальникові училища, щоб прийняли синів Ястребцова.

— Спасибі вам.

— І тобі — за те, що бережеш пам'ять про друга.

Надвечір Гайдаренко катером вирушив у дорогу. На ранок добрався до Цюрупинська. Відшукав дитячий будинок, зустрівся із завідувачкою дитячого приюту. Вона спершу подумала, що чийсь батько приїхав до своїх дітей. Аж воно ні — гість цікавиться синами Ястребцова. А може, він не загинув?

Коли б же тільки вона так подумала. А то й хлоп'ята, коли їх покликали в учительську, кинулись до Гайдаренка з радісним криком.

— Тату!..— вигукнув менший, Лесик, і повиснув на шиї.

А старший, Ярема, збагнувши, що перед ним не батько, стояв насуплено біля дверей і тремтів худеньким тілом, як на морозі.

— То ви не мій тато? — розчаровано пролепетав Лесик і заплакав.

— Не плач, хлопчику, твій батько просив мене перед смертю подбати про вас.

Хлопчики давно знали про смерть батька, ще за життя матері, й не чекали дива, хоча й хотіли, аби воно трапилося.

Коли Гайдаренко розповів їм, що приїхав за ними, щоб влаштувати у військове училище, діти повеселіли. Вони вже марили стати моряками.

По дорозі в Севастополь Ярема і Лесик розпитували Гайдаренка про море, про бої, попросили розповісти, як загинув їхній батько. І вислухали мовчки сумну оповідь, хоч ледве стримували сльози.

Десь тут, на безмежному Чорному морі, в його глибинах — батькова могила. На ній — ні горбочка, ні пам'ятника, одні хвилі колишуться, як вічна пам'ять, і рокотом своїм розповідають про мужнього чорноморця Ястребцова.

Гайдаренко відвів хлопців у військове училище. Синів Ястребцова там уже чекали. Адмірал дотримав свого слова. Коли новобранців причепурили, одягли в форму, Гайдаренко замилувався ними. Познайомив із Дениском.

— Маєш двох братів, Дениску. Ти старший, отже, дбай про них, як про рідних.

Ярема і Лесик раді такому знайомству. І було від чого. Мати серед нахімовців старшого брата, який знав їхнього батька і побував уже в грізних боях, почесно.

Попрощався Гайдаренко зі своїми синами, обіцяв писати й навідувати принагідно, і того ж дня на чолі загону торпедних катерів вирушив на Дунай.

Моряки Дунайської флотилії під командуванням контрадмірала Горшкова переслідували фашистів. Серед «дунайців» був і командир загону торпедних катерів капітан третього рангу Назар Гайдаренко.

Торпедні катери мчали до гирла Дунаю. Розгромлений німецький флот, як тяжко поранений звір, відступав. Гайдаренко поспішав, знаючи, що ворожі недобитки шукають захисту й пристанища в румунських портах Констанці та Сулині, ховаються у дельті Дунаю і Дністра.

«Не втечете, фюрери різних мастей! Сповна заплатите нам за своє піратство!»

Чимало німецьких маневрових кораблів потрапили на Чорне море своїм ходом, деякі, розібрані на частини, вже складалися в румунських та болгарських портах.

І хоч гітлерівці замінували підступи до Констанци й Сулинського гирла, чорноморці прорвалися туди, якщо не з моря, то з повітря. Після того, як радянські штурмовики розбомбили Сулину, на його причали висадився десант морської піхоти під командуванням Касатонова. Над містом і причалом підняли білі прапори.

Виконуючи наказ командування, Гайдаренко дивізіоном катерів вирушив навздогін ворогу. Швидкохідні катери, розрізаючи хвилі, ішли день і ніч, ніби летіли на підводних крилах. На світанку в тумані з'явився Бургас. На рейді товпилися німецькі кораблі.

«Як бути? Чи не атакувати їх поблизу берега? — подумав Гайдаренко.— Адже колись таку атаку провели російські моряки Ушакова і Нахімова на знаменитих катерах «Синоп» та «Чесма». А нині в нас хіба ж такі швидкохідні кораблі...» А ще згадалось, як зовсім недавно їхній есмінець «Незаможник» серед білого дня несподівано атакував Феодосію, де стояли на рейді ворожі кораблі. Неначе грім ясної днини, налетіли чорноморці на фашистів, розстрілювали з гармат і кулеметів, сіючи смерть і паніку, знищивши чимало ворожих суден. Вчинивши смертельний переполох, есмінець «Незаможник» благополучно вийшов із бою.

І було це в скрутний час, а нині всі переваги на нашому боці. На радянських катерах — не тільки гармати, кулемети, мінні апарати, а й «ереси» — знамениті «катюші», якими Вітчизна озброїла чорноморців.

Лише кілька хвилин пішло на роздуми. «Атакуємо! — вирішив Гайдаренко і дав команду: — Повний вперед! Відкрити вогонь зі всіх стволів по Бургаському рейду!»

Здійснивши сміливу операцію, катери відходили від бургаського берега у відкрите море. Успіх був повний. І від цього хотілося співати разом з хвилями Чорного моря, яке, здавалось, урочисто рокотало, славлячи перемогу своїх синів.

А суходолом до Румунії наближались воїни українських фронтів. Присяжний Гітлера Антонеску збирався накивати п'ятами. Румунія змушена була вийти з війни.

Згодом усе побережжя, що прилягало до Болгарії та Румунії, було блоковане, затим і очищене від фашистських кораблів. І потяглися судна, що вціліли,

здебільшого невеликої тоннажності, від гирла Дунаю вгору до Угорщини й Австрії.

Дивізіон катерів переслідував ворога на морі й у гирлі Дунаю. Фашистам нікуди було податись. Дунай — не море. Не всякі кораблі могли пройти вгору проти течії. Переслідуючи їх, наші катери завдавали ворогам дошкульного удару. А з повітря їх розстрілювали радянські штурмовики.

Гайдаренко громив німецькі судна. Відстрілюючись, вони додали ходу. Раптом одна самохідна баржа зупинилась, певно, не вистачило пального, бо змовкли мотори. Гітлерівці замотались на палубі, але не думали здаватись. Очманілі, стрибали у воду, плавом добирались берега.

Атакуючий катер випустив одну за одною дві торпеди. Вони з розгону врізались у ворожий корабель. Пролунав страшний вибух, і полум'я розметало все на тріски.

Чимало німецьких кораблів відірвалося од погоні. Та, дійшовши до Залізних Воріт, мусили зупинитись. Вороги потрапили в пастку. Розуміючи, що порятунку немає, гітлерівське командування дало наказ висадити в повітря власні кораблі. А було їх близько двохсот. Вони забили всю горловину Дунаю коло Залізних Воріт.

Це був відчай, агонія німецького флоту. Дунай почорнів від того побоїща. І ще довго по ньому пливли вниз до Чорного моря не лише уламки ворожих кораблів, а й останки тих, хто марив бути господарем на Чорному морі.

Так, з боями, морські катери Дунайської флотилії підійшли до Відня.

21

«Гей там, за Дунаєм, молодець гуляє, він кричить-гукає: «Подай перевозу, я й перевезуся»,— згадалась Назарові на чужині давня народна пісня.

Чи міг він колись, у далекому дитинстві, подумати, що в майбутньому доля занесе його на Дунай? Уперше почув це, таке лагідне, слово в пісні. Мати, бувало, си-

дить за прядкою, тягне нитку з мички на гребені і тихо співає про те, як «тихо-тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше...» Або про те як «їхав козак за Дунай».

Відчував душею, що слово «Дунай» перегукувалось із назвою їхньої річки — Удай. І тоді здавалося, що й ріки можуть бути побратимами. Та от доля занесла його з тихого Удаю на голубий Дунай, хоч він зовсім не голубий і не тихий, а реве та стогне від гармат, мінометів, палає від вогню, води його стали темно-багровими.

В короткі хвилини перепочинку між боями, коли над берегами Дунаю спадала незвична тиша, Гайдаренко згадував далеке минуле. Рідне село над Удаєм, дорогу матір і своїх синів: Дениска, Ярему, Лесика. Зрідка та приносить йому пошта від них листи, і ці вісточки зігрівають серце капітана.

Якось після важкого дня, пізно ввечері, зайшов до Гайдаренка в каюту Солошенко. Розговорились по-земляцькому.

— Далеко занесла нас доля. На Дунаї воюємо. Хоча, як по правді сказати, Дунай і наша ріка, на якій здавна поселялись запорожці. От і я, можна сказати, з того козачого роду. Мій прадід служив у Миргородському полку під рукою у самого Капніста. Сам я родом з Обухівки на Пслі. До чого ж було гарне село! Недавно оце одержав з дому листа. Пише моя Уляна, що живі й здорові всі дітки. А в мене їх аж п'ятеро. Буде на старості біля кого доживати віку. Коли війна почалася, я їх відразу відправив з Севастополя до матері на Полтавщину. Так ото пише Уляна, що німець, кат би його побив, палив і плюндрував нашу Обухівку. Але зводиться вона нині з руїн. От кінчиться війна, подамся і я туди. Може, візьмуть пасічником.

— Невже з морем розпрощаєтесь?

— Мабуть, що так. Після того, як воно забрало стільких побратимів, не зможу я плавати. Хоч море й не винне. Але нагадуватиме мені щоразу. Сняться хлопці, ніби виринають із глибини, тягнуться до мене руками, кричать: «Порятуй, Солошенко!» І я прокидаюсь у холодному поту. Сам дивуюся, скільки хлопців-побратимів загинуло, а я живу.

— Хто ж би тоді воював з ворогами, коли б і ми пішли на дно?

— І то так. Ми, можна сказати, б'ємося з ворогами і за побратимів наших. Сниться мені часто Борис Степанов, бачу його, як біжить він берегом, а далі морем, над хвилями, весь у білому, а в руках — прапор червоний.

— Скільки їх відійшло у вічність...

Отак посиділи, тихо пожурились земляки на далекому Дунаї. Коли пішов Солошенко, командир довго не міг заснути. Сходились до нього на розмову полеглі чорноморці: Кологойда, Буряк, Ястребцов — і бентежили душу. Оживала Ганна то в білому халаті й накрохмаленій хустині, то в матроській тільняшці, і чорно-димчасті коси дівчини розвівалися на вітрі, мов крила орлиці. Десь над Кримськими горами витає її горда душа.

Війна вогненною лавою котилася зі сходу на захід, гриміла ріками і полями Західної Європи, наближалася до фашистського лігва у Берліні.

Воїни-визволителі двох Українських фронтів уже визволили Болгарію й Румунію, вели бої в Словакії та Угорщині, вступили на землю Австрії.

Нині армії двох фронтів узяли в облогу Відень із півночі та півдня. З ними заодно злагоджено діяли матроси Дунайської флотилії.

Командуючий флотилією контр-адмірал поставив перед торпедними катерами бойове завдання — підтримувати вогнем сухопутні війська, які мали штурмувати місто. Того дня контр-адмірал побував на катері Гайдаренка.

— Ви маєте чималий досвід, капітане третього рангу. Отже, поведете групу катерів ось сюди,— і він показав на карті місце.— Це прибережні околиці Відня. За даними розвідки, там скупчилися боєприпаси і пальне ворога, які треба будь-що знищити. Звісно, німці їх надійно охороняють. Трохи ліворуч маємо висадити десант морської піхоти й атакувати ворога з води... Перед цим наші штурмовики належно «оброблять» берег. Потім відкриєте вогонь із гармат. На приступ кинеться піхота. В цьому квадраті. Вогненний вал має йти попереду.

— Завдання буде виконано! — відкозиряв Гайдаренко.

— Дійте навально, але пом'ірковано. Я буду неподалік — зв'яжуся з вами по радіо.

Контр-адмірал на шлюпці вирушив на флагманський катер.

Гайдаренко вирішив скористатися з темряви і послати моряків у розвідку. Можливо, пощастить захопити «язика». Добровольці знайшлися. А за старшого групи зголосився піти Солошенко.

— Тут діло складне. На чужий берег ідемо. А хлопці у нас здебільшого молоді, мало обстріляні. Так що я поведу.

— Ну що ж, хай щастить,— погодився Гайдаренко.

Розвідники висадилися край берега, успішно подолали небезпечну зону, ступили на тверду землю, оперезану дротами. Солошенко застерігав, щоб не поспішали. Адже кругом усе нашпиговано мінами. Обережно підійшли майже до німецьких шанців і вирішили залягти.

На підмогу їм уже поспішала друга група захвату — два невеликих рибальських човни причалили до берега в тому місці, де залягли розвідники. Вони мали забрати їх на катер, а з ними і захопленого «язика».

Над Віднем опустилася ніч. На диво вона була тиха, як часто буває перед грозою. Хоч час від часу вгору злітали освітлювальні ракети.

Поблизу розвідників хтось запустив ракету. Вона шугонула в небо, як блискавиця. Матроси припали до землі, злилися з нею. Німець, який тільки-но вистрілив з ракетниці, рушив понад дротом, оглядаючи місцевість. І коли він наблизився до розвідників, хлопці блискавично навалились на нього. Той не встиг навіть скрикнути... Натягли на голову мішок, завбачливо забили рота кляпом, почали обережно тягти полоненого до берега.

Дунай стиха хлюпав хвилями. В темряві — ледь помітний рибальський човен, на ньому — матроси групи захвату. Ждуть своїх. З човна помітили їх, поспішили назустріч. Матроси звалили полоненого на днище і тихо відпливли од берега.

Солошенко залишився прикрити своїх.

Мабуть, у ворожому стані спохопилися, бо невдовзі з окопів люто вдарили кулемети, сердито, немов вовкодави, озвалися міномети. Одна з мін розірвалася поруч Солошенка. Щось гаряче вдарило йому в ногу, ніби хто рубонув розпеченою сокирою. Старшина зойкнув і повалився на землю. Хлопці в човні, мабуть, здогадалися

про його біду. Один з матросів кинувся на допомогу — підбіг до Солошенка, схопив його на руки й поніс попереду себе, немов дитину. Забрівши по горло у воду, передав пораненого на човен. І тепер старшина лежав поруч із фріцом.

— Ну, ти, стерво собаче! — вилаявся Солошенко.— Гидко мені з тобою рядом лежати.

Захопленого полоненого допитував Гайдаренко. Від нього довідалися про розташування складів з боєприпасами та бензином, про вогневі точки. Гайдаренко відразу зв'язався по радіо з контр-адміралом. Той уважно вислухав і наказав негайно розпочати операцію.

— А Солошенко де? — звільнившись од нагальних справ, запитав Гайдаренко.

— Та з ним біда, товаришу капітан третього рангу. Осколком відпанахало праву ногу по коліно. Просив, щоб не говорили вам. Відправили до медсанбату.

— І треба ж отакому трапитись — усю війну пройшов, а під кінець різонула його проклята коса.

— Говорив він на прощання,—переповідав матрос:— «От ба', який мені довелося станцювати вальс на Дунаї... Передайте командирові, що тепер уже напевне мене приймуть пасічником в Обухівці». Міцний чоловік! З ноги кров цебенить, а він ще й жартує.

Хто-хто, а Гайдаренко знав добре Солошенка. Такий у воді не тоне і у вогні не горить. Жаль, безногим зостався...

Командир наказав відкрити вогонь.

І заговорили торпедні катери. Били по берегу з усіх гармат. Від вибухів почали рватися німецькі снаряди і бомби, в переповнених складах спалахнув бензин, і над Віднем звелися в небо гнівні стовпи вогню.

Ліворуч, на березі, озвалася наша артилерія, налетіли штурмовики. Затим піднялася в атаку й піхота.

Німці огризались. Відступати було нікуди. І тому вони билися з відчайдушністю приречених.

Підійшовши впритул до німецьких позицій, торпедні катери відкрили вогонь з реактивних мінометів. Сліпучим сніп'ям вогню вдарили «катюші»...

Гайдаренко радів: «От вона, зброя відплати, грізні «катюші», які стали на озброєнні у моряків! Нехай відчують фашисти на власній шкурі, що таке війна...»

Усе довкола горіло. Катер Гайдаренка літав, мов на

крилах, щоб не потрапити під вогонь ворожих гармат. Морські піхотинці вже вийшли в тил німцям, атакували їх з берега.

Ворога було зім'ято, захоплено траншеї та бліндажі. Та ще довго рвалися розпечені вогнем німецькі снаряди і страшні червоні стовпи палаючого бензину шматували небо, освітлюючи Відень.

На штурм міста рушили полки й дивізії з півночі й півдня. Бій не вщухав до самого ранку. Місто ще довго здригалося, навіть після того, коли зійшло сонце. Воно було якесь ніби заклякле над вулицями і площами в хмаровищах диму.

Де-не-де осатаніло відбивалися гітлерівці, засівши в підвалах будинків. Та наші танки вже прогримотіли вулицями і площами Відня.

Гайдаренко стояв на командирському містку біля штурвала і дивився на палаюче місто, на крах німецької армії. Він ще й сам не знав, що то був його останній бій.

Контр-адмірал озвався по радіо, привітав Гайдаренка з перемогою.

— Ваші матроси заслужили високих нагород. І найпершим, звичайно, ви. Вітаю вас, товаришу Гайдаренко, із званням капітана другого рангу!

— Служимо Радянському Союзу!

Тільки надвечір стихло страшне бойовище. Поволі влягалася піднята людьми буря. Смерчі вогню пригасали. Затим упала на вулиці й площі тиша.

«Ну от, Відень наш!» — радів Гайдаренко.

Матроси оточили свого командира. Хоч не всі були тут. Чимало наклали головами на придунайських берегах, а деякі, смертельно поранені, захлинулись водами Дунаю і навіки відійшли у пісню.

Нараз у вечірній тиші почулася музика. То наші радисти ввімкнули гучномовці. Над Віднем полинула знайома мелодія Штрауса.

Лунав вальс «Казки віденського лісу». Здивовані віденці, зачувши музику, одчиняли вікна, вибігали на балкони. Що це? Невже їх так вітають переможці? Стояли і мовчки витирали сльози. З того часу, як Гітлер добився аншлюсу Австрії, багато земляків Штрауса не знали радості. Та ось настав перший день після бою, і росіяни, якими гітлерівці залякували австрійців, вітають їх музикою!..

Стихла музика Штрауса, і над Віднем пролунав голос Москви: «Приказ Верховного Главнокомандующего...»

У ньому сповіщалося про перемогу військ двох Українських фронтів на Дунаї, згадувалися військові частини, які найбільше відзначилися в боях. Називалася і Дунайська воєнна флотилія, подвиги матросів і морських піхотинців.

Гайдаренкові здавалося, що Головнокомандуючий згадує усіх воїнів поіменно:

«На ознаменование нашей победы и освобождение города Вены приказываю салютовать нашим войскам из 230 пушек... 30 артиллерийскими залпами...» — рокотав над Дунаєм голос Москви.

Здалеку долинули артилерійські перекати. Москва салютувала нашій Перемозі.

Того дня для Назара й закінчилася війна.

Каламутний, не голубий, Дунай затих, ніби впав у важке забуття. Торпедні катери поверталися назад до гирла Дунаю, на морські простори.

А за кілька днів їх зустріло море. І здавалося Гайдаренкові, що хвилі, якісь грайливі й лагідні, лащилися до катера, ніби вітали його. Затим і зовсім заспокоїлося море — не шелесне, не ворухнеться.

Море стомилося за війну і, здавалося, спало. Ніщо вже не потривожить того сну — ні ревище недавніх боїв, ні виття торпед та снарядів, ані грізні сутички кораблів, готових потопити, знищити один одного.

Море прагнуло спокою.

Кораблі швартувалися до причалів. А на пристані моряків чекало багато людей. Серед зустрічаючих — жінки, діти, бувалі матроси і юні нахімовці. «Може, серед них і Дениско з хлоп'ятами?» — подумав Гайдаренко і поспішив зійти з катера на берег. Але нахімовців не було. Капітан постояв ще трохи на пірсі, задивився на дрімотне море, і тривожна сумовитість огорнула його. Здавалося, він прощався з морем назавжди.

Ні! Він повернеться сюди! Обов'язково повернеться.

Повільною ходою рушив берегом.

— Вітаємо вас із прибуттям на рідний берег, товаришу капітан другого рангу!

Гайдаренко оглянувся. До нього чітким кроком наближалися Дениско, Ярема і Лесик. От вони вже поруч,

віддають честь. А через хвилину він потонув у гарячих обіймах нахімовців.

— Здрастуйте, дорогі юні чорноморчики! Здрастуйте!

І все-таки він не один на світі...

Крокуючи поруч зі своїми синами, Гайдаренко розквітав душею. Севастополь, зранений, але нескорений, зустрічав їх музикою, веселим гомоном, торжеством відродження.

Колись давно, здається, цілу вічність тому, його зустрічала Меланка з Тарасиком на руках. Тепер же вона прийшла тільки в пекучих мислях. Та ще в серці ожила рідна Підозірка на тихому Удаї, куди він поривався, мов лелека. Хоч не скоро йому випаде туди жадана дорога.

22

На землі матроса вічно манить звабне море, а на морі завжди кличе омріяний отчий берег. Моряк — то син двох стихій. І в цьому — щастя одвічних мандрів.

Село зустрічало Назара притишене й сумовите. Навіть довколишні поля лежали в суворій мовчазності, запустілі, повиті журбою. Війна і тут пройшлася залізною колісницею. І тут гриміли бої, і тут, неподалік, у Шумейковій діброві, вмирали солдати й генерали, відбиваючи атаки фашистів. Там загинув і командуючий Південно-Західним фронтом генерал-полковник Кирпонос.

«Гей, поля ви, поля, скільки крові й сліз по вас вітер розніс!..» — озвалася бентежно Гайдаренкова душа.

Над запустілими полями догоряв серпень. І вже вересень десь у затишках нишком снував павутиння, щоб незабаром натягти свої білі струни на бур'янах, перелазах і заграти мінорну сонату осені.

Підозірка наполовину була спалена, повсюди виднілися печища та почорнілі комини хлипали сумом.

Через повалені ворота Назар зайшов на своє подвір'я. Розтрощена хата лежала в руїнах. Відразу й не добереш, чи зруйнувала її ворожа бомба, чи пожер ненаситний вогонь. Обпалена яблуня заломила над нею сухі руки, а гілля, що було далі від причілка, зеленіло і тримало на собі дозрілі червонобокі яблука.

Гнітюча тиша стояла над дворищем. За перелазом виднілася вціліла Герусова хата, хоч на подвір'ї — нікого. Теж, мабуть, пустка.

Гайдаренко зірвав яблуко з дерева, яке давно колись посадив, і довго тримав у руках, пильно розглядаючи, мов дорогоцінну річ. Соковите й лискуче, воно було як заперечення вмиранню, як ознака одвічної родючості землі, покликаної утверджувати життя.

Повільно рушив із двору. Вирішив зайти в сільраду, аби дізнатися про трагічну долю матері. Назар уже знав про це з листа секретаря сільради, якого отримав після звільнення села від фашистів.

По дорозі в сільраду зустрів якусь жінку, запнуту чорною хусткою. Забачивши моряка, вона притишила ходу й сльозавими очима роздивлялася чорноморця.

— Чи ти, бува, не син Гайдаренчихи? — запитала жінка, тримаючи над чолом долоню.

— Син,— стрепенувся Назар.

— Ой господи! — сплеснула руками жінка.— Не діждалася Домаха сина, царство їй небесне... А ти мене не впізнав? Я ж Гаврильчиха. Можна сказати, подруга Домашина. Колись разом і дівували. А ти мій хрещеник. Я першою тебе на руках тримала.— І запричитала, витираючи кінчиком хустки заплакані очі.

— Не впізнав я вас, тітко Христе. Пробачте.

— Життя змінило. Та проклята війна на кожного наклала свою печать. От і я зовсім бабою стала. Воно, правда, й года в дугу гнуть, а тут ще напосілося таке лихо... Та й ти, сину, не той став. Яким бравим парубком вирушав із села — чубатий, рум'янощокий. А тепер, бачу, сиве пасмо вплелося в чуприну, аж на лоб спадає. На скроні шрам глибокий... Видно по всьому, смерть кружляла над головою.

— Осколками зачепило. Відтоді й уплелася в чуприну біла тирса,— намагався Назар перевести на жарт.

— Добре, що не вкоротило тобі віку. Скільки таких, як ти, не повернулося з війни. І не знають матері, де їхні могили.

— Можна вас попросити, щоб показали мамину могилу?

— А чого ж. Ходімо на цвинтар. Я сама Домаху обмивала і проводжала в останню путь.

Вони вийшли за село. За окопцем, обсадженим терном, випливло кладовище. Старі чорні хрести покосилися над могилками. Йшли поміж тих хрестів. Та ось тітка Христя зупинилась коло горбочка і затужила:

— Ой Домахо! Подруженько моя, дорога моя кумасю. Я ось до тебе синочка привела, мого хрещеника. Та встань ти хоч на хвилинку, подивися на нього!

Назар мовчки опустився на коліна. На могилці поплівся зелений барвінок, а над ним стовбурчився колючий червоний будяк, хизуючись своєю пишнотою. Гайдаренко рвонув його рукою, не відчуваючи, як він уп'явся колючками в долоню, і, вирвавши, жбурнув геть.

Він звівся на ноги і стояв у мовчазній скорботі.

— Будь вони тричі прокляті, ті фашисти, а з ними заодно поліцаї, куркульські вилупки! Скільки вони людей погубили,— запричитала тітка Христя.— Мстили, прокляті, за те, що твоя мати орденоносною ланковою в колгоспі була. Що такого сина має. Дійшла чутка й до нас, що ти, Назаре, на Чорному морі командиром корабля, що багато німців там потопив. А тут іще Борзилів синок, Терешко, об'явився, за старшого в поліції, то вже він мав на тебе зло і за батька, і за Меланку... На матері зігнали оскому, проклятущі.

Сльози затуманили Назарові очі, здавалось, невидима сила важким тягарем навалилася на нього і давить до землі.

«От і дізнався ти, Назаре, про смерть матері,— озвався голос з глибини єства.— Та не легше від того. Бідна моя матусю, тобі довелося відповідати і за мене... Той проклятий Терешко був твоїм катом і вбивцею. Так от чому він перелякався, коли зустрів мене тієї далекої ночі під Севастополем. Напевне, подумав — знаю я, що він убив матір. Від того й ошалів, здогадувався, що йому пощади не буде. Може, й вірно зробив Солошенко, що прикінчив його, мов скаженого пса. Одержав по заслузі катюга Борзило».

Чорні хрести й дерев'яні обеліски пливли у Назара перед очима. Млосно чаділи полини серед цвинтарної

тиші. І ніби крізь сон долітав до Назара голос Гаврильчихи:

— А це ось поруч — могилка діда Дороша. Він за матір твою заступався.

— А де могила Семена Балакшія? — запитав Назар про свого друга.

— Е, Назарку, немає могили. Спіймали його німці в лісі як партизана, вели в управу, а Семен вирвався, давай тікати. Пристрелили. А тоді напівживого пустили в ополонку під лід. В Удаї знайшов Семен свій кінець. Гарний був чоловік.

Важко ступаючи, Назар Гайдаренко повертався з хрещеною матір'ю із кладовища весь налитий тугою.

— Може, до мене зайдеш? Хоч пообідаєш чим бог послав,— запрошувала тітка Христя.

— Дякую вам. Щось їсти не хочеться. Пройдуся селом, походжу понад Удаєм.

— Ну, дивись. А коли що, то приходь.

— Я ненадовго... Уклонився оце матері, та, мабуть, що й назад...

Гайдаренко ходив вулицями села, впізнавав і не впізнавав його. Ось колишній сельбуд, де його приймали до комсомолу, звідки проводжали добровольця на Чорноморський флот. Як давно те було!

Змінився Назар за ці роки, змінилося й село. Страшна чума пройшлася ним. Багатьох з ровесників давно немає. Полягли в боях за Вітчизну.

На Залужанському острові зеленіла молода отава. Подекуди стояли копиці сіна з першого укосу. Гайдаренко присів під копицею, задумався. Неподалік ніс Удай свої води, такі ж чисті й прозорі, як і раніше. Тільки не бігає на його березі малий пастушок. Немає і діда Дороша, заповзятого рибалки. І ніколи не прийде сюди Меланка, не принесе йому пирогів з калиною. Все відпливло на хвилях житейського моря.

«Ну що ж, мабуть, і вертатися пора,— подумав Назар і звівся з-під копички сіна.— Зайду ще до свого дворища, попрощаюся з руїнами батьківської хати, бо ж, напевне, ніколи не повернуся сюди...»

Уже й зовсім звечоріло. Село куталося в темряву, мов у ковдру перед тим, як влягтися спати. Назар стояв на курній вулиці коло свого двору в глибокій задумі.

— Добрий вечір! — привітався хтось несміливо.

— Добрий вечір! — стрепенувся він і аж зрадів, що до нього озвалася тепла людська душа.

— Не впізнаєте? — перепитала вона.— Я Хросина, Герусова дочка, сусідка ваша. А я вас упізнала. Хоч і ви дуже змінились. Та і я не та, що була колись. Багато довелося випити горя... В сімнадцять літ схопили мене й загнали в трикляту Німеччину. Ще й досі ношу тавро на руці. Додому повернулась, а тут нікого — лише хата стоїть пусткою... Батько загинув у партизанах, мати померла з горя, старші брати з війни не повернулись. Усю рідню втратила... Живу тепер самотня...

Він мовчки слухав сповідь дівчини, яка звідала стільки горя. Щоб якось утішити Хросину, сказав розважливо:

— Ви ще дівчина молода. Попереду — ціле життя. Заміж вийдете, все перемінитьсяся.

— Заміж? — аж зойкнула вона.— Де ті наречені? Наклали головою: хто на Дніпрі, хто на Волзі, а хто в чужих краях.

— Гірка правда,— погодився Назар.

Вони рушили вулицею. Дорожня курява хлюпалася з-під ніг і золотилась у сяйві місяця.

— А ви чому самі приїхали? Без дружини й дітей?

— Немає в мене родини, також забрала війна.

— А я й не знала,— важко зітхнула Хросина.— У кожного своє горе. Люди кажуть, час — найкращий лікар. Поволі все забудеться. А там, гляди, й одружитесь. Дівчат зараз ой скільки, хоч греблю гати! — і якось неприродно засміялась.

— На суходолі, може. А на морі самі русалки, та й тих не пощастило бачити.

— Ви в кого зупинились? — раптом запитала.

— Ні в кого. Поблукаю трохи стежками-доріжками, а завтра зранку — в зворотну путь.

— Може, в мене переночуєте? — озвалась несміливо.— Хата, правда, в мене поганенька.

— А мені не звикати. Я в такій виріс.

Поволі дійшли до Герусових воріт. Не змовляючись, зупинились.

І раптом, мов спалах, у пам'яті ожило давнє. Коло перелазу стоїть дівчина у білій вишитій сорочці, в квітчастій спідниці, руса коса до пояса, голуба стрічка, як живе срібло, тремтить і грає, на щоках — рум'янці, в сі-

рих туманних очах ранкові роси. Ожила та далека Хросинка-росинка на одну лише мить і зникла.

Перед ним стояла згорьована жінка, недавня полонянка, запнута темною картатою хусткою, обличчя освітлене місяцем, бліде, засмучене, але ще не втратило своєї вроди.

— Росинко-Хросинко, що вони зробили з тобою? — вирвалося зненацька у Назара.

Дівчина лише важко зітхнула, звела на нього очі, в яких тремтіли сльози.

Стояли, мовчали. Тільки старий берест, що ріс коло воріт, глухо шумів, наче хотів щось розповісти.

— Невже ви й справді блукатимете цілу ніч? — по хвилі озвалася Хросина.— Ви ж, мабуть, і не їли нічого цілісінький день? Ходімо, я вам хоч дам повечеряти.— Й відчинила хвіртку.

Гайдаренко мовчки ступив слідом за Хросиною до її хати. Дівчина спритно метнулась сюди-туди, засвітила каганчик, посадила запізнілого гостя за стіл, подала глечик молока, житню паляницю.

— Пригощайтеся, чим хата багата... Роздобула в добрих людей.

— Спасибі, Хросино, за вечерю. А ти, мабуть, з роботи верталася.

— Була біля молотарки, молотили хліб у степу. Ви побудьте тут, а я хоч умиюся біля криниці та перевдягнуся. Все у порохняві.

Невдовзі вона й повернулась. У білій вишитій сорочці, в темній спідниці, заплетена коса сягала гнучкого стану. Вся якась помолоділа, схожа на ту, яку він знав раніше.

Каганчик підсліпувато моргав на припічку, а затим погас. Може, то й краще, в хаті повно місячного світла. І від господині те світло промениться.

А може, то лиш здавалося Назарові.

Хросина дивилась на нього завороженими очима і згадувала. Перед нею був той самісінький Назар, якого вона знала з дитячих літ, за яким ревниво стежила із-за перелазу. Високий, стрункий моряк з чорними бровами і таким же чорним вихрястим чубом. Тільки ж чому зараз у тому чубові пролягло біле пасмо від самого чола? Чому вузлуватий червоний шрам видніється на скроні? Чому в глибоких очах бувалого чорноморця застигла невимовна туга?

І все ж перед нею був той Назар, який запав їй у душу здавен. І дівчина врешті наважилася сказати:

— А ви знаєте, Назаре, що я була закохана у вас ще з восьмого класу. Бувало, дивлюся з-за перелазу на вас, коли ви приїздили додому, і таке в думках роїться, що й самій страшно.

— От не підозрював,— усміхнувся Назар.

— Коли мене забрали до Німеччини, то єдиною втіхою була ота напівдитяча любов. Вона мене й на світі тримала. Може, тому й вижила. Ви вже пробачте, що зізнаюся... Завтра ви поїдете, і ми, напевне, більше ніколи не зустрінемось. А так легше житиметься на світі. Зізнання полегшує душу.

— Спасибі тобі за щирість і вірність...— І Назар рукою погладив дівчині коси.

— Назаре! Гірка доля моя,— не сказала, простогнала дівчина...

— Росинко...

Уже й ніч пізня, а в Герусовій хаті не сплять. Два обпечених війною серця потяглися одне до одного. Не вік же їм ходити самотою, нести на собі страшний тягар війни. Життя є життя, і людина не може вічно жити тільки горем.

Лежали на полу, засланому чистим ряденцем, місяць укрив їх золотою попоною, довга коса Хросини розметалась на білій подушці, права рука, та, що на грудях Назара,— мов пташине крило. Так і заснули.

Прокинувся він перед світанком і зніяковів. Дівчина в довгій білій сорочці, схожа на русалку, лежала на постелі, поклавши йому голову на груди, тихо й спокійно дихала уві сні. На обличчі застигла щаслива посмішка. Від того розпашіле лице здавалося ще прекраснішим. Бо ж уперше в житті, після страшного горя полонянки, дівчина пізнала радість, ласку і любов. І от вона в блаженстві спить — довірливо, мов дитина.

Він боявся обірвати цей солодкий сон, не вірячи, що все, що трапилося поміж ними цієї ночі, було насправді, а не привиділось уві сні.

Надворі розвиднялося, і Назар побачив на правій руці Хросини тавро. На білому тілі виступав невільницький номер — 217113, ніби всівся там якийсь страшний павук і, здавалось, ворушив кліщами. Німим болем кричав номер, упившись навіки в дівоче тіло. І все ж не вбили фашисти підозірську красуню. Довгождана

Перемога принесла їй волю, щасливе повернення. А тепер і розділену любов, що була завжди з нею і в гіркий час скрути. «Може, зараз цей тихий сон — найкраща мить у житті цієї дівчини?» — з полегшенням подумав Назар. І принишк, не наважуючись розбудити Хросину.

Та від найменшого поруху вона прокинулась, кліпнула голубими очима, привітно заусміхалась.

— Ви вже йдете? — сказала стривожено.

— Ні, тепер я без тебе нікуди не піду.

— Ой, Назаре Климовичу, куди мені з вами у світ широкий? Безкрила я, хатня, з села свого — нікуди ні кроку. Та й не пара ми. Не хочу бути вам тягарем.

— Ти що? Хіба так можна?.. Після того, що сталося поміж нами?..

— Ви мені подарували щастя. Любов моя запізніла спалахнула квітом папороті, якого ніхто й ніколи не бачив. І нехай буде нам доброю згадкою ця світла ніч.

— Я ж такий, як і ти, самотній. Життя було немилостиве до нас. Та ось, бач, доля звела по пізній дорозі. Чого ж нам розлучатися? Чи охололо, а чи згоріло твоє юнацьке почуття?

— Ні, Назаре! Ні!.. Для мене досить і цього короткочасного щастя. Збережемо про нього світлу пам'ять у серці. Не пара ми, Назаре Климовичу! Не пара! Та й моря свого ви заради мене не покинете.

Як не умовляв Назар Хросину, вона тільки заперечливо хитала головою, а очі — повні сліз.

— Ну от бачиш, я завдав тобі жалю.

— Щастя... Від того й плачу.

— Ти пробач мені, Хросинко.

— За віщо ж тут вибачати.

— Совість мене мучить. Як же ти зостанешся одна? Ну, якщо зараз не хочеш їхати, обіцяй мені, що подумаєш. Я писатиму тобі з флоту. І коли надумаєш, відразу приїду, заберу тебе. Чуєш?

— Чую, чую! Я тебе всім серцем чую,— говорила вона на прощання і ніжно перебирала білі пасма на голові Назара, де колись шмагонув гарячий німецький осколок.

— Це ж могло статися, що ти б загинув і ми б не зустрілися навіть по пізній дорозі,— шепотіла дівчина біля самого вуха, припавши губами до сивини.

23

Все це не просто тільки згадки,
Тут знов озвалося життя.

З пісні

Життя звело їх на одну ніч і знову розлучило. Попрощався Гайдаренко з Підозіркою і подався на флот. Море стало його долею, а корабель — рідним домом.

Він писав Хросині листи, умовляв приїхати, сподівався, що вони таки будуть у парі. Та вона довго не відповідала. А десь через рік відписала, що нехай, мовляв, не гнівається на неї. Вийшла заміж за іншого, такого ж простого чоловіка, як сама, вже й дочку має. «Не пара ми, Назаре Климовичу. Ви, можна сказати, полковник, а я що? Маю сапку за плечима, ланковою у колгоспі. Моє поле — то моє море, і бреду я по ньому по коліна. У кожного своя доля і свій шлях — вузький чи широкий...»

Доля! Як подумати — що це таке? Невже кожній людині щось на роду написано? Тільки ж не віриться. І все ж існує якийсь незбагненний закон, а чи фатум, потаємна сила, що веде нас дорогами життя, які ми не завжди обираємо.

Та навіть той, хто ставить перед собою тверду мету, визначає свій життєвий шлях наперед, навіть той не може всього передбачити. Бо й на тій обраній дорозі виявляється багато непередбаченого. І вже не ти визначаєш свій курс, а життя несе тебе бурхливою течією вселюдської ріки. А на ній є глибини, мілини й перекати, пропливають різні береги, а на тих берегах, як і на життєвих дорогах, зустрічаються люди, які впливають і на твоє життя.

Пролітали над землею шалені вітри часу. Вітри-буревії! Вони тугою хвилею б'ють в обличчя, часом обмивають теплими чи холодними дощами, буває, періщать градом, січуть снігами, здіймають люті хуртовини. І нікуди від них податись. І не пересидиш їх десь у затишку. Бо життя — одвічний рух, і мусиш іти на його крутій хвилі, доки не дійдеш до свого кінця.

Так і носило Назара життя «по морям, по волнам»,

як у пісні співається. Здавалось, і справді та пісня була створена для нього. Давно-давно колись її співали юнаки й дівчата підозірського комсомольського осередку, коли проводжали Назара на море. А й досі вчуваються оті далекі голоси.

Юність білим вітрильником часом майне з далини... То з'явиться, випливе на човні дід Дорош на хвилях тихого Удаю, кленове весло тримає в руках, немов тризубець Нептуна. «А що, Назаре, як тобі живеться, сину?» — гукне від берега й розтане у тумані, так само раптово, як і з'явився.

Минуле озивалося до нього далекими лунами. Та ще часто непокоїв один і той же сон.

Безкрає море розмірено дихає глибокістю своїх вод. Хвилі то підіймаються, то опускаються і заколихують корабель. Місяць, схожий на козацький човен, пливе високо в небі й мережить на поверхні моря сріблясту доріжку.

Раптом із далини місячної куряви з'являється жіноча постать у білому. Вся у феєричному блиску, в прозорому вбранні, жінка легко ступає по хвилях з малим дитям на руках. Та це ж Меланка! То вона поспішає до нього з Тарасиком на руках!

А він стоїть на палубі, і гукає, і махає в далечінь рукою, зове до себе.

Жінка поспішає на його поклик, ось уже зовсім близько... Нараз крута хвиля встає поміж ними і закриває білу постать солоною морською стіною...

Він скрикує від жаху, але ніхто, навіть сам, не чує власного голосу. Крута хвиля зникає, і знову жінка з білої піни з'являється на місячній доріжці. Тільки це вже не Меланка. То йде до нього Хросина з малям. «Назаре, Назаре!..» — гукає вона з місячної каламуті і провалюється у морську глибінь. Тільки дитя плаває на воді, вхопившись за рожевий рятівний круг.

Не тямлячи себе, Гайдаренко кидається через борт, щоб порятувати своїх. І враз прокидається...

Довго не спить, не в силі вгамувати розколошкане серце.

Що йому хоче сказати отой дивний і моторошний сон? Хто і звідки посилає сигнали тривоги, які сприймає уві сні розгарячілий мозок?

Мовчить ніч, не дає відповіді. І ніякі в світі сонники

не можуть розгадати того сну, що так часто приходить до нього, мов кадри з повторного фільму.

Бувало, на якийсь місяць, коли надходила відпустка, він розставався з кораблем, їхав до санаторію, і обов'язково як не в Крим, то на Кавказ, поближче до моря.

У вільні хвилини він ішов до моря, самотній блукав понад берегом, милувався прибоєм. Над морем злітали чайки, шугали в голубому мареві білими крильми, схожі на трепетні сторінки, вихоплені з якоїсь книги, а чи спогади з власної пам'яті.

І знову повертався на корабель, бо зріднився з морем навіки. На морських дорогах не залишається сліду від мандрів, зате вони назавжди закарбовуються в серці.

Зринають з глибин пам'яті, наче важка вода, закипають бурунами. Особливо непокоять уночі.

От і зараз не спалося.

...Корабель ішов курсом, полишаючи за собою збурений слід, який поступово притухав у місячному сяйві, і широченна борозна затягувалась морським штилем. Тугі зустрічні хвилі глухо плескалися об борти. Сталеве тіло корабля ледь здригалося від тих ударів, злегка похитувалась палуба. Сигнальні вогні горіли, мов зорі, що спустилися з небесної висоти і зависли на щоглах.

Десь там, на баку корабля, чатують вахтенні матроси, пильно вдивляючись у морську далину. А Назар стоїть на капітанському містку, і з ним поруч стоїть, мов вірний друг, Пам'ять.

Він звідав вітри всіх широт, пройшов крізь вогонь і воду.

Відшаленіла, відрокотала страшною грозою війна, вгамувалися від жахіття кровопролитного побоїща земля, небо і море.

Можна було б іти на спочинок. Та Назар Гайдаренко не пішов у відставку. Мабуть-таки судилося звікувати на морі. І хоч давали про себе знати старі рани, не покидав штурвалу бойового корабля. Та й чи міг би він розпрощатися зі своїм плавучим домом, з екіпажем, з яким зріднився за багато літ?

Радувався від того, що на зміну вже прийшли його «сини» — Денис Ромашов, капітан-лейтенант, став біля штурвала найдосконалішого підводного човна. Вже стали лейтенантами Ярема й Олександр Ястребцови. І часто пишуть йому листи, називаючи батьком.

А він, капітан першого рангу, водить торговельні й пасажирські судна. І думав, що так буде вічно. Море носило його незвіданими дорогами, і було до нього то лагідне, то грізне. Все, як у житті — то шторм, то штиль.

Куди тільки не пролягали його маршрути. В які порти не заходив — Марсель, Турін, Ліверпуль, Монреаль, Мельбурн, Сідней, Гавана. Далекі, не знайомі до того, міста відкривалися перед ним, зблискували, мов живі кадри на екрані.

Відшуміло, відгуло, відрокотало житейське море. Відшаленіли його поривні вітри часу. Де поділися ті норд-ости, зюйд-вести, невгамовні побратими самого океану?

І от настав штиль. Якось непомітно, скрадливо наділйшов він невідомо звідки. Нині накочується на старого капітана-чорноморця невідомий берег. Місячна доріжка мерехтить на морській гладіні і здається йому звабним трапом, що кличе на берег, зове до останнього причалу.

А куди? Чи знайдеться десь там, за далиною, для нього жаданий берег, його тиха пристань?

Навіть кораблі, якщо їх пощадило море, приходять на старість до своїх причалів, повертаються до берега. Бо кораблі, як і люди, народжуються на землі.

Куди ж йому зараз іти? Який прокладати курс?

Хіба що до берега податися, до рідного Удаю, звідки колись давно-давно прийшов на море? Де б не був, де б не носили його вихори, завжди бачив перед собою зелений берег Удаю, річку свого дитинства і село Підозірку. На схилі літ туга охопила його за рідним краєм.

Знать, судилось повернутися туди, на обітовану землю, де народився, де закопана його пуповина, повернутися з далеких мандрів, щоб замкнути велике коло життя.

...Задумався на капітанському містку Назар Гайдаренко, згадуючи своє життя, ніби перегортаючи сторінки знайомої вже, перечитаної не раз, книги. Кожна сторінка — ніби тиха хвиля: шелесне, відпливе і зникне в безмежжі моря.

Прозора ніч колише над ним зоряне небо, схоже на блискітні попони самого Посейдона. Ласкава хвиля лащиться до борту, ніби хоче розповісти щось капітанові, який прощається з морем.

Він здавна любив ось такі ночі, любив милуватись морем, вбирати в себе гіркувату солоність безмежного простору, слухати тихі сплески хвиль.

І ось настала остання ніч вахти.

Він твердо вирішив: поїде в Підозірку. Буде доживати віку, як колись дід Дорош. Ловитиме рибу, купатиметься в Удаї, дружитиме з чужими онуками, такими хлопчаками, яким був колись малий Назарко.

Прощай, море! Здрастуй, Підозірко!..

ЕПІЛОГ

Щасливий той, хто прожив довге і неспокійне життя, вистояв у боротьбі з усіма незгодами, зберігши бадьорість духу і чистоту серця. Щасливий той, хто під кінець путі, в час вечірній, повертається до рідного берега й знаходить там тиху пристань.

Від станції Гребінка до Підозірки пролягла асфальтівка, по якій ходили автобуси. За годину можна було добратись до рідного села, але Гайдаренкові захотілося пройтися пішки, як тоді, давно, коли він вирушав з Підозірки у далекий світ.

Добре, що речі не обтяжували його: один чемодан, в якому мундир капітана і сякі-такі пожитки, ото й усе багатство.

Вирушив з Гребінки, тільки-но заясніло небо. Літо ще розкошувало над полями, хоч хліба були скошені й на стернях світилися копиці білястої соломи. Та ще цвіли пізні гречки, наливалися волоттям проса, і висока кукурудза зводила догори тугі качани, немов гранати.

З дороги Гайдаренко завернув навпростець до Удаю, бо ж, мабуть, тільки він, мов незрадливий друг, чекав на нього.

Не думалося про те, де буде жити. Якось влаштується. «Передусім треба сходити в Пирятин і у райкомі партії взятися на облік»,— промайнула в голові думка. Тільки ж кине він свій якір у Підозірці.

І згадалося, як говорила на прощання Хросина: «Як постарієте, приїздіть у Підозірку, будемо разом вік доживати. Я вам борщику смачненького наварю, і пирогів напечу, і сорочку виперу...»

Серце стиснулось од щему. «Мабуть, Хросина іншому пироги пече і сорочки пере. А може?..» — І відганяв тривожні думки.

Удай зустрів Гайдаренка тихим плескотом хвиль, перешумом верболозів і якоюсь сумовитою піснею очеретянки. Здається, вона одвічно живе в цих сагах.

Присів під вербою, поблизу якої дід Дорош припинав човна, вдивлявся у чисте плесо, бачив, як на мілководді в'юнились-шастали маленькі верховодки. Такі ж самісінькі, як і колись.

Іншим було тільки село, що віднілося за лугом. Високі хати під шифером та черепицею зводили до сонця свої дахи, в центрі — великі будівлі, напевне, школа, Будинок культури. Круглі силосні башти за селом схожі чимось на велетенські труби крейсера.

Ожила, встала з руїн його Підозірка.

Скільки ж це років прошуміло? Тридцять з гаком. Якщо й жива Хросина, то вже бабуся.

От коли б можна було повернутися в дитинство!.. Щоб сталося диво. Щоб раптом виплив із туману на старенькому човні дід Дорош, причалив до берега, і вони б разом сушили на сонці кленові весла.

Над берегами пахло сіном, лепехою, вільшиною і ще чимось невловимим. Можливо, димом, що вився з димарів та піднімався сивими стовпами у небо. Дим батьківської оселі, дух рідного місця.

Посидів Назар край берега, поговорив з Удаєм, вербами, молодими отавами і тільки опівдні схаменувся. Не сидіти ж йому отут весь час. Не вернути того, що було. Велике коло замкнулось.

Удай жебонів, хлюпав чистою водою в береги. Біля почорнілого пенька, що залишився від давно зрубаної верби, на березі лежав перекинутий човен, обсихав на сонці. «Чий же то?» — подумав Гайдаренко. Точнісінько такий, як був колись у діда Дороша. Тільки, напевне, того човна давно вже немає. Хтось інший тривожить веслом тихе плесо ріки. А вона така ж, як і була, виколихує на мілководді очерети, рогозу, латаття з жовтими лілеями.

Поволі рушив до села. Знайомою вуличкою дійшов до

старого береста. І зупинився. Їхньої старої хати давно не було. Порожнє дворище лежало в осмуті. Тільки в кінці левади стояла похила, мов столітня бабуся, груша. Лише вона вціліла під свавільними вітрами часу.

На подвір'ї Геруса замість колишньої хати під соломою звівся великий будинок, побіля нього — гойдалки, крутилки... Коло них тішилась галаслива дітвора. Хлопчики й дівчатка вибігали і на колишнє їхнє дворище, бо ж не було вже тину. І Назар Климович здогадався: тепер тут — колгоспний дитячий садок.

«А де ж живе Хросина?» — майнула тривожна думка.

Та кого спитаєш? Хоча не вік же їй жити в Підозірці...

Від будинку, стежкою до воріт, простувала жінка. Забачила незнайомого чоловіка, привіталась поштиво.

— Ви когось шукаєте?

— Тут колись жили Геруси. Хотів довідатись, може, залишилась якась рідня.

— Е, голубе, нікого не зосталося. Хату недавно знесли і збудували дитячий садок... А ви ж хто будете?

— Та я здалеку.— І, кивнувши на прощання, рушив далі вулицею.

У центрі села на крутому узгірку, на місці колишньої церкви, звівся солдат з автоматом у руках. В промінні сонця він виблискував, неначе був викутий із срібла. Довкола журяться молоді тополі, немов посмутнілі вдови. І встає з розмаїтого квітника млосна тиша.

Гайдаренко підійшов ближче, скинув кашкета, сивину злегка розчісував вітер. А з білого каменю до нього озивалися знайомі імена. Було тут багато його ровесників. Одне слово, покоління, народжене Жовтнем. Здалось, підозірський комсомольський осередок зібрався на перекличку: Балакшій Семен, Гужва Дмитро, Горобець Трохим, Дірявка Андрій, Марченко Матвій, Печериця Остап, Печериця Карпо, Чернуха Яків, Чирка Андрій, Яровий Грицько...

Для нього це були не просто прізвища. Адже він знав кожного. На мить ожив Семен Балакшій, який так любив говорити з трибуни крилатими гаслами, і влітку і взимку ходив у галіфе, яке привіз із собою ще з громадянської війни. Згадався Матвій Марченко, з яким батракували разом ще в дитинстві. Ожили брати Печери-

ці, перші підозірські трактористи. Роботящі й співучі були хлопці, у війну стали хоробрими танкістами і полягли десь на чужих полях, визволяючи Європу. А з ними згасла і пісня.

У тому печальному ряду полеглих німим криком озвалося до нього прізвище матері — Домахи Гайдаренко — й опекло болем серце. Поруч — дід Дорофій Долинюк. Здавалося, він змахнув веслом, мов рукою... І знову зарябіли імена двадцятирічних, яким не судилося стати батьками, залишити після себе нащадків.

І озвалась, заговорила Гайдаренкова душа.

Друзі мої, комсомольці незабутніх тридцятих років! Були ми з вами синами неспокійного часу, може, навіть незугарні з себе, але з красивою душею і несли в своїх серцях велику мрію. Ми жили майбутнім. Ми вірили в нього. І за це вмирали у грізні роки війни. Скільки нас не повернулося додому? Скільки обірвалося родів... Скільки залишилося вдів і нареченних, які не пізнали сімейного щастя, не мали ані синів, ні онуків...

Я один залишився з того комсомольського осередку. І тепер село Підозірка нехай для мене стане рідною, буде моїм останнім причалом...

Постояв Назар якусь часину в суворому мовчанні, поговорив душевно зі своїми земляками, з матір'ю, з дідом Дорошем, ніби висповідався перед ними, і, важко ступаючи, рушив сільською вулицею.

Він відшукав колгоспну контору, яка стояла на сонячнім пригірку у вінку гінких тополь, зайшов до кабінету голови.

Молодцюватий, засмаглий на степових вітрах чоловік глянув на прибульця із-за столу й оскільки Гайдаренко був у цивільному, не міг навіть здогадатися, що до нього завітав прославлений земляк, про якого він багато наслухався від свого батька.

Привітавшись, Гайдаренко назвався. На обличчі в голови колгоспу зблиснули радість, подив і якесь замішання.

— Здрастуйте, дорогий Назаре Климовичу! Чого ж ви не повідомили нас про свій приїзд? Ми б зустріли вас. От несподіванка!

— А ви не турбуйтеся. Не знаю, як вас звати...

— Данило Матвійович Марченко. Я — син вашого ровесника й товариша. Ви з ним разом у комсомолі були.

— Матвіїв син! А схожий. Увесь в батька. Ми з ним, можна сказати, разом батракували. Я — в Борзила, він — у Могилата. Зійдемось, бувало, на пастівник і співаємо: «Гей там за Дунаєм молодець гуляє!» Голос у Матвія високий, дзвінкий.

— Відспівав своє мій батько — загинув на війні. Вже під Берліном,— журно похитав головою Марченко і знову заметушився, як всякий господар, до якого завітав несподіваний гість.

— Зараз підемо до мене. Ви ж з дороги притомилися. Та й пообідати треба.

Уже вдома, за обіднім столом, продовжували розмову.

— Ви ж до нас надовго чи просто погостювати? — запитав Марченко.

— Набачився я світу, Даниле Матвійовичу. Хотілося б пристати до берега. Мабуть, свій — таки найрідніший. Та не знаю, як воно складеться. Обірвався мій рід...

— Залишайтесь у нас, Назаре Климовичу. А жити знайдемо де. Ми чимало хат збудували, стоять новісінькі. Для молодожонів будуємо. Одну для вас віддамо. Хочете, зараз ключі вручу. Певний, загальні збори за це проголосують одностайно... Ну, чого ви вагаєтесь?

— Незручно якось... Адже для молодят. А я давно вийшов з того віку.

— Наші люди будуть раді прийняти такого славного земляка. Та й заслужили ви. Захочете — і робота для вас знайдеться... Садок у нас чималенький. Пасіка добряча. Чим не робота?.. Запорожці на старість знаходили серед бджіл утіху.

І залишився Назар Гайдаренко в рідному селі, став, можна сказати, на якір. Поселився в новенькому будиночкові на околиці, неподалік Удаю. Через кілька днів подався до Пирятина, взятися на партійний облік. Адже не вийшов він зі строю.

Не сиділося старому морякові вдома. І справді, чи не стати йому пасічником, як Харитон Солошенко? Давно кинув якір у рідній Обухівці — пасічникує в колгоспі, запрошував приїхати в гості. «Як тільки зійдете на берег,— писав він в останньому листі,— то прошу до мене. Мало нас залишилося, ветеранів-чорноморців, що вціліли від чорного смерчу. І тепер несемо в собі мину-

ле, бережемо в пам'яті славу нашого покоління, щоб знали молоді, яке ми життя звідали. Я часто про це дітям розказую. Зберуться вони коло мене роєм — слухають, ніби казку. От коли б ви в гості навідались. Я вас зустріну, мов рідного брата. І медком почастую...»

«Треба-таки навідати Харитона,— думає Гайдаренко,— але спочатку слід заякоритися на тихому Удаї. От тільки до чого руки прикласти? Ні пасічника, ні садівника з мене не вийде. До машин би стати, так уже руки слабі».

Раз якось, блукаючи за селом, побачив він на крутому косогорі старенького вітряка, обшарпаного, дірявого, з перебитими крилами. І стало жаль того вітряка, якого знав іще з дитинства.

— Ну, чого б його не відремонтувати, Даниле Матвійовичу? — гаряче доводив голові колгоспу.

— Та все руки не доходять.

— Діди наші використовували енергію вітрів. А ми все налягаємо на електрику. Цей млинок ще може служити людям. Хто борошна захоче змолоти, хто зшеретувати просо на пшоно. Та й колгосп може переробляти зернові відходи на дерть худобі.

Марченко погодився й наказав відремонтувати вітряк. Зраділий Назар Климович напросився мірошником, бо занудився без діла. Й ожив вітряк. Замайорів крилами, ніби збирався злетіти. Стояв на високому пагорбі, овіяний усіма вітрами, гуркотів млиновим каменем, і порошило на жорнах зерно, терлося на борошно, і так приємно пахло в тому вітрякові хлібом.

Назар Климович встановив у млині моторчик, який давав електрику, освітлюючи вітряк ізсередини. В одному закутку поставив тапчан, приніс постіль і часто ночував у своєму «кубрику» чи просто лежав, прислухаючись до неспокійних вітрів, що налітали звідусіль до підозірського косогору.

Цей вітряк повернув старому морякові його минуле. Бо ж, як і корабель, здригався від повітряної хвилі і, здавалося, ніс його до невідомих берегів.

Щодня приходили сюди люди. Хто привозив змолоти мішечок зерна, хто приносив клунок проса, щоб стовкти пшона, а хто й просто заходив на розмову до бувалого чорноморця. Адже той стільки набачився за своє життя. Має що розповісти. Особливо внадились до ньо-

го дітлахи. Вони приходили до млина зграйкою, всідалися на моріжку й просили розповісти щось цікаве про далекі країни й моря. Бо ж дехто з них також мріяв стати матросом.

Серед дітей Гайдаренко запримітив чорнявого хлопчину, який мав сині оченята, схожі на пелюстки материнки. Здивувався, коли довідався, що звали того хлопчика Назаром. Тепер таких імен майже не дають дітям. Тезко, виходить.

Назар Климович охоче розповідав цікаві бувальщини. Він любив цих білоголових і смаглявих хлопчаків, а в глибині його душі ворушився жаль, що не має він власних онуків.

В нічні години, коли над вітряком палахкотіло зорями небо, старий читав його, як велетенську карту, мандруючи в звабні світи, прокладаючи дальні маршрути. І згадував далеке минуле. В такі хвилини приходила до нього Меланка, приносила зав'язаний у хустину сніданок, а з ним і свою добрість та ласку.

«Меланко, Меланко, ти немов перелітна зозуля. З'явилася в небі, прокувала мені багато літ та й відлетіла назавжди».

Ой багато ж ран на солдатському тілі, та не менше їх і на душі. І хто знає, які з них болючіші!

Намагався не думати про це, але воно жило в ньому, снувалося довкола, мов синюватий туман, що вставав над тихим Удаєм і розповзався луками по зелених отавах.

Іноді приходила до нього Хросина, дівчина, яка подарувала йому одну мить щастя. А могла ж Хросина стати його дружиною. «Не пара ми, Назаре, не пара. Не хочу зв'язувати вам руки. Як відплаваєте своє морями, постарієте, приїздіть. Я вас ждатиму...»

Не дочекалася його Хросина. Померла. Але чомусь ввижається. І не тільки вночі. Вчора серед білого дня бачив її, високу, на диво молоду, запнуту білою хусткою. Чи привиділось?..

Не втерпів, запитав якось у голови колгоспу про Хросину. Може, чоловік її ще живий, може, залишились діти?

Данило Матвійович здивовано звів широкі брови.

— А вона ніколи заміж не виходила. Одиначкою вік прожила з дочкою Ольгою.

У Назара Климовича дух перехопило. Як же так? Пи-

сала ж, що вийшла заміж, що має доньку... Невже то була неправда? Невже Хросина приховувала від нього якусь таємницю?

Розхвильований, розпрощався з Марченком і рушив до млина. Над селом збиралося на дощ. З півночі насувалися хмари, і вітер шарпав вітряка, який рвався до роботи.

Назар пустив млин, і захурчав він зраділо на вітрі, загрюкав ступами, загримотів каменем. Запахло теплим борошном, що сипалося з корця. Чомусь стало жаль того зерна, яке ніколи не впаде в чорну ріллю, не дасть зелених сходів.

Дощ густо забарабанив по даху, покликав мірошника вийти на ганок. Ухопившись за поручні, він вдивлявся у густу пелену, й тепла злива обдавала його наче морською хвилею. Тримаючись за дерев'яні поручні, як за штурвал, Назар стояв обвітрений на хисткому містку, переживаючи невимовну радість. Вітряк уже був не вітряк. Він плив, немов корабель, у світи. Все на ньому гуло й співало.

А дощ періщив густий, теплий, над косогором рокотали громи, немов гарматні залпи важкої корабельної артилерії. Лютував бій. І в тому шаленстві його катер шугав поміж блискавицями.

Поволі гроза вщухла. Старий капітан присів на ганку знесилений до краю. Занило серце. Відпливали хмари, яснішало небо. Над косогором запала тиша. Тільки вітряк скаржно шумів крильми, й важко рипіли жорна.

Не помітив, як хтось наблизився до вітряка. Почув тільки, коли заскрипіли дерев'яні східці під ногами. Розплющив очі й раптом побачив у темряві перед собою жінку.

— Ой, Назаре Климовичу...— стривожено озвалась вона й поклала теплу руку йому на чоло.— Та ви увесь мокрий. Зараз я вам допоможу зайти до млина. Зараз.

Вона дбайливо зняла з нього мокрий бушлат, самого посадила на ослінчику. Електролампочка освітлювала матроський кубрик. І старий моряк побачив перед собою... Хросину.

Що за мана? Чи не сниться йому? І затряс головою, замахав руками.

— Що з вами? — озвалась жінка ласкаво.— Приляжте, заспокойтесь.

— Хросино! Звідки ти взялася? Ні, ні, не може бути...

— Заспокойтесь. Зараз я вам усе поясню.— І перевела подих, аж схлипнула з глибини душі.— Я дочка Хросини. Народилася і росла без батька. Тільки перед смертю мама відкрила мені таємницю. Вона благала мене, коли зустріну вас, попросити у вас прощення. За те, що написала вам неправду, ніби вийшла заміж. Самотньою вона прожила весь вік. І любила тільки вас. А я — її дочка і ваша, Назаре Климовичу... А ще мати просила, якщо батько колись повернеться з далеких мандрів у рідний край, то щоб я стала його опорою в житті. І сина мого, онука вашого, за її бажанням назвали вашим іменем — Назаром.

Старий моряк, який звідав багато на своєму віку, сидів приголомшений, охопивши руками сиву голову. Тільки вуста його стиха шепотіли:

«Хросино, Хросино! Як же так?.. Страднице, великомученице моя. Чого ж ти не озвалася?»

Ольга тремтіла від хвилювання.

— Тату! — прошепотіла вона вперше за життя таке дороге й рідне слово.— Ви простіть її. Мама вам краще хотіла...

— Нехай вона мене простить.

— Вона обожнювала вас.

— Чому ж ти раніше не озвалася, доню?

— Бо й сама я не знала... Коли підросла, допитувалась у мами, хто ж мій батько і де він... Вона пригорне мене до грудей і тихо плаче. Лиш пекучі сльози капають на моє чоло: «Твій батько найкращий у світі. Не знаю, де він, зник безвісти...» Тільки в смертну годину повідала про вас: «Чує моє серце, живий наш батько і, може, ще повернеться до свого берега... Будь йому опорою на старості літ, дочко. І Назарко хай любить діда. Не судилося мені з ним жити у парі. Але я щаслива, що ти його дочка...» Померла мама на світанку, тихо згасла, немов воскова свічка. Поховала її минулого року... А я все про вас думала. Та де шукати? Світ широкий. А може, я вже давно кругла сирота? І от ви повернулися. Змилостивилась доля. Всі ці дні не було мене в селі. На курсах вчилась у Києві. Позавчора приїхала. А синок мій, Назарко, розповідає про дивного діда-мірошника, старого матроса, якого звуть Назаром. «Та це ж мій батько!» — підказало серце. Сама не знаю, що діялось зі мною. Ні чоловікові, ні синові нічого не сказала. Думаю, зустрінуся з вами, тоді про все й розповім.

А сьогодні надвечір розлютилася гроза. Неспокійно в мене на душі. Ніби щось віщувало серце. Подалася до вас, та вдома не застала. То я оце сюди, до млина прибігла.

— Дякую тобі, доню... Виходить, у мене є дочка й онук! Який же я став багатий на старість! Спасибі тобі, Хросино...

І з далеких літ, мов з туману, з'явилася дівчина в білій вишитій сорочці, голуба стрічка вплетена в русу косу. Стоїть вона чарівним видивом коло перелазу, схожа чимось на жар-птицю, вишиті рукава — немов крила. От-от здійметься і полетить.

І полетіла-таки. Й не повернулася. Розтала, немов росинка на сонці. Ні, ні, не зникла вона! Повернулась до нього вже в іншій подобі.

Назар гладив пошерхлою долонею русяве волосся і, здавалося, торкався рукою минулого.

Вітер пружно налітав з далини, може, навіть із самого океану, лопотів у крилах старого млина, ніби в шкарубких парусах.

Шумів, стогнав вітряк. Здавалось, летів на повітряній подушці серед морського роздолля. Не вітряк, а швидкісний катер, який мчав за курсом, що його проклала сама Доля. Старий, посивілий батько разом із знайденою дочкою линув на крилах того вітролюба у широкий світ.

Над ним зорилося небо, як велетенська географічна карта, вогнисті сузір'я горіли у високості, засвідчуючи скороминущість і вічність часу.

Пирятин — Коктебель — Київ
1982 — 1985 рр.

ЗМІСТ

ДЗВОНИ ЯНТАРНОГО ЛІТА

Роман

3

РОКІТ СИНЬОГО МОРЯ

Повість пам'яті

459

Литературно-художественное издание

ЦЮПА
Иван Антонович

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

ПЕРЕЗВОН ЯНТАРНОГО ЛЕТА
Роман

РОКОТ СИНЕГО МОРЯ
Повесть памяти

Киев,
издательство художественной
литературы «Днипро»
На украинском языке

Художнє оформлення *Р. І. Калиш*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 4939

Здано до складання 10.07.90.
Підписано до друку 01.02.91.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 2.
Друк високий. Гарнітура Балтика.
Умовн. друк. арк. 31,92. Умовн. фарбовідб. 31,92.
Обл.-вид. арк. 34,64. Тираж 15 000 пр.
Зам. 0⌣3969. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Набір та верстка
виготовлені у видавництві «Дніпро».
Коректор *Г. О. Іванова*
Оператор *В. П. Москаленко*
Технічний редактор *Л. М. Рубан.*

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Цюпа І. А.

Ц98 Вибрані твори: У 2 т.— К.: Дніпро, 1991.— Т. 2: Дзвони янтарного літа: Роман; Рокіт синього моря; Повість пам'яті.— 604 с.

ISBN 5-308-00982-1 (т. 2)
ISBN 5-308-00983-X

У гостропроблемному романі «Дзвони янтарного літа» письменник змальовує життя сучасного українського села. Герої твору щиро вболівають за господарювання, культурне відродження, борються за збереження природи.

На долю головного героя повісті «Рокіт синього моря» — командира есмінця Назара Гайдаренка — випали нелегкі випробування. Пройшовши через трагічні тридцяті й сорокові роки, він повертається в рідний край і там знаходить душевну втіху.

Ц $\frac{4702640201—103}{M205(04)—91}$ 103.91 ББК 84Ук7

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ

1991 рік

Антоненко-Давидович Б. Д. ТВОРИ В 2-х ТОМАХ

Творчість українського радянського письменника (1899—1984) — майстра психологічної прози — мало відома сучасному читачеві. Перші твори письменника побачили світ 1924 року, а з 1935 року його літературна праця обірвалася більш як на два десятиліття.

Перший том складають оповідання, повісті «Смерть», «Печатка», «Тук-тук», «Справжній чоловік», «Семен Іванович Пальоха», літературні репортажі, написані в 20-х і на початку 30-х рр.

Особливу увагу привертає повість «Смерть» (1926), у якій прозірливий митець застерігав од потворного тоталітарного режиму.

Другий том містить твори, написані після тривалого ув'язнення в сибірських концтаборах і на засланні.

Бузько Д. І. ГОЛЯНДІЯ. ЧАЙКА. *Романи*

Твори талановитого, цікавого й своєрідного українського письменника (1890—1937), репресованого як «ворог народу», були вилучені з літературного обігу і заховані до спецфондів. Зараз вони повертаються до читача.

Роман «Чайка» написано до 10-річчя Жовтня з метою глибшого осмислення соціального і психологічного досвіду революції та громадянської війни.

У романі «Голяндія» автор прагнув художньо дослідити те нове, що принесла революція в українське село, зміни в психології селянина, його побуті та світогляді.